

**TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRRLIGI
MAGTYMGULY ADYNDAKY TÜRKMEN
DÖWLET UNIWERSITETI**

ÖDE ABDYLLAÝEW

EDEBIÝAT NAZARYÝETI

*Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw-gollanma
kitaby*

*Türkmenistanyň bilim ministrligi tarapyndan
hödürlenildi*

Aşgabat -2010

Abdyllyáýew Ö.

Edebiýat nazaryýeti. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy.— A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010. 380 sah.

GIRIŞ

Edebiýat nazaryýeti edebiýaty öwreniş ylmynyň iň möhüm pudaklaryndan biridir. Ol çeper edebiýatyň durmuş bilen, jemgyýetçilik aňynyň beýleki görnüşleri bilen baglanyşygyny, durmuşy çeper suratlandyrmagyň spesifikasi aýratynlyklaryny we kanunlaryny, çeper obrazyny manysyny we strukturasyny, çeper mazmunyň, çeper formanyň özboluşly häsiýetlerini we olaryň birligini, sýužetiň, edebi žanrlaryň we olaryň görnüşleriniň, ýazyjynyň stiliniň, edebi ugurlaryň hem-de usullaryň nämedigini olaryň döreýşiniň, ösüşiniň kanunalaýyklygyny öwrenýän ylymdyr.

Edebiýat nazaryýeti hakykaty söz arkaly çeper suratlandyrmagyň hem-de onuň ösüş prosesiniň özboluşly obýektiv kanunlaryny takyklaýan wagtynda, edebiýaty öwreniş ylmynyň edebiýat taryhy, edebi tankyt ýaly möhüm pudaklaryna daýanýar.

Edebiýat taryhy edebiýat nazaryýeti ýaly çeper edebiýatyň spesifikasi aýratynlyklaryny, onuň ösüş kanunlaryny ýörite sistemalaşdyryp öwrenmeýär-de, çeper edebiýatyň ösüş prosesinde peýda bolan edebi hadysalary, edebiýat taryhynda yz galdyran aýry-aýry ýazyjylaryň döredijiligini sistematik häsiýetde öwrenýär. Edebiýat nazaryýeti bolsa edebiýat taryhynda bolan edebi hadysalaryň, aýry-aýry ýazyjylaryň döredijiliginiň hemmesi barada yzygider gürrüň edip durmaýar-da, edebiýatyň spesifikasi aýratynlyklaryny, onuň ösüş kanunlaryny düşündirmek hem-de tassyklamak üçin haýsy ýazyjynyň döredijiliginde aýdyň faktlar bar bolsa, şoňa ýüzlenýär.

Edebi tankyt edebiýat nazaryýetiniň-de, edebiýat taryhynyň-da öwrenýän zatlaryny ýoriteläp ulgamlaşdyryp öwrenmeýär. Ol edebiýat hakyndaky ylmyň barlagçysy hökmünde edebiýatyň, belli-belli döwürdäki ösüşinde emele gelen meseleler barada, aýry-aýry ýazyjynyň döredijiligi ýa-da aýry-

aýry eseri barada operatiwlik bilen bada-bat seslenýär. Şeýle etmek bilen ol edebiýtyň ösüşinde, aýry-aýry ýazyjylaryň dowam edip duran janly döredijilik tejribesinde peýda bolan şowly zatlaryň has giň gerim bilen dowam etdirilmegine, ösdürilmegine, kemçilikleriň öz wagtynda önüniň alynmagyna degerli täsir edýär.

Edebiýat hakyndaky ylmyň aýry-aýry şahalary bolan edebiýat taryhy, edebiýat nazaryýeti, edebi tankyt öz funksiýalary boýunça, ýokarda belenşi ýaly, biri-birinden tapawutlansa-da, olar özara organiki baglanyşyklydyrlar. Şeýlelikde, edebiýaty öwreniş ylmynyň hemme pudaklary, aýratyn-da edebiýat nazaryýeti bilen edebiýat taryhy bir-biri bilen organiki baglylykda öz predmetlerini öwrenýärler.

Edebiýat nazaryýeti öz düzgünlerini we kanunlaryny çeper döredijilik taryhynda ýüze çykan tejribeleriň, hadysalaryň mysalynda delillendirmedik wagtynda, ol düzgünler we kanunlar döredijilik tejribesinden üzňe bolar, şol wagtda nazaryýetiň obýektiw häsiýetde hereket edýän janly hakykatdygy açyk we dogry aýdyňlaşmaz. Edil şonuň ýaly, edebiýat taryhçysy-da öz öwrenýän predmetine nazary düşüňjesiz dogry baha berip bilmez. Başgaça aýdanda, her bir predmetiň taryhyny nazaryýetsiz, nazaryýetini-de taryhsyz düýpli öwrenip bolmaz. N. G. Çernyšewskiý bu barada şeýle diýýär: «...predmetiň taryhy bolmasa, predmetiň nazaryýeti-de bolmaz, emma welin, predmetiň nazaryýeti bolmasa, onda onuň taryhy barada söz hem bolup bilmez, sebäbi predmet hakda, onuň ähmiýeti we çäkleri hakda düşüňje ýok»¹.

Edebiýat nazaryýeti edebiýat taryhynyň materiallaryna umumylykda däl-de, taryhy-konkretlikde çemeleşmelidir. Sebäbi edebiýat nazaryýetinde aýdyňlaşdyrylýan çeper edebiýatyň spesifiki aýratynlyklary we durmuşy suratlandyrmak prinsipleri hem-de tärleri, ideýa-mazmuny we beýleki elementleri aýry-

¹ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. 2, Москва, 1949, стр. 265-266.

aýry jemgyýetçilik durmuşynyň ykdysady, sosial, syýasy şertlerine, ösüş derejesine baglylykda üýtgäp, özgerip durýar. Öňki türkmen edebiýaty bilen häzirki türkmen sowet edebiýatynyň bir-birinden düýpli tapawutlanýandygy muny açyk görkezýär. Şonuň ýaly tapawutlary nazaryýetde şöhlelendirmek üçin türkmen edebiýatynyň ösüşindäki aýry-aýry döwürlerine taryhy-konkretlikde çemeleşmeklik hökmandyr. Diňe şeýle edilende edebiýat nazaryýeti öz predmetiniň teoriýasyny dogry kesgitläp biler.

Beýle diýildigi aýry-aýry taryhy döwürlerdäki edebiýatlaryň umumy kanunlary ýok diýildigi däl. Mysal üçin, öňki türkmen edebiýatynda-da, häzirki türkmen edebiýatynda-da adam häsiýetleri çeper obrazlarda ýüze çykarylýp görkezilýär. Iki döwrüň hem iri eserlerinde kompozisiýa, sýujet we onuň elementleri bar we ş.m. Edebiýat nazaryýeti, ozaly bilen, ine şonuň ýaly edebiýatyň bütin ösüş taryhynda ýüze çykan kanunlaryna, düzgünlerine, elementlerine umumy kesgitleme berýär. Ol her döwrüň edebiýatyna taryhy-konkretlikde çemeleşýär we şol umumy kesgitleme berýän kanunlarynyň hem-de düzgünleriniň aýry-aýry taryhy döwürdäki ýazyjylaryň döredijilik tejribesinde nähili formalarda ýüze çykýandygyny, tema, obraz, ideýa, sýujet, kompozisiýa, žanr, stil ýaly elementleriň nähili häsiýete eýe bolýandygyny belleýär. Edil şonuň ýaly-da, ol aýry-aýry döwürleriň taryhy şertlerine laýyklykda edebiýatda durmuşy suratlandyrmagyň täze prinsipleriniň emele gelýändigini, şonuň bilen baglylykda edebiýatyň mazmun we forma taýdan täzelenip durýandygyny-da belleýär. Ine özüniň şunuň ýaly aýratynlyklary bilen edebiýat nazaryýeti taryhy-konkretlik häsiýetine eýe bolýar. Şeýle prinsipde edebiýatyň durmuşy suratlandyrmakdaky we ösüşindäki umumy, kanunlaryny hem düzgünlerini ylmy esasyda aýdyňlaşdyrmak bilen edebiýat nazaryýeti adamlaryň çeper edebiýat baradaky ylmy estetiki düşüncesiniň ösmeginde, çeper döredijiligiň kämilleşmeginde ägirt uly rol oýnaýar.

EDEBI-NAZARY PIKIRLERİN ÖSÜŞİ

Gadymy döwürde edebi-nazary pikiriniň ösüşi. Adamzat durmuşynda edebiýatyň, sungatyň döräp, kämilleşip başlamagy bilen birlikde, çeper

döredijiligiň tejribelerini, häsiýetli aýratynlyklaryny umumylaşdyrýan edebi-nazary pikirler hem peýda bolup, ösüp başlapdyr. Gadymy Gresiyada, Rimde, Hytaý, Hindistan ýaly gadymy Gündogar ýurtlarynda baryp gulçulyk döwründe möhüm edebi-nazary pikirler ýüze çykypdyr.

Gadymy Gresiyada filosofiýa, estetika, edebiýat nazaryýetine degişli pikirleri öňe süren Geraklit (b. e. çenli 530—470 ý.), Demokrit (b. e. çenli 460—370 ý.), Sokrat (b. e. çenli 469—399 ý.), Platon (b. e. çenli 427—347 ý.), Aristotel (b. e. çenli 384—322 ý.) ýaly akyldarlar bolupdyr. Gadymy grek akyldarlarynyň birnäçesi özleriniň estetiki, edebi-nazary pikirlerini idealistik esasyda öňe süren bolsa, başgalary özleriniň nazary pikirlerini materialistik esasyda düşündiripdirler. Bu iki ugruň in görnükli wekilleri Platon bilen Aristoteldir.

Platon (Eflatun) estetikanyň, edebiýat nazaryýetiniň meselelerine obýektiv-idealistik pozisiýadan çemeleşýär. Onuň pikiriçe, gözellik real dünýädäki zatlarda däl-de, ideýalar dünýäsinde ýaşayarmyş. Ol gözellik döremeýän, ýok bolmaýan, üýtgemeyän — hemişelik gözellikmiş. Ol gözellik duýga täsir edýän real zatlarda bolmanlygy üçin, ony duýgy bilen däl-de, paýhas bilen özleşdirmeli.

Platon şahyryň döredijilik prosesini düşündirmege-de şeýle häsiýetde çemeleşipdir. Onuň tassyklamagyna görä, öwretmek üçin «hakdan içen» bolmak gerek. Şeýle adam ideýalar dünýäsindäki gözelligi syzyp bilýärmiş. Platon adamda «Hudaý tarapyndan emele getirilýän döredijilik joşgunyny» real hakykaty öwrenmek ýoluna garşy goýýar. Döretmek üçin

hakykaty özleşdirmek gerek däl-de, diňe «keramatly joşgun» gerekmiş. Ýazyjy Hudaýyň mistiki güýçleriniň hereketini öz hyýaly esasynda aňlatmalymyş.

Platon öýkünme nazaryýetiniň hem tarapdary bolup, oňa-da idealistik garaýyş bilen çemeleşipdir. Platondan öň Sokrat hem sungat, edebiýat tebigata öýkünme esasynda döräpdir diýip belleýär. Onuň aýtmagyna görä, sungatyň suratlandyryan esasy obýekti adam we onuň ruhy bolmaly. Emma ruh sungatyň iň esasy obýekti bolmaly. Platon Sokratyň bu pikirini özüçe ösdürýär. Ol sungat adamyň duýgusyna täsir edýän zatlary suratlandyrýar, suratlandyrylýan zatlar bolsa real hakykatdaky däl-de, ideýalar dünýäsindäki zatlardyr diýen netijä gelýär. Şol netijä görä, sungat ideýalar dünýäsindäki zatlaryň suratlandyrylmasydyr. Şeýlelikde, Platon sungatyň, edebiýatyň real hakykata bolan gatnaşygyny inkär edýär,

Platonyň sungata bolan idealistik garaýyşlary Aristotel tarapyndan berk tankyt edilýär. Aristotel бүтінлеý materialist bolmasa-da, Platonyň tersine, hakyky gözellik duýgudan daşdaky zatlarda däl-de, adamyň duýýan real zatlaryndadyr diýip belleýär we özünden öňki Geraklitiň, Demokritiň bu baradaky pikirlerini ösdürýär.

Aristotel üçin gözellik predmetiň hiline, bolşuna baglydyr. Ýöne ol gözellik hakda gürrüň edende, köplenç predmetleriň daşky owadanlygy, gelşikliligi bilen gyzyklanypdyr.

Aristotel öýkünme nazaryýetini özüçe işläpdir. Ol sungatda tebigata öýkünmäniň bardygyny inkär etmeýer. Emma onuň pikirçe, öýkünmek diýmek sungat tebigatyň kopiýasy bolmalydyr diýildigi däl. Edebiýat, sungat durmuşy umumylaşdyryp suratlandyrýar, hut şeýle edýänligi bilen hem ol ylymdan tapawutlanýar. Bu hakda Aristotel şeýle ýazýar: «...taryhçy we şahyr bir-birinden şygyr ölçegini ulanmak ýa-da ulanmazlyk bilen tapawutlanmaýar, Gerodot öz eserlerini şygra-da geçirip bilerdi, ýöne onuň eserleri poetik ölçeginde ýazylsa-da, ýazylmasa-da, taryh bolar, emma olar başga

meselede: birinjisiniň hakykatda bolan zat hakda, ikinjisiniň weli hakykatda bolup biljek zat hakda gürrüň edýänligi bilen bir-birinden tapawutlanýarlar. Şonuň üçin poeziýa taryha garanda parsatlyrak we möhümräkdir; poeziýa has umumy zat hakda, taryh bolsa ýekelikde alnan zat hakda gürrüň berýär»¹¹.

Aristoteliň döwrüne çenli Gresiýada çeper döredijilik sungaty has ösýär. Gomer, Sofokl, Ýewripid ýaly ýazyjylaryň eserlerinde edebiýatyň görnüşleri, häsiýetli aýratynlyklary kämilleşýär. Bu bolsa Aristotele eposyň, lirikanyň, dramanyň aýratynlyklaryny bellemäge, tragediýa, komediýa baradaky düşüňjeleri anyklaşdyrmaga, çeper eserleriň diliniň aýratynlygy barada pikir ýöretmäge mümkinçilik berýär. Mundan başga-da Aristotel sungatda, edebiýatda durmuşyň realistik hem-de romantik häsiýetde suratlandyrylýandygy barada düýpli pikiri orta atýar.

Aristotel edebiýatyň terbiýeçilik, öwredijilik ähmiýetine aýratyn üns berýär. Onuň nygtap bellemegine görä, edebiýat adamlaryň ahlak durmuşy bilen baglanyşykly bolup, ol adamlarda gowy sypatlaryň kämilleşmeginde uly rol oýnamaly. Sungat eserleri adamlaryň ýüregindäki otrisatel duý-gulary ýok etmeli. Sungat real hakykaty aňlamagyň möhüm serişdesi bolmaly. Çeper eserleriň şu hili terbiýeçilik we öwredijilik funksiýany amala aşyrmagy üçin olarda durmuşyň möhüm wakalarynyň dogruçyl suratlandyrylmagynyň zerurdygyna-da Aristotel aýratyn üns berýär.

Şeýlelikde, Aristotel öz döwrüne çenli bolan nazaryýetçilerden has öňe gidip, ösen grek edebiýatynyň esasynda çeper döredijiligiň tejribelerini, onuň birnäçe kanunlaryny sistematik häsiýetde umumylaşdyryp beýan edipdir we gadymy Gresiýadaky edebiýat ylmynyň ýokary derejesine çykypdyr. Aristoteliň beýan eden edebi-nazary

¹ Аристотель, Поэтика, Москва, 1957, стр. 67-68.

pikirleri öz döwründe we ondan soňky döwürlerde-de edebiýat hakdaky ylmyň ösmeginde örän uly rol oýnapdyr.

Gadymy grek akyldarlaryndan soň gadymy Rimde edebiýatyň käbir meselelerini çözmäge çemeleşen Lukreskiý (b. e.çenli 99—55 ý.), Gorasiý (b. e. çenli 65—8 ý.) ýaly nazaryýetçiler bolupdyr. Olar hem Aristotel ýaly, edebiýatyň öwredijilik ähmiýetini, žanrlary, olaryň görnüşlerini we şuna meňzeşleri belläpdirler. Gorasiniň öňe süren esasy täze pikiri çeper eserde mazmunyň aýgytlaýjy rol oýnaýanlygy hakdaky pikirdir.

Umuman alanyňda, gadymy Rimiň nazaryýetçileriniň edebiýat baradaky pikirleri Aristoteliň nazary pikirlerinden kän bir öňe gidip bilmändir.

Gadymy Gresiýada edebi-nazary pikirleriň ösen wagtynda, gadymy Hytaýda-da çeper döredijilik barada nazary pikirler döräp başlapdyr. Şol döwürde edebiýat hakdaky ylmyň görnükli wekili Konfusiý (Kun-szy; b. e. çenli 551—479 ý.) bolupdyr. Ol çeper döredijiligiň örän uly öwredijilik ähmiýetiniň bardygyny, adamlaryň ahlagyny, aragatnaşygyny gowulandyrmakda onuň uly rol oýnaýandygyny nygtap geçipdir. Onuň pikiriçe, döwleti dolandyrmakda-da edebiýat uly kömek edip biljek. Konfusiniň şu hili pikirlerini oňa eýerijiler soňky döwürlerde-de dowam etdiripdirler. Konfusian filosofik mekdebiniň garşysyna çykyş eden moizm diýen filosofik mekdebi esaslandyran Mo-szy (Mo-di; b. e. çenli 479—381 ý.) Konfusiniň aýdanlaryny inkär edipdir. Ol adamlaryň sungat, edebiýat bilen, aýratyn-da saz bilen gyzyklanmaklaryna garşy çykyppdyr.

Mo-szy gözelligi we onuň sungatyň üsti bilen adama edýän täsirini inkär etmändir. Emma ol sungatdan, sazdan, estetiki lezzetden gönüden-göni hiç hili peýda ýok diýipdir we sungaty garny doklaryň güýmenjesi hasaplapdyr. Sungat açlaryň garnyny doýrup, ýalaňaçlara geýim bolup bilmeýär. Mo-szy konfusianlaryň tersine, sungat ýurduň durmuşynda bulaşyklyk

emele getirýär, ol her hili betbagtlygyň döremegine, döwletiň garyplaşmagyna sebäp bolýar diýen düşüňjani öňe sürükdir.

Orta asyrlarda edebi-nazary pikirleriň ösüşi. Orta asyrlarda-da Aziýanyň we Ýewropanyň birnäçe ýurtlarynda edebi-nazary pikirler ösýär. Orta asyrlaryň dowamynda Hytaýda poeziýanyň, çeper prozanyň, dramaturgiýanyň ösmegi bilen baglylykda edebiýat hakyndaky ylym hem ýokary derejä göterilipdir. Orta asyrlaryň irki döwründe Hytaýyň görnükli edebiýat nazaryýetçisi Wan-çun (Çžun-çen, 27—97 ý.) bolupdyr. Ol Konfusiniň estetiki hem-de edebi-nazary garaýyşlaryny ösdürmek bilen edebiýatyň birnäçe meselelerini özüçe çözüpdir. Ol özüniň «Tankydy pikirleniş» diýen işinde edebiýatyň hakykata laýyk gelmelidir, dogruçyl bolmalydygy baradaky pikiri öňe sürýär. Ol edebiýat durmuşdan daşlaşsa, özüne örän uly zyýan ýetirer diýip belleýär. Wan-çunuň tassyklamagy boýunça edebiýatyň esasy maksady adam ahlagynyň gowulanmagyna täsir etmektir. Şonuň bilen birlikde edebiýat nämäniň gowudygyna, nämäniň erbetdigine, nämäniň hakykat-dygyna, nämäniň galpdygyna düşünmäge adamlara kömek hem bermelidir.

Wan-çun gadymy Hytaý edebiýat nazaryýetçisi Konfusiden soň gowy mazmun («şan») we ýokary gözəl forma («meý») baradaky düşüňjani ösdüripdir. Ol hem Konfusiý ýaly mazmuny formadan ýokarda goýupdyr. Şonuň üçin ol sada, realistik, salyhatly, dogruçyl esere ýokary baha berip, owadan sözleriň toplumyndan ybarat bolan gowşak mazmunly eserlere bolsa pes baha beripdir. Wan-çunuň bu materialistik edebi taglymaty Hytaý edebiýatynyň soňky ösüşinde-de örän uly rol oýnapdyr.

Soňky wagtlarda birnäçe Hytaý edebiýatçylary Wan-çunuň edebi taglymatyny has-da ösdüripdirler. Hytaý şahyry Lu –szi (Li-şi-hen; 261—303 ý.) «Nepis söz odasyna» diýen eserinde toslama, ýasama owadanlyga duşmandygyny, hakyky owadanlyga dostdugyny aýdýar. Ol owadan bolmadyk zat bilen

owadan zady gatyşdyrýan, eserini gyzykly etjek bolup, onuň dogruçyllygyna zyýan ýetirýän öz kârdeşlerini berk tankyt edipdir. Lu-szi şahyrana eserlerdäki sözler şahyryň adam söýmek duýgusyna ýugrulan sözler bolamlydyr diýip belleýär we edebiýatyň gumanistik häsiýetini ösdürmäge uly üns berýär.

Hytaýyň orta asyrdaky edebiýat tankytçysy Lýu-se (Ýan-he; VI asyr) «Edebi pikiriniň oýujy aňdarhasy» diýen işinde edebiýatyň öz zamanasy bilen baglanyşykly bolmalydygy barada, edebi eserleriň çuň duýgulary beýan etmek bilen birlikde aýdyň, dogruçyl, formasynyň owadan bolmalydygy barada möhum pikir öwredýär.

Şahyr Bo-Szyuý-i (772—846) özünden öňki VII—VIII asyrlarda ýaşap geçen Hytaý şahyrlarynyň edebiýat baradaky pikirlerini jemlemek bilen edebiýatyň realistik nazaryýetini döredýär. Ol edebiýat syýasata hyzmat etmelidir, halky terbiýelemeli we bilimli etmelidir, çeper proza we poeziýa öz döwrüne laýyk bolmalydyr diýen talaby eňe sürýär.

Öňde agzalyp geçilen Hytaý edebiýatçylarynyň pikiri soňky döwürlerde-de birnäçe edebiýatçylar tarapyndan azda-kände ösdürilýär. Ol edebiýatçylaryň iň esasyalaryndan biri Su-şi (Su Du-no 1036—1101) bolup, ol döredijilikde joşguny, edil şonuň ýaly-da duýgyny erkin we tebigy beýan edip bilmeginiň birinji derejeli rol oýnaýandygyny, hudožnigiň suratlandyrmak üçin iň esasy zady saýlap almalydygyny belleýär.

Gadymy döwürde we orta asyrlarda Hindistanda hem edebiýat ylmynda degişli pikirler döräpdir. Brahmanizm diýen filosofik ugruň wekilleri çeper eser döredýän adam ýeňles, gaharjaň adam bolmaly däldir, ol bilimli, özüne erk edip bilýän, rehimdar we ş. m. gowy häsiýetli bolmalydyr. Şonda onuň eseri-de gowy bolar diýen düşüňjani ündäpdirler. Şol wagtyň hindi edebiýatçylarynyň arasynda ýazyjy suratlandyryan zadynyň ruhuny özleşdirmelidir, eger şony özleşdirmese, ol suratlandyryan zadynyň hakyky formasyny, obrazyny döredip bilmez diýen pikir hem bolupdyr.

Orta asyrlarda edebi-nazary pikirler Ýewropada-da azda-kände ösüpdür. Ýewropadaky täze feodal gurluş öňki gulçulyk jemgyýet gurluşynyň syýasatyny, düzgünlerini gysyp taşlaýar. Täze jemgyýet gurluşy gadymy dünýäden hristian dinini we ýarym weýran şäherleri özüne miras edip alýar. Şonuň üçin hem ideologiýanyň ähli görnüşlerini täzedən döredýän jemgyýetde diniň täsiri has güýçli bolýar. Din hatda döwleti dolandyrmaga gatnaşýar. Şonuň netijesinde edebiýat, sungat hem diniň öňe sürýän dogmatik düşüňjeleriniň täsirinde bolupdyr.

Bu döwrüň çeper döredijiligi barada nazaryýetçi pikir ýöretmäge synanyşan demirgazyk afrikaly Awgustin Blažennyý (354—430), italiýaly Foma Akwinskiý (1225—1274) ýaly adamlar bolupdyr. Awgustin üçin «ähli gözelligleriň çeşmesi we iň beýik gözellig» hudaýdyr. Sungat hem hudaýyň real obrazyny däl-de, onuň ähli gözelligiň esasy bolup durýandygyny beýan etmelidir diýip, ol belleýär. Şonuň üçin hem sungat eseriniň özi gyzykly bolman, ondaky hudaýyň gözelligini ündeýän pikirler gyzykly bolmalymyş.

Foma Akwinskiý hem dini düşüňjeler bilen baglanyşykly käbir edebi-nazary pikirleri öňe sürüpdür. Onuň döwründe orta asyrlaryň şäher edebiýatynda realistik elementler peýda bolup başlapdyr. Şonuň üçin hem Akwinskiýniň pikiri Awgustiniň pikirinden azda-kände tapawutlanypdyr. Ol göreninde näme täsir edýän bolsa, gözellig soldur diýip tassyklaýar. Emma şol wagtyň özünde ol iň ýokary gözellig hudaýdyr diýýp hem tassyklaýar. Bu bolsa oňa öz döwründe ösüp başlan çeper döredijilik tejribesiniň tejribelerini nazary taýdan umumylaşdyrmaga mümkinçilik bermändir.

Galkynyş döwründe edebi –nazary pikirleriň ösüşi. Ýewropada kapitalistik gatnaşyklaryň döräp başlan döwründäki medeniýete renessans –Galkynyş medeniýeti diýilýär. Bu döwürde Ýewropa ýurtlarynda täze jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň döremegi bilen baglylykda öňki feodalizm

döwrüniň buthana edebiýatyna garşy bolan dünýewi edebiýat ösüp başlapdyr. Täze häsiýetli edebiýatyň ösmeginde aýgytly rol oýnanlar gumanistler diýlip atlandyrylan adamlar bolupdyr. Ol ugruň esasy wekillerinden biri bolan Leona Alberti (1404—1472) gözelligi tebigatdaky zatlardadyr, şonuň üçin hem ýazyjy öz döredijiliginde tebigata — «formanyň iň gowy ussadynda» öýkünmelidir diýen pikiri beýan edýär. Ol tebigata köre-körlük bilen öýkünmege garşy. Gözellik tebigatyň predmetlerine bölünipdir, ýazyjy bolsa aýry-aýry predmetlerde gözelligiň iň esasy, iň häsiýetli taraplaryny hakykatdan daşlaşman, bir predmetde sazlaşykly jemläp görkezmelidir. Ol aýry-aýry predmetlerdäki gözelligiň ortaça derejesinde bolmalydyr. Albertiniň durmuş wakalaryny we gahrymanlary tipikleşdirip suratlandyrmak hakyky bu pikiri ähmiýetlidir. Şeýle pikiri italiýaly beýik Leonarda da Winçi (1452—1519) we nemes hudožnigi Albreht Dýurer (1471 —1528) hem öňe sürüpdir.

Gumanistler edebiýatyň öwredijilik ähmiýetini has hem pugta belläpdirler. Olar edebiýatyň, sungatyň ylymdan tapawutlanýandygy, ýagny ylym predmetleri öwrense-de, olaryň emosional häsiýete eýe bolan gözelligini öwrenmek bilen ýörite meşgul bolmaýandygy, gözelligi öwrenmek bilen edebiýatyň, sungatyň ýörite meşgullanýandygy barada dogry pikir ýöredipdirler.

Galkynyş döwründäki edebiýat nazaryýetçileri özleriniň şu hili pikirlerini çeper döredijilik bilen berk baglylykda öňe sürüpdirler. Emma şeýle-de bolsa, Galkynyş döwründäki edebirazary pikirleriň sosial konfliktleri inkär etmek Serwantes, Şekspir ýaly ýazyjylaryň döredijiliginde durmuşyň nogsanly taraplarynyň suratlandyrylyşynyň dogrudygyny nazary taýdan esaslandyrmazlyk ýaly düýpli kemçilikleri bolupdyr.

Klassisistleriň edebi-nazary pikirleri. Galkynyş döwründe şekillendiriş sungaty esasy orun tutan bolsa, Ýewropanyň birnäçe ýurtlarynda, aýratyn-da Fransiýada XVIII asyrdan çeper edebiýat görnükli orny eýeläp başlaýar. Fransiýada çeper

edebiýatyň ösmegi bilen birlikde edebi-nazary pikirler-de emele gelip başlaýar. Bu ugurda işlänleriň esasy klassisizmiň nazaryýetçisi şahyr Nikola Bualo (1636—1711) bolupdyr. Ol özüniň «Poeziýa sungaty» (1674) atly poemasynda ilki bilen öz döwründäki şahyr, ýazyjy, dramaturglaryň gadymy grek we rim edebiýatynyň nusgalaryna öýkünip eser ýazmaklaryny, eserlerde üç birligiň — wagt, ýer, hereket birliginiň bolmagyny talap edýär.

Bualonyň beýle talaby öňe sürmegi-de ýöne ýerden däl. Onuň döwründe Fransiýada absolýut monarhiýa ösýär. Öz erkiňe gitmeklik, täze inisiatiwa görkezmek ýaly zatlar berk ýazgarylypdyr. Lýudowik XIV monarhistik döwletine boýun bolmak, döwletiň önünde borjuňy berjaý etmek her bir adamyň iň ýokary, gowy sypaty hasaplanypdyr. Bualo we beýleki klassisistler şu hili jemgyýetçilik şertlerinde şahsyýet bilen jemgyýetiň sazlaşygyny (garmoniýasyny) tapjak bolýarlar. Olar ol sazlaşygy şahsyýetiň monarhiýa garaşly bolmagyndan gözleýärler. Klassisistler şu hili pikirini beýan etmek üçin şertli formalary öňe sürüpdirler. Olar çeper döredijiligiň başga meselelerine-de şol pikirini esaslandyrmagy nazarda tutup çemeleşipdirler.

Bualonyň beýan etmegi boýunça hakykatdan daşarda gözelligi ýok. Emma ol gözelligi duýgy arkaly däl-de, paýhas arkaly aňlanmalydyr. Bualonyň bu garaýşy monarhiýa hyzmat edýän garaýyşdyr. Monarhiýanyň prinsipleriniň gözelligini adamlar duýup biljek däl, şonuň üçin onuň gözelligini abstrakt paýhaslanma arkaly göz önüne getirmeli. Şeýle bolanda şahsyýet bilen monarhiýa sazlaşjak.

Klassisizmiň şertli düzgünlerine eýeren Rasin, Molýer ýaly ýazyjylaryň eserlerindäki gahrymanlaryň häsiýetleri Bualonyň talap edişi ýaly ösüş prosesinde görkezilmeýär. Onuň ýaly eserlerde gahrymanyň erbet ýa-da oňat häsiýetiniň nähili sebäbe görä we nähili ýagdaýlarda emele gelendigini suratlandyrmaklyga üns berilmeýär. Netijede-de häsiýet ýer-

den, şertden, wagtdan üzňeleşýär. Ol abstrakt häsiýete öwrülýär. Obraz döretmegiň munuň ýaly abstrakt — logiki usuly edebiýatyň öwredijilik, emosional täsir edijilik ähmiýetini kemeldýär, obrazyň çuňlugyny, ynandyryjylygyny gowşadýar.

Klassisistler korolyň, polkowodlaryň, görnükli aristokratlaryň we şuna meňzeşleriň möhüm işlerde, ýagny döwleti dolandyrmakda, uruşda oýnaýan roluna has ýokary baha beripdirler we olary arşa çykarypdyrlar. Edebi eserleriň esasy gahrymanlary şolar bolupdyr. Halk köpçüligi edebi eserler-de meseläni çözmäge gatnaşýan gahryman bolup hereket etmändir.

Klassisistler halkyň roluny inkär etmek bilen öz eserlerini sýužetini taryhy konfliktler esasynda gurmak mümkinçiligini ýitiripdirler.

Klassisizmiň esasy düzgünleri şunuň ýaly bolsa-da, ol diniň täsirine ýugrulan feodal döwriň edebiýatyndaky mistiki düşünelere uly zarba urýar. Bualonyň hristian mifologiyasyny sungatdan aýryp taşlamaly diýen pikiri bu meselede uly rol oýnaýar.

Klassisistler egoistik hyjuwlary ýok etmek, patriotizm, gahrymançylyk ýaly ideýalary öz eserlerinde propagandirläpdirler. Klassisizm tipiň karakteristikasynyň aýdyň berilmegi, eseriň kompozisiýasynyň gelşikli, diliniň düşnükli bolmagy ýaly zatlary ýazyjydan talap edipdir. Bu bolsa edebiýatyň çeper formasyny kämilleşdirmekde soňky döwürlerde-de möhüm ähmiýete eýe bolupdyr.

Magaryfçylaryň edebi-nazary pikirleri. XVIII asyrdan Ýewropanyň birnäçe ýurtlarynda (Angliýa, Fransiýa, Germaniýa) magaryfçylar diýlip atlandyrylýan filosoflar, sungatyň nazaryýetçileri bolupdyr. Olar jemgyýeti ösdürmek üçin hökümeti we halky magaryflaşdyrmak zerurdyr diýen pikiri öňe sürüpdirler. Olar özleriniň şol esasy

ideýasyndan ugur alyp, filosofiýanyň, estetikanyň, edebiýat nazaryýetiniň ençeme meselelerini özleriçe çözüpdiler.

Magaryfçylardan edebiýat nazaryýetina degişli görnükli iş edenleriň esasylyry Deni Didro (1713—1784) we Gothold Efraim Lessing (1729—1781) bolupdyr.

Fransuz magaryfçysy we beýik ýazyjysy materialist Didro çeper edebiýatyň adamlary ahlak taýdan terbiýelemekdäki roluna ýokary baha berýär. Ol çeper eserleriň esasy gahrymanlary ýokary gatlak wekilleri bolmaly diýen klassisistlere garşy çykyş edip, aşak gatlagyň wekillerini edebiýata girizmegi berk talap edýär. Onuň pikiriçe, diňe şeýle edilende, edebiýat adamlary ahlak we syýasy taýdan terbiýelemegiň serişdesi bolup biler.

Didro tebigaty we durmuşy edebiýatyň birinji nusgasy hasaplaýar. Şol wagtyň özünde-de ol sungat tebigata we durmuşa näçe öýkünse-de, ony doly suratlandyryp bilmeýär, sungata garanda tebigat we durmuş mazmuna, froma baýdyr, hudožnik şony doly we dogry görkezmäge çalyşmalydyr, öýkünmäniň gözelligi hudožnik tarapyndan döredilýän obrazlaryň tebigatdaky we durmuşdaky predmetlere laýyk gelmegidir diýip belleýär. Şoňa görä-de Didro gahrymanyň hakyky realistik obrazyny döretmek üçin ýazyjy onuň ahlak we fiziki taýdan kämilleşmegine täsir edýän tebigat we jemgyýet şertlerini-de çuň öwrenmelidir diýen pikiri öňe sürýär.

Didronyň real hakykaty suratlandyrmak prinsipinde gapmagarşylyk hem bolupdyr. Ol bir ýerde real hakykaty edil öz bolşy ýaly suratlandyrmagyň — naturalizmiň tarapyny tutsa, ýene bir ýerde real hakykaty umumylaşdyryp — tipikleşdirip suratlandyrmagy mukallapdyr. Didro tipik obraz döredilende, ol obrazda indiwiiduallygyň bolmalydygyna üns bermändir. Obrazyň indiwiidual tarapy bolmadyk wagtynda onda umumylaşdyrylyp görkezilýän häsiýetler, boluşlar abstrakt zada öwürülýär. Sebäbi indiwiidual aýratynlygy bolmadyk zat real hakykatda ýok.

Didro drama eserlerinde hakykaty görkezmek barada gürrüň edende, klassisistleriň garşysyna gidip, esasy ünsi gahrymanlaryň häsiýetini açyp görkezmäge däl-de, ýagdaýy görkezmäge bermelidir diýen pikiri öňe sürýär. Bu pikir realistik edebiýatyň ösmeginde möhüm ähmiýete eýe bolsa-da, bir taraply pikirdir.

Edebiýatda realizmiň ösmegi ugrunda göreşen nemes ýazyjysy we edebiýat nazaryýetçisi Lessing hem edebiýat ylmynda degişli möhüm işler edipdir. Onuň iň görnükli işi «Laokoon ýa-da poeziýa bilen suratkeşligiň araçägi hakynda» we «Gamburg dramaturgiýasy» diýen işleridir. Beýik nemes magaryfçysynyň ol işlerine rus rewolýusion demokratlary Belinskiý, Çernyšewskiý we Dobrolýubow hem örän ýokary baha beripdirler. Çernyšewskiý ol hakda gürrüň edip: «Aristoteliň döwründen bari hiç kim poeziýanyň aslyýetine Lessing ýaly dogry we çuň düşünmädi»¹¹ diýip ýazýar.

Lessing öz döwriň möhüm jemgyýetçilik meseleleri bilen, ýagny Germaniýadaky absolýutizmi, krepstnoýçylyk düzgünini, adamlary ýokary, aşak gatlaklara bölýän soňlowiýe düzgünini ýok etmek, dagynyk Germaniýany birleşdirmek ýaly meseleler bilen düýpli gyzyklanypdyr, şol möhüm çäreler amal edilse, durmuş has gowulanar diýip düşünişdir we özi-de şol ugurda göreşipdir. Ol edebiýaty bu göreşde üstünlik gazanmagyň esasy serişdesi hasaplapdyr we demokratik ideýalary halkyň arasynda propagandirlmek edebiýatyň esasy wezipesidir diýip belläpdir. Lessing durmuşy çeper suratlandyrmaga-da, onuň obýektiv kanunlaryny anyklaşdyrmaga-da öz döwriň sosial-taryhy hadysalaryndan ugur alyp çemeleşipdir. Ol özüniň edebi-nazary işlerinde klassisizmiň abstrakt düzgünlerine garşy çykyp, edebiýaty durmuşa ýakynlaşdyrmagyň möhüm meselelerini gozgaýar.

¹ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. 4, Москва, 1948, стр. 152.

Klassisizmiň wagt, ýer, hereket birligi diýen düzgüni gahrymanlaryň hereket etmegine, olaryň häsiýetiniň hereketde ýüze çykmagyna mümkinçilik bermeyär. Belli bir momentde gahrymanyň gowudygy ýa-da erbetdigi görkezilip goýulýar. Beýle bolanda ýazyjynyň çeper eserinde durmuşy şekillendirişi hudožnigiň çeken

suratyndaky, žiwopisdäki durmuşyň görkezilişine çalym edýär. Gadymy grek şahyry Simonid şu ýagdaýy nazarda tutup, poeziýany «gepleýän žiwopis», žiwopisi bolsa «sessiz poeziýa» diýip atlandyrýar. Poeziýa bilen žiwopisiň ýakynlygy hakdaky Simonidiň bu pikirini Gorasiý has-da ösdürýär. XVII asyryň klassisistleri hem şol pikirden ugur alyp, şekillendiriş sungaty bilen poeziýanyň arasyndaky tapawudy, olaryň her biriniň spesifiki aýratynlyklarynyň bardygyny inkär etmäge synanyşýarlar. Iňlis klassisizminiň nazaryýetçisi Džozef gadymy şahyrlar-da, žiwopisçilerde bir sýužeti bir meňzeş usulda işläpdirler diýip tassyklaýar. Lessingiň döwründäki Gotşet, Winkelman ýaly sungat nazaryýetçileri-de şol pikiri mukallapdyrlar we ony özleriçe ösdürpdirler.

Winkelman gadymy grek şekillendiriş sungaty bilen söz sungatyny deňeşdirip, ol ikisiniň arasynda hiç hili tapawut görmeýär. Gadymy skulptoryň mermer daşynyň ýüzünde şekillendiren obrazy gorky-hasratlara özüni aldyrman duran obraz bolmak bilen belent ruhlulygy, çuň duýgyny aňladýar. Laokoon şeýle suratlandyrylypdyr. Ol gözüniň önünde ogly ölüp durka näçe gynansa-da, ol öz gynanjyny berk durgunlyk ruhy bilen başyndan geçirýär. Winkelman gadymy grek şekillendiriş sungatynda döredilen şonuň ýaly obraz bilen poeziýa sungatynda döredilen obrazy deňeşdirip, žiwopis diňe göze görnüp duran zatlary däl-de, göze görünmeýän zatlary — adamyň içki dünýäsini suratlandyrmakda-da poeziýadan kem durmaýar diýip belleýär. Şonuň esasynda-da ol žiwopis bilen poeziýanyň arasynda, ýagny durmuşy suratlandyrmak tärlerinde tapawut ýok diýen netijä gelýär. Ol poeziýada-da edil

žiwopisdäki ýaly häsiýetleri, duýgulary hereketsiz durgunlykda beýan etmeli. Iň ýokary gözellig hem şonuň ýaly durgunlykdadyr diýen nädogry nazaryýet öňe sürýär. Winkelman üçin göreşiji, işeňsir adam položitel däl-de, duş gelen horluklara Laokoon ýaly mertlik bilen çydam edip, özüni hereketsiz-durgunlykda saklaýan adam položitel bolupdyr.

Lessing özüniň «Lakkon» diýen işinde klassisistleriň we öz döwürdeşi Winkelmanyň ýokardaky ýaly nazary pikirleriniň garşysyna gidip, «durgunlyk nazaryýetini» berk tankyt edýär we žiwopis bilen poeziýanyň umumy taraplary bilen birlikde olaryň her biriniň öz spesifik aýratynlygynyň bardygyny subut edýär.

Lessing hem şekillendiriş sungatyny we poeziýany hakykata öýkünme diýip hasaplaýar. Şu nukdaýnazardan seredeniňde, ol ikisiniň arasynda ýakynlyk bar. Emma ol ýakynlyk şekillendiriş sungaty bilen poeziýanyň arasyndaky tapawudy ýoga çykarmaýar. Ol ikisi özleriniň predmeti boýunça-da, hili boýunça-da bir-birinden бүтінлеý tapawutlanýar. Ol tapawut, Lessingiň pikirçe, diňe poeziýada we žiwopisde hakykatyň aýry-aýry serişdeler we tärlер arkaly suratlandyrylýandygynda bolman, olaryň spesifik mazmunynda-da bardyr.

Žiwopisçiniň esasy serişdesi belli bir giňişlikde alnan göwre we reňkdir, şahyryň serişdesi bolsa belli bir wagtda eşidilýän düşnükli sedir. Şahyr näçe jan etse-de, söz arkaly predmetiň daşky görnüşini suratçynyň suratlandyryşy ýaly hut öz bolşunda doly suratlandyryp bilmez. Onuň tersine, suratçy näçe zehinli bolsa-da, wagт bilen baglylykda dowam edýän hereketi, özgeriş şahyr ýaly doly we erkin suratlandyryp bilmez.

Lessing şu ýagdaýdan ugur alyp, sungatyň her görnüşі hakykatyň bir tarapyny has doly çeper suratlandyrmaga ukyplydyr diýip belleýär. Sungatyň aýry-aýry görnüşleriniň şol doly suratlandyryp bilýän taraplary-da olaryň spesifik predmetleridir. Diýmek, şekillendiriş sungatynyň predmeti belli bir giňişlikdäki göwre we onuň göze görnүp duran sypatydyr,

poeziýanyň predmeti bolsa wagt bilen baglylykda dowam edýän hereketdir diýen nazary netije gelýär. Lessingiň «durgunlyk nazaryýetine» garşy hereket nazaryýetini goýmagy realistik edebiýatyň ösmeginde örän uly rol oýnaýar. Edil şonuň ýaly-da, ol teoriýa şol döwürdäki dagynyk knýazlyklardan ybarat bolan Germaniýany bir bitewi döwlete öwürmek, halkyň durmuşyny gowulandyrmak we ş. m. möhüm ideýalary durmuşa geçirmek ugrunda hereket edýän adamlaryň janly obrazyny döretmekde, ol obrazlaryň üsti biden halky terbiýelemekde hem möhüm ähmiýete eýe bolýar.

Lessing şekillendiriş sungatynyň we poeziýanyň özboluşly taraplary bilen birlikde, olaryň bir-birine ýakyn bolan umumy taraplarynyň bardygyny-da inkär etmeýär. Mysal üçin, žiwopisde predmetiň diňe daşky görnüşi däl-de, onuň belli bir pursatdaky hereketi-de suratlandyrylýar, poeziýada-da diňe hereket däl-de, predmetiň daşky görnüşi hem suratlandyrylýar we ş.m.

Suratçynyň çeken suratynda predmetiň daşky görnüşi has aýdyň, janly, täsirli bolup görünýär. Şahyr hem predmetiň daşky görnüşi şonuň ýaly suratlandyrmak üçin jan etmelidir. Ol beýan ediji poeziýadan daşlaşmalydyr diýip, Lessing talap edýär.

Poeziýada onuň esasy predmeti bolan hereket suratlandyrylanda, ol hereket şahyryň ösüş bilen, adamlaryň arasyndaky göreş bilen içgin gyzyklanýandygyny has aýdyň görkezýär. Şeýle bolanda okyjylar özlerini suratlandyrylýan herekete gatnaşýan ýaly duýýar. Beýan ediji poeziýada weli okyjy özüni aýdylýan zatlaryň synçysy ýaly duýýar. Şonuň üçin hem nirede hereket ýok bolsa, ol ýerde durmuşa bolan janly, aktiw gatnaşyk hem ýok, poeziýa-da ýok. Beýik nazaryýetçiniň bu pikiri söweşjeň häsiýetleri, duýgulary, hyjuwlary konkret — duýarlykly formada beýan edýän edebiýatyň ösmeginde örän uly ähmiýete eýedir.

Lessing şekillendiriş sungatyna garanda, poeziýada adam-häsiýetiniň indiividual taraplaryny, içki gapma-garşylyklaryny, olaryň döreyşini, ösüşini has giň suratlandyryp bolýandygyny belleýär, obrazyň indiividual tarapynyň, ondaky içki gapma-garşylygyň bolsa obrazyň tipikligini gowşatman, gaýtam, onuň reallygyny, ynandyryjylygyny, janlylygyny, durmuşa ýakynlygyny güýçlendirýändigini nygtap geçýär.

Lessing öz nazary işlerinde möhüm pikirleri öňe süren bolsa-da, onuň birnäçe zatlary, aýratyn-da sungatyň taryhylygyny ünsden düşürendigini şol döwrüň görnükli nemes nazaryýetçisi Iogani Gerder (1744—1803), meşhur nemes dramaturgy we nazaryýetçisi Şiller belläp geçýärler. Gerderiň pikirçe, sungat döredijilik ukyby we bilimi bolan aýry-aýry adamlaryň önümi däl-de, bütin halkyň önümidir; her halkyň poeziýasynda şol halkyň gylyk-häsiýetleri, adatlary, işleýiş we ýaşaýyş şertleri suratlanýar; olar hem aýry-aýry taryhy döwürlerde üýtgäp durýar; şonuň bilen birlikde poeziýada hem üýtgeşiklik bolup durýar; şoňa görä-de her, döwrüň poeziýasynyň özboluşly häsiýetlerini, kanunlaryny şol döwrüň taryhy şertleri bilen baglylykda derňemelidir.

Gerderiň bu pikirine Şiller hem goşulýar we ony ösdürýär. Lessing nazary işlerinde öz döwüründäki sungatyň öňki döwürleriň sungatyndan tapawutlanyşy baradaky meselä üns bermändir. Ol meselä Şiller aýratyn üns berýär.

Gadymy dünýäde, ýagny ilkidurmuş obşinasynda adamlar-hemme taraplaýyn sazlaşykly hereket edipdirler. Ideal bilen hakykatyň arasynda näsazlyk bolmandyr. Kapitalizmiň ösüp başlan döwründe bolsa döwlet — buthanadan, kanun — ahlakdan, keýp — zähmetden, serişde — maksatdan üzňeleşdi. Adam umumy zadyň aýratyn bir bölegine çüýlendi. Ol herekete getirýän tigirleriniň sesini eşitmekden başga zat bilen meşgullanyp, özüni hemmetaraplaýyn ösdürip bilmeýär. Netijede-de şahsyýet bilen jemgyýetiň arasynda sazlaşyk galmaýar. Şonuň üçin şahyrlar hem özleriniň subýektiw

duýgularyny özüniň ýüregini, özüniň jemgyýete bolan gatnaşygyny eserle-riniň esasynda goýýarlar. Şeýle ýagdaýy nazarda tutmak bilen Şiller öz döwrüniň şahyrlaryny subýektiw we sentimental şahyr hasap edýär.

Nemes edebiýatynyň halypasy Gýote (1749—1832) hem çeper edebiýatyň birnäçe nazaryýet meseleleri barada ähmiýetli pikirler aýdypdyr. Onuň birnäçe edebi-tankydy işlerinde sungatyň durmuş bilen baglylykda ösýändigini, sungatyň mazmunyny, formasyny, gülläp ösüşini, pese gaçýşyny durmuşyň kesgitleýändigini baradaky pikir esasy orun tutýar. Edil şonuň ýaly-da ol tipiklik hakda, sungatyň jemgyýetçilik ähmiýeti hakda, sungatyň durmuş hakykatlaryny dogry suratlandyrmalydygy hakda, çeper eserlerde in möhüm zadyň mazmundygy hakda hem düýpli gürrüň edýär.

Ýokarda görüp geçenlerimizden başga-da, nemes klassyky idealizminiň Kant, Gegel ýaly görnükli wekilleri-de edebiýat ylmyna degişli idealistik pikirler bilen birlikde peýdaly zatlary hem belläpdirler.

Bu döwürde Germaniýada, öňde görüp geçenlerimiz ýaly, edebi-nazary pikirleriň ösmegi edebiýat hakdaky ylma uly goşant bolupdyr we çeper döredijiligiň ösmeginde örän uly rol oýnapdyr.

Gündogar klassyklarynyň edebi-nazary pikirleri. Gadymy Gresiýada, Rimde, Hytaýda we başga birnäçe ýurtlarda bolşy ýaly, Orta Aziýada we Zakawkazýede hem edebi-nazary pikirler örän gadymy döwürlerde ösüp başlapdyr. Emma VIII asyryň ortalaryndan X asyra çenli arap feodallarynyň höküm süren döwründe yslam dini we dini-sholastik düşüňjeleri beýan edýän arap dilindäki edebiýatlar türki halklaryň arasyna ýaýradylýpdyr. Olaryň öz ene dillerindäki edebiýat we edebi ýadygärlikler araplar tarapyndan ýok edilipdir.

IX asyryň ahylrlarynda arap basybalyjylaryna uly zarba urlansoň, aýry-aýry feodal döwletler gurulýar. Şondan soňky

döwürde araplaryň agalyk süren döwründäkä garanda edebiýatyň, ylmyň ösmegi üçin birneme gowy ýagdaý döreýär. Netijede türki haklaryň arasyndan birnäçe meşhur alymlar, şahyrlar çykyp başlaýar. Olar çeper edebiýatyň we ol hakdaky ylmy garaýşyň ösmeginde-de uly rol oýnaýarlar. Şolaryň iň görnüklilerinden biri Azerbaýjan halkynyň genial şahyry Ylýas Yusup ogly Nyzamydyr (1141—1203).

Ol özüniň ölmez-ýitmez çeper eserlerinde edebiýat baradaky garaýyşlaryny beýan edipdir. Ol her bir çeper eseriň, ozaly bilen, halkyň durmuşyny, aragatnaşygyny gowulandyrmak üçin ýazylmalydygyny iň esasy mesele hasaplapdyr. Ol muny hut şeýle prinsip boýunça eser ýazmak bilen aňladýar. Galyberse-de, ol bu garaýşyny «Syrlar hazynasy» diýen poemasynyň girişinde: «Many mülkünde şalyk süren şahyr tylla üçin ýazmaly däl, döredijiligini köşklere baglamaly däldir»¹ diýip, gönüden-göni beýan edýär.

Nyzamynyň nygtap bellemegine görä, halk köpçüligine niýetlenen çeper eser dogruçyl bolmalydyr. Ol bu hakda öz döredijiligi bilen baglylykda söz açyp, şeýle diýýär:

Nyzamy, sen hak söz üçin döräpsiň,

Aslyň hakykatçy, şondan ýöräpsiň².

Nyzamynyň döwründe ýokary gatlagyň wekilleri özleri hakda dogry söz aýdýan adamlary gysypdyrlar. Beýik şahyr öz eserlerinde muňa garşy çykyp, şalaryň hak söze ýol bermeklerini isläpdir. Ol bu pikirini ýigrimi hekaýatdan ybarat bolan «Syrlar hazynasy» poemasynyň «Sütemkär patyşa we hakykatçy adam hakynda hekaýa» diýen bölümünde has-da aýdyň beýan edýär. Ol hekaýatda hakykatçy garry adam patyşanyň ýüzüne seredip:

...Uludan kiçiden etmän utanjy,

Talap sen ýygnadyň hazyna-genji,

¹ Nyzamy, Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 7 sah.

² Şol ýerde, 209 sah.

Weýran etdiň şäherleri, obany,
Rehm etmän hiç kime, kân içdiň gany¹ —

diýýär. Şa garryny jezalandyrmaýar, gaýtam, sylaýar. Ol «hak söze ýurdunda ýol açýar». Nyzamynyň hak söze ýol açmak baradaky bu garaýşy şalaryň zamanynda durmuşa geçjek garaýyş dälidi. Şeýle-de bolsa, şol döwürde başga hili ýol belli bolmansoň, beýik şahyr şalary adalatly bolmaga çagyrmak bilen hak söze ýol açmaga ymtylypdyr.

Nyzamy sözüň, çeper edebiýatyň çuň ideýa-mazmunly we owadan formaly bolmalydygy barada düýpli pikirleri orta atýar. Ol bu hakda şeýle diýýär: «Söz manyly hem-de çeper bolmaly. Ol söz döredijiniň dodaklaryny ogşamaga getirmäge güýçli bolmalydyr. Şahyr her bir beýdi üçin atanyň ogul hakynda alada edişi ýaly alada etmelidir»².

Beýik şahyr gepleşikde we edebi eserlerde mazmuny az sözde beýan etmegiň zerurdygyny, onuň çeperçiligi güýçlendirýändigini belläp, «Az gürlemegiň owadanlygy» diýen sygrynda şeýle diýýär:

Dür ýaly söz saýla, az geple, az gül,
Az söz — dünýä bezeg, mysaly bilbil³—

Köpsözlülük esere sowuklyk häsiýetini berýär. Manyny az sözde beýan etmeklik bolsa eserde ýylylyk, ýakymlylyk häsiýetini döredýär. Şonuň üçin hem ýylylyk bermeýän ýüz sany ýyldyz ýaly söz ulanmagyň ýerine ýylylyk berýän Gün ýaly birn sözi ulanmagyň zerurdygyny Nyzamy nygtap geçýär:

Asmanda ýüz ýyldyz ýansa-da, ynan,
Bir Güneş güýçli hem gowy şolardan.

Gökde ýalpyldasa her näçe ýyldyz,

¹ Şol ýerde, 208 sah.

² Şol ýerde, 6-7 sah.

³ Şol ýerde, 222 sah.

Ol Gündür dünýäni ýylydan ýalňyz¹.

Beýik Nyzamynyň edebiýat baradaky şunuň ýaly pikirlerini Gündogar edebiýatynyň beýleki klassyklary has-da ösdüripdirler. Bu ugurda iň görnükli rol oýnanlaryň biri özbek edebiýatynyň beýik klassygy Alyşir Nowaýy (1441—1501) bolupdyr.

Alyşir Nowaýynyň döwrüne çenli Orta Aziýada edebi-nazary pikirler dürli görnüşlerde: edebiýatçylaryň ýygnaýyşyklarynda, mejlislerinde, dil bilimine degişli işlerde — sözlüklerde (980-nji ýylda aradan çykan Azhary al-Hyratynyň üç tomluk arapça sözlügi, XI asyrdaky ýaşan Mahmyt Kaşgarynyň «Diwan lugat at-türki» we ş. m.), memuarlarda (ýatlamalarda), Rudaki (941—942-nji ýyllarda aradan çykan), Ferdowsy (1020—1025-nji ýyllarda aradan çykan), Omar Haýýam (1123—1124-nji ýyllarda aradan çykan) ýaly ençeme meşhur akyldar şahyrlaryň çeper eserlerinde beýan edilipdir. Şunuň ýaly dürli formalarda beýan edilen edebi — ylmy pikirler aýry-aýry şahyrlara, aýry-aýry eserlere hem-de dil meselesine degişli pikirler bolupdyr. Tutuş bir edebi — ylmy taglymat formulirlenmändir. Şonuň üçin hem edebi eserlere baha bermegiň aýdyň kriterisi bolmandyr. Her kim öz hususy garaýşyna görä çeper esere baha beripdir¹.

Gündogarda bitewi edebi taglymatyň emele gelmeginde Alyşir Nowaýynyň öňe süren edebi-nazary pikirleri örän uly ähmiýete eýe bolýar.

Nowaýy öz döwrüniň is progressiw, iň medeniýetli, iň bilimli, iň paýhasly döwlet adamsy bolupdyr. Ol Hyratda patyşalyk eden Hüseýn Baýkaranyň ilki möhürdary, soň weziri bolup işlän döwründe (1469—1487) teýmuridler döwletini we

¹Nyzamy, Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 222 sah.

¹ A. Haýitmetow, Alişer Nowaiýning adabiy-tankidiy karashlary, Toshkent, 1959.

medeniýetini ösdürmek meselelerine aýratyn üns berip, şol ugurda elinden gelenini aýamandyr. Nowaýynyň edebi — ylmy garaýyşlary-da onuň öňe süren şu hili syýasaty bilen baglanyşykly bolupdyr.

Nowaýy Nyzamyny iň beýik şahyr we öz halypasy hasaplamak bilen birlikde, edebiýatyň jemgyýetçilik funksiýasy, dogruçylygy, çuň manylylygy, çeperçiligi barada onuň öňe süren pikirlerini has-da ösdürýär. Nyzamynyň edebiýat baradaky garaýyşlaryny baş sany aýry-aýry eserden («Syrlar hazynasy», «Hosrow — Şirin», «Leýli — Mejnun», «Ýedi gözeli», «Isgendernama») ybarat bolan «Hamsasynda» we beýleki çeper eserlerinde beýan edişi ýaly, Nowaýy hem çeper edebiýat baradaky pikirlerini «Hamsasynda» («Haýratal — ebrar» — «Parasatlynyň ajaýyplygy», «Perhat we Şirin», «Leýli — Mejnun», «Sabai saýýar» — «Ýedi planeta», «Saddi Iskendar» — «Isgender seňneri») we başga edebi eserlerinde beýan edýär.

Nyzamy ýaly Nowaýy hem çeper edebiýatyň jemgyýetçilik funksiýasy adalatynyň dabaralanmagyna, halkyň aragatnaşygynyň gowulanmagyna we bagtly ýaşamagyna hyzmat etmekden ybaratdyr diýen düşüňjani öňe sürýär. Ol şu mesele boýunça özi we döredijiligi barada söz açyp, şeýle diýýär:

Ýüregim teşnedir ýagşylyk, ýagta,
Aýdymym dyzaýar adalat, bagta¹.

Meniň eserlerim halkyň ýüregne
Ýol tap, ýara sen olaryň geregne².

Nowaýy edebiýatyň birnäçe spesifiki meselelerini aýdyňlaşdyrmaga-da edebiýatyň şu hili jemgyýetçilik funksiýasyndan ugur alyp çemeleşýär. Onuň pikiriçe, halka

¹ Алишер Навоий. Пять поэм, Москва, 1948, стр.296, terjimesi awtoryňky.

² Там же, стр.429.

hyzmat etmek, ony terbiýelemek, onuň aňyny ösdürmek üçin, ozaly bilen, edebiýatda halkyň durmuşy, arzuwy bilen berk baglanyşykly çuň manyly (ideýaly) mazmun bolmalydyr. Ol muny ençeme ýerde nygtap belleýär:

Öýňi bezeg bilen bezejek bolsaň,
Şeýle gur: oň özi owadan bolsun.

Goý, batly ýaňlansyn seniň kapyýaň,
Ajaýyp manyly bolsun hekaýaň³.

Lowurdaşyp altyn şaýy geýminiň,
Bezegi ajaýyp bolsa-da onuň,

Seredeňde öwşün atsa-da daşy,
Ýakymly bolsa-da onuň görnüşi,

Onuň gözelligi içdedir-içde,
Ol gözellik — many. Şondadyr güýç-de!⁴

Her şygyr göýäki asman mysaly,
Pikir hem ondaky ýyldyzlar ýaly⁵.

Nowaýy Nyzama-da, ozaly bilen onuň eserleriniň çuň mazmunlylygy, ol mazmunyň halka şeker ýaly süýjüligi üçin ýokary baha berip, şeýle ýazýar:

Sahypalar şypa tapýar pikirden,
Ol pikir kä müşkdir, käte şekerdir,⁶

Beýan etjek bolýan çuň mazmunyny ilki bilen şahyryň özi pugta özleşdirmelidir, soň beýan etmelidir. Bu pikirini Nowaýy

³ Там же, стр.125.

⁴ Там же, стр.286.

⁵ Там же, стр.289.

⁶ Там же, стр.288.

öz döredijiligi bilen baglylykda gürrüň edende has aýdyň beýan edýär:

Ähli surat maňa şeýle bir aýdyň:

Hemmesin ýürekde çyzdym-da goýdum⁷.

Nowaýy şahyryň çuň mazmuny ýöne bir beýan etmän, ony ýüreginiň ody bilen taplap beýan etmelidigini, şeýle otly eseriň halkyň ýüregini-de ýylatjakdygyny nygtap belleýär:

Ýüregmi, galammy berkitsem men-de,

Sözlere ägirt güýç bererdim şonda.

Eger men ýetsemdim arassa duýga,

Men öz sungatymy götärdim beýge.⁸

Çuň ýürekden diýmek isleseň, sen eý,

Otly hyjuw bilen otly şygry söý!

Sowuk toslamaňa etmezler yşgy,

Bolar ol tagamsyz, süýndürilen goşgy.⁹

Sözüm hakykaty aýdýan söz bolup,

Ýürekleri ýylatsady köz bolup.¹⁰

Nowaýynyň pikiriçe, ýangynly goşgyny ýangynly ýüregi bolan şahyr döredip biler. Halkyň durmuşy, bagty üçin ýanmaýan adam ýangynly şygry döredip bilmez. Söweşde duşmany ýeňip üstünlik gazanmakda mekirlik uly rol oýnaýar, emma ylymda, sungatda mekirlik bilen üstünlik gazanyp, yz galdyryp bolmaýar. Şonuň üçin hem ylym, sungat, edebiýat meýdanyndaky söweşe giren adam öz ýüregini mekirlik, galplyk ýaly duýgulardan arassalamalydyr.

⁷ Там же, стр.292.

⁸ Алишер Навоий. Пять поэм, Москва, 1948, стр. 279.

⁹ Там же, стр. 294.

¹⁰ Там же, стр. 229.

Nowaýy öz döwründe ýörgünli bolan nezire bilen baglanyşykly gürrüň edende, her bir çeper eserde öň aýdylmadyk zadyň aýdylmalydygyny, şeýle bolanda ol eseriň halk üçin gerekli boljakdygyny-da nygtap belleýär:

Geçenleriň nazaryndan sydyran
Hazynasyn tapyp, üstün açsaň sen,

Bolar ýaly halkyň söýgüsine laýyk,
Beýan et sen ony, bilsin halaýyk.

Halkyň öz aýdanny öňki durkuna
Gaýtalap aýtmaklyk gerekmiş kime?¹

Beýik şahyr kyssa bilen şygryň tapawudy barada-da durup geçýär:

Pytraňňy sözlere biz kyssa diýýäs,
Söz sazlaşsa, şygyr diýip at goýýas.²

Kyssa-da ýagşy, emma sözler sazlaşanda, has-da gowy bolýar — olar batly ýaňlanýarlar.

Şygyr formalarynyň içinde Nowaýy mesnewi formasyny gowy hasaplapdyr:

Giň bolýar şygyrda sözlerin ýeri,
Özara sazlaşsa iki setiri¹.

Türki halklaryň edebiýatyny ösdürmekde Nowaýynyň iň uly hyzmatlarynyň biri-de çeper edebiýatyň dili babatda eden işleridir. Türki halklaryň şahyrlary Orta Aziýada araplar höküm süren wagtynda (VIII asyryň ortalaryndan X asyra çenli), arap dilinde, samanidler döwründen, ýagny X asyrdan başlap pars dilinde eserler ýazypdyrlar. Ol eserler halk köpçüligine düşnüksiz bolupdyr. Şonuň üçin hem Nowaýy türki dilde eser döretmek meselesine aýratyn üns berip, şol ugurda göreşipdir. Ol özüniň ajaýyp eserlerini türki dilde ýazmak bilen birlikde,

¹ Там же, стр.125-126.

² Там же, стр.287

¹ Алишер Навоий. Пять поэм, Москва, 1948, стр. 288.

beýleki türki şahyrlary-da öz dilinde eser ýazmaga çagyrypdyr. Bu göreşinde Nowaýa Huseýn Baýkara-da uly kömek beripdir. Ol türki şahyrlaryň öz dillerinde eser ýazmaklary barada ýörite perman hem çykarypdyr, öz eserlerini türki dilde ýazan şahyrlary hormatlamak, sylaglamak ýaly çäreleri-de geçiripdir. Türki şahyrlary üçin öz ene dilinde şygry.ýazmak we ony okamagyň tehnikasy boýunça ýörite gollanmalar hem ýazylypdyr.² Şunuň netijesinde käbir şahyrlar türki dilde ýazmaga başlasalar-da, halkdan daşda durýan birnäçe edebiýatçylar öz eserlerini pars dilinde ýazmaklaryny dowam etdiripdirler. Nowaýy olary tankyt astyna alypdyr.

Nowaýy türki halklara öz ene dilinde ýazylan eseriň gerekdigini, şeýle eseriň olaryň söýgüsini gazanjakdygyny bellemek bilen, «Perhat we Şirin» poemasyň ahyrynda şeýle ýazýar:

Ýöne türki taýpalary hem ýurdy —
Hemmejesi diňe maňa el berdi...

Şirazdan türkmeniň diýarna çenli,
Horasandan Hytaý diwana çenli,

Türki halklar türk diliniň baýdagyn
Erkin götermäge hemişe taýyn.

Agyr ýagdaýlarmyň bolman ýesiri,
Men türki dilinde ýazdym eseri.¹

Çeper edebiýatda öz ene dilini ornaşdyrmak ugrundaky göreşinde Nowaýynyň gazanan iň uly üstünligi onuň 47 mün setirden ybarat bolan öz eserlerini köne özbek dilinde ýazmagydyr. Özüniň ajaýyp eserlerini öz ene dilinde ýazmak

² A. Usmanow, „Muhakamat al-Lugataýn“ Alişera Nawoi, Taşkent, 1948.

¹ Алишер Навоий. Пять поэм, Москва, 1948, стр. 280.

bilen, ol diliň dürli žanrlarda eserler döretmek üçin pars dilinden hiç bir jähtden kem durmaýandygyny, gaýtam, köp babatlarda artykmaçdygyny praktiki taýdan tassyk edýär. Ol muny diňe bir praktiki taýdan subut etmek bilen çäklenmän, «Muhakimet il-Lugataýn» («Iki dil hakda pikirlenme») diýen traktatynda ylmy taýdan-da aç-açan görkezýär.

Nowaýy ol traktatynda iki dili deňeşdirmek arkaly türki diliň leksika we semantika taýdan pars diline garanda baýdygyny, şoňa görä-de dürli žanrlarda eser döretmäge şahyra giň mümkinçilik berýändigini belleýär, köp-köp mysallar getirmek bilen ony subut edýär. Türki dildäki aýratynlyklary bolan manyny aňladýan «iýmek», «içmek» diýen sözlere derek pars dilinde «hurden» diýen, «aw», «guş» diýen sözlere derek «şikar» diýen bir söz ulanylýar. Nowaýy şunuň ýaly mysallar getirip, manyny inçe aýratynlyklary bilen beýan etmekde türki dilde giň mümkinçiligiň bardygyny belleýär.

Ondan soň ol türki dilde sinonimleriň we omonimleriň pars dilindäkä garanda köpdügi barada pikir ýöredýär we mysallar getirýär. Türki dilde omonimleriň köp bolmagy, tuýug görnüşinde şygry ýazmak üçin has amatly ýagdaý döredýär. Şuny nazarda tutmak bilen Nowaýy doly tuýug ýazmaklyk türki şahyrlara mahsusdyr diýen netijä gelýär.

Nowaýy pars dilindäki birnäçe zatlaryň atlarynyň türki dilinden geçen atlardygyny-da belleýär. Mysal üçin, galpak, şyrdak, ýalak, ýaglyk, ýaby, tokum, öýüň aýry-aýry bölekleriniň atlary bolan üzük, ganat, gözenek, uk, bagyş, bosaga we ş. m.

Goşulmalar arkaly bir sözden täze many aňladýan söz ýasamakda-da türki dilde giň mümkinçiligiň bardygy barada Nowaýy öz ylmy traktatynda degerli mysallara esaslanyp pikir ýöredýär.

Nowaýy, ýokarda görüp geçenlerimizden başga-da, edebiýatyň halkylygy, döredijilik bilen şahyryň şahsyýetiniň bir-birine baglylygy ýaly möhüm meseleleri gozgaýan «Majali-

sun-nafais» («Nepis adamlaryň mejlisi»), şygry düzmegiň tehnikasy, tärleri barada «Mizanyl-awzan» («Şygry kadalarynyň ölçegleri») ýaly birnäçe işleri ýazypdyr.

Özbek edebiýatynyň beýik klassygy Nowaýynyň beýan eden şunuň ýaly edebi-nazary pikirleri türki halklaryň edebiýatynyň ösmeginde örän uly taryhy ähmiýete eýe bolupdyr.

Beýik türkmen nusgawy şahyry Magtymguly (XVIII a syr) hem Nyzamy, Nowaýy ýaly Gündogaryň beýik klassyklary bilen bir pozisiýada durupdyr we olaryň progressiw edebi—ylmy garaýyşlaryny ösdüripdir. Magtymguly öz edebi — ylmy garaýyşlaryny, Gündogar klassyklarynyň köpüsine mahsus bolşy ýaly, çeper eserlerinde beýan edipdir.

Magtymguly çeper edebiýat baradaky garaýyşlaryny, ozaly bilen, şol garaýyşlary boýunça eser döretmek bilen aňladýar. Onuň goşgularynda öz döwrüniň in möhüm meseleleri gozgalýar, tolgunlandyryjy çuň mazmun halkyň öz çeper dilinde beýan edilýär. Şonuň netijesinde-de beýik şahyryň eserleri halkyň durmuşy bilen has ysnyşykly baglanyşýar.

Munuň beýle bolmagy beýik şahyryň çuň mazmuny, durmuşdan gelip çykýan progressiw ideýany halka düşnükli dilde beýan etmegiň ähmiýetine düşünenligi zerarlydyr. Şeýle düşünjesi bolmasa, onuň bize miras galdyran ajaýyp goşgularyny döretmegi mümkin däldir. Munuň hut şeýle bolýandygyny A. W. Lunaçarskiý hem «Puşkin tankytçy» diýen makalasynda nygtap belleýär.

Magtymguly özüniň çeper edebiýata bolan garaýyşlaryny ençeme eserlerinde gönüden-göni hem beýan edýär. Onuň pikirçe, şahyr öz eserlerini galp şöhrat, bet gazanç üçin ýazman, il-halk üçin, olaryň adamsöýümlük, watançylyk, dostluk-agzybirlik, zähmetsöýerlik ýaly duýgularyny has-da ösdürmek üçin, şonuň ýaly duýgulary dabaralandyrmak üçin ýazmalydyr. Magtymguly bu pikirini:

Erk isteýip ajap destanyň satma,

Iliňe bagş eýläp ötgül, Pyragy¹—
diýmek bilen aýdyň beýan edýär.

Şonuň ýaly örän möhüm jemgyýetçilik ähmiýetli wezipeni berjaý etmek bilen baglanyşykly bolan ençeme çeper döredijilik meseleleri boýunça-da, Magtymguly gymmatly pikirleri orta atýar. Ol «Pukaraýam» diýen goşgusynda özi hakda gürrüň etmek bilen birlikde, çeper eseriň «dertlere derman», «jansyzlara jan» bolmalydygyny, «gözsüzleriň gözi», «lallaryň sözi», «il-günüň ýüzi»... bolmalydygyny açyk aňladýar. Bu ýerde Magtymguly her bir şahyryň öz döwrüniň wajyp meselelerine paýhaslylyk bilen seslenmelidigini, halkyň durmuşyna çuň aralaşýan eserler döretmelidigini, şeýle edeniňde, onuň eserleriniň il derdine ýarajakdygyny belleýär.

Dogruçylyk çeper edebiýatyň iň gowy sypatlarynyň biridir. Dogruçyl çeper eserler ynandyryjy, täsirli bolmak bilen birlikde, halky-da dogry terbiýeleýär. Magtymguly muňa çuň düşünişdir. Onuň pikiriçe, dogruçyllyk adamy-da, çeper eseri-de bezeýän iň esasy zatdyr. Şonuň üçin hem ol: «Magtymguly dogry söze ten bergil», «Magtymguly, ýalan-ýaşryk sözleme» diýip, gaýta-gaýta aýdýar.

Magtymguly şahyryň hakykaty dogruçyl beýan etmelidigi, onda-da ýanyp beýan etmelidigi barada şeýle diýýär:

Magtymguly, ýangyl, öçgöl,
Ýa lal otur, ýa dür saçgyl!¹

Beýik şahyryň hakykaty şeýle belent hyjuw bilen wasp etmek baradaky pikiri çeper edebiýatyň iň möhüm meselelerinden biridir. Obrazly aýdanda, lirikadaky hyjuw tebigaty oýandyryýan ýaz Günüňň ýylylygy ýaly, adamyň duýgularyny oýandyryýan ýylylykdyr. Eseriň ideýasy-da şol ýylylyk bilen adamlara täsir edip bilýär. Magtymguly bu

¹ Magtymguly, Saýlanan eserler, Aşgabat, 1957, 19 sah.

¹ Şol ýerde, 204 sah.

pikirini diňe bir nygtap öňe sürmek bilen çäklenmän, ony öz döredijiliginde-de doly amala aşyrypdyr.

Hakykaty dogruçyl hem-de belent hyjuw bilen çeper suratlandyrmak üçin şahyryň hakykata belet bolmagy, ony çuň özleşdirmegi zerurdyr. Şonuň üçin hem dogruçyllyk, ýokary hyjuwlylyk barada çynlakaý gürrüň eden beýik şahyryň durmuşa belet bolmak, görüp ýazmak barada aýtman durmazlygy mümkin däl. Magtymguly bu hakda şeýle diýýär:

Magtymguly öwüt bergil söz bile,
Eşiden deň bolmaz, gören göz bile¹...

Diller diýer görüp-görüp,
Akyl keser sorup-sorup²...

Her bir şahyr durmuşa köp zatlary görýär. Emma şahyr gören zatlarynyň hemmesini däl-de, olaryň iň esasyalaryny saýlap almak we şony suratlandyrmak bilen möhüm manyny — ideýany öňe sürmeli. Bu şahyryň döredijiligini many — ideýa taýdan ýokary göterýän, eserleriniň ähmiýetini ulaldýan iň esasy zatlaryň biridir. Magtymguly bu meseläniň çeper döredijilikde örän uly orun tutýandygy, hut şonuň üçin özüniň bu ugurda ýadawsyz göreşendigi barada şeýle diýýär:

Magny bazarynda haýyata döndüm,
Şirin gazal donun biçdim, ýaranlar³.

Magtymguly çuň mazmuny az sözde beýan etmeklige aýratyn uly ähmiýet berýär. Ol «ne bar manysyz söz uzamak bilen!» diýip, köpsözlülige üzü-kesil garşy çykýar.

Beýik şahyr giň manyny diňe bir az sözde däl-de, ony ýakymly, çeper dilde beýan etmegiň zerurdygy barada-da möhüm pikiri orta atýar:

Bildigiňçe, mydam ýagşy sözlegil,
Ýagşy söz tapmasaň, otur sem bolup¹.

¹ Şol ýerde 188 sah.

² Şol ýerde, 426 sah.

³ Magtymguly, Saýlanan eserler, Aşgabat, 1957, 389 sah.

Çuň mazmuny çeper formada beýan etmek — düre barabar eser döretmek üçin ussatlygyň zerurdygy barada söz açmak bilen şahyr: «dür ýasalmaz ussatsyz» diýip, örän ýerlikli bel-leyär.

Beýik türkmen şahyry Magtymgulynyň şunuň ýaly edebi-ylmy pikirleri diňe öz döwründe däl häzirki döwürde-de edebiýatyň we edebiýat hakyndaky ylmyň ösmeginde örän uly ähmiýete eýedir.

Nyzamy, Nowaýy, Magtymgulydan başga-da Gündogaryň Hafyz, Abdyrahman Jamy ýaly birnäçe klassyklary hem öz çeper eserlerinde edebiýat baradaky pikirlerini beýan edipdirler. Olaryň hem pikirleri esasan ýokarda görüp geçen klassyklarymyzyň pikirleri ýalydyr.

Rus rewolýusion demokratlarynyň edebi-nazary pikirleri. Rus rewolýusion demokratlary Russiýada feodal-jemgyýetçilik gurluşyň krizise batan we krepostnoýçylyk düzgünine garşy halk hereketiniň güýçlenen döwründe ýaşapdyrlar. Olar öz döwrüniň jemgyýetçilik hadysalary bilen çuňdan gyzyklanypdyrlar we progressiw hadysalaryň giň gerim almagy ugrunda göreşipdirler. Çeper edebiýaty-da şol göreş bilen, ýagny zähmetkeş halkyň durmuşy, aladalary, arzuwlary bilen ýakyndan baglanyşdyrmagy öz eserlerinde beýik maksat edip goýupdyrlar.

Rus rewolýusion demokratlarynyň edebi tankyt mekdebini esaslandyryjy Wissarion Grigorewiç Belinskiý (1811—1848) bolupdyr. Ol döredijilik işiniň başlarynda, ýagny 30-njy ýyllarda idealistik filosofiýanyň täsirinde bolupdyr. Ol özüniň ilkinji uly işi bolan «Edebi hyýallar» (1834) diýen makalasynda «dünýä ýalňyz ebedilik ideýanyň dem almagynyň, ýalňyz ebedi hudaýyň pikiridir», sungat we edebiýat hem «ebedi ideýanyň» beýany bolmalydyr diýen idealistik pikirini öňe sürýär. Emma Belinskiý köp wagt geçmänkä, ol pikirden el çekýär we 40-njy

¹ Şol ýerde 295 sah.

ýyllaryň başyndan başlap, materialistik pozisiýa geçýär. Şondan soň Belinskiý edebiýatyň predmetini başga hili kesgitleýär: «Tebigat sungatyň hemişelik nemunasydyr, tebigatdaky iň beýik we asylyly zat bolsa — adamdyr».¹ Beýik tankytçy şeýle diýmek bilen «tebigatdaky iň beýik we asylyly zat» bolan adamyň real durmuşyny dogry suratlandyrmagy çeper edebiýatyň esasy wezipesi edip belleýär.

Belinskiý edebiýat tebigaty we adamlary hut bolşy ýaly dogry suratlandyrmaly diýmek bilen edebiýat hakykatyň kopiýasy bolmalydyr diýen düşüňjani öňe sürmeýär. Tersine, ol real hakykatyň aýry-aýry taraplaryny umumylaşdyryp suratlandyrmagy nygtaýar. «Romanda ýa-da powestde, hiç bir tipiki zat — köpe mysal bolarlyk zat — görünmese, ondaky gürrüň berilýän zatlar naturadan näçe yhlas bilen geçirilip ýazylsa-da, okyjy bularyň içinden hiç bir naturallık tapyp bilmez»¹.

Belinskiý umumylaşdyryp suratlandyrylýan zatda individual, şahsy tarapyň hem bolmalydygyny, şeýle bolanda, çeper obrazda hakykatyň dogry şöhlelenjekdigini düýpli subut edýär.

Beýik tankytçy obrazlylygy sungatyň we edebiýatyň iň esasy özboluşly alamaty hasap edýär. Onuň pikiriçe, edebiýat bilen ylmyň tapawudy olaryň mazmunynda däl-de, şol mazmuny işleýiş usulyndadyr, ýagny ylmyň subut edýänliginde, edebiýatyň görkezýänligindedir. Belinskiý ylym bilen edebiýatyň formasyndaky aýratynlygy dogry kesgitlese-de, olaryň mazmunynyň birdigi barada ýöredýän pikirinde ýalňyşlyk goýberipdir. Ol ýalňyşlygy Plehanow berk tankyt edip, şeýle ýazýar: «Eýsem-de, her bir pikiri janly obrazda aňlatmak mümkin däl (mysal üçin, katetleriň kwadratlarynyň

¹ W.G. Belinskiý, Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 60 sah.

¹ Şol ýerde, 64 sah.

jemi gipotenuzanyň kwadratyna deňdir diýen pikiri aňlatjak bolup görüň) şeýle bolsa, onda Gegel, (onuň bilen birlikde biziň Belinskimiz hem) haçan-da «filosofiýanyň predmeti näme bolsa, sungatyň hem predmeti şoldur» diýenlerinde, bütinleý ýalňyşýarlar»¹. Plehanow şeýle diýmek bilen sungatda, edebiýatda spesifiki formanyň bolşy ýaly, spesifiki predmetiň, mazmunyň hem bolmalydygyny belleýär.

Belinskiý edebiýatyň obrazly formasy barada häzirki döwre çenli ähmiýetini ýitirmeýän örän möhüm pikirleri orta atypdyr. Ol şahyr, ýazyjy ideýany gury sözler bilen beýan etmek arkaly däl-de, obrazlar arkaly aňlatmalydyr, çeper eseriň esasy ideýasy gahrymanlaryň hereketiniň, göreşiniň, duýgusynyň, garaýyşlarynyň üsti bilen aýdyňlaşdyrylmalydyr, ideýanyň janly bolmagy obrazlaryň janly bolmagyna baglydyr diýen nazary pikirleri çuňdan esaslandyrýar. Onuň pikirçe, eseriň çeperçiligini kesgitleýän zatda halkylyk, tebigylyk, dogruçylyk bilen

birlikde obrazyň janlylygydyr. Tüýs çeper eserlerdäki gahrymanlar özleriniň «iň kiçijik hemme aýratynlyklary bilen — ýüz keşbi bilen, sesi bilen, edim edişi bilen, pikir edişi bilen siziň önüňizde diri adam ýaly ör turup durýarlar». Ýazyjynyň çeperçilik ussatlygy hem obrazy şeýle janlandyryp bilýänligine baglydyr.

Belinskiý edebi eseriň çeperçiligine ideýadan üzňe seretmeýär. Çeperçilik möhüm jemgyýetçilik ideýalary janly formada şekillendirilen wagtynda gözelleşýär. Belinskiý «sungat adamlaryň wagtyny hoş geçirmäge hyzmat etmelidir, ol belli bir ideýany ündemek üçin azara galmaly däl» diýen düşüňjani öňe süren «sap sungat» ýa-da «sungat sungat üçindir» atly nazaryýetiň tarapdarlaryny ýangynly hyjuw bilen ýazgarýar: «Sungatyň jemgyýet bähbitlerine hyzmat etmek hukugyny elinden almagyň özi — ony ýokary getermek däl-de,

¹ Плеханов, Искусство и литература. Москва, 1948, стр.152.

kemsitmeklikdir, çünki munuň özi ony iň bir janly güýçden, ýagny pikirden mahrum etmeklikdir, ony bir hili meslik güýmenjesine, elini işe degirmeýän ýaltalaryň oýunjagyna öwürmeklikdir. Munuň özi hatda sungatyň ýaşaýyş kökünü gyrmaklykdyr»¹.

Beýik tankytçy edebiýatda halkylyk, millilik ýaly häsiýeti ösdürmäge-de aýratyn üns beripdir. Edebiýatyň halky bolmagy üçin halkyň hemme gatlaklarynyň suratlandyrylmagy zerurdyr. Eger ýokary gatlagyň wekilleri okamaga mümkinçiligi barlygy üçin ylymly bolsa, aşak gatlagyň wekili daýhanlaryň käbiriniň başga babatlarda, meselem, akyl, duýgy we häsiýet barada olardan ýokary bolmagy mümkin. Şonuň üçin hem tutuş halka mahsus bolan häsiýet, endik, düşünje we şuna meňzeşleri çeper edebiýatda görkezjek bolsaň, aşak gatlagyň-da, ýokary gatlagyň-da adamlarynyň obrazyny döretmeli. Belinskiý şu babatda Gogola örän ýokary baha berýär we onuň garamaýak gahrymanlaryna hüjüm edýän tankytçylary berk ýazgarýar.

Edebiýatyň halkylyk meselesi diňe bir halkyň dürli gatlaklardan bolan wekilleriniň obrazyny döretmek bilen çözülmeyär. Ol obrazlarda halka mahsus bolan milli aýratynlyklar hem görkezilmelidir. Puşkiniň eserlerinde rus tebigatynyň, rus ýüreginiň, rus diliniň, rus häsiýetiniň şeýle tämiz, arassa, gözel şekillendirilenligi üçin Belinskiý oňa rus milli şahyry diýýär. Beýik tankytçynyň pikiriçe, edebi eseriň milli bolmagy ony döreden şahyryň, ýazyjynyň, hut öz naturasynyň, ruhunyň, ýaşaýşynyň — bütin bolşunyň milliligine baglydyr.

Belinskiý eseriň diňe milli bolmagynda däl, onda salyhatlylyk, sypaýylyk, ýangynlylyk, tukatlyk, sowuklyk ýaly häsiýetleriň bolmagynda-da şahyryň, ýazyjynyň şahsyýetiniň uly rol oýnaýandygyny hemme zatdan beter nygtap belleýär: «...şahyryň döredijilik işiniň çeşmesi — onuň

¹ W.G. Belinskiý, Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 75 sah.

şahsyýetinde ýüze çykýan ruhudyr, şonuň üçin onuň eserleriniň ruhy we häsiýeti baradaky birinji düşündiriş onuň şahsyýetinden gözlenmelidir»¹. Şahyryň, ýazyjynyň şahsyýeti onuň eserlerindäki özboluşlylygyň hem çeşmesidir. Şahyryň özüne mahsus bolmadyk häsiýet eserinde bolup bilmez. Özboluşly -ugruň «ýazýan adamyň diňe bir kellesinde däl-de, ozaly bilen onuň ýüreginde, ganynda bolmalydygyna» üns bermek gerekdigini Belinskiý ýazyjynyň esaslandyran ugruny, stilini derňemekde esasy mesele edip goýýar.

Belinskiniň edebiýatyň ideýalylygyny, halky demokratik ruhda terbiýelemekdäki roluny ýokary götermek baradaky asylyly pikiri onuň ähli işleriniň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Ol pikir beýik tankytçynyň in soňky işleriniň biri bolan «Gogola ýazan hatynda» has-da nygtalýar.

Belinskiden soň onuň edebi-nazary pikirleri, estetiki garaýyşlary N. G. Çernyšewskiý we N. A. Dobrolýubow tarypyndan has-da ösdürilýär.

Nikolaý Gawrilowiç Çernyšewskiý (1828—1889) sungata bolan materialistik garaýyşy nazary taýdan esaslandyrýar, Ol özüniň «Sungatyň hakykata bolan estetiki gatnaşygy» (1853) diýen meşhur dissertasiýasynda sungatyň hakykata bolan gatnaşygyny hemmetaraplaýyn derňemek bilen sungata bolan idealistik garaýşa berk zarba urýar.

Çernyšewskiý ol işinde idealistik estetikanyň real hakykatdaky gözelligi kämilleşen gözelligi däl, hakyky gözelligi hakykatdan daşdaky absolýut ideýadyr diýen nädogry nazaryýetiň garşysyna çykyş edýär we materialistik garaýyş bilep gözellige aýdyň kesgitleme berýär: «Gözelligiň hakyky kesgitlemesi şeýledir: Gözellik diýmek ýaşaýşdyr; haýsy zatda adam öz düşünişi ýaly ýaşaýşy görýän bolsa, şol zat gözeldir;

¹ Şol ýerde, 91 sah.

haýsy predmet adama ýaşayşy ýatladýan bolsa, şol predmet gözeldir»¹.

Çernyšewskiý gözelligi şeýle kesgitlemek bilen, synply jemgyýetdäki ýokary hem-de aşak gatlagyň wekillerinde gözelligi seljermeginiň dürli-dürlüdigini-de belleýär. Ol zähmet çekýän oba gyzynyň ýüzüniň ter, ýañaklarynyň gyzgylt, bedenleriniň berk, eliniň, aýagynyň uly bolýandygyny, ýönekeý halkyň şeýle görnüşe gözəl diýip düşünyändigini, zähmet çekmeýän aristokratlaryň gyzynyň bolsa ýüzleriniň soluk, eliniň, aýagynyň kiçi bolýandygy, muskulynyň gowy ösmeyändigini, şeýle-de bolsa, onuň aristokratlara gözəl bolup görünýändigini we gözellige şunuň ýaly dürli-dürli düşünmegini sosial sebäplerini çuňdan beýan edýär.

Çernyšewskiý gözelligi barada şeýle pikiri öňe sürmek bilen sungatda, edebiýatda ýaşamaga, ösmäge ukyply bolan zatlary gözelligi hökmünde suratlandyrmagy esasy mesele edip goýýar. Onuň pikirine, edebiýatyň predmeti diňe bir duýga täsir edýän gözelligi bolman, ähli gyzykly zatlar bolmalydyr, Şeýle diýmek bilen ol edebiýaty predmete, mazmuna baýlaşdyrmagy, onda diňe bir gowy zatlary däl-de, durmuşyň otrisatel tarapyňyň-da suratlandyrylmagyny göz önünde tutupdyr. Şeýle bolanda, «edebiýat durmuşyň okuw kitaby» bolup, adamlaryň durmuşa bolan garaýşyny, aň-düşünjesini hemmetaraplaýyn ösdürip biler.

Şeýle etmek bilen, Çernyšewskiý öz halypasy Belinskiň «sap sungat» nazaryýetiniň tarapdarlaryna garşy başlan göreşini has-da çuňlaşdyrýar. Şonuň bilen birlikde ol «sungat sungat üçindir» diýen galp nazaryýetiň syýasy manysyny-da aýdyňlaşdyrýar. Ol «nazaryýet» zähmetkeş halk köpçüliginiň durmuş meselelerini suratlandyrmak, olaryň sosial, syýasy, demokratik we ş. m. düşüňjelerini ösdürmek ýaly möhüm

¹ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. 2, Москва, 1949, стр. 90.

işlerden edebiýaty daşlaşdyrmak üçin perdedir. Ol «nazaryýet» edebiýaty ýokary gatlagyň wagtyny şowhun-şagalaňly geçirmäge hyzmat edýän serişdä öwürjek bolýan «nazaryýetdir». Şonuň üçin hem ol «nazaryýet» az sanly eliboşlara ýarasa-da, adamlaryň örän köp bölegine ýaramaýar, ýigrenji bolup görünýär.

Çernyšewskiý «sap sungat» nazaryýetiniň tarapdarlaryna garşy berk göreş alyp barmak bilen birlikde realizmi, edebiýatyň ideýa-çeperçiligini ösdürmek meselelerine degişli ençeme möhüm nazary pikirleri öňe sürüpdür.

Durmuşy giňden dogry suratlandyrmak edebiýatdan edilýän birinji talapdyr. Bu talaby berjaý etmegiň esasy serişdesi-de tipikleşdirmekdir. Sungatyň iň esasy wezipesi tipik obraz döretmekden we şonuň üsti bilen adamlarda durmuşyň ösüş kanunlary baradaky düşüňjani ösdürmekden, adamlary durmuşyň otrisatel taraplaryna garşy göreşmäge, durmuşy öňdebaryjy adamlaryň — rewolýusionerleriň garaýyşlaryna laýyklykda özgertmäge ruhlandyrmakdan ybaratdyr. Çernyšewskiniň taglymaty boýunça durmuşda diňe köp düş gelýän zat tipik bolman, az düş gelýän zatlar hem, eger olar jemgyýetiň ösmeginde möhüm rol oýnaýan bolsa, tipikdir.

Çernyšewskiý edebiýatyň çeperçilik meselesine onuň ideýa-mazmuny bilen baglylykda seredýär: «Çeperçilik formanyň ideýa laýyk gelmeginden ybaratdyr; şoňa görä-de eseriň çeperçilik derejesiniň nähilidigini anyklamak üçin eseriň esasynda ýatan ideýanyň hakykatlygyny berk derňemek zerurdyr. Eger ideýa galp bolsa, çeperçilik hakda söz hem bolup bilmez, sebäbi forma-da galp we gelşiksiz işlenen zat bolar»¹.

Çeperçilik diýmek söz owadanlamak dälidir. Ol möhüm ideýany aňladýan janly obrazlary döretmäge hyzmat etmelidir. Şonuň üçin hem Çernyšewskiý Belinskiniň pikirini dowam etdirip: «Çeperçiligiň birinji talaby: predmeti hakyky öz

¹ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т.3, Москва, 1947, стр. 663.

bolşunda okyjy göz öňüne getirip biler ýaly edip suratlandyrmakdan ybaratdyr»² diýip belleýär.

Köpsözlüligiň, eseriň esasy ideýasyny, obrazlaryny aýdyňlaşdyrmaga hyzmat etmeýän epizodlaryň eseriň çeperçiligine, bitewiligine zyýan ýetirýändigini we şuna meňzeş birnäçe möhüm meseleler barada Çernyšewskiý düýpli hem-de dogry pikirler ýöredipdir.

Belinskiň, Çernyšewskiniň edebi-nazary pikirlerini Nikolaý Aleksandrowiç Dobrolýubow (1836—1861) gorapdyr we ösdüripdir. Ol durmuşyň özgerip durýandygyny, şonuň bilen birlikde öz materialyny durmuşdan alýan edebiýatyň hem özgerýändigini nygtap belleýär. Şonuň üçin her bir esere baha berlende, onuň döredilen döwrüniň jemgyýetçilik şertlerinden ugur alynmalydyr.

Dobrolýubow öz halypalarynyň pikirini dowam etdirip, çeper eserleriň ýokary ideýalylygy, dogruçyllygy, obrazlaryň janly bolmalydygy baradaky meselelere aýratyn üns beripdir. Ol çeper eserlerdäki dogruçyllygyň nämelere baglydygyny anyklaşdyrýar.

Ozaly bilen, çeper eseriň dogruçyl bolmagy tötänleýin zatlary däl-de, möhüm hem-de tipik zatlary suratlandyrmak bilen baglanyşyklydyr. Tötänleýin zatlar hem durmuşda bolýar, emma olar durmuşyň düýp manysyny, ösüş kanunyny, häsiýetli taraplaryny aýdyňlaşdyrmakda möhüm tipik zatlarça ýokdur.

Suratlandyrylýan hadysanyň beýleki jemgyýetçilik hadysalarynyň içinde nähili orna we ähmiýete eýedigini aňlatmak hem eseriň dogruçyl bolmagy üçin zerurdyr.

Eserdäki wakalaryň baglanyşygynyň we ösüşiniň durmuşdaky wakalaryň baglanyşygyna we ösüşine laýyk gelmegi-de çeper suratlandyrmagyň dogruçyl bolmagy üçin esasy şertleriň biridir.

² Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т.9, Москва, 1949, стр. 226.

Dobrolýubow hem tipiklik, halkylyk ýaly meseleleri durmuşy çeper suratlandyrmakdaky dogruçylyk, ýagny realizm bilen berk baglanyşdyrýar. Onuň pikirçe, dogruçylygyň bolmadyk ýerinde, hakyky tipik obraz hem, halkylyk hem bolup bilmez.

Rus rewolýusioner demokratlarynyň şunuň ýaly möhüm edebi-nazary pikirleri edebiýatyň durmuşa ýakynlaşmagynda, has uly jemgyýetçilik ähmiýetine eýe bolmagynda, edebiýatda realizmiň, halkylygyň, ideýa-çeperçiligiň ösmeginde ägirt uly rol oýnady.

Beýik rus tankytçylary bilen bilelikde Puşkin, Gogol, Turgenew, Şedrin, Tolstoý ýaly meşhur rus ýazyjylarynyň edebiýatyň halkylyk, millilik, ýokary ideýalylyk, realizm, tipiklik, çeperçilik kimin möhüm meseleleri babatda oýlanmalary edebi-nazary pikirleriň ösmegine gymmatly goşant boldy. Olaryň öňe süren nazary pikirleri häzirki döwürde hem çeper edebiýatyň we ol hakdaky ylmyň ösmeginde örän uly ähmiýete eýe bolup durýar.

ÇEPER EDEBIÝATYŇ ESASY SYPATLARY

Çeper edebiýat jemgyýetçilik aňynyň özboluşly bir görnüşidir. Adam özüniň hereketi, praktiki işi, zähmeti arkaly hakykaty özgertmek bilen birlikde, oňa akyl hem ýetirýär. Hakykata akyl ýetirmek —ony özleşdirmek hem dürli-dürli häsiýetdedir. Beýle bolmagynyň Sebäbi-de, birinjiden, hakykatyň özünde dürli häsiýetli taraplaryň köplügidir, ikinjiden, adamyň isleginiň, hajatynyň köp taraplylygydyr. Adamda, mysal üçin, durmuşyň, tebigatyň kanunlaryna akyl ýetirmek islegi bolsa, ikinji tarapdan, durmuşyň we tebigatyň gозelliginden lezzet almak islegi bar. Adam hakykaty aňlamaga we ony özgertmäge-de şunuň ýaly isleglerine laýyklykda dürli formalarda çemeleşýär.

Adamlar jemgyýetçilik zähmet prosesinde hem özlerini, hem durmuşy we tebigaty özgerdýärler. Şeýle prosesde adamlar özlerine gerek bolan zatlary edinenlerinde, olary diňe bir fiziki talaplaryny kanagatlandyrrar ýaly edip öndürmän, estetiki isleglerini hem kanagatlandyrrar ýaly edip öndürýärler. Beýle ýagdaý hatda ilkidurmuş obşinasynda-da bolupdyr. Mysal üçin, şol döwrüň adamlary özlerine öý guranlarynda, onuň diňe bir ýyly bolmagyna däl-de, owadan bolmagyna-da üns beripdirler.

Bir tarapdan, öndürilýän zatlaryň hiliniň, formasynyň kämilleşmegi adamlaryň gözelligi duýgularynyň kämilleşmeginde aýgytlaýjy rol oýnasa, ikinji tarapdan, adamyň gözelligi duýgusy we ony kanagatlandyrmak islegi önümiň hiliniň kämilleşmeginde aýgytly rol oýnaýar.

Adamyň hakykata bolan gatnaşygynyň esasy bolan zähmetiň aýry-aýry ugurlara (fiziki we akyl zähmetine) bölünmedik wagtynda, ýagny ilkidurmuş obşinasynda hakykata bolan gatnaşygyň, ony aňlamagyň formalary-da aýry-aýry görnüşlere bölünmändir. Edil şonuň ýaly sungat hem, maddy önüm öndürmek hem—ikisi-de garym-gatym bolupdyr. Mysal üçin, ilkidurmuş adamlary aýdymy işläp ýören wagtalarynda aýdypdyrlar we onuň bilen öz zähmetlerini ýeňilleşdiripdirler. Aýdymlardaky ritm hem zähmet prosesindäki ritmleriň esasyda döräpdir.

Soňky wagtlarda zähmetiň differensirlenmegi we adamlaryň estetiki duýgusynyň ösmegi netijesinde olaryň hakykata bolan gatnaşygy-da, hakykaty aňlamagyň formalary-da differensirlenipdir. Maddy önüm öndürmeklik bilen ruhy önüm öndürmeklik bir-birinden tapawutlanypdyr. Ýöne beýle diýildiği ruhy önüm öndürmeklik adamlaryň maddy önümçilik prosesindäki zähmetleri, göreşleri bilen, olaryň durmuşlary we maksatlary bilen baglanyşygyny-da bes edipdir diýildiği däl. Zähmetiň ol iki görnüşi özleriniň häsiýeti, şerti, önümi boýunça tapawutlansa-da, olar aýrylmaz özara gatnaşykda bolup, bir-birine täsir edýär. Akyl zähmetiniň önümi bolan ylym, sungat

haçan-da maddy önümçiligiň, jemgyýetçilik durmuşynyň gowulanmagyna, ösmegine hyzmat eden wagtynda, uly rol oýnaýar. Eger ylym, sungat şonuň ýaly rol oýnamasa, rowaçlanyp ösüp bilmezdi. Idealistik estetika we şonuň bilen baglanyşykly sungat muňa aýdyň mysal bolup biler.

Mälim bolşy ýaly, idealistik estetikada maddy önümçilik bilen, real durmuş bilen sungatyň hiç hili baglanyşykly ýeri ýok, sungat adama olaryň praktiki işi, durmuşy bilen baglanyşykly bolmadyk «sap» estetiki lezzet bermelidir, adamlaryň zähmeti, göreşi, maksady bilen sungatyň dahylly ýeri bolmaly däl diýen ýaly düşüňjeler öňe sürülýär. Şunuň ýaly galp pikire eýerip, eser döreden «sungat adamsy» öz sungatynyň köküne özi palta urýar.

Jemgyýetçilik ösüş prosesinde, hakykatyň dürli häsiýetli taraplaryna özüne laýyk bolan formada has doly akyl ýetirmek zerurlygynyň ösmegi netijesinde akyl zähmeti-de ylym, sungat ýaly aýry-aýry ugurlara bölünipdir. Akyl zähmetiniň—hakykaty aňlamagyň bu iki ugry gadymy döwürde emele gelipdir.

Akyl zähmetiniň ylym, sungat ýaly ugurlary jemgyýetiň ösdügiçe barha aýyl-saýyl bolup differensirlenipdir. Ýöne şeýle-de bolsa, orta asyrlarda we ondan soňraky döwürlerde-de käbir ýazyjylaryň çeper eserleriniň kä ýerlerinde ylmyň öwrenýän obýektiv kanunlary we düzgünleri edil ylmyň özündäki ýaly abstragirlenen häsiýetde gönüden-göni jemlenip beýan edilipdir. Bu ýagdaýy Gündogaryň Nyzamy, Jamy, Sady, Nowaýy ýaly klassyklarynyň döredijiliginde-de görmek bolýar. Mysal üçin, Nyzamynyň, Nowaýynyň «Hamsalaryna» girýän aýry-aýry eserleriň başlanýan we soňlanýan ýerlerinde emosional häsiýete eýe bolan janly çeper mazmun däl-de, ylmy mazmun, edebi-nazary pikirler şygyr formasyna beýan edilipdir.

Netijede-de ol eserleriň şonuň ýaly belegi özüniň predmeti we mazmuny boýunça edebiýat hakdaky ylymdan onçakly

tapawutlanmaýar. Dogry, ol eserleriň aýry-aýry gahrymanlaryň durmuşy, göreşi, häsiýeti, duýgusy barada gürrüň berýän ýerlerem predmeti, mazmuny boýunça ylymdan belli-külli tapawutlanýar.

Sap ylmy mazmuny şygry formasynda beýan etmekligiň aňyrdan gelýän däbi beýik türkmen klassyk şahyry Magtymgulynyň döredijiliginde-de azda-kände duş gelýär. Ine, bir mysal:

Magrypdan maşryga dünýäniň ýüzi —
Diýmäň, bize maglum dälde bu dünýä.
Abady, haraby, derýasy, düzi —
Ýüz kyrk alty mün ağaç ýoldur bu dünýä.

...Kyrk alty mün ağaç deňiz-derýadyr,
Ýetmiş iki tüsli dildir bu dünýä.

...On iki mün ağaç jaýy — Hindistan,
Alty mün ağaç ýol arzy Rumystan,
Tört mün Saklap, Tenjap, dört mün Dehistan,
Göýä geçip bargan sildir bu dünýä.

Tört mün persah Ýemen, bir mün-de Bulgar,
Zemin-Ýunan bolar heme ýek hezar,
Mün ağaç ýol dagdyr bu merdumy-har,
Anda ygyp bargan saldyr bu dünýä.

Baş mün ağaç äjut-mäjut mün sähra,
Ýedi mün jezire, ýedi mün derýa,
Bu dünýä şeýledir — bir düýpsüz derýa,
Elli mün bir batman maldyr bu dünýä.

Iki mün üç ýüz ağaç ähli-yslamdyr
Yrak, Häzirebegjan, Müsürdir, Şamdyr,
Horasan, Fars, Bedrohyda tamamdyr,

Ýok bolynça galmagaldyr bu dünýä.

(Magtymguly. «Bu dünýä».)

Görşümüz ýaly, şahyr bu mysalda öz döwrüniň geografiki ylmy düşünjesini beýan edýär. Şahyryň käbir eserlerinde filosofiki ylmy düşünjäniň beýan edilýän ýerleri-de duş gelýär.

Ylym, sungat hakykaty şöhlendirmegiň aýry-aýry görnüşleri bolup differensirlendigiçe olar özleriniň funksiýasy, predmeti, mazmuny, formasy boýunça-da biri-birinden aýyl-saýyl tapawutlanypdyrlar. Şonuň netijesinde-de ylym bilen sungatyň her biri jemgyýetçilik aňynyň özboluşly bir görnüşi bolup formulirlenipdir.

Ylym, sungat bilen birlikde din hem jemgyýetçilik aňynyň bir formasy bolup döräpdir. Emma diniň esasy predmeti-de, mazmuny-da eziji gatlagyň bähbitlerini goramak üçin toslanyp tapylyan, real hakykatda bolup bilmejek zatlardyr. Şonuň üçin aňyň ol formasy galp formadyr.

Ylym bilen hakyky sungatyň esasy predmeti bolsa real hakykatda bolan ýa-da bolup biljek zatlardyr. Ýöne şeýle-de bolsa, ylym bilen sungat bir-birinden tapawutlanýar. Sungat diňe ylymdan tapawutlanmak bilen çäklenmeýär. Sungatyň öz içine alýan edebiýat, saz, teatr, kino, žiwopis we ş. m. görnüşleri-de belli derejede bir-birinden tapawutlanýar. Mysal üçin, edebiýatda adamyň bolşy we onuň durmuşy söz arkaly beýan edilse, sazda adamyň içki duýgulary saz arkaly beýan edilýär. Kinoda biz ähli zatlary gönüden-göni görmek, sesini eşitmek arkaly belet bolsak, hudožnik tarapyndan çekilen žiwopisde biz belli bir momentdäki real hakykaty onuň suratyny görmek arkaly aňlaýarys. Şunuň ýaly tapawudy bolsa-da sungatyň ähli görnüşleriniň esasy taraplary, ýagny esasy predmeti, mazmuny, ony şöhlendiriş prinsipi birdir. Olaryň hemmesinde hakykat aýry-aýry adamlaryň bolşuny, häsiýetini, duýgusyny beýan etmek arkaly suratlandyrylýar.

Edebiýat öz spesifik aýratynlygy bilen differensirlense-de, ol jemgyýetçilik aňynyň beýleki görnüşleri bilen aýrylmaz

baglylykda ösýär. Olaryň umumy taraplary-da bar, sungat hem, edebiýat hem jemgyýetçilik aňynyň beýleki görnüşleri ýaly hakykaty suratlandyrýar, onuň özgermegine täsir edýär, ideologiýanyň beýleki görnüşleri ýaly synpy hem-de partiýaly bolýar we ş. m.

Ylym bilen edebiýatyň predmetinde, ony şöhlendiriş tärlerinde nähili tapawut bar? Indi şony göreliň.

Çeper edebiýatyň predmeti. Ylmyň her ugry jemgyýetçilik durmuşynyň ýa-da tebigatyň belli bir tarapyny özüniň ýörite öwrenýän predmeti edip saýlap alýar. Mysal üçin, ykdysady ylym ykdysady kanunlary, dil bilimi diliň kanunlaryny ýörite öwrense, botanika — ösümlikleri, zoologiýa — haýwanlary we olaryň ýaşaýşynyň kanunalaýyklyklaryny derňäp öwrenýer we ş. m. Beýle diýildigi ylmyň aýry-aýry ugurlary bir-birinden üzňe diýildigi däl. Ylmyň haýsy-da bolsa bir ugry öz öwrenýän predmetiniň obýektiv kanunlaryny aýdyňlaşdyrmak üçin zerur bolanda, ylmyň beýleki görnüşleriniň predmetlerine we kanunlaryna ýüzlenýär. Emma beýle baglanyşygyň bolmagy ylmyň aýry-aýry ugurlarynyň öz predmetiniň bolmagyny inkär etmeýär.

Çeper edebiýat we sungatyň beýleki görnüşleri bolsa ylmyň aýry-aýry ugurlary ýaly hakykatyň diňe bir tarapyny däl-de, hemme tarapyny öz içine alýar. Netijede hakykatyň ylymda beýan edilýän taraplary çeper eserlerde-de belli bir derejede öz beýanyyny tapýar. Hut şonuň üçin hem F.Engels M.Garknesse ýazan hatynda Balzagyň „Adamzat komediýasy“ atly romanlar sikli barada gürrüň edip, şeýle diýýär: „...Balzak bütün fransuz jemgyýetiniň taryhyny jemläpdir, men ondan hatda ykdysady manyda bolan detallary-da ... şol döwrüň bilelikde alnan ähli specialistleriniň —taryhçylarynyň, ykdysatçylarynyň, statistleriniň kitaplaryny okap bilenimden köp bildim“¹

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Избранные письма, Москва, 1947, стр.405-406.

Çeper edebiýat jemgyýetçilik durmuşynyň we tebigatyň ähli taraplaryny sintetik görnüşde suratlandyrsa-da, onuň ýörite öwrenýän in esasy predmeti janly bolşunda, bitewi konkretlikde we indiwiidualykda alnan adamdyr.

Ýazyjylar, şahyrlar, dramaturglar özleriniň çeper eserlerinde hakykatyň haýsy tarapyny suratlandyrsalar-da, aýry-aýry gahrymanlarynyň oňa bolan garaýşyny, duýgusyny, gatnaşygyny, ondan nähili lezzet alýandygyny we ş. m. beýan etmek we şonuň üsti bilen gahrymanlarynyň nähili adamdygyny görkezmek üçin suratlandyrýarlar. Jemgyetçilik gatnaşyklarynyň hemmesini özünde birleşdirýän adamyň häsiýeti düşünjesi, dünýägaraýşy, duýgusy, başarjaňlygy durmuşyň we tebigatyň dürli taraplary bilen edýän aragatnaşygynda ýüze çykýar. Şoňa görä-de ýazyjy gahrymanynyň häsiýetini, bolşuny görkezmek, onuň obrazyny döretmek üçin çeper eserinde durmuşyň köp taraplaryny suratlandyrmaly bolýar. Eger çeper eserde suratlandyrylýan haýwan, dag, derýa, ösümlik we şuna meňzeşleriň şol eserdäki gahrymanlaryň obrazynyň aýdyňlaşmagyna hiç hili dahyly, baglanyşykly ýeri ýok bolsa, onda olar çeper eserde artykmaç bir zat bolarlar.

Haýwanlar hakyndaky ertekilerde, basnýalarda peýzaž lirikasynda haýwan, dag, derýa, ösümlik we ş. m. suratlandyrylýar. Şeýle-de bolsa, onuň ýaly eserlerde-de esasy predmet adamdyr. Haýwanlar hakyndaky ertekileriň köpüsünde we basnýalarda suratlandyrylýan haýwanlara adam häsiýeti berilýär we olaryň hereketiniň üsti bilen şol häsiýet beýan edilýär.

Käbir eserlerde bolsa tebigatyň aýry-aýry hadysalary, predmetleri, adamyň ruhy hallary bilen kybapdaş edilip suratlandyrylýar. Şaly Kekilowyň «Kareliýa jeňnelinde» diýen liriki poemasynda nemes faşizminiň goşunlary sürnüp gelýärkäler, tebigat şeýle suratlandyrylýar:

Ýagtysy ýok, ýüzi soluk äleminiň,

Şöhlesini gara duman basypdyr.
Her demde, her hili sypata girip,
Tebigat wehimli ýüzün asypdyr.

Duşman kowulanda bolsa, tebigat başga hili görnüşe girýär:
Ýüzün duman alyp tutulan Günün
Öýkesi ýazyldy, şöhlesin saldy.
Otlar ülpüldeşip, ağaçlar galyp,
Yşarat edýärler: «Hä, indi boldy».

Bu ýerde iki hili görnüşde suratlandyrylýan tebigat görnüşiniň üsti bilen Sowet Goşunlarynyň içki dünýäsinde möwç uran aýry-aýry halatlardaky gynanç we begenç duýgulary beýan edilýär.

Şunuň ýaly tebigatyň aýry-aýry hadysalaryna, predmetlerine adam häsiýeti berlip ýa-da olar adamyň ruhy hallaryna kybapdaş edilip suratlandyrylanda, olaryň üsti bilen adamyň häsiýeti, duýgusy, bolşy beýan edilýän bolsa, onda bu ýerde edebiýatyň esasy predmetiniň adam boljakdygy öz-özünden düşnüklidir.

Tebigat hadysalary we predmetleri çeper edebiýatda başga hili häsiýetde-de suratlandyrylýar. Mysal üçin, Seýdiniň «Sen çölün», Misgingylyjyň «Daglar», Baýram şahyryň «Gyr at», Garaja Burunowyň «Ýaz gelyär» diýen goşgularynda çölün, daglaryň, gyr atyň, ýetip gelyän ýazyň häsiýetli taraplary beýan edilýär. G. Burunowyň «Ýaz gelyär» diýen goşgusyny alyp göreliň:

Gyş paslynyň sowuk-doňak howasynyň
Üstün örtüp, hoş söýgüli ýaz gelyär.
Gök ot bilen bezäp meýdan-çölleri,
Guşlar saýrap, gulagyňa saz gelyär.

Gyşyň üstün basyp, ýaza geçiljek,
Ağaçlar bezenip, güller açyljak,
Güle gujak açyp, gyşdan gaçyljak,
Her kime bir şatlyk beren ýaz gelyär.

Bilbiller saýrajak tämiz howada,
Güller elwan atjak gyzyl lälede,
Guzuýklar mäläp düzde, obada,
Näçe görseň,öz göwnüňe az gelyär...

Bu ýerde ýaz, onuň gözelligi hakda aýdylýar. Emma ol liriki gahrymanyň garaýşyndan, duýgusyndan üzňe beýan edilmeýär. Goşguda liriki gahrymanyň ýazyň gözelligine bolan söýgi duýgusy, ýazyň gelmegine şatlanýandygy hem beýan edilýär. Şahyr (liriki gahryman) şol duýgusyny we şatlygyny esaslandyrmak üçin ýazyň bolşuny beýan edýär.

Ýokarda agzalan beýleki goşgulardaky çölüň, daglaryň, gyr atyň suratlandyrylyşy-da şonuň ýaly häsiýetdedir. Bu ýerde ýene-de adam we onuň tebigat hadysalaryna we predmetlerine bolan garaýşy, duýgusy, olary estetiki taýdan özleşdirişi esasy mesele bolup öňe çykýar. Tebigat kartinalary, aýry-aýry obýektler gahrymanlaryň hereket edýän ýeriniň fony hökmünde suratlandyrylanda-da, olar gahrymanyň garaýşyndan, duýgusyndan üzňe suratlandyrylmaly däldir. Eger üzňe suratlandyrylsa, onda adamyň ol zatlara nähili gatnaşygynyň bardygy-da aýdyň duýulmaz, ol zatlar gahrymanyň häsiýetiniň, duýgusynyň ýüze çykmagyna-da kömek etmez. Çeper edebiýatda bolsa suratlandyrylýan her bir zat gahrymanyň obrazyny aýdyňlaşdyrmaga hyzmat etmelidir. Sebäbi «edebiýat adamy öwrenýän ylymdyr» (M. Gorkiý).

Dogry, adam we onuň jemgyýetçilik durmuşy diňe bir çeper edebiýatyň, sungatyň beýleki görnüşleriniň ýöriteläp öwrenýän predmeti bolman, taryh, syýasy ykdysadyýet, psihologiýa, etnografiýa, anatomiýa, medisina ýaly ylymlaryň hem ýöriteläp öwrenýän predmetidir. Şeýle bolsa, onda çeper edebiýat ol ylymlardan özüniň predmeti boýunça nähili tapawutlanýar?

Çeper edebiýatda bitewi konkretlikde alnan adamyň janly bolşunda —hereketinde, gepleşiginde, pikirlenmelerinde, gaýgylanmalarynda, şatlanmalarynda we şuna meňzeşlerinde

aýdyňlaşýan häsiýeti, ýüregi, hyjuwy, ruhy, duýgusy, maksady, durmuşy ýörite beýan edilýär. Adamy we onuň durmuşyny öwrenýän ylmlarda bolsa bitewi konkretlikde alnan adamy we onuň janly bolşunda ýüze çykýan adamçylyk sypatlaryny görüp bilmeýäris. Şonuň üçin hem L. N. Tolstoý bu hakda gürrüň edip şeýle ýazýar: «Taryhçy we hudožnik taryhy döwri beýan etmek bilen bir-birinden бүтінleý tapawutlanýan iki predmet bilen iş salyşýarlar. Taryhçy taryhy şahsy ähli taraplary bilen bitewiligine we onuň durmuşyň ähli taraplaryna bolan çylşyrymly gatnaşygyny tutuşlygyna göz öňüne geler ýaly etmäge synanyssa, onuňky dogry bolmaz, edil şonuň ýaly hudožnik hem şahsy hemme wagt onuň taryhy ähmiýeti boýunça göz «öňüne getirjek bolsa, öz işini ýerine ýetirip bilmez»¹.

L. N. Tolstoýyň bu diýýenini türkmen edebiýaty barada-da ulanmak mümkin. Mysal üçin, Berdi Kerbabaewiň «Aýgytly ädim» romanyny alyp görelin. Romanda Türkmenistanyň Beýik Oktýabr rewolýusiýasy we graždanlyk urşy döwründäki taryhy wakalary suratlandyrylýar. Ol wakalar bilen biz Türkmenistanyň taryhyny okap hem tanşyp bilýäris. Emma Türkmenistanyň taryhynyň üsti bilen biz şol wakalaryň içinde hereket eden konkret janly adamy ähli bolşy bilen, hakykatyň köp taraplaryna bolan çylşyrymly gatnaşyklary bilen tutuşlygyna göz öňümize getirip bilmeýäris. Romany okanymyzda bolsa, ol wakalaryň içinde hereket eden aýry-aýry adamlary janly görnüşde ähli boluşlary, başga zatlara bolan gatnaşyklary bilen konkret bitewilikde göz öňümize getirip bilýäris. Munuň beýle bolmagynyň Sebäbi-de taryhyň esasy predmetiniň jemgyýetçilik wakalaryndan we hadysalaryndan, olaryň döremeginiň, soňlanmagynyň sebäplerinden, olaryň ähmiýetinden ybaratdygy, çeper edebiýatyň esasy predmetiniň bolsa wakalaryň içinde hereket edýän aýry-aýry konkret

¹ Л.Н.Толстой о литературе, Москва, 1955, стр.117-118.

adamlaryň bolşundan ybaratdygy zerarlydyr. Şonuň üçin hem taryhçy bilen edebiýatçynyň beýan edýän zady, bir-biri bilen aýrylmaz baglanyşykly bolsa-da, olaryň her haýsynyň ýörite öwrenýän predmeti özara tapa-wutlanýar.

Çeper edebiýat adamy we onuň jemgyýetçilik durmuşyny öwrenýän beýleki ylymlardan hem şunuň ýaly bolup tapawutlanýar. Mysal üçin, anatomiýa-da adamy öwrenýär, edebiýat hem. Emma çeper edebiýat anatomiýa ýaly adamyň organizminiň gurluşyny ýa-da gan aýlanyş sistemasyny umumylaşdyryp öwrenmeýär-de, bitewilikde alnan konkret adamyň häsiýetini, ýüregini (ýürek bu ýerde anatomiýadaky manyda däl) ýörite öwrenýär, ony terbiýeleýär. Şoňa görä-de ýazyjylara adam ruhunyň inženerleri diýilýär.

Hakykaty suratlandyrmakda çeper edebiýatyň ylymdan tapawudy. Çeper edebiýat öz spesifiki predmetiniň we onuň bilen baglanyşykly bolan beýleki predmetleriň, hadysalaryň emosional häsiýete eýe bolan taraplaryna aýratyn üns berýär. Başga hili aýdanda, edebiýat hakykatyň gözeli, gyzykly, betgelsik, oňat, erbet we ş. m. häsiýetli taraplary bilen gyzyklanýar. Muny N. Çernyšewskiý hem «Sungatyň hakykata bolan estetiki gatnaşygy» diýen işinde nygtap geçýär.

Ýazyjy in ýokary derejeli emosional häsiýete eýe bolan adamyň ýüregini, duýgusyny, hyjuwyny açyp görkezmek üçin diňe bir onuň hakykata bolan estetiki gatnaşygyny suratlandyrmak bilen çäklenip bilmez. Adamyň hakykata bolan estetiki gatnaşygy onuň sosial, syýasy, hukuk, ahlak we ş.m. jemgyýetçilik gatnaşyklary bilen organiki baglanyşyklydyr. Ol gatnaşyklaryň hemmesi adamda birleşýär. Adamyň hakykata bolan estetiki gatnaşygyny onda birleşýän beýleki gatnaşyklaryň içinden «sogrup» alyp, üzňelikde beýan etmek mümkin däldir. Sebäbi estetiki gatnaşyk beýleki jemgyýetçilik gatnaşyklary bilen şertlenýär. Şoňa görä-de çeper eserlerde gahrymanyň hakykata bolan gatnaşygynyň hemme tarapy

suratlandyrylýar we netijede gahrymanyň hakykata bolan estetiki gatnaşygy giňden aýdyňlaşdyrylýar.

Çeper edebiýat we sungatyň beýleki görnüşleri hakykatdaky hadysalaryň we predmetleriň estetiki häsiýetini iň ýokary derejede beýan edýär. Şonuň üçin hem hakyky çeper eserler okyjylary begendirýär, gynandyrýar, güldürýär, tolgundyrýar.

Ylymda munuň ýaly emosional häsiýet güýçli bolmaýar. Sebäbi ylym öz öwrenýän predmetiniň emosional häsiýete eýe bolan taraplaryny däl-de, kanunlaryny beýan edýär. Beýle diýildigi, ylym emosiýasyz zatdyr diýildigi däl. Ylmy agtaryş, ylmy düşünje emosiýadan üzňe bolmaýar, alym öz öwrenýän predmetine biperwaý seretmeýär. Emma emosiýa ylymda çeper edebiýatdaky ýaly gönüden-göni beýan edilmeýär. Ylym ylmy düşüňjeleri gönüden-göni beýan edýär.

Edebiýat adamyň we onuň bilen baglanyşykly bolan beýleki predmetleriň emosional häsiýetli taraplaryny açyp görkezmek bilen okyjylarda oňa bolan söýgi ýa-da ýigrenç duýgusynyň ösmegine täsir edýär. Edebiýatyň esasy jemgyýetçilik funksiýasy-da şondan ybaratdyr. Haýsy çeper eser okyjylarda položitel zatlary, hadysalary söýmek, onuň rowaçlanmagy ugrunda göreşmek, otrisatel zatlary ýigrenmek, ony ýok etmek ýa-da özgerdip oňat etmek hyjuwyny nähili derejede ösdürýän bolsa, ol eser özüniň jemgyýetçilik wezipesini-de şol derejede berjaý edýändir.

Okyjylaryň duýgusyna şunuň ýaly täsir etmek bilen örän uly rol oýnaýan çeper edebiýat adamyň we beýleki predmetleriň estetiki häsiýetini açyp görkezmek üçin olary öz formasynda, ýagny bitewi, indiividual hem-de konkret-duýarlykly janly görnüşde suratlandyrmaly bolýar. Sebäbi hadysany, predmeti şonuň ýaly öz bolşunda göz önüne getirmeseň, onuň emosional häsiýetini-de doly we aýdyň duýmak bolmaz. Çeper edebiýatyň hakykaty şöhlelendirmekdäki şunuň ýaly ylymdan tapawutlanýan tarapyny belläp, W. G. Belinskiý şeýle ýazýar: «Syýasy-ykdysatçy statistiki sanlar bilen ýaraglanyp, pylan hili

synpyň jemgyýetdäki ýagdaýynyň pylan hili-pylan hili sebäplere görä has gowulaşandygyny ýa-da has erbetleşendigini dogry suratlandyrmak arkaly subut edýär. Şahyr bolsa hakykaty janly we aýdyň suratlandyrmak bilen ýaraglanyp, pylan hili synpyň jemgyýetdäki ýagdaýynyň pylan hili-pylan hili sebäplere görä hakykatdan-da has gowulaşandygyny ýa-da erbetleşendigini dogry suratlandyrmak arkaly öz okyjylarynyň fantaziýasyna täsir etmek üsti bilen görkezýär. Olaryň biri subut edýär, beýlekisi görkezýär we ikisi-de gandyrýar, ýöne welin biri logiki deliller arkaly, beýlekisi suratlandyrmak arkaly gandyrýar»¹.

Ine ýazyjynyň suratlandyryp görkezişine bir mysal:

«Müçesine garaman, gartmaç görünýän, gysga boýly, çepiksi ýigidiň kaçalkan hereketi ýaly dynuwsyz gyrpyldaýan selçeň kirliklerinde, mawumtyl gözleriniň çala saýgarylýan sarymtyl çylgymlarynda, kinniwanja göreçleriniň biynjalyk agyp-dönmeginde, sanajyň düwni ýaly jaýtyja burnunyň üzüksiz münküllemeginde, tümmüje ýañaklarynyň çendan tisginmeginde, ylaýta-da ýukajyk dodaklarynyň jübtegiň agzy ýaly çalt-çalt açylyp ýapylmagynda—operator onda adatdan daşary bir ýeserlik syzdy. Onuň çugmajyk eginleriniň çendan ziňkillemegi, inçemik düwünlije barmaklarynyň nârahatlygy, iç yüzüne depilen ýaly egrije aýaklaryna taýly gezek agram salmagy-da — içki gujuryna bäs gelip bilmeýänliginiň şaýady bolup göründi»¹.

Görşümüz ýaly, bu ýerde gahryman (Aýtak Allaýarow) bitewi, individual, konkret-duýarlykly, janly formada göz önümize gelýär. Çeper eserlerde suratlandyrylýan gahryman we beýleki predmetler nähili derejede şeýle formada göz önümize gelse, şol derejede-de olaryň emosional häsiýeti ýüze çykýar.

¹ W.G. Belinskiý, Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 76 sah.

¹ B.Kerbabaýew, Nebitdag, Aşgabat, 1957, 19-20 sah

Şonuň üçin hem ýazyjy çeper eserinde suratlandyran zatlaryny bitewi, indiwiidual, konkret-duýarlykly janly formada aýdyň we doly göz önüne geler ýaly edip suratlandyrmak ugrunda göreşmelidir.

«Durmuşy durmuşyň öz formasynda» suratlandyran ýazyjy üçin «...gözellik oblastynda umumy pikir bolmaýar-da, diňe indiwiidual zatlar bolýar»¹. Beýle diýildigi çeper edebiýatda umumylaşdyrma bolmaýar diýildigi dälidir.

Ylymda-da, edebiýatda-da hakykatdaky predmetler we hadysalar ilki indiwiiduallykda öwrenilip, soňundan umumylaşdyrylýar. Ýöne bu düzgün ylymda we edebiýatda dürli-dürli häsiýetde berjaý edilýär.

Ylymda aýry-aýrylykda (tejribede) öwrenilen zatlaryň häsiýetli taraplary abstrakt-logiki formada umumylaşdyrylýar. Edebiýatda ýazyjy tarapyndan aýry-aýrylykda öwrenilen zatlaryň esasy taraplary şol zatlaryň biriniň bitewilikde alnan indiwiidual hem-de konkret-duýarlykly janly formasynda umumylaşdyrylýar. Başgaça aýdanda, çeper eserlerde hadysalaryň, predmetleriň häsiýetli taraplary umumylaşdyrylanda, şol zatlaryň bitewi, konkret, indiwiidual janly obrazy taşlanmaýar. Şonuň ýaly obrazlylygy bilen hem çeper edebiýat hakykaty şöhlelendirmekde ylymdan tapawutlanýar.

Biz islendik ylmy alsak-da, onda edebiýatdaky ýaly obrazlylygy görüp bilmeris. Dogry, ylymlar hem özleriniň takyklaýan kanunlaryny, maglumatlaryny janly mysallaryň esasynda tassyklamak üçin kähallatlarda obrazlylyga ýüzlenýär, käbir predmetleri bitewiligine alyp, ony obrazly bolşunda demonstrirleýär. Mysal üçin,

Türkmenistan SSR-niň taryhynda ak gwardiýaçylara garşy gahrymançylykly göreşen türkmen gyzyl gwardiýa otrýadynyň

¹ Н. Г. Чернышевский. Избранные философские сочинения, т. 1, Москва, 1950, стр. 65.

komandiri Öwezberdi Kulyýewiň fotosuraty ýerleşdirilipdir. Emma ol edebiýatdaky ýa-da hudožnik tarapyndan çekilen çeper suratdaky ýaly birnäçe adamlaryň häsiýetini özünde jemleýän gahrymanyň suraty däl-de, diňe bir adamyň suratydyr. Ylymda başga zatlaryň-da obrazly bolşunda demonstrirlenişi şunuň ýaly häsiýetdedir.

Umuman aýdanda, obrazlylyk ylymda hakykaty özleşdirmegiň kömekçi serişdesi hökmünde, çeper edebiýatda bolsa iň esasy serişde hökmünde hyzmat edýär.

Çeper edebiýatdaky janly bolşunda alynýan obrazly predmet real hakykatdaky şonuň ýaly obrazly predmetiň hut özi däl. Hakykatdaky konkret predmetiň, konkret hadysanyň hut öz bolşy nähili bolsa, ony edil şonuň ýaly edip suratlandyrmaklyk naturalizm bolar. Ol hakykatdaky predmetler, hadysalar barada okyjylara giň düşünje berip bilmez. Şoňa görä-de W. G. Belinskiý bu mesele barada gürrüň edende: «...naturadan dogry göçürüp ýazmak üçin diňe bir ýazmagy oňarmak, ýagny mürzäniň hünärine ökdelemek ýeterlikli däl, hakykatda bolýan zatlary öz fantaziýaň içinden geçirmek, olara täzeden jan bermek gerek»¹ diýip belleýär.

Ýazyjy hakykatda görüp özleşdiren predmetlerini öz fantaziýasynyň içinden geçirip, olara täzeden jan beren ýaly edip suratlandyrandan soň, ol hakykatdaky predmetiň hut özi däl-de, şoňa meňzeş predmet bolup çykýar.

Çeper edebiýatda hakykatdaky hadysalary, predmetleri gaýtadan işlemek diýmek şol hadysalaryň, predmetleriň tipiki bolmadyk, gaýtalanmaýan, tötänleýin taraplaryny köplenç halatlarda taşlap, olaryň iň esasy häsiýetli taraplaryny, umumy taraplaryny bir konkret hadysa, predmete jemläp görkezmek diýmekdir. Real hakykatdaky bir predmetde şoňa ýakyn bolan birnäçe predmetleriň häsiýetli taraplary ýazyjy tarapyndan gaýtadan işlenen predmete jemlenişi ýaly jemlenmeýär.

¹ W.G. Belinskiý, Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 64 sah.

Şunuň ýaly tapawudy bolsa-da ýazyjy tarapyndan gaýtadan işlenen predmet real hakykatdaky predmetlere bap gelmelidir. Eger ýazyjy gaýtadan işlän predmetinde real hakykatdaky predmetleriň esasy taraplaryny jemläp bilmese, onda ýazyjynyň gaýtadan işlän predmeti hakykatdaky predmetlere bap gelip, olara meňzeş bolup bilmez, onuň ýaly bolanda ýazyjynyň eserinde-de hakykat hemme halatlarda dogry suratlanmaz.

Çeper eserinde suratlandyryan predmetini gaýtadan işlände ony hakykata laýyk bolar ýaly edip konsentirlemek — umumylaşdyrmak üçin ýazyjynyň, ozaly bilen, durmuşa çuň belet bolmagy zerurdyr. Bu meselede ýazyjynyň hakykatyň ösüş, özgeriş kanunlaryna düýpli düşünmegi-de örän uly rol oýnaýar. Ol kanunlara düşünmek ýazyja konsentirleýän predmetleriniň kanunalaýyklykda ösýän esasy taraplaryny dogry seçip almakda uly kömek edýär, ýagny bu meselede ylym ýazyja kömege gelýär. Bu bolsa durmuşy çeper suratlandyrmakda edebiýatyň ylym bilen berk baglylykda ösýändigini görkezýär.

Edebiýatyň halkylygy. Edebiýatyň halkylygy diýen düşünje çeper edebiýatyň halka degişli iň gowy sypatlarynyň hemmesini jemläp aňladýan düşündir. Bu bolsa halky bolan eseriň hemme tarapdan ýokary derejede kämilleşen we halk tarapyndan söýülýän eser boljakdygyny aňladýar. Çeper eseriň şeýle häsiýete, şeýle derejä eýe bolmagynda esasy rol oýnaýan zatlar nämelerden ybarat?

Çeper eserleriň halky bolmagy üçin zerur şertleriň biri, ozaly bilen, dogruçyllykdyr. Belinskiý bu barada Gogolyň deredijiligi bilen baglanyşykly gürrüň edip, şeýle ýazýar: «Rus hakykatyny şeýle ajaýyp çyn we dogry suratlandyrmak, elbetde, diňe rus şahyrlarynyň elinden geljek zatdyr. Ine biziň edebiýatymyzyň halkylygy, ilki bilen, şundan ybaratdyr»¹. Durmuşy dogruçyl suratlandyryan eseriň halka dogry düşünje berip, ony dogry

¹ W.G. Belinskiý, Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 51 sah.

terbiýeläp biljekdigi düşnüklidir. Halk şeýle eseri ykrar edýär we oňa ynanyar. Hakykaty ýoýup, galplaşdyryp görkezýän eser bilen diňe reaksiýon synlar gyzyklynyp biler, şonuň ýaly eserler olara halk köpçüliginiň hakykat hakyndaky düşüncesini bulaşdyrmak we olary garaşlylykda, horlukda saklamak üçin hyzmat edýär. Onuň ýaly eserler zähmetkeş halk köpçüliginiň göwnünden turmaýar, şonuň üçin halk ony inkär edýär. Sebäbi halk mydama durmuşa we ondaky hadysalara dogry düşünmek isleýär. Durmuşy galp suratlandyrmaklyk hiç wagtda zähmetkeş halk köpçüliginiň bähbidine hyzmat edip bilmez.

Çeper eseriň halky bolmagy üçin möhüm şertleriň biri bolan ýokary ideýalylyk hem dogruçyllyk bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Çeper eserlerde durmuşy diňe dogry suratlandyrmak bilen halkyň arzuw-isleglerini, ideýalaryny-da dogry beýan edip bolýar. Munuň şeýle bolýandygyna haýsy bir görnükli ýazyjynyň, şahyryň ýa-da dramaturgyň eserine ýüzlenseň-de, göz ýetirmek bolar. Beýik türkmen klassyk şahyry Magtymgulynyň eserleri ençeme nesilleriň ýüreginde ýer edip gelýär. Onuň eserleriniň şeýle belent mertebä ýetmeginde esasy rol oýnaýan zatlaryň biri dogruçyllyk we şonuň bilen baglanyşykly bolan möhüm ideýadyr. Onuň döredijiliginde keseki talaňçylaryň üznüksiz çozuşlary netijesinde halkyň durmuşynyň agyrlaşýandygy, olara berk gaýtawul bermek üçin türkmen tireleriniň öňdebaryjy adamlarynda birleşmek meýilleriň dörandigi, ýerli han-begleriň, baýlaryň, işan-mollalaryň galplyk edip zähmetkeş halkyň ganyny sülük ýaly sorýandyklary, garyplarda san ýokdugy, olaryň hor, gözgyny ýaşaýandyklary we ş. m. meseleler dogruçyl beýan edilýär. Bu bolsa beýik şahyry halkyň şol wagtdaky arzuw-isleglerini, ideýalaryny dogry beýan etmeklige alyp barypdyr.

Synply jemgyýetde aşak gatлага — halk köpçüligine deňişli bolan progressiw hem-de rewolýusion ideýalar durmuşy dogruçyl suratlandyran eserlerde özüniň aýdyň beýanyny tapyp

biler. Galplyk bilen bol-elin ýaşayan ýokary gatlagyň reaksiön ideýalaryny ündemek üçin durmuşy dogruçyl däl-de, galp suratlandyrmak zerur bolup durýar. Hut şeýle bolýanlygy üçin ezyňan we eziýňan synlaryň bir-birine gapma-garşy bolan ideologiýasy gutulgysyz suratda döreyär. Synply jemgyýet durmuşyny suratlandyryňan eseriň halky bolmagy üçin ol eserde eziýňan synpyň progressiw hem-de rewolýusion ideýalarynyň aýdyň beýan edilmegi zerurdyr. Şeýle ideýalary beýan etmezden, ol eser halky bolup bilmez.

Her bir taryhy döwrüň beýik ideýalary şol döwrüň jemgyýetçilik ähmiýetine eýe bolan meselelerinden gelip çykýar. Şoňa görä-de eserde möhüm ideýanyň aňladylmagy üçin, onda möhüm temanyň gozgalmagy-da zerurdyr, edil şonuň ýaly-da ýazyjynyň öz eserinde orta atýan meselesini çözmäge zähmetkeş halkyň pozisiýasyndan çemeleşmegi-de örän möhümdir.

Türkmen klassyk şahyrlarynyň döredijiliginiň halky bolmagynda şu mesele aýgtyly rol oýnapdyr. Magtymguly, Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes zähmetkeş halkyň pozisiýasynda durmak bilen birlikde öz eserlerinde beýan eden möhüm meselelerine-de aşak gatlagyň nukdaýnazary bilen baha beripdirler. Başgaça aýdanda, olar öz döwürlerindäki halkyň gözi, gulagy, sesi bolupdyrlar.

Käbir halatlarda saýlanyp alnan temanyň ýazyjynyň sosial pozisiýasyna bagly bolmazdan, dogry beýan edilmegi-de mümkindir.

Feodalizmiň ösüp gelýän döwründe peýda bolan sýužet esasynda döredilen «Huýrlukga-Hemra» dessanynda esasy gahrymanlar şa we şanyň ogullary. Emma ol dessanda şa ogly Hemranyň üsti bilen rehimdarlyk, hakyky söýgi ýaly zähmetkeş halk köpçüligine degişli ideýalar aňladylyr. Gündogar klassyklarynyň ençemesiniň döredijiliginde suratlandyrylan adalatly şa obrazynyň üsti bilen-de şeýle ideýalar beýan edilýär. Edebiýatyň synpylygy barada gürrüň edenimizde, synply

jemgyýetleriň aýry- aýry taryhy döwürlerinde täze ösüp gelyän ýokary gatlak öňden höküm sürüp gelyän ýokary gatлага garşy göreşip, agalygy eline alýança, zähmetkeş halk köpçüligine degişli bolan progressiw ideýalary belli bir derejede aňladýar. Şonuň üçin hem şeýle taryhy döwrüň durmuşyny suratlandyrýan eserleriň gahrymanlary ösüp gelyän täze ýokary gatlagyň wekillerinden bolanda-da, ol eserler halky bolup biler.

XVIII asyryň ikinji ýarymyndan başlap türkmen feodallary has galplaşmak, despotlaşmak zerarly zähmetkeş halka degişli bolan ideýalary aňlatmakdan daşlaşypdyrlar. Beýik türkmen şahyry Magtymguly durmuşa syn etmek prosesiniň belli bir etapynda muny aňlapdyr we döredijiliginde beýan edipdir.

Şalarda galmady hökmi-adalat,
Bir pul üçin mufti berer rowaýat...

Halaýyk barçasý jesethor boldy,
Alymlar ylmyndan galdy, kör boldy,

Sypahy barysy parahor boldy,
Şa aldynda adyl diwan galmady.

Şahlar adyl bolmaz, dağlar dumansyz...

Bu ýerde şeýle bir soragyň gelip çykmagy mümkin. Magtymguly XVIII asyryň ikinji ýarymynda «şahlar adyl bolmaz» diýen bolsa, onda näme üçin XIX asyrdaky ýaşan türkmen klassyk şahyry Mollanepes «Zöhre — Tahyr» dessanynda Adyl şanyň obrazyny döredip, onuň üsti bilen adalatlylyk ideýasyny öňe sürüpdir.

Muny şeýle düşündirmek bolar. «Zöhre — Tahyr» dessanynyň sýužeti gadym döwürlerde, ýagny feodalizmiň ösüp başlan, feodallaryň halka degişli ideýalary belli bir derejede aňladýan döwründe döräpdir. Mollanepes ol sýužet boýunça dessany ýazanda, Gündogaryň Nyzamy, Nowaýy ýaly beýik klassyklarynyň adyl şa obrazyny döretmek däplerine

eýerip, saýlap tutan sýžetindäki Adyl şanyň obrazyny «Zöhre — Tahyr» dessanyna-da geçiripdir. Emma Mollanepesiň döwründe şanyň obrazynyň üsti bilen adalatlylyk ideýasyny aňlatmagyň wagty geçipdi. Ol wagtda şalarda, han-beglerde, baýlarda, feodallarda adalatlylyk galmandy. Ony, öňde görüp geçişimiz ýaly, Magtymguly hem nygtaýar.

Şeýle bolsa, onda Mollanepes Adyl şanyň obrazyny döredende, halk bilen bir pozisiýada durmandyrmy? Durupdyr. Türkmen halky, bir tarapdan, şalaryň barha zalymlaşýandygyny, galplaşýandygyny duýan bolsa, ikinji tarapdan, bagtly durmuşa ýetmegiň hakyky dogry ýoluny saýgaryp bilmänsoň, öňden gelýän konserwatiw garaýşa uýup, şalaryň adalatly bolmagy bilen durmuş oňatlaşar diýen düşünjeden hem el çekmändir. Mollanepes hem Adyl şanyň obrazyny döretmekde bir tarapdan, Gündogar edebiýatyndaky däbe eýeren bolsa, ikinji tarapdan, halkynyň öz döwründäki şonuň ýaly düşüncesine, umydynda-da esaslanypdyr. Şeýle bolansoň, Mollanepes şany adyl edip görkezse-de, onuň «Zöhre — Tahyr» dessanynyň öz döwri üçin halky eser boljakdygy düşnüklidir.

Synpy jemgyýetde edebiýatyň halky bolmagy üçin onda diňe bir ýokary gatlagyň däl-de, aşaky gatlagyň wekilleriňň obrazlaryny döretmekligiň hem uly ähmiýete eýedigini W. G. Belinskiý nygtaý belleýär: «Eýsem botanik diňe bagda bitýän ylym arkaly gowulandyrylan ekinlere gyzyklanar-da, olaryň çölde, meýdanda özbaşyna bitýän ýabany hillerini ýigrener ýörermi? Eýsem anatom we fiziolog üçin ýabany awstraliýalynyň organizmi bilen magaryfly ýewropalynyň organizmi deň derejede gyzykly dälmi? Onda bu barada sungat näme üçin özüni ylymdan aýry tutmaly?.. Emma biziň özümüz adam ogly bolsak-da, öz doganlarymyzyň diňe özümüz bilen deňlerini gowy görmek isleýäris, aşaky gatlaklaryň adamlaryndan garasy ýokuşjak ýaly, sandan çykanlaryň heýwere keseli ýokuşjak ýaly ýüz dönderýäris... Beýle etmäge

biziň haýsy sahawatymyz, haýsy bitiren hyzmatymyz ýol berýär? Belki hiç bir sahawatymyzyň we bitiren hyzmatymyzyň ýoklugydyr?»¹

Belinskiý şeýle pikir ýöretmek bilen, bu meselede Gogolyň döredijiligine, onuň halkylygyna ýokary baha berýär we «sungat bidüzgün halk ýagdaýyna düşdi» diýip, «öli janlarda» teninden tutan möjejigini iki dymagynyň arasyna salyp öldürip oturan butgaçyny görkezýän tankytçylary berk ýazgarýar.

Zähmetkeş halk köpçüligini edebiýatyň esasy gahrymanlary edip suratlandyrmak barada beýik tankytçynyň öňe süren asylyly pikiri beýik proletar ýazyjysy Gorkiniň döredijiliginde ilkinji gezek sözüň doly manysynda durmuşa geçirildi

Položitel gahrymanlary köpçülige degişli bähbitleri, ideýalary aňlatmak, şol ugurda gaýduwsyz göreşmek bilen halk gahrymanlaryna öwrülýärler. Gorkiniň «Ene» romanyndaky Pawel Wlasow, Pelageýa Nilowna, Şolohowyň «Göterilen tarp» romanyndaky Dawydow, Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim» romanyndaky Artyk, Aşyr ýalylar halk gahrymanlaryna öwürülen gahrymanlardyr. Edebi eseriň gahrymanynyň şeýle bolmagy ol eseriň halkylygyny alamatlandyran şertleriň iň esasydyr.

Edebiýatyň halkylygy millilik bilen hem organiki baglanyşyklydyr. Halka mahsus bolan milli özboluşlylygyň görkezilmegi edebi eseriň halkylygyny has-da güýçlendirýär. Millilik bolsa N. Gogolyň belleýşi ýaly, diňe bir «halkyň geýimini ýazyp suratlandyrmakdan ybarat bolman, halkyň ruhunyň özünden ybaratdyr». Başgaça aýdanda, edebi eser ondaky gahrymanyň ýaşaýyş şertlerindäki, obrazyndaky milli özboluşlylyklar dogruçyl suratlandyrylanda, milli bolup biler. N. G. Çernyšewskiniň nygtaý beýan etmegine görä, «ýerli reňk,

¹ W.G. Belinskiý, Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 60-62 sah.

milli dāp-dessur, milli obrazly pikir, milli häsiýet bolmadyk eserde reallyk — hakykata laýyklyk bolup bilmez»¹.

Çeper eserde şonuň ýaly milliligiň bolmagy üçin ol eseri döredýän adamyň öz halkynyň durmuşyna çuň belet bolmagy, onuň bilen ruhy dünýäsiniň bir bolmagy zerurdyr. Şeýle bolanda, onuň eserleri hakyky milli eser bolup biler. Ine türkmen klassyk şahyry Seýdiniň eserlerini alyp görelin. Onuň goşgularyndaky liriki gahrymanyň obrazynda türkmen ýigitlerine köplenç mahsus bolan galjaňlyk, gönümellik ýaly häsiýetler ýüze çykýar. Emma Puşkiniň sygyrlaryndaky liriki gahrymanyň obrazynda joşgunly pafosly, emma sowukganly, edil şonuň ýalyda näzik duýgusy ösen häsiýet güýçli duýulýar. Häsiýetiniň, temperamentiniň ine şunuň ýaly taraplary bilen bu iki şahyryň eserlerindäki liriki gahrymanlar bir-birinden tapawutlanýarlar. Ol tapawut bolsa iki şahyryň liriki gahrymanlarynyň milli özboluşlylygyny görkezýän zatdyr.

Şeýle milli obrazlar halka has ýakyn we düşnükli bolýarlar. Şoňa görä-de milli obrazlar bilen bezelen eserleriň halkylygy-da ýokary bolýar.

Edebiýatyň çeper formasynyň halk köpçüligine düşnükli bolmagy-da halkylygyň esasy şertleriniň biridir.

Çeper eser köpçülige düşnükli bolanda, halka gowy hyzmat edip, halkyň arasynda meşhur bolup biler. Munuň şeýle bolýandygyny Magtymguly bilen onuň kakasy Döwletmämmet Azadynyň döredijiliginde has-da aýdyň görmek bolýar. Mälim bolşy ýaly, Azady öz eserlerini köne kitaby dilde ýazan bolsa, Magtymguly sygyrlaryny halkyň hemmesine düşnükli bolan dilde — türkmen edebi dilinde ýazypdyr. Bu bolsa Magtymgulynyň eserleriniň halkyň arasynda giňden meşhur bolmagynda örän uly rol oýnapdyr. Eger Magtymguly hem

¹ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т.2, Москва, 1949, стр. 129.

kakasy Azady ýaly öz eserlerini köne kitaby dilde ýazan bolsady, onda ol halky gyzyklandyrýan möhüm zatlar hakda gürrüň etse-de, zähmetkeş halk köpçüligi oňa gowy düşüniş bilmezdi. Magtymguly öz eserlerini halka düşnükli dilde we formada ýazmak bilen olary halk köpçüligine, aýratyn-da aşak gatлага has ýakynlaşdyrýar. Azadynyň döredijiligi bolsa halk köpçüligine onçakly düşnükli bolmansoň, giň halk köpçüliginiň arasynda Magtymgulynyň eserleri ýaly meşhur bolup bilmändir.

Çeper edebiýatyň halky bolmagynda onuň halk döredijiligi bilen ýakynndan baglanyşyklylygy uly rol oýnaýar. Şol Sebäpli L. M. Gorkiý ýazyjylaryň halk döredijiligi bilen çuň tanyş bolmalydygyny, ondan tip döretmegi, diliň sadalygyny, gysgalygyny öwrenmelidigini birnäçe edebi ylmy işlerinde nygtap belleýär.

“Kemine” dramasyndaky Keminäniň, «Keýmir kör» dramasyndaky Keýmiriň, Warryk batyryň, «Köpetdagyň eteginde» atly romandaky Wüşiniň we başga birnäçe gahrymanlaryň obrazlary tip döretmegiň halk döredijiliginde kämilleşen tärlerinden ugur alnyp döredilen obrazlardyr.

ÇEPER EDEBIÝATYŇ JEMGYETÇILIK ROLY

Çeper edebiýat okyjylar köpçüligine köp zatlar öwretmek we olary terbiýelemek bilen jemgyýetiň ösüşinde örän uly rol oýnaýar. Edebiýatyň beýle rol oýnamagy, ozaly bilen, onuň öwredijilik ähmiýetine baglydyr.

Çeper edebiýat özüniň esasy predmeti bolan adam häsiýetini suratlandyryp görkezmek üçin durmuşyň köp taraplaryny, dürli meselelerini öz içine alýar we olar hakda okyja düşünje berýär. N. G. Çernyšewskiý bu barada gürrüň edip, şeýle diýýär: «Poeziýa okyjylar köpçüligine ummasyz mukdarda maglumat berýär, ondan-da möhüm ýeri, ylym tarapyndan işlenýän

düşünjeler bilen tanyşdyrýanlygydyr—poeziýanyň durmuş üçin beýik ähmiýeti ine şundan ybaratdyr»¹.

Hakyky çeper eserleriň haýsy birine syn etseň-de, bu hakykata göz ýetirmek bolar. Rađısewiň «Peterburgdan Moskwa syýahat» diýen eserini okanymyzda biz XVIII asyrdaky rus krepostnoý daýhanlarynyň agyr ýagdaýy bilen tanyssak, Şolohowyň «Göterilen tarp» romanyny okanymyzda, kolhoz gurluşygy ýyllarynda dowam eden synpy göreş bilen tanyşyrys. Seýdiniň, Zeliliniň, Keminäniň döredijiliginde türkmen halkynyň XIX asyryň birinji ýarymynda başdan geçiren howsalaly taryhy wakalary barada maglumat berilse, Beki Seýtakowyň «Doganlar» romanyna Daşoguz töwereginde bolan rewolýusion wakalar beýan edilýär. Şeýlelikde taryh ylmynyň aýry-aýry döwürler barada ylmy formada beýan edýän maglumatlaryny bu çeper eserler suratlandyrmak arkaly okyjylaryň aňyna ýetirýär.

Çeper edebiýatda diňe bir taryh ylmyna däl, etnografiýa, psihologiýa, ykdysadyýet, geografiýa, medisina, oba hojalyk ylymlaryna degişli maglumatlar hem berilýär. Mysal üçin, B. Kerbabaýewiň «Gyzlar dünýäsi» poemasynda Oktýabr rewolýusiýasyndan öňki döwürdäki türkmen hadkynyň gyzlary terbiýelemekdäki, gudaçylykdaky, gyz çykarmakdaky, toýlardaky köp dessurlary suratlandyrylýar—baý etnografiki maglumatlar berilýär. Ata Gowşudowyň «Köpetdagiň eteginde» diýen romanyna bolsa ekerançylyga agrotehnikany ornaşdyrmak meselesi gozgalýar we oba hojalyk ylymlaryna degişli düşünjeler beýan edilýär. Şunuň ýaly, durmuşyň dürli taraplary barada maglumat bermek bilen çeper edebiýat okyjylar köpchüliginiň—halkyň aňyny baýlaşdyrýar. Şonuň üçin hem G. Çernyšewskiý «Edebiýat durmuşyň okuw kitabydyr» diýip belleýär.

¹ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. 2, Москва, 1949, стр. 28.

Çeper eserlerde durmuş we onuň ösüş perspektiwalary näçe çuň we dogry suratlandyrylsa, ol eser okyjylara-da şol derejede durmuş we onda dowam edip duran, döräp gelýän, döremegi mümkin bolan jemgyýetçilik hadysalary barada degerli düşünje berip biler.

Edebiýat durmuşyň köp taraplary barada düşünje berse-de, onuň iň esasy wezipesi adamyň häsiýetini öwrenmekdir. «Edebiýat adamy öwrenýän ylymdyr». Şonuň üçin hem çeper edebiýat durmuşyň beýleki taraplaryna garanda, adamyň häsiýeti, belli bir ideýa bilen baglanyşykly janly duýgusy we hyjuwy barada has doly, has takyk düşünje berýär. Umuman aýdylanda, çeper adebiýat, ozaly bilen, adama adamy tanamagy öwredýär.

Ata Gowşudowyň «Köpetdagyň eteginde» diýen romanyndaky gahryman Pökgen ep-esli wagtlap şelaýyn dilli Yellini oňat adam hasaplap gezýär. Aslyýetinde bolsa, Yelli Pökgeni aňkaw hasaplap, onuň aýagynyň astyny köwüp ýör. Pökgeniň özüne ynanyanlygyndan peýdalanylýp, Yelli kolhoz emlägini-de ogurlaýar, özi üçin gorkuly bolan Hoşgeldi ýaly öňdebaryjy adamlara garşy Pökgeni öjükdirýär.

Hoşgeldi, Öwez ýaly düşünjeli adamlaryň paýhasly çemeleşmegi netijesinde Yelliniň ägi açylýar. Pökgen şondan soň Hoşgeldiniň we Yelliniň nähili adamlardygyny bilip galýar. Şeýlelikde ýazyjy Pökgen ýaly tiplere öz iş salyşýan adamlaryňy tanamak üçin peýdaly sapak berýär. Beýle ýagdaýy hakyky çeper eserleriň hemmesinde görmek bolar. Çeper eserler diňe bir adama adamy tanamagy öwretmek bilen çäklenmeýär. Edebi eserler okyjylara adamlaryň položitel we otrisatel häsiýetleriniň köp taraplaryny görkez-mek bilen birlikde, položitel häsiýetleriň jemgyýetçilik durmuşynyň ösüşinde deňi-taýy bolmadyk uly rol oýnaýandygyna, otrisatel häsiýetleriň jemgyýetçilik keseli bolup durýandygyna düýpli akyl ýetirmekde-de çäksiz kömek edýär.

Edebiýat adama zat öwretmekden başga-da, örän uly terbiýeçilik ähmiýetine-de eýedir. Ol durmuşyň we adam häsiýetiniň köp taraplary barada düşünje bermek bilen okyjylarda olara bolan belli bir garaýşyň döremegine we ösmegine-de güýçli täsir edýär.

Ol garaýyş bolsa öz gezeginde okyjynyň hut özüniň düşüncesiniň we häsiýetiniň özgermegine täsir edýär. Muny N. G. Çernyšewskiý has düşnükli beýan edip, şeýle ýazýar: «Şahyr adamy durmuş hakdaky asyly düşünelere we asyly duýgulara gönükdirýän ýolbaşçydyr. Olaryň eserlerini okap, biz ähli ýaramaz, erbet zatlary ýigrenmegi, ähli oňat, gözel zatlaryň ýakymlydygyna düşünmegi, ähli asyly zatlary söýmegi öwrenýäris; olary okap, biz özümizi hem ajaýyp, oňat, asyly edýäris»¹.

Bu ýagdaýy edebiýatyň görnükli eserlerini okanyňda, açyk duýmak bolýar. Boris Polewoýyň «Hakyky adam hakynda powest» diýen eserini okanyňda, lýtçik Meresewiň samolýoty duşman tarapyndan urlandan soň, gaty agyr ýagdaýa düşüşini, emma onuň ýanbermez erkli, çydamly bolmagy netijesinde kynçylygy gahrymançylyk bilen ýeňşini, maýyp bolanyna garamazdan, duşmana garşy ýene okgunly hüjüm etmäge başlaýşyny göreninde, hem guwanýarsyň, hem tolgunýarsyň, edil şol wagt özüňde-de Meresew ýaly batyr, ýanbermez erkli, çydamly, gujur-gaýratly bolmak duýgusy döreýär.

Beki Seýtäkowýň «Doganlar» romanyndaky rewolýusioner Ýefimow diňe bir öz şahsy durmuşy ugrunda däl-de, türkmen, özbek ýaly doganlyk halklaryň ekspluatasiýasyz bagtly durmuşa ýetmekleri ugrunda göreşýär. Şol göreşde gazanan her bir üstünligi oňa çäksiz ruhy lezzet berýär. Şeýle ruhy lezzet oňa hemme zatdan gymmatly. Ýefimow şu hili ajaýyp rewolýusion ruhy hem-de şol ruha laýyklykda edýän başarjaň hereketleri bilen okyjylaryň söýgüsini gazanýar.

¹ Русские писатели о литературном труде, т. 2, Ленинград, 1955, стр. 230.

Ýa-da ine, Berdi Kerbabaýewiň «Nebitdag» romanyndaky Aman Atabaýewi alyp göreliň. Bu gahryman hem Ýefimow ýaly rewolýusionerleriň däbini dowam etdirip, halk bähbidi ugrunda, ýurdumyzyň ykdysady derejesini has-da ýokary derejä ýetirmek ugrunda özüniň ähli ukybyny, güýjüni tijäp göreşýär. Ol halkyň, Watanyň bähbidini hemme zatdan ýokary tutýar. Hut şonuň ýaly ruhuna laýyklykda ol Sazaklydaky nebit ýatagyny burawlamak meselesinde özüni Beýik Watançylyk urşunyň frontunda ölümden halas eden dosty Annatuwagy berk tankyt edýär we Annatuwagyň keçjelik, ýeňil şöhrata kowalaşmak ýaly häsiýetlerine düýpli zarba urup, Sazaklydaky nebit ýataklaryny burawlamak işini guraýar. Halkyň bähbidi ugrunda şu hili tutanýerli göreşmek bilen Annatuwak hem Ýefimow ýaly halkyň söýgüsini gazanýar.

Şular ýaly halkyň söýgüsini gazanýan položitel gahrymanlary näçe diýseň, mysal getirmek bolar. Bu hili gahrymanlar özleriniň söýgä mynasyp bolan gowy häsiýetleri ýaly häsiýetleriň okyjylarda-da ösmegine uly täsir edýärler. Sowet Soýuzynyň Kommunistik partiýasy adamlarda şunuň ýaly ajaýyp häsiýetleriň, duýgularyň, hyjuwlaryň, ideýalaryň ösmegine uly täsir edýändigini nazarda tutup, çeper edebiýatyň terbiýeleýjilik roluna hemişe ýokary baha berip gelýär.

Çeper edebiýat adamlary ahlak taýdan terbiýelemek bilen birlikde, olarda durmuşyň hakyky gözelligine bolan söýgini, estetiki duýgyny ösdürmekde-de uly rol oýnaýar.

Ýazyjy gahrymanlarynyň hakykata bolan köptaraply gatnaşyklaryny suratlandyrmak bilen, olaryň durmuşdaky, tebigatdaky hakyky gözelligi duýuşlaryny, ondan estetiki lezzet alyşlaryny, oňa bolan garaýyşlaryny-da beýan edýär. Ol şonuň üsti bilen okyjylarda hakykatdaky gözelligi has gowy syzmak, ondan has doly lezzet almak, gözelligi has güýçli söymek ýaly duýgularyň ösmegine degerli täsir edýär.

Hakyky çeper eserlerde belli bir taryhy döwrüň öňdebaryjy jemgyýetçilik idealy bilen organiki baglanyşykly bolan estetiki

ideal öňe sürülýär. Ýazyjy onuň ýaly idealy hakyky gözellige çuň we dogry düşünýän, onuň dabaralanmagy ugrunda gaýduwsyz göreşýän položitel gahrymanlaryň obrazynyň, şonuň ýaly-da, hakyky gözelligiden daş bolan otrisatel häsiýetleri ýazgarmagyň, inkär etmegiň üsti bilen aňladýar.

Otrisatel häsiýetleri, şonuň bilen baglylykda döreýän oňasyz hadysalary ýazgarmagyň üsti bilen estetiki idealy aňlatmaklyk tankydy realizm usulynda we şoňa ýakyn bolan häsiýetli eserlerde güýçli bolupdyr. Muny tankydy realizmiň beýik nazaryýetçisi Belinskiý örän aýdyň belleýär:

«Her bir inkär etmeklik — janly we şahyrana bolmak islegi bilen idealyň hatyrasy üçin ýüze çykmalydyr...»¹

Idealyň şeýle häsiýetde aňladylmagy türkmen nusgawyy edebiýatyna-da mahsusdyr. Türkmen nusgawy şahyrlary şalaryň, han-begleriň, işan-mollalaryň galplygyny, zalymlygyny ýazgarmak, namartlyk, ýaltalyk, gybatkeşlik ýaly häsiýetleri näletlemek bilen, ol tetelli zyýanly, ýaramaz zatlary ýok etmek isläpdirler we şeýle jemgyýetçilik keselleri bolmadyk durmuşa ýetmäge dyrjaşypdyrlar. Olaryň iň ýokary gözellig idealy-da şol bolupdyr. Türkmen halkynyň birnäçe nesli ol idealy ýüreklerinde besläpdirler. Olar bu ideala hemme zady joşa getirýän ýaz ýaly bir gözəl zat hökmünde garapdyrlar. Oktýabr rewolýusiýasyndan öňki türkmen zähmetkeşleriniň umyt-arzuwlarynyň iň uly maýagy bolan bu idealyň zähmetkeş halkyň ahlak sypatynyň gözelleşmegine-de uly täsir edendigi şübhesizdir.

Türkmen nusgawy ýazyjy-şahyrlary özleriniň döredijiliginde öňe süren ajaýyp idealyna ýetmegiň hakyky ýoluny saýgaryp bilmändirler. Şonuň üçin hem olar özleriniň idealyny durmuşa ýakynlaşdyryp bilmän, «Çoh garaşdym, ajap eýýam gelmedi», «bagtym garadyr...» diýip zeýrenip geçmeli bolupdyrlar.

¹ W.G. Belinskiý, Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 51 sah.

Çeper edebiýat özünüň diňe mazmuny bilen däl, ony beýan ediş formasy bilen hem okyjylaryň estetiki duýgusyna täsir edýär. Magtymgulynyň goşgularynyň mazmunynyň ajaýyp bolşy ýaly, formasy-da ajaýyp. Diliniň düşnükliigi, sadalygy, obrazlylygy, ritmiň, sezuranyň saklananlygy, kapyýalaşýan sözleriň hem owaz, hem logiki taýdan sazlaşmalary onuň goşgularynyň formasyny gözelleşdirýär. Okyjy Magtymgulynyň goşgularyny okanda, diňe bir ondaky çuň mazmundan lezzet alman, şahyryň ony beýan etmektäki ussatlygyna — goşgularyň formasynyň gозelligine-de keýp edýär. Şonuň bilen birlikde okyjynyň çeper edebiýatyň gозelligi baradaky düşüňjesi-de ösýär.

Çeper edebiýatda formanyň hakyky gозelligi mazmun bilen baglylykda emele gelýär. Çuň mazmunсыz forma näçe bezelen bolsa-da, ol hil taýdan gозел forma bolup bilmez; ol okyjylara hakyky estetiki lezzet hem berip bilmez, ol okyjylarda edebiýatyň çeperçiliginiň gозelligi baradaky düşüňjani-de, ol gозelligi duýmaklygy-da dogry terbiýeläp bilmez.

Çeper edebiýatyň formasyny hil taýdan gözelleşdirýän zat ýokary ideýa, çuň mazmun we söweşjeň pafosdyr. Şol zatlar bilen öz gозelliginiň hilini ýokarlandyran forma çeperçiligiň gозelligine düşüňmekde okyjylary dogry terbiýeläp biler.

Çeper edebiýat dili ösdürmekde-de örän uly jemgyýetçilik ähmiýetine eýedir. Ýazyjylar öz halkynyň dil baýlygyndan maksimal derejede peýdalanmak bilen çeper eserler döredýärler. Şol wagtyň özünde-de olar medeniýeti ösdürmegiň möhüm şerti bolan edebi dili-de kämilleşdirýärler. Muňa Magtymgulynyň eserleri has gowy mysal bolup biler. Ol eserlerini öz halkynyň hemmesine düşnükli bolan ortalyk dilde ýazmak bilen türkmen edebi dilini esaslandyrýar. Edil şonuň ýaly-da ol diliň pikiri çeper formada aňlatmaga hyzmat edýän täze serişdelerini (täze meňzetmeleri, metaforalary, parallelizmleri, janlandyrmalary we ş. m.) işe girizmek bilen

türkmen diliniň obrazly dil bolup kämilleşmegin-de, leksiki taýdan baýlaşmagynda uly rol oýnaýar.

Magtymgulynyň eserleriniň diliniň iň bir häsiýetli tarapy giň pikiriniň gysga sözde beýan edilmegidir. Bu bolsa türkmen diliniň sintaksis taýdan kämilleşmegi üçin möhümdir.

Beýik şahyryň edebi dil babatdaky bu ajaýyp däbini ondan soňky türkmen nusgawy şahyrlary, edil şonuň ýaly-da häzirki türkmen ýazyjylary dowam etdirip, oňa döredijilikli täze goşantlar goşup, türkmen edebi dilini barha ösdürýärler. Bu proses beýleki doganlyk halklaryň edebiýatynda-da şeýledir.

Umuman aýdanda, halkyň durmuşy bilen ysnyşykly baglanyşykly bolan, öňdebaryjy ideýalary hakyky çeper formada beýan edýän edebiýat jemgyýetiň hemmetaraplaýyn ösmeginde möhüm rol oýnaýar. Şonuň üçin hem çeper edebiýaty ösdürmek we onuň jemgyýetçilik roluny has-da güýçlendirmek ugrunda ýadawsyz alada edilýär.

II. EDEBI ESERLERİN ELEMENTLERİ ÇEPER ESERLERDE MAZMUN WE FORMA HEM-DE OLARYŇ BIRLIGI

Çeper eseriň mazmuny. Ylym hem, çeper edebiýat hem hakykaty öwrenýär. Ol ikisiniň esasy mazmuny-da, umumylykda alanyňda, şol öwrenýän hakykatynyň mazmunyndan ybaratdyr. Bu ýerde birden seredäýmäge ol ikisiniň mazmuny bir ýaly bolup görünýär. Emma aslyýetinde olaryň mazmuny bir-birinden tapawutlanýar.

Mälim bolşy ýaly, hakykatyň örän köp dürli taraplary bar. Ylym we çeper edebiýat ine şol hakykatyň aýry-aýry taraplaryny (muny biz «Çeper edebiýat jemgyýetçilik aňynyň özboluşly bir görnüşdir» diýen tema boýunça gürrüň edenimizde-de belläp geçdik) ýörite öwrenýär. Edebiýatda suratlandyrylýan zatlaryň belli bir tarapy — estetiki häsiýete eýe bolan tarapy doly açylyp görkezilýär. Hakykatdaky ähli zatlaryň içinde adam iň ýokary derejeli estetiki mazmuna eýedir. Şonuň üçin hem adam, M. Gorkiniň belleýşi ýaly, edebiýatyň iň esasy predmetidir. Edebiýatyň ýörite öwrenýän predmeti bolan adamyň häsiýeti, duýgusy jemgyýetçilik durmuşynyň we tebigatyň uçursyz köp taraplary bilen baglylykda aýdyňlaşýar. Şonuň üçin ýazyjy adamyň häsiýetini, duýgusyny, ideýasyny, hyjuwyny we ş.m.ynsanlyk sypatlaryny ýüze çykarjak bolup, köp zatlary suratlandyranda, ol islese-islemese, şolaryň hem häsiýetli taraplaryny — mazmunyny açyp görkezmeli bolýar. Sebäbi ony açyp görkezmezden, adamyň ol zatlara bolan garaýşyny, gatnaşygyny, adamyň ol zatlary üznüksiz suratda özleşdirýändigini, onuň aňly-düşünjeli hereketini, göreşini beýan edip bilmez. Adam durmuşdaky we tebigatdaky gatnaşyk edýän zatlaryna biperwaý seretmeýär, olaryň mazmunyny özleşdirmek üçin çalyşýar. Ýazyjy şeýle prosesi suratlandyranda, tebigat we jemgyýetçilik

hadysalarynyň gahryman tarapyndan özleşdirilen häsiýetli taraplaryny — mazmunyny beýan edýär, şeýle etmek bilen hem ol gahrymanyň aň-düşünjesiniň, duýgusynyň, hyjuwynyň nähili derejede ösändigini görkezýär.

Belläp geçişimiz ýaly, çeper eserde tebigatyň we jemgyýetçilik durmuşynyň köp taraplarynyň mazmuny beýan edilse-de, olar edebiýatyň spesifik mazmuny däldir. Çeper edebiýatyň ýörite beýan edýän spesifik mazmuny adamyň ruhy dünýäsi, häsiýeti, duýgusy, hyjuwy, maksady, başga zatlar bolan garaýşy we estetiki gatnaşygydyr. Ýazyjylaryň öz eserlerinde beýan edýän in esasy mazmuny şudur. Ýazyjynyň zehiny-da, onuň döredijiliginiň gymmaty-da, ozaly bilen, şu spesifik mazmuny nähili derejede açyp görkezýänligine baglydyr. N. G. Çernyšewskiý bu barada şeýle ýazýar: «Adamyň ýüregini bilmek, onuň gizlin syrlyny biziň öňümizde açyp goýmak ukyby — bu biziň eserlerini geň galyp okaýan her bir ýazyjymyzyň karakteristikasyndaky birinji sözdür. Ýazyjy has täsin zatlar bilen gyzyklanyp biler, emma ol diňe haçanda şu sypata (adam ýüregini bilmek we ony açmak ukybyna — Ö. A.) eýe bolanda, onuň zehini hakyky güýçli we durnukly zehin bolar»¹.

Çeper eserlerde beýleki ähli zatlaryň mazmuny adam ýüregini açyp görkezmek üçin beýan edilýär. Şoňa görä-de ýazyjy tebigatdaky, jemgyýetçilik durmuşyndaky predmetlere we hadysalara ýüzlenende, olaryň mazmunynyň gahrymanyň ruhy dünýäsini, häsiýetini, duýgusyny, başga zatlar bolan garaýşyny we gatnaşygyny açyp görkezmäge hyzmat edýän taraplaryny beýan edýär. Tebigy we jemgyýetçilik predmetleriň, hadysalaryň mazmunyny hemmetaraplaýyn takyk we doly beýan etmek işi bilen ylym meşgullanýar. Şeýlelikde-de çeper edebiýat öz spesifik mazmunyny — adamyň ruhy

¹ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т.3, Москва, 1947, стр. 427.

dünýäsini, gylyk-häsiýetini, duýgy-pikirini, hyjuwyny has doly beýan edýänligi üçin, ylmyň dürli ugurlarynyň açýan mazmunyny sintetik häsiýetde şekillendirýänligi üçin ylymdan tapawutlanýar.

Çeper edebiýatyň mazmunynyň özboluşlylygy diňe şundan ybarat däl. «Çeper edebiýatyň özboluşly sypatlary» diýen bölümde belläp geçişimiz ýaly, edebi eserlerde indiwiiduallykda, bitewi konkretlikde we öz janly bolşunda alnan zatlar suratlandyrylýar. Ylymda bolsa öwrenilýän zatlar umumylykda alynýar. N. G. Çernyšewskiý muny: «...taryh — adamzat durmuşy barada, sungat — adam durmuşy barada, taryh — jemgyýet durmuşy barada, sungat — indiwiidual durmuş barada gürrüň berýär»¹ diýip örän aýdyň belleýär. Muny çeper eserlere syn edeniňde, aňsat duýmak bolýar. Olarda suratlandyrylýan zatlar aýry-aýrylykda göz önüne gelýär, olar janly görnüşlerinde, janly hereketlerinde, janly gepleşiklerinde we oýlanmalarynda özleriniň janly indiwiidual, konkret häsiýetini (mazmunyny) ýüze çykarýarlar.

Çeper eserde beýan edilýän ol janly indiwiidual, konkret mazmunyň umumylaşdyrylýan tarapy-da bardyr. Ýazyjy edebi gahrymanyň obrazında diňe bir adama degişli bolan häsiýeti däl-de, ýaşy, käri, düşüňjesi, pozisiýasy taýdan bir-birine ýakyn bir topar adama mahsus bolan sypatlary jemläp görkezýär. Şol wagtyň özünde ýazyjy tipikleşen häsiýet bilen utgaşdyryp, gahrymanyň indiwiidual häsiýetini-de ýüze çykarýar. Tipik we indiwiidual häsiýet bir gahrymanda sazlaşykly jemlenmek netijesinde ol bir bitewi, janly, konkret häsiýet bolup özüni görkezýär.

Ýazyjy gahrymanyň häsiýetiniň açylmagyna sebäp bolýan beýleki predmetleriň hem abstragirlenen mazmunyny däl,

¹ Русские писатели о литературном труде, т. 2, Ленинград, 1955, стр. 217—218.

eýsem onuň belli ýagdaýda janly häsiýetde saýgarylýan konkret bolşuny beýan edýär.

Ak altyn güllerne almaz daş ýaly
Gonan çyga daňlar dökende ýagty,
Bary kir görmedik aýna mysaly,
Suratyň aldylar her säher wagty.

(R. Seýidow, «Gahryman gelin»).

Bu setirleri okanymyzda, biz çyg damjalarynyň janly bolşy, janly mazmuny bilen tanyşýarys. Edil şunuň ýaly, N. Saryhanowyň «Soňky öý» hekaýasyny okanymyzda, Ogulgerek ejäniň gara öýüni göterip gitjek bolýan eliň janly häsiýetleri gözümiziň önüne gelýär.

Şu ýerde bir zady belläp geçmek gerek: «Çygyň özi jansyz zat bolansoň, onuň janly häsiýeti bolarmy?» diýilmegi mümkindir. Çyg jansyz zat bolsa-da, onuň gijelerine ak altyn güllerine «gonmagy», daň ýagtysynda almaz daş ýaly bolup ýylpyldamagy, irden işe gelen kolhozçy gelniň «suratyny almagy» we ş. m. «hereketleri» ony janlandyrýar, başgaça aýdanda, oňa janlylyk ýokundysyny berýär. Beýleki jansyz predmetler hem hakyky çeper eserlerde suratlandyrylan wagtynda, şunuň ýaly janly häsiýete ýa-da janlylyk ýokundysyna eýe bolýarlar. Her bir zadyň şunuň ýaly häsiýetini bilmek üçin bolsa ol zada indiwiidual hem-de bitewi konkretlikde çemeleşmek hökmandyr. Çeper edebiýat şeýle etmek bilen, ýagny indiwiiduallykda we bitewi konkretlikde alnan zadyň janly mazmunyny beýan etmek bilen hem ylymdan tapawutlanýar. Ylym onuň ýaly suratlandyryp däl-de, umumylykda alnan zatlaryň abstragirlenen mazmunyny — abstragirlenen düşünjäni beýan edýär.

Edebiýatyň mazmunynyň ýene bir üýtgeşik tarapy onuň duýga iň ýokary derejede täsir edýänligidir. Bu janly öz bolşunda, bitewi konkretlikde we indiwiiduallykda alnan predmetleriň mazmunynyň estetiki ýa-da emosional taraplarynyň has doly açylyp görkezilýänligi üçin şeýle bolýar.

Çeper eserlerde suratlandyrylýan zatlaryň şu görüp geçenlerimiz ýaly mazmunynyň dogry beýan edilmegi şol mazmundan gelip çykýan ideýanyň hem dogry bolmagynyň esasy şertidir. Eger eserde beýan edilýän mazmun şol eserde suratlandyrylýan zatlaryň hakykatdaky mazmunyna deň gelmese, ol ýoýlan ýa-da galplaşdyrylan bolsa, onda şol mazmundan gelip çykýan ideýa-da şeýle bolar.

Käbir halatlarda eseriň mazmunyndan çözülýän obektiv ideýa bilen ýazyjynyň öz ideýasynyň deň gelmeýän wagtlyry-da bolýar.

Ýazyjynyň zähmetkeş köpçüligi bilen bir pozisiýada durmagy, jemgyýetiň ösüş kanunlaryna çuň düşünmegi onuň eserlerindäki obýektiv ideýa bilen subýektiv ideýanyň deň gelmeginde örän uly rol oýnaýar.

Çeper eserlerdäki esasy mazmun — konkretlikde, indiiduallykda, janly bolşunda alnan adamyň häsiýeti, duýgusy, hyjuwy, ideýasy we ş. m. ynsançylyk sypatlary jemgyýetçilik durmuşyndaky we tebigatdaky hadysalaryň mazmuny bilen organiki baglanyşyklydyr. Aýry-aýry adamyň-da, jemgyýetçilik we tebigy hadysalaryň-da mazmuny biribirine bolan gatnaşygynda ýüze çykýar. Başgaça aýdanda, adamlar jemgyýetçilik durmuşyň hem-de tebigatyň dürli-dürli taraplary bilen iş salyşmak netijesinde, birinjiden, özleriniň adamçylyk mazmunyny açsalar, ikinjiden, tebigatdaky hadysalaryň biologiki, fiziki we ş. m. mazmunyny jemgyýetçilik durmuşyndaky hadysalaryň hem ykdysady, syýasy, sosial, medeni we ş. m. mazmunyny açýarlar. Aýry-aýry adamlaryň ynsançylyk mazmuny şu hili jemgyýetçilik hem-de tebigy hadysalaryň mazmunyndan üzňelikde açylmaýar.

Hakykatda şeýle bolansoň, ýazyjy hem öz eserinde spesifiki mazmun bilen birlikde, jemgyýetçilik durmuşynyň hem-de tebigatyň aýry-aýry ylymlar tarapyndan öwrenilýän belli-belli taraplarynyň mazmunyny açmaly bolýar. Muny biz

edebi eserleriň mysalynda aýdyň görüp bilýäris. Mysal üçin, biz Berdi Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim» romanyny okanymyzda, Birinji jahan urşy döwründe türkmen zähmetkeşleriniň wagşylyk bilen ekspluatirlenendigine, dürli salgytlar bilen biçak horlanandygyna, sosial gatlaklaryň arasyndaky gapma-garşylygyň görüp-eşidilmedik derejede ýitileşendigine, bu ýagdaýlaryň rewolýusion situasiýany ýokary derejede güýçlendirendigine, şonuň netijesinde-de Türkmenistanda Oktýabr wakalarynyň ýeňendigine düşüňäris. Romany okanymyzda, bize şu hili düşünje berýän zat şol eseriň jemgyýetçilik mazmunydyr. Ata Gowşudowyň «Köpetdagyň eteginde» diýen romanyny okanymyzda, ýerleri gezekleşdirip ekmegiň, ýorunja ekip, ýerleri gurplandyrmagyň ähmiýetine düşünsek, Allaberdi Haýydowyň «Ýaş miçurinçiler» poemasyňy okanymyzda, baglary tüsse bilen aýazdan saklap boljakdygyna düşüňäris. Bize şu hili düşünje berýän zat şol eserlerdäki biologiki mazmundyr.

Çeper eserlerdäki şu hili jemgyýetçilik hem-de biologiki mazmun sýužete degişlidir. Dogry, çeper eserlerdäki spesifiki mazmun sýužete degişli bolan jemgyýetçilik hem-de biologiki mazmunlar bilen organiki baglylykda açylansoň, ol mazmunlary biri-birinden aýyrmak mümkin däl. Bu ýagdaý spesifiki mazmunyň hem sýužet bilen berk baglanyşyklydygyny görkezýär. Ýöne beýle diýildigi edebiýatyň spesifiki mazmuny bilen jemgyýetçilik hem-de biologiki mazmunyna hut bir zat hökmünde seretmeli diýildigi däl. Çeper edebiýatyň spesifiki mazmuny bolan gahrymanlaryň adamçylyk sypatlary obrazlarda jemlenip şöhlelense, olaryň gatnaşýan hadysalarynyň mazmuny belli bir sýužet formasyna girmek bilen şöhlelenýär.

Dogry, aýry-aýry gahrymanlaryň obrazlarynda diňe bir spesifiki mazmun däl, jemgyýetçilik we biologiki mazmun hem şöhlelenýär. Emma aýratynlykda alnan obrazyň hiç biri-de çeper eseriň jemgyýetçilik hem-de biologiki mazmunyny

sýužet ýaly yzygider, doly hem-de bitewi formada şöhlelendirip bilmez. Ine, şu ýagdaý eserdäki spesifik mazmun bilen jemgyýetçilik hem-de biologiki mazmuna hut bir zat hökmünde seredip bolmajakdygyny aýdyň görkezýär. Emma muňa garamazdan, käbir edebiýatçylaryň işlerinde sýužet arkaly yzygider hem-de doly açylýan jemgyýetçilik we biologiki mazmun bilen obrazda şöhlelenýän spesifik mazmunyň arasynda ýa-ha hiç hili tapawut goýulmaýar, ýa-da spesifik mazmun nazarda tutulman, sýužet arkaly aýdyňlaşýan jemgyýetçilik hadysalarynyň, göreşleriniň mazmunyna çeper eseriň düýp mazmuny hökmünde seredilýär. Ine, bir-iki sany mysal:

«Sýužet garşylygyň başlanýan nokadyndan onuň çözülýän pursadyna çenli bolan aralykdaky bir-birleri bilen berk baglanyşykly durmuş hadysalaryna, epik, liro-epik, drama eserleriniň mazmunyna aýdylýar».¹ «Eger eposyň mazmuny obýektiw wakanyň ösüşi b o l s a, tersine, lirikanyň mazmuny ösüş içinde görkezilmeýän, iň janly, öz döwrüni güýçli häsiýetlendirýän bölek hadysadyr».² Görşümüz ýaly, bu sitatalarda beýan edilişine görä, çeper eserleriň düýp mazmuny jemgyýetçilik hadysalarynyň mazmunyndan ybarat. Eseriň mazmunyny kesgitlemäge beýle çemeleşmeklik bütinleý nädogrudyr. Çeper eseriň mazmunyny kesgitlemäge şuhili çemeleşilse, onda edebi eserdäki mazmun bilen formanyň birligine asyl-ha düşüniş bolmaz. Hut şonuň üçin hem çeper eseriň mazmunyny kesgitlemäge şeýle çemeleşýän edebiýatçylar mazmun bilen formanyň birligi barada söz açanlarynda, kelebiniň ujuny ýitirýärler, meseläni anyk mysallar esasynda düşündirip bilmeýärler-de, abyr-zabyr bilen onuň üstüni örtmäge jan edýärler.

¹ B. Şamyradow, O. Ýazymow. Edebiýat terminleriniň gysgaça sözlügi, Aşgabat, 1961, 90 sah.

² R. Rejebow. Lirik mazmun we şygır sungaty, Aşgabat, 1968, 41 sah.

Çeper edebiýatdaky mazmun bilen formanyň organiki birligini anyk mysallar esasynda hiç hili gümürtiksiz düşündirmek üçin, ilki bilen, edebi eserlerdäki mazmunyň hem-de formanyň nämedigini takyk kesgitlemelidir. Hakykatyň hemme tarapyny sintetik häsiýetde suratlandyrýan çeper edebiýatyň mazmuny takyk kesgitlenjek bolnanda bolsa, öňde belläp geçenimiz ýaly, spesifik mazmuny-da, jemgyýetçilik we biologiki mazmuny-da göz önünde tutmalydyr

Görşümüz ýaly, çeper edebiýatyň mazmuny çylşyrymly häsiýete eýedir. Mazmuny şeýle bolansoň, çeper edebiýatyň formasy-da çylşyrymlydyr.

Çeper eseriň formasy. Her bir predmetiň häsiýetli taraplary mazmun bolsa, ony jemläp biziň göz önümize getirýän, aňymyzda şöhlendirýän serişde hem formadyr. Edebi eserde şonuň ýaly forma bolup durýan zatlar näme?

Edebiýatda bitewi konkretlikde we indiwiidualykda alnan adamyň we onuň bilen baglanyşykly başga zatlaryň janly häsiýetinden ybarat bolan mazmun özüni degişli formada — bitewi konkretlikde we indiwiidualykda alnan janly formada doly görkezip biler. Edebiýatda şu hili esasy mazmuny ýüze çykaryp, jemläp göz önümize getirýän şonuň ýaly esasy forma, ozaly bilen, çeper obrazdyr. Çeper eserlerde adamyň we beýleki predmetleriň janly mazmuny şol zatlaryň hakykatdaky konkret-duýarlykly janly obrazly formasynda ýüze çykarylyp görkezilýär. Çeper edebiýat özüniň mazmuny boýunça ylymdan tapawutlanyşy ýaly, ol özüniň şu hili janly, emosional täsir ediji konkret obrazly formasy bilen ylymdan tapawutlanýar. Ylymda bolsa abstragirlenen ylmy-logiki mazmun abstragirlenen formada beýan edilýär. Şoňa görä-de ylmy kitaplary okanymyzda, Artygyň, Şükür bagşynyň, Hoşgeldiniň, Warryk batyryň, Bally mollanyň obrazy ýaly janly, täsirli, konkret-duýarlykly obrazlar, durmuşyň, tebigatyň janly konkret kartinasy—suraty biziň göz önümize gelmeýär.

Çeper edebiýatda mazmunyň obrazly formada şöhlelenişi dürli-dürlüdür. Köp eserlerde gahrymanyň häsiýeti, ideýasy—bütin bolşy onuň öz obrazynda ýüze çykýan bolsa, birnäçe eserlerde gahrymanyň bolşy başga zatlaryň obrazynda jemlenip görkezilýär. Mysal üçin, Ata Gowşudowyň «Iň soňky arçyn» powestinde Garly ussanyň häsiýeti, düşünjesi, başgalara bolan garaýşy we gatnaşygy onuň öz janly keşbinde jemlenip göz önüne gelse, Ata Salyhyň «Ýolbars we tilki» basnýasynda mekir hem-de öwünjeň adamyň bolşy tilkiniň obrazynda jemlenip berilýär. Edebi eserlerde adamyň bolşuny görkezýän başga zadyň obrazy şertli formadyr. Meşhur rus basnýaçysy Krylow mazmuny şeýle görnüşde beýan etmegiň ussadydyr.

Şertli obrazlar diňe basnýalarda däl, eýsem başga eserlerde-de köp duş gelýär. «Zöhre-Tahyr» dessanynda Tahyr sandyga salnyp, derýa taşlananda, tebigat şeýle suratlandyrylýar: «Şeýle tupan boldy ki, göýä hazret Nuhuň tupany dek, käp adamlar derýanyň içinde we ýakasynda heläk boldular». Bu ýerde tupanyň üsti bilen aşyklaryň we olara duýgudaşlyk edýänleriň içki dünýälerindäki hesretleriniň joşguny aňladylýar. Edil şunuň ýaly, «Leýli-Mežnun» dessanynda-da Mežnun meýdana düşüp gidende, onuň önünden çykan dagyň dumanlap «ah urup» durmagy, oňa duş gelen şiriň «her dem ah urmagy» gahrymanyň içki dünýäsini aýdyňlaşdyrýar.

Çeper eseriň spesifikasi mazmuny bolan adam häsiýeti, hyjuwy, duýgusy, ideýasy we ony jemläp görkezýän spesifikasi forma bolan obraz çeper edebiýatyň sýužet, kompozisiýa, dil, stil, žanr, goşgy formalary ýaly elementlerine bolan gatnaşygynda mazmun hökmünde bolup, şolaryň üsti bilen özüni görkezýär.

Edebiýatyň mazmuny barada aýdylanda bellänip geçilişi ýaly çeper eserlerde suratlandyrylýan jemgyýetçilik hem-de biologiki mazmun aýry-aýry obrazlara garanda, sýužetde has doly hem-de bitewi formada şöhlelenýär. Bu ýagdaý çeper eserlerde suratlandyrylýan jemgyýetçilik hem-de biologiki

hadysalaryň mazmunyny jemläp ýüze çykarýan esasy formanyň sýužet bolup durýandygyny görkezýär. Şonuň bilen birlikde, sýužet eserdäki jemgyýetçilik hem-de biologiki mazmun bilen organiki baglanyşykly bolan häsiýetiň, obrazyň aýdyňlaşmagy üçin-de forma bolup hyzmat edýär. Sebäbi häsiýet hem-de obraz sýužeti emele gýetirýän garşylykly jemgyýetçilik hadysalarynda, situasiýalarynda, wakalarynda, tebigat bilen göreşde aýdyňlaşýar.

Sýužetiň esasynda ýatýan jemgyýetçilik hadysasy şol hadysa bilen baglanyşykly wakalaryň, çaknyşyklaryň, situasiýalaryň ýüze çykmagy bilen baglylykda dowam edýär. Ýazyjy şu hili jemgyýetçilik wakalarynyň hem-de oňa gatnaşýan gahrymanlaryň häsiýetli taraplary—mazmunyny açyp görkezmek üçin şol hadysa bilen baglanyşykly wakalaryň, çaknyşyklaryň, situasiýalaryň esaslaryny saýlap alýar we olary biri-biri bilen baglanyşdyrýar. Şonuň ýaly baglanyşyk esasynda-da eserde gurluş — kompozisiýa emele gelýär. Bu hili gurluş eserdäki gahrymanyň hem-de onuň gatnaşýan jemgyýetçilik hadysasynyň, edil şonuň ýaly-da, olaryň mazmunyny şöhlelendirýän formalaryň—obrazyň, sýužetiň üznüksiz, yzygider aýdyňlaşmagy üçin forma bolup hyzmat edýär.

Dil — bu çeper eserdäki beýleki ähli elementleri (häsiýet, obraz, sýužet, kompozisiýa, žanr we ş. m. şöhlelendirýän in esasy umumy formadyr. Sebäbi, çeper edebiýat söz sungaty bolansoň, onda hemme zat dil arkaly beýan edilýär.

Stil — bu ýazyjynyň özboluşly beýan ediş, suratlandyryş formasydyr. Her bir ýazyjy öz zehinine, düşünjesine, durmuş tejribesine laýyklykda suratlandyryan predmetleriniň mazmunyny formalaşdyrmaga özüçe çemeleşýär. Dogry, durmuşy suratlandyrmaga özüçe çemeleşmegi başarmaýan ýazyjylar hem bolýar. Bu ýerde durmuşy özboluşly suratlandyryan ýazyjylaryň stili hakda gürrüň gidýär. Şeýle ýazyjylaryň häsiýeti, duýgyny, ideýany beýan ediş — obrazlary

şöhlelendiriş tärlerinde özboluşlylyk bolýar. Mysal üçin, Rehmet Seýidowyň lirikasynda suratlandyrylýan duýga täsir edýän, ony joşa getirýän zatlar indiividuallykda alnyp suratlandyrylýan bolsa, Gara Seýitliýewiň lirikasynda duýgyny gönüden--göni nygtap beýan etmeklik güýçlüdir. R. Seýidowyň lirikasynda ritmiki basym pessaý heň bilen gaýtalansa, G. Seýitliýewiň lirikasynda ol batly heň bilen gaýtalanýar we ş. m. Şeýle aýratynlyk ýazyjynyň mazmuny ýüze çykarýan formasyna basýan öz nagşydyr. Bu çeper formanyň aýrylmaz bir elementidir.

Žanrlar hem mazmuny formalaşdyrmagyň aýry-aýry görnüşleridir. Şahyr duýgyny — liriki mazmuny beýan etjek bolsa, lirika žanryna ýüzlenýär. Sebäbi lirika žanrynyň formasyndaky spesifiki aýratynlyklar duýgyny öz häsiýetine görä beýan etmegi üpjün edýän aýratynlyklardyr. Beýleki žanrlar barada aýdylanda-da şeýledir.

Çeper formanyň şular ýaly elementleriniň hemmesi çeper mazmuny ýüze çykarmak üçin zerurdyr.

Mazmun bilen formanyň birligi. Mazmun we forma bir-biri bilen organiki baglylykda özünü görkezýär. Şeýle baglylygyň bolmagy üçin mazmunyň forma, formanyň mazmuna laýyk gelmegi zerurdyr. Önde belläp geçişimiz ýaly, edebi eserleriň mazmuny gahrymanyň we beýleki zatlaryň duýga täsir ediji janly häsiýetidir. Şunuň ýaly mazmun hem özünü hut öz bolşunda görkezmek üçin duýga täsir ediji janly formany talap edýär. Şoňa görä-de, formanyň mazmuna laýyk gelýänligi, olaryň birligi barada gürrüň edilende, ilki bilen, eserdäki gahrymanyň we beýleki zatlaryň obrazynyň janlylygy barada durup geçmeli. Obraz nähili bolanda janly bolýar?

Mälim bolşy ýaly, durmuşyň özünde adamyň häsiýeti, bütin bolşy onuň hereketiniň, gepleýşiniň, oýlanyşynyň üsti bilen janly formada aýdyňlaşýar. Durmuşda şeýle bolsa, onda ony öz formasynda suratlandyrylan çeper eserlerde-de şeýle bolmalydyr, ýazyjy eserindäki gahrymanyny we beýleki zatlary

hakykatdaky öz janly bolşunda şekillendirip, konkret-duýarlykly formada okyjyň göz önüne getirmelidir. Hut şunuň üçin rus rewolýusion demokratlary hem, A. M. Gorkiý hem, edebiýatyň beýleki görnükli wekilleri hem ýazyjy öz gahrymanlaryna janly adam hökmünde garamaly, ony janly hereketde okyjynyň göz önünde getirmeli, gahrymanyň kimdigi onuň hereketinden, göreşinden belli bolsun diýen pikiri nygtap, öňe sürüpdirler. Gahryman şeýle suratlandyrylanda, okyjy onuň edýän işlerini, hereketlerini gös-göni görýär we şonuň esasynda ol gahrymanyň nähili tipdigini anyklaýar. Şeýle ýagdaý ussat ýazyjylaryň eserlerini okanyňda, has gowy duýulýar.

Mysal üçin, A. P. Çehowyň «Kelpese» diýen hekaýasyny alyp göreliň. Ol hekaýada polisiýa gäzegçisi Oçumelowyň özünden ýokary wezipeli adamlaryň önünde ýaýaplaýandygy, bihepbedigi onuň hereketiniň, janly gepleýşiniň, mimikasynyň üsti bilen beýan edilýär. Ýazyjy hekaýanyň bir ýerinde-de Oçumelow pylan hili adam diýip, öz adyndan gürrüň bermeýär. Netijede Oçumelowyň obrazy edil ýanyňda hereket edip duran adamyň obrazy ýaly bolup göz önüne gelýär — janly mazmun (häsiýet) öz janly formasynda ýüze çykýar. Mazmuny şunuň ýaly janly formada ýüze çykarmaklyk ýazyjynyň çeperçilik ussatlygyny kesgitleýän esasy zatdyr. Bu meselede A. P. Çehowyň has ýokary derejede durýandygyny belläp, A. M. Gorkiý şeýle ýazýar: «Stilist hökmünde Çehow elýetmezdir...»¹

Çeper mazmuny öz formasynda beýan etmekde şeýle ussat ýazyjynyň başga köp ýazyjylara görelde bolman, olara täsir etmän durmajakdygy öz-özünden düşnüklidir. Türkmen ýazyjylaryndan B. Kerbabaýewiň, N. Saryhanowyň, H. Ysmaýylowyň döredijiliginde durmuşy öz janly görnüşinde suratlandyrmakda bu täsir has gowy duýulýar. Ol ýazyjylar özleriniň köp eserlerinde gahrymanlaryň hereketlerini

¹ Русские писатели о литературном труде, т. 4, Ленинград, 1956, стр. 191.

suratlandyrmak bilen, olaryň adamçylyk sypatlaryny aýdyňlaşdyrmaga ýykgyň edýärler. Şonuň üçin hem olaryň eserlerindäki birnäçe obrazlar janly, konkret-duýarlykly obrazlar bolup göz önüne gelýär.

Käbir ýazyjylaryň eserlerinde mazmunyň janly formada suratlandyrylmaýan ýerleri-de duş gelýär. Beýle ýazyjy öz eserlerindäki gahrymanlarynyň konkret işini, hereketini okyjynyň göz önünde bolup duran ýaly edip suratlandyrmaga ýeterlik üns bermeýär-de, olary özüniň we başgalaryň häsiýetlendirmegi bilen okyja tanatjak bolýar. Eserde şeýle beýan etme bolan ýerinde okyjy gahrymany ýanynda duran ýaly bolup görüp bilmeýär. Gahryman okyjynyň göz önünden gidýär. Şonuň bilen birlikde, onuň obrazynyň konkret-duýarlykly janly häsiýeti-de gowşaýar. Eser okalanda praktiki häsiýetde duýulýan şu ýagdaý mazmun bilen formanyň birliginiň gowşaýandygyny alamatlandyrýan zatdyr.

Çeper edebiýatyň spesifiki mazmuny bolan adamyň häsiýeti, duýgusy, ideýasy we olary jemläp görkezýän obrazlar dürli-dürlüdür. Mysal üçin, käbir adamda gülküli položitel häsiýet bolýar. «Kemine» dramasyndaky Keminäniň häsiýeti şeýledir. Onuň bolşy tomaşaçyda şatlykly gülki döredýär, şeýle gülküli häsiýet diňe ýumoristik obrazda özüni doly görkezip biler.

«Kemine» dramasyndaky Äraly işanyň özüni alyp barşy hem gülküli. Emma ol häsiýet tomaşaçyda gaharly gülki döredýär. Sebäbi Äraly işanyň gylygy ýaly gylyk jemgyýetiň ösmegine päsgel berýär. Şonuň üçin hem Äraly işanyň häsiýeti her bir düşüňjeli tomaşaçyny gaharly gülmäge mejbur edýär. Diýmek, şeýle häsiýetler diňe satiriki obrazda özüni doly görkezip bilýär. Munuň beýle bolmagynyň sebäbi-de mazmunyň ýüze çykmak üçin özüne laýyk forma talap edýänligidir.

Şu ýagdaýyň özi, birinjiden, çeper obraz döretmek prosesiniň öz obýektiv kanunyna laýyklykda dowam edýän prosesdigini, ýazyjynyň şol obýektiv kanuna tabyn

bolmalydygyny açyk aňladýar. Eger gaharly gülki дәredýän häsiýetiň özüni satiriki obrazda görkezmegi obýektiw kanun bolsa, onda ýazyjy eserinde satiriki obraz döretmek islese, şol kanuna tabyn bolmaly. Ýazyjy şol kanuny berjaý etmese, ýagny gaharly gülki дәredýän häsiýeti satiriki obrazda дәl-de, başga bir (gahrymançylykly, ýumoristik, liriki we ş. m.) obrazda ýüze çykarjak bolsa, onda ol ýaňky häsiýeti öz bolşunda görkezip bilmez. Sebäbi şonuň ýaly edende, ýazyjy mazmun bilen formanyň birligini saklamaýar.

Ikinjiden hem, şu ýagdaý eserdäki gahrymanyň ýa-da gahrymanlaryň häsiýeti, mysal üçin, satiriki bolmasa, onda şol eseriň özüniň hem satiriki eser bolup bilmejekdigini görkezýär. Dogry, biz öň çeper eserlerde durmuşyň köp wakalary suratlandyrylýar diýip belläpdik. Durmuşda, elbetde, her hili gülküli waka-da, gülküsiz waka-da ýüze çykýar. Her bir durmuş wakasynyň gülküli ýa-da gülküsiz bolmagy şol wakany emele getirýän adamlaryň häsiýetine, düşünjesine baglydyr. Mysal üçin, Gogolyň «Derňewçi» komediýasyny alyp görelin. Şonda suratlandyrylýan waka gülküli. Ol wakanyň gülküli bolmagyna şäher häkiminiň we onuň beýleki işgärleriniň ýalynjaňlygy, binamyslygy, gorkaklygy we ş. m. häsiýetleri sebäp bolýar. Eger olarda şular ýaly häsiýetler bolmasa, onda ol ýerde gülküli waka-da döremezdi. Diýmek, her bir eserdäki esasy gahrymanlaryň häsiýeti nähili bolsa, ondaky suratlandyrylýan wakanyň-da, tutuşlygyna eseriň özüniň-de häsiýeti şonuň ýaly bolýar. Bu çeper eseriň esasy mazmunynyň adam häsiýeti bolup durýanlygy üçin şeýledir. Sebäbi mazmun formany häsiýetlendirýär.

Çeper edebiýatyň spesifik mazmuny bolan adam häsiýeti, duýgusy, ideýasy onuň ykdysady hem-de syýasy durmuşy bilen kesgitlenýär. Ykdysady durmuşyň ösmegi, özgermegi bilen adamlaryň hem häsiýeti, duýgusy, düşünjesi, ideýasy, aragatnaşyklary üýtgeýär. Edebiýatyň spesifik mazmunynyň şonuň ýaly üýtgemegi bilen, onuň formasy-da üýtgeýär. Diňe

bir obýektiw mazmun we forma däl, ýazyjynyň ony suratlandyryş tärleri-de özgerýär, kämilleşýär. Türkmen dessanlaryndaky gahrymanlar bilen häzirki zaman türkmen ýazyjylarynyň eserlerindäki gahrymanlary, olaryň çeper eserlerde suratlandyrylyş tärlerini deňeşdireniňde, ol özgerişi aýdyň görmek bolar.

Türkmen dessanlaryndaky gahrymanlara garanda, häzirki zaman türkmen edebiýatynyň gahrymanlary özleriniň ykdysady, syýasy. sosial şertleri, aragatnaşyklary taýýndan, şonuň bilen baglylykda ösen duýgusy, düşünjesi, ideýasy taýýndan has ýokarda durýarlar. Artyk, Aşyr, Hoşgeldi, Annaguly dessanlardaky gahrymanlar ýaly köpçülikden üzňe hereket etmeýärler. Mežnun, Garyp, Tahyr durmuş hadysalarynyň sosial manysyna dogry akyl ýetirip bilmän» dini-hyýaly düşünelere uýan bolsalar, häzirki zaman eserlerde suratlandyrylyş tärlerini deňeşdireniňde, ol özgerişi aýdyň görmek bolar.

Türkmen dessanlaryndaky gahrymanlara garanda, häzirki zaman türkmen edebiýatynyň gahrymanlary özleriniň ykdysady, syýasy. sosial şertleri, aragatnaşyklary taýýndan, şonuň bilen baglylykda ösen duýgusy, düşünjesi, ideýasy taýýndan has ýokarda durýarlar. Artyk, Aşyr, Hoşgeldi, Annaguly dessanlardaky gahrymanlar ýaly köpçülikden üzňe hereket etmeýärler. Mežnun, Garyp, Tahyr durmuş hadysalarynyň sosial manysyna dogry akyl ýetirip bilmän» dini-hyýaly düşünelere uýan bolsalar, häzirki zaman türkmen edebiýatynyň görnükli eserlerinde ol has çuňdan açylyp görkezilýär. Dessanlarda portretler köplenç hereketsiz berilse, häzirki döwrüň iň gowy eserlerinde portretler janly suratlandyrylýar we ş. m, Umuman aýdanda, taryhy şertlere laýyklykda çeper edebiýatyň mazmuny-da, formasy-da bilelikde özgerýär. Olaryň biri üýtgäp, beýlekisi üýtgemän galmaýar. Bu mazmun bilen formanyň bir-birine organiki baglanyşykly bolanlygy üçin şeýle bolýar.

Çeper edebiýatdaky mazmun we forma taryhy häsiýete eýe bolşy ýaly, milli häsiýete-de eýedir. Mälim bolşy ýaly, her bir halkyň häsiýetinde, psihikasynda, döp-dessurynda, endiklerinde, aragatnaşyklarynda başga halklaryňky bilen umumy taraplaryň bolmagy bilen birlikde, milli özboluşlylyk hem bardyr. Puşkiniň poeziýasynda rus halkynyň häsiýetindäki, psihikasyndaky, durmuşyndaky milli özboluşlylyk ussatlyk bilen suratlandyrylýar. Belinskiý ony Gogolyň şu sözlerini setirmek bilen nygtap belleýär. «Puşkinde rus tebigaty, rus ýüregi, rus dili, rus häsiýeti edil landşaftyň optiki-aýnanyň güberçek ýüzünde görnüşi ýaly, şeýle arassa, şeýle tämiz gözəl şekillendirildi»¹. Şeýle ýokary baha mynasyp bolan Puşkiniň poeziýasyny milli edýän zat, ozaly bilen, rus häsiýeti, rus ýüregidir. Eger Puşkin rus häsiýetindäki milli özboluşlylygy ökdelik bilen suratlandyryp bilmedik bolsady — milli obraz döredip bilmedik bolsady, onda onuň eserlerinde çuň millilik bolmazdy. Sebäbi çeper eseri milli edýän in esasy zat, eseriň spesifiki mazmunyndaky — gahrymanyň häsiýetindäki milliligidir. Eger-de şol mazmunda millilik bolmasa, onuň formasyna — çeper obrazda-da millilik bolup bilmez. Şoňa görä-de çeper eseriň milliligi barada gürrüň edilende, ilki bilen, gahrymanlaryň häsiýetindäki, psihikasyndaky, endiklerindäki, döp-dessurlaryndaky, olaryň hemmesini jemläp şöhlendirýän obrazlardaky millilige ýüzlenmelidir.

Çeper eseriň formasynyň milli bolmagynda milli dil hem uly rol oýnaýar. Ol çeper eseriň formasyna belli derejede milli reňk berýär. Emma ol edebiýatdaky milliligiň düýp çeşmesi däldir. Eger dil milliligi kesgitleýji element bolsa, onda Puşkiniň eserleri türkmen diline terjime edilensoň, ol eserleriň milliligi saklanmazdy. Emma hakykatda beýle däl. Puşkiniň eserleri haýsy dile geçirilse-de, onda millilik saklanýar. Onuň saklanmagynyň sebäbi-de, Puşkiniň eserlerini milli edýän esasy

¹ W.G. Belinskiý, Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 125 sah.

zadyň — rus milli häsiýetiniň, rus durmuşynyň, rus milli obrazynyň saklanýanlygydyr.

Edebi eserde formanyň mazmuna laýyk bolmagynda obrazyň bir elementi bolan portretiň hem janly görnüşde suratlandyrylmagy zerurdyr. Mälim bolşy ýaly, edebiýatda janly adam görkezilýär. Şeýle bolsa, ol adamyň portreti, daşky görnüşi-de janly bolmaly. Biz ussat ýazyjylaryň eserlerinde portretiň sonuň ýaly öz bolşunda suratlandyrylýandygyny görýäris. Muňa türkmen ýazyjylaryndan, aýratyn-da B.Kerbabaýewiň eserlerinde köp duş gelmek bolýar. Ine Aýnanyň portreti:

«Gyzyň iki göwsüniň üstünden sallanýan ýogyn örümli uzyn gara saçlar alaşanyň dyzmagyna garaman, Artygyň aýaklaryna duşak bolup çolaşana dändi. Onuň ak ýüzünde balkyldaýan gara gözleri Artygyň görejine bolmasa, parlap duran bagt ýyldyzy ýaly duýuldy. Onuň şaýly börüğine, gyzyň çäýylan gupbasyna ýaňy ýerden saýlanan Günüň şöhesi düşüp, suw ýüzünde, ýap ýakalarda ýylançar ýaly ýylpyldy oýnatdy».

«Aýsoltan» powestindäki Aýsoltanyň portreti-de hereketde berilýär:

«Suwçynyň Aýsoltana göni seredip bilmeýän görejinde, bimamla ýylgyrýan dodaklarynda, biygtyýar tisginýän ýaňaklarynda utanç ýaly bir ýagdaý syzylýar... Aýsoltanyň gyýma gara gaşlary biraz ýazylyp, gara gözleriniň göreji bir hili ýeserlik bilen oýnaýar. Onuň näzik dodaklary bolsa endigan ownuk dişlerini güjeňläp, näz ediji, özüne çekiji bir ýagdaýda ýylgyrýar».

Bu ýerde Aýnanyň, Aýsoltanyň daşky görnüşleri öz janly bolşunda biziň göz önümize gelýär. Şeýle portret emosional mazmunly portret bolup, uzak wagtlap ýatda galýar.

Gahrymanyň portreti hereketsiz beýan edilende, ol fotosurat ýaly zat bolup, onuň emosional mazmuny-da örän ujypsyz bolýar. Netijede-de obrazly formanyň bir elementi bolan portretiň mazmuna laýyk gelşi, olaryň birligi bütinleý

gowşaýar. Şonuň üçin hem portreti şeýle beýan etmeli däldigini belläp, A. N. Tolstoý şeýle ýazýar: «...onlarça sahypada gahrymanyň portretini beýan etmek, onuň keşbini, boýuny bellemek, onuň özüçe nähilidigini aýtmak, şondan soň, goý, gahryman herekete başlasyn diýmek bolmaz. Bu nädogry usuldyr. Bu gyzykly däl, janly däl, sebäbi bir duran ýerinde dur. Bu hereketsiz. Gahrymanyň portreti onuň hereketi, göreşi, çaknyşygy, özüni alyp barşy bilen baglylykda aýdyňlaşmalydyr. Portret setirlerde, setirler arasynda, sözler arasynda döreýär, ýuwaş-ýuwaşdan döreýär, şol wagtda okyjynyň özi ony hiç hili beýan etmesiz göz önüne getirýär...»¹. Portret ussat ýazyjynyň şu aýdyşy ýaly edilip berlende, ol janly adamyň portreti bolar. Şeýle bolanda, çeper formanyň bir elementi bolan portretiň mazmun bilen birligi saklanar.

Janly predmetleri, hadysalary suratlandyryýan çeper edebiýatda adamdan beýleki zatlaryň häsiýetli taraplary — mazmuny hem janly formada suratlandyrylmalydyr. Eger peýzaž janly görnüşde suratlandyrylmasa, onda onuň emosional häsiýeti örän ujypsyz açylar. Şeýle bolanda, tebigat obrazy-da, onuň mazmuny-da gowşak bolar, ol okyja çuň täsir edip bilmez. Munuň beýle bolmagynyň sebäbi-de, tebigatdaky predmetleriň we hadysalaryň estetiki häsiýetiniň—mazmunynyň şol zatlaryň janly bolşunda has gowy ýüze çykýanlygydyr. Şoňa görä-de çeper edebiýatda tebigatyň estetiki mazmunyny janly tebigat obrazyna doly görkezip bolar.

Biz ýokarda çeper eserde suratlandyrylýan predmetleriň häsiýetiniň, ony şöhlelendirýän obrazlaryň birligini, ol birligiň nähili bolanda gowşaýandygyny gördük. Emma çeper eserlerdäki mazmun bilen formanyň birligi baradaky gürrüň şunuň bilen gutarmaýar.

¹ Русские писатели о литературном труде, т. 4, Ленинград, 1956, стр. 490.

Çeper edebiýatyň spesifiki mazmuny bolan adam häsiýeti, ideýasy, onuň formasy bolan obraz edebiýatdaky mazmunyň we formanyň beýleki ähli elementleri bilen hem organiki baglanyşyklydyr.

Çeper eserdäki elementleriň birini beýlekisinden aýryp bolmaýar, ol elementleriň biri bolmadyk wagtynda, galanlary-da özüni görkezip bilmeýär. Mysal üçin, Agahan Durdyýewiň «Meret» powestini alyp göreliň. Bu powestiň temasy Türkmenistanda geçirilen ýer-suw reformasy döwründäki synpy göreşdir. Ýazyjy şu hili temany durmuşdan saýlap almak bilen ýer-suw reformasy döwründäki synpy göreşe gatnaşan gahrymanlaryň obrazyny döredipdir. Powestiň baş gahrymany Merediň obrazynda şol döwürdäki türkmen daýhanlarynyň ýeri-suwy özleriniň hususy eýeçiliginde saklamaga jan edýän baýlara garşy belli-külli baş göterişleri, olaryň ýerden-suwdan peýdalanmaga bolan hyjuwy, şol döwürüň synpy göreşindäki olaryň hereketleri, garaýyşlary jemlenip görkezilýär. Ol obrazyň üsti bilen bolsa eseriň esasy ideýasy — türkmen daýhanlary ýeri, suwy öz ellerine almak ugrunda göreşmelidir diýen ideýa aýdyňlaşýar.

Powestdäki şu temany, obrazy, ideýany bir-birinden aýyrmak mümkin däldir. Sebäbi bu eserdäki temany Meret ýaly ýer-suw ugrunda göreşýän daýhanlaryň hereketinden, işinden—obrazyndan, üznä aýdyňlaşdyrmak bolmaz. Ol meseläni çözen esasy güýç Meret ýaly gahrymanlardyr.

Ýer-suw reformasy bilen baglylykda aň-düşünjesinde, häsiýetinde, durmuşynda düýpli özgerişler peýda bolup başlanan türkmen daýhanlarynyň esasy sypatlaryny özünde jemleýän Merediň obrazy powestde gowy aýdyňlaşdyrylyp, tipikleşdirilip berlipdir. Merediň obrazynda şöhlelenýän sypatlar esasy temanyň öz içine alýan wakalary bilen baglylykda ösýär, özgerýär, aýdyňlaşýar. Eger Meret başga hili wakalaryň içinde hereket eden bolsa, onda onuň obrazy-da, onuň üsti bilen aňladylýan ideýa-da başga hiliräk bolardy.

Emma ýazyjy ol powestinde ýer-suw ugrunda göreşýän Merediň obrazyny döredip, onuň üsti bilen türkmen daýhanlarynyň ýeri, suwy öz ellerine almak ideýasyny aňladypdyr.

Kompozisiýa, çeper dil, stil, žanr ýaly çeper forma degişli bolan elementlerde tema, häsiýet — obraz, ideýa ýaly mazmuny düzýän elementler bilen aýrylyşmaz baglanyşyklydyr.

A. Durdyýew ýokarda agzalan powestindäki temany, gahrymanlaryň häsiýetini — obrazyny, ideýany aýdyňlaşdyrýan (Meret bilen Allaberdi baýyň duşuşygy, Nurgeldiniň aldawa düşmegi we ş. m.) wakalary saýlap, olary bir-biri bilen baglanyşdyryp alypdyr. Şeýlelikde powestiň sýužeti bitewileşipdir. Bu bolsa öz gezeginde eserdäki gahrymanlaryň hereketiniň, göreşiniň yzygider bolmagyny, obrazlaryň, ideýanyň ösüşiniň üznüksiz dowam etmegini üpjün edipdir. Şeýle funksiýany ýerine ýetirmek bilen kompozisiýa eserdäki beýleki elementleriň aýdyňlaşmagynda uly rol oýnaýar. Powestde şunuň ýaly kompozisiýa bolmasa, bitewi çeper obraz döredip, ideýany gahrymanlaryň hereketiniň üsti bilen doly ýüze çykaryp bolmazdy.

Eger eserdäki suratlandyrylýan wakalar eseriň esasy temasyna, ideýasyna laýyklykda berk baglanyşmaýan bolsalar, onda ol esasy temanyň, ideýanyň, esasy obrazlaryň hem-de sýužetiň yzygider aýdyňlaşmagyna päsgel berýär.

Şu ýagdaý çeper eseriň kompozisiýasy derňelende, oňa eserdäki beýleki elementler bilen bilelikde seretmelidigini görkezýär. Derňewçi bir eseriň kompozisiýasyny derňände, ol eserde suratlandyrylýan her bir wakanyň esasy temany, obrazlary, ideýany aýdyňlaşdyrmakda nähili orun tutýandygyny, onuň zerurdygyny, wakalaryň baglanyşygynyň esasy obrazlaryň, temanyň, ideýanyň hem-de sýužetiň yzygider anyklaşmagyna we bitewileşmegine nähili laýyk gelýändigini, nähili hyzmat edýändigini nazarda tutmazdan, ol eseriň

kompozisiýasyna doly we dogry baha berip bilmez. Bu ýagdaý eseriň hemme elementlerini öwrenmekde-de şeýledir.

Edebi eserlerde obraz söz arkaly döredilýär. Diliň eserdäki mazmuny açyp görkezmäge hyzmat edýän serişdelerini saýlap alyp, ony tygşytly, ýerlikli ulanmaklyk diliň forma hökmünde mazmuna laýyk gelmegini üpjün edýän zatdyr. Diliň çeperçilik serişdelerini ulanmazdan janly, emosional mazmuny beýan etmek mümkin däldir. Meňzetme, deňeşdirme, epitet, metafora we ş. m. diliň çeperçilik serişdeleri arkaly suratlandyrylýan predmetiň janly obrazy okyjynyň göz önüne getirilýär. Çeperçilik serişdelerini ýerlikli-ýerlisiz köp ulanmaklyk formany owadanlaşdyрмаýar, tersine, ol esere salyhatsyzlyk häsiýetini berýär, galyberse-de ol okyjyny ýadadýar. Şonuň üçin hem A. P. Çehow öz kärdeşleriniň birine ýazan hatynda: «Sizde aýyrgyçlar şeýle bir köp, okyjynyň ony saýgarmagy kynlaşýar we ol ýadadýar»¹ diýip ýazýar. Şeýle bolanda diliň çeperçilik serişdeleriniň mazmuny aýdyňlaşdyrmaga gowy hyzmat edip bilmejekdigi düşnüklidir.

Şu nukdaýnazardan garanyňda, öňde mysal alnan A. Durdyýewiň «Meret» powestinde çeper dil mazmuna esasan laýyk gelýär. Awtor mazmuny beýan etmekde artykmaç sözler ulanmaýar. Ýöne powestde gahrymanlary we olaryň töweregindäki zatlary janly görnüşinde suratlandyrmaga hyzmat edýän diliň çeperçilik serişdeleri ýeterlik ulanylmandyr. Şonuň üçin hem powestde suratlandyrylýan gahrymanlar we beýleki zatlar köp halatlarda özleriniň iň owunjak hereketleri we aýratynlyklary bilen göz önüne gelmeýär. Mysal üçin, Meret bilen Allaberdi baý duşuşanda, olaryň duýgulary bilen bagly owunjak hereketleri suratlandyrylmaýar. Eger ýazyjy şonuň ýaly zatlary doly

¹ Русские писатели о литературном труде, т. 4, Ленинград, 1956, стр. 490.

görkezen bolsa, onda diliň çeperçilik serişdelerini köpräk ulanmaly bolardy.

«Meret» eserindäki mazmun hem epiki žanrda beýan etmäge laýykdyr. Eger ýazyjy powestdäki mazmuny drama žanrynda beýan etjek bolsa, onda ony doly beýan edip bilmezdi. Sebäbi powestdäki gahrymanlaryň hereket meýdanynyň masştaby drama žanryndaky hereketiň masşabyndan giňdir. Merediň Nurgeldiniň yzyndan gidýän ýerlerini, ony yzarlap tapyşyny sahnada doly görkezmek mümkin däl.

Dogry, «Meret» eseriniň mazmunyny şygry formasyna beýan etmek bolardy. Emma ol şonda-da liriki eser däl-de, epiki eser bolardy. Sebäbi ol eserdäki obrazlar esasan gahrymanlaryň duýgusy arkaly däl-de, olaryň hereketi, aragatnaşygy arkaly aýdyňlaşýar. Şeýle formada aýdyňlaşýan obrazlary suratlandyrmaga bolsa proza žanry gowy gelişýär. Umuman aýdanda, her bir çeper eserdäki mazmun öz häsiýetine we möçberine laýyk bolan forma talap edýär. Mazmun özüne laýyk bolmadyk formada beýan ediljek bolunsa, mazmun-da, forma-da gowy aýdyňlaşmaz, olaryň birligi-de gowşak bolar.

Emma muňa garamazdan, biziň käbir edebiýatçylarymyzyň mazmun bilen formanyň bir-birine laýyk gelmek kanunyny nazarda tutmaýandyklaryny-da bellemek gerek. Käbir türkmen edebiýatçylarynyň dessanlarda real mazmun fantastik formada beýan edilýär diýen pikirine-de düş gelmek bolýar. Bu aslyýetinde beýle däl. Türkmen dessanlarynyň haýsy ýerinde fantastik forma bar bolsa, şol ýerde fantastik mazmun-da bardyr. «Zöhre-Tahyr» dessanynda dagyň ýarylyp, Tahyra ýol berşi, aşyklaryň ölüp, soňundan direlmeği, «Hüýrlukga-Hemra» dessanyndaky döwleriň hereketi fantastik formada beýan edilýän bolsa, onda şol beýan edilýän wakalaryň özi-de fantastiki wakalardyr. Türkmen dessanlarynyň köpüsindäki beýan edilýän mazmunda realistik hem-de fantastik elementler utgaşyp gelýär. Şonuň üçin olaryň formasyna-da şeýle elementler bolýar.

Ýene bir zady bellemek gerek. Kähallatlarda mazmuny gowşak eseriň formasyna ýokary baha berilýär. «Türkmen sowet edebiýatynyň taryhy boýunça oçerkde» B. Kerbabaýewiň «Gyzlar dünýäsi» poemasynyň ilkinji wariantyndaky mazmunyň gowşakdygy bellenip, şeýle diýilýär: «Gyzlaryň hukuksyzlygyna, erksizligine garşy çykmak, ony näletlemek, ondan çykalga salgy bermek meselesi poemada belent derejä ýetip bilmeýär»¹. «...şahyr halkyň urp-adatlaryna, durmuş aýratynlyklaryna bir hili biperwaý çemeleşipdir. Halkyň psihiki we emosional aýratynlyklarynyň, durmuşyň we ýaşayşyň beýleki taraplarynyň ösýän, geljegi bar bolan elementlerini saýlap almaklygy, olaryň ösüşine ýol açmaklygy göwnejaý işläp bilmändir»².

Şonuň yzyndan poemanyň çeper formasy barada şeýle diýilýär:

«B. Kerbabaýewiň «Gyzlar dünýäsi» poemasy özüniň dili we onda ulanylan çeperçilik serişdeleri boýunça bu döwrüň poeziýasynyň iň gyzykly eserleriniň biridir»³.

Şu ýerde bellenişi ýaly, eger poemanyň mazmuny gowşak bolsa, onda ol eseriň formasy näçe owadan bolsa-da, ol eserde çeperçilik serişdeleri näçe köp ulanylan bolsa-da, onuň çeper formasy hil taýdan pes bolar. Sebäbi formany hil taýdan ýokary göterýän, oňa güýç berýän iň esasy zat mazmundyr. Muny N. G. Çernyšewskiý örän gowy belläpdir: «Çeperçilik forma bilen ideýanyň bir-birine laýyk gelşine baglydyr. Eger ideýa ugursyz

¹ Türkmen sowet edebiýatynyň taryhy boýunça oçerk, Aşgabat, 1958, 39 sah.

² Türkmen sowet edebiýatynyň taryhy boýunça oçerk, Aşgabat, 1958, 40 sah.

³ Şol ýerde, 58 sah.

bolsa, çeperçilik hakynda söz hem bolup bilmez, sebäbi formada, edil şonuň ýaly ugursyz we gelşiksiz döredilen zat bolar»⁴.

Edebi eserleriň formasyna — çeperçiligine baha berlende şu meselä aýratyn üns bermek zerurdyr. Bu meselä üns bermezlik çeper edebiýatda we edebiýat hakyndaky ylymda formalizme ýol bermeklik bolar.

Edebi eserdäki mazmun bilen formanyň biri gowşak bolsa, ol beýlekisine-de täsir edýär. Bu olaryň organiki baglanyşykda bolýanlygy üçin şeýle bolýar. Forma bilen mazmuna, hemme halatlarda, olaryň şu hili baglanyşygyny nazarda tutmak bilen dogry düşünip bolar.

EDEBI ESERLERIŇ TEMASY WE IDEÝASY

Eseriň temasy. Durmuşyň özünde-de, edebi eserlerde-de gahrymanyň häsiýet, ideýasy bitewilikde alnan durmuşyň birnäçe tarplary bilen baglylykda edýän hereketinde ýüze çykýar. Gahrymanyň hereketi, bir tarapdan, onuň öz häsiýetini, duýgusyny, ideýasyny ýüze çykarsa, ikinji tarapdan hadysasynyň manysyny aýdyňlaşdyrýar.

Gahrymanlar özleriniň gatnaşýan wakasyna, hadysasyna belli bir jemgyýetçilik idealyna laýyk gelýän maksat bilen gatnaşýarlar we oňa şol pozýisiýadan baha berýärler. Ýazyjy hem ony obýektiv beýan etmek bilen çäklenmeýär. Ol položitel gahrymanyň garaýşyna goşulyp, ony makullamak bilen ýa-da öz adyndan aýtmak bilen eserinde suratlandyryan wakalaryna, hadysalaryna öz garaýşyny-da aňladýar.

Ýazyjynyň şunuň ýaly belli bir garaýyş boýunça suratlandyryan durmuş hadysasyna eseriň temasy diýilýär.

⁴ Русские писатели о литературном труде, т-2 Ленинград, 1955, стр. 332.

Gahrymanyň häsiýetini, duýgusyny açmak üçin hakykatyň köp tarapynyň suratlandyrylmagy çeper eserde birnäçe temanyň gozgalýandygyny görkezýär. Berdi Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim» romanynda ýokary gatlagyň aşak gatlagy ekspluatirlemegi, birinji jahan urşy döwründe päleçilige garyplaryň iberilişi, ezijileriň galplygy, erkin söýginiň gysylyşy, türkmen daýhanlaryna rus rewolýusion işçileriniň täsiriniň ýetişi, rewolýusion hereket, dostluk we ş. m. ençeme meseleler-temalar şöhlenenýär. Edil şonuň ýaly Ata Gowşudowyň «Köpetdagyň eteginde» diýen romany-da taşlandy ýerleri özleşdirmek, düme bugdaýy suwarmakda sil suwundan peýdalanmak, oba eýeçiligini aýawly saklamak ugrunda göreşmek, okuw, söýgi ýaly temalary öz içine alýar.

Roman, powest, poema ýaly uly göwrümlü eserlerde däl, hekaýa, oçerk ýaly kiçi göwrümlü eserlerde-de durmuşyň birnäçe tarapy — temasy beýan edilýär. N. Saryhanowyň «Arzuw» hekaýasynda zähmet, Gyzył Goşun, söýgi, internasionalizm ýaly meseleler gozgalsa, G. Gurbansähedowyň «Ýürek daş däl» diýen hekaýasynda oba maldarçylygyny ösdürmek, jemgyýetçilik bähbidini öz hususy bähbidiňden ýokary tutmak, söýgi, obanyň medeniýetini ösdürmek, galplygy paş etmek ýaly temalar şöhlenenýär.

Köp temalylyk liriki eserlerde-de bolýar. Magtymgulynyň «Gaça başlady» diýen goşgusynda kazylaryň parahorlugy, şalaryň adalatsyzlygy, zalymlygy, garyplaryň horlanyşy, alymlaryň emelsizligi, sopularyň mekirligi, ýaşlykdan soň garrylygyň gelişi we ş. m. durmuşyň köp meseleleri — temalary beýan edilýär. Şeýle ýagdaý türkmen nusgawy şahyrlarynyň, aýratyn-da Magtymgulynyň lirikasynda güýçlüdir. Şuny nazarda tutmak bilen, E. E. Bertelsiň Magtymgulynyň eserlerini Jemşidiň jamyna meňzetmegi örän ýerliklidir.

Türkmen nusgawy şahyrlarynyň bir goşguda köp temany şöhlelendirmek däbi Durdy Gylyç, Mollamurt, Ata Salyh,

Ataköpek Mergen, Baýram şahyr, Gara Seýitliýew, N. Pomma. R. Alyýew ýaly şahyrlaryň döredijiliginde-de güýçli duýulýar. Durdy Gylyjyň «Biziň Türkmenistanda» diýen goşgusynda pagtaçylyk, bagçylyk, atçylyk, senagat, balykçylyk, ylmyň, medeniýetiň ösüşi ýaly meseleler gozgalsa, G. Seýitliýewiň «Gyzlar» diýen goşgusynda gyzlaryň azatlygy, olaryň ylym alşy, ýokary hasyl ýetişdirmek, tebigata erk etmek, ýaryş we ş. m. meseleler beýan edilýär.

Çeper eserlerde şunuň ýaly birnäçe temalar şöhlense-de olaryň hemmesi esasy tema däldir. Eseriň esasy temasy ýazyjynyň üns merkezinde durýan, eserdäki beýleki temalaryň hemmesi bilen baglanyşyp has doly aýdyňlaşýan temadyr. Başgaça aýdanda, eseriň esasy temasy baş gahrymanyň iş salyşýan iň esasy meselesidir. «Aýgytly ädim» romanynyň şonuň ýaly esasy temasy türkmen zähmetkeş halkynyň synpsyz jemgyýet gurmak ugrunda alyp baran rewolýusion göreşidir. Romandaky öňde bellenilip geçilen birnäçe temalar şu esasy mesele bilen baglylykda aýdyňlaşýan, şol wagtyň özünde esasy problemalaryň aýdyňlaşmagyna-da hyzmat edýän kömekçi temalardyr. Munuň özi düýp meseläniň giňden anyklaşmagy üçin zerurdyr. Sebäbi durmuşyň bir tarapyny beýleki taraplaryndan üznälikde giňden anyklaşdyrmak mümkin däldir. Edebi eserlerde köp temanyň şöhlelenmegine, birinjiden, şu ýagdaý sebäp bolsa, ikinjiden, her bir adamyň — her bir edebi gahrymanyň hem durmuşyň köp tarapy bilen iş salyşýanlygy sebäp bolýar. Ýazyjy gahrymanyň obrazyny doly şöhlelendirip görkezmek üçin onuň iş salyşýan esasy meselesinden başga-da, şonuň bilen baglanyşykly bolan birnäçe zatlary suratlandyrmaly bolýar.

Ýazyjy kömekçi wakalardan esasy problemany anyklaşdyrmak üçin zerur bolanlaryny saýlap almalydyr. Düýp tema bilen baglanyşmaýan we onuň aýdyňlaşmagyna hyzmat etmeýän kömekçi waka esere girizilende, ol eseriň

kompozisiýasynyň we sýužetiniň berkligine, bitewiligine zyýan ýetirýär.

Temanyň möhüm bolmagy eseriň gymmatyny artdyran zatlaryň biridir. Has möhüm temanyň gozgalmagy eserde adam häsiýetiniň has möhüm taraplarynyň, has möhüm ideýanyň ýüze çykmagy üçin uly rol oýnaýar. Şonuň üçin hem A. M. Gorkiý jemgyýetçilik ähmiýeti bolan tipik hadysa tema edilip alynmalydyr diýip, ýazyjylara maslahat berýär.

Her bir taryhy döwrüň edebiýatynda şol döwrüň öz wakalary iň möhüm temalardyr. Şonuň üçin hem edebiýatyň haýsy döwürdäki görnükli wekiliniň döredijiligine syn etseň, onda şol döwrüň wajyp meseleleriniň gozgalandygyny görmek bolýar. Puşkin, Gogol, Nekrasow, Turgenew, L. Tolstoý, Çehow, Magtymguly, Seýdi, Zelili ýaly ýazyjylaryň, şahyrlaryň döredijilik tematikasynda esasy orun tutýan zat olaryň öz döwürüniň temalarydyr. Bu Gorkiý, Maýakowskiý, Şolohow, Twardowskiý, Korpeýçuk, Samet Wurgun, Kerbabaýew dagylaryň döredijilik tematikasy barada aýdylanda-da şeýledir.

Ýazyjy öz eserlerinde häzirki zaman temasyny şöhlendirmek bilen, şol meselä öz okyjylarynyň ünsüni çekýär, ony çözmegiň dogry ýollaryny salgy berýär. Şeýlelikde, häzirki zaman temasyndan ýazylan şowly eserler okyjylara durmuşda iş salyşýan meselelerini çözmekde akyllý maslahatçy adam hökmünde hyzmat edýär.

Beýle diýildigi geçmişiň taryhy wakalaryny, hadysalaryny suratlandyrmagyň ähmiýeti ýok diýildigi däl. Taryhy temada döredilen eserler hem häzirki döwrüň adamlarynda gowy sypatlaryň ösmegine uly täsir edýär. Mysal üçin, N. Saryhanowyň taryhy temada ýazylan «Şükür bagşy» powestini alyp göreliň. Ol powestiň düýp mazmuny watana bolan söýgüden ybarat. Ýazyjy ol temany Şükür bagşynyň, galyberse-de beýleki položitel personažlaryň üsti bilen gaty gowy beýan edipdir,

Şükür bagşynyň kalby halkyna, watanyňa bolan söýgüden doly. Ol bu söýgüsini özüniň saz sungaty bilen halka hyzmat etmek arkaly ýüze çykarýar. Şeýle bolansoň, ony halk hem söýýär. Şükür bagşynyň dogany Eýran hanlarynyň biriniň eline ýesir düşende, ony boşatmak üçin türkmen ýigitleriniň üşşüp kömege gelmegi muny aýyk aňladýar.

Hanyň köşgüne baranda, Şükür bagşynyň türkmen halylaryny görüp: «Biziň aýal-gyzlarymyzyň öwünmäge haklary bar. Olaryň gara öýde oturyp dokan halylary gör nirelere düşüpdür. Hanyň arzyly adamlary olaryň üstünde oturyp bilseler, armanlary ýok» diýip, türkmen aýal-gyzlarynyň çeper ellerine guwanmagy, köşk bagşysy Gulamyň kemsidiji ýaňsylama sözlerine «Gorkagymyza hem ata mün-de aryňy almaga ýör diýseň gider...» diýip, öz halkynyň ar-namysyny goramagy onuň tüýs watançy adamdygyny görkezýär.

Şükür bagşynyň obrazynda ýüze çykarylýan şu hili watansöýüjilik häzirki adamlaryň-da watançylyk duýgusynyň ösmeginde uly rol oýnaýar. Şonuň netijesinde «Şükür bagşy» powesti taryhy temada ýazylan bolsa-da, ol häzirki döwrüň durmuşy bilen baglanyşýar. Taryhy temada ýazylan «Aýgytly ädim», «Doganlar», «Ykbal» romanlary, «Lebap gyzy», «Ganly saka» ýaly poemalar, «Keýmir Kör», «Kemine», «Magtymguly» dramalary we ş. m. beýleki eserler hem şu günki günüň adamlarynda watançylyk, durnuklylyk, dogruçyllyk, il-halk üçin alada etmek ýaly sypatlaryň terbiýelenmegine uly täsir edýär, Şeýle nukdaýnazardan garalanda, çeper eserlerde şöhlelendirilýän taryhy temalar hem möhümdir.

Jemgyýetiň ösüş-prosesinde käbir durmuş hadysalarynyň ömri gutaryp, başga wakalar weli täzedan peýda bolup durýarlar. Mysal üçin, türkmen nusgawy ýazyjylarynyň döredijiliginde deňsizlik, garyplaryň durmuşda özlere laýyk orun alyp bilmezlikleri, ýokary gatlak wekilleriniň galplygy we ş. m. synply jemgyýetde dowam eden hadysalar beýan edilen

bolsa, häzirki zaman türkmen ýazyjysynyň häzirki durmuş barada ýazan eserinde onun ýaly meseleler diňe bir gahrymanyň geçmişi bilen baglanyşykly yzaçekilmelerde bolaýmasa, başga halatlarda şöhlendirilmeyär. Munuň sebäbi, ýazyjynyň öz eserinde suratlandyran häzirki durmuşynda şol zeyilli hadysalaryň ýoklugydyr.

Gysga taryhy wagtyň içinde hem şeýle ýagdaýy görmek bolýar. Oba gurluşygynyň başlanan ýyllarynda kulaklary synp hökmünde ýok etmek meselesi durmuşda uly orun tutan bolsa, häzirki wagtda onuň ýaly mesele biziň durmuşymyza ýok. Her döwrüň perspektiwaly hadysalary şol döwrüň durmuşyny suratlandyran eserler üçin möhüm temadyr.

Dessanlarda söýgi, deňsizlik, zalymlyk, gumanizm, watançylyk ýaly birnäçe temalar gozgalan bolsa, häzirki döwrüň proza eserlerinde oňa garanda has köp problemalar şöhlelenýär. H. Ysmaýylowyň «Mugallymyň gyzy» powestindäki ýaly kadrlar ýetişdirmek, N. Saryhanowyň «Şirin» hekaýasyndaky ýaly aýal-gyzlary okuwa çekmek, «Arzuw» hekaýasyndaky ýaly adamlarda internasionalizm duýgynyň ösüşi, B. Kerbabaýewiň «Nebitdag» romanyndaky ýaly täze nebit ýataklaryny özleşdirmek, A. Gowşudowyň «Köpetdagyň eteginde» diýen romanyndaky ýaly öndebaryjy agrotehnikanyň gazananlaryny oba hojalygyna ornaşdyrmak we ş. m. muňa mysal edip getirmek bolar.

Edebiýatda şu hili köp sanly problemalar bilen birlikde, öňki edebiýatda beýan edilen dostluk, watançylyk, zähmet, söýgi ýaly hemişelik meseleler hem şöhlelenýär. Ýöne onuň ýaly hemişelik meseleler biziň döwrümüzde täze häsiýete eýe boldular. Türkmen ýazyjylarynyň gahrymanlary özleriniň watanyna bolan çäksiz söýgüsini «Meniň Türkmenistanym» diýip, guwanç bilen beýan edýärler:

Häzirki döwrüň durmuşynda bolan we edebiýatynda şöhlelenýän dostluk hadysasynyň-da manysy has çuňlaşdy, masştaby has giňeldi. Öňki synpy jemgyýetlerde dostlugyň

berk esaslarynyň kämilleşmegi üçin oňaýly şertler bolmadyk bolsa, biziň jemgyýetimizde dostlugyň ösmegi üçin mizemez esas we iň gowy şertler bar.

Edebiýatyň wasp edýän dostlugy şunuň ýaly has çuňlaşan we has giň gerime eýe bolan dostlukdyr. Köne türkmen edebiýatynda biz goňşy ýa-da ýakyn ýurtlaryň az sanly adamlary bilen dostlaşýan Görogly, «Hüýrlukga — Hemra» dessanyndaky Hemra ýaly belli-belli gahrymanlary görsek, häzirki türkmen edebiýatyndaky gahrymanlar öz ýüreklerinde dünýäniň ähli ýurtlaryndaky asylly ideýalar ugrunda göreşýän zähmetkeşler köpçüligine, olaryň wepaly ýolbaşçylaryna dostluk duýgusyny besleýärler, olaryň adalatly göreşinde gazanýan üstünligine guwanýarlar, olaryň wagtlaýynça uçraýan şowsuzlyklaryna gynanýarlar. Muny türkmen şahyrlary Gara Seýitliýewiň Eýran we Hindistan hakyndaky şygrylar toplumlaryny, M. Seýidowyň «Täze ýylyň gutly bolsun, Jemile», «On ýaşly pälwan», «ýaşamaly Glezos», «Liwanly dostuma», A. Haýydowyň «Araplar we biz», «Alžir», «Hytaý» ýaly goşgularyny, K. Gurbannepesowyň «Raýmonda Den» poemasyny we ş. m. eserleri okanyňda, aýyk duýmak bolýar.

Çeper edebiýatda hemişelik tema bolup gelýän zähmet, söýgi ýaly temalar hem biziň döwrümüzde täze häsiýete eýe boldular. Öňki döwrüň edebiýatynda zähmet esasan eklenç serişdesi hökmünde suratlandyrylan bolsa, häzirki edebiýatda ol diňe bir ykdysady manysynda däl-de, adamlara estetiki lezzet berýän, olaryň ahlak sypatlaryny, döredijilik inisiatiwasyny ösdürýän esasy zat hökmünde-de suratlandyrylýar

Ähli çlenleri zähmetkeş adamlar bolan jemgyýetde şeýle ajaýyp häsiýete eýe bolan zähmet edebiýatyň iň esasy temasydyr. A. M. Gorkiý muny ençeme gezek nygtap belleýär:

«Biziň kitaplarymyzyň esasy temasy: täze adamy guraýan zähmet we zähmeti gurýan täze adamdyr»¹.

Jemgyýetimiziň şertlerindäki söýgi hem söýüşýänleriň ruhy dünýäleriniň, maksatlarynyň, garaýyşlarynyň birligi, hukuklarynyň deňligi esasynda döreýän we ösýän-söýgüdir. Biziň döwrümiziň päk söýgüsi watana, halka, zähmete bolan söýgi bilen has ysnyşykly baglanyşýan söýgüdir. Sowet edebiýatyndaky söýgi temasynyň esasy obýekti ine şunuň ýaly söýgüdir.

Çeper eserlerde haýsy taryhy döwrüň nähili temasy suratlandyrylsa-da, ol mähüm bolmalydyr. Edebi eserdäki temanyň möhümligini kesgitlemek üçin bolsa diňe bir şol temanyň durmuşyň özünde tutýan ornuna salgylanmak ýeterlik däldir. Dogry, onuň, ozaly bilen, durmuşyň özünde möhüm bolmagy zerurdyr. Emma tema çeper eserde gowy aýdyňlaşdyrylmadyk wagtynda, ol durmuşyň özünde adamlary tolgundyrýan mesele bolsa-da, çeper eserde okyjylara çuň täsir edip bilmeýär. Sebäbi şeýle bolanda, temanyň möhümligi eserde doly belli bolman galýar; diňe bir tema däl, eserdäki ideýa-da, gahrymanlaryň obrazy-da öçügsi bolýar.

Ýazyjynyň giňden tipikleşen obraz döretmegi-de esasan eseriň temasy bilen baglanyşyklydyr. Giň halk köpçüliginiň iş salyşýan, gyzyklanýan durmuş meselesini esere tema edip almaklyk giňden tipikleşýän obraz döretmegiň esasy şertleriniň biridir. Onuň ýaly meselä ýüzlenmeklik şol meseläni çözmäge gatnaşýan giň halk köpçüligine degişli sypatlaryň eserdäki gahrymanyň obrazynda jemlenmegine-de gaty gowy mümkinçilik döredýär. Edebiýatyň taryhyna göz aýlanyňda, muňa göz ýetirmek bolýar. Türkmen nusgawy şahyrlary Magtymguly, Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes dagy özleriniň liriki eserlerinde döwrüniň giň halk köpçüligine degişli meselelerine ýüzlenipdirler. Netijede-de olaryň eserlerindäki

¹ М. Г о р ь к и й о литературе, Москва, 1955, стр. 818.

liriki gahrymanlaryň obrazlarynda şol döwürdäki türkmen zähmetkeş halkynyň öňde baryjy köpçüligine degişli häsiýetler, oý-pikirler, duýgular, arzuwlar aýdyň şöhlelenipdir. Agahan Durdyýewiň, Nurmyrat Saryhanowyň oba temasyndan ýazan hekaýalaryndaky tema hem-de gahrymanlaryň obrazlary barada aýdylanda-da şeýledir. Ol ýazyjylaryň Meret, Kömek aga, Ogulgerek eje ýaly gahrymanlary otuzynjy ýyllardaky oba zähmetkeşleriniň giň köpçüligini öz içine alýan meseleler bilen iş salyşýarlar. Hut şonuň bilen baglylykda-da olaryň obrazlarynda şol döwürdäki türkmen daýhanlarynyň köpüsine degişli bolan sypatlar jemlenýär. Şonuň üçin hem bu hili obrazlar halk köpçüligine ýakyn hem-de düşnükli bolup, olaryň aňynda mydamalyk ýaşaýar we meşhurlyk gazanýar.

Eserdäki obrazyň täsirli ýa-da täsirsiz bolmagy-da ýazyjynyň eserinde gozgaýan meselesi bilen gyzyklanyşyna köp derejede baglydyr. Ýazyjy öz eserinde gozgaýan haýsydyr bir meselesi bilen durmuşyň özündäki şonuň ýaly meseläni çözüň hakyky göreşijiler ýaly ýokary derejede hyjuwlanmasa, onda ol ýazyjy gahrymanyň hem şol mesele bilen baglanyşykly hyjuwyny öz tebigy bolşunda ýüze çykaryp, onuň başgalary hyjuwlandyryan obrazyny göwnejaý şekillendirip bilmez. Şeýle bolanda, temanyň çeperçilik taýdan işlenişi-de gowşak bolup çykar. Eserdäki gahrymanlar gozgalýan meseläni çözmäge näçe belent hyjuwly oý-pikir bilen, hereket bilen çemeleşseler, temanyň çeperçilik taýdan işlenişi-de şol derejede ýokarlanar. Hut şonuň üçin hem temanyň çeperçilik taýdan işlenişine baha berlende, şu ýagdaýy göz önünde tutmak hökmany şertleriň biridir.

Eseriň ideýasy. Adamlardaky her bir pikir, maksat durmuşyň haýsy-da bolsa bir ýa-da birnäçe meselesi — temasy bilen organiki baglanyşyklydyr. Olar bir-birinden üzňelikde aýdyňlaşyp bilmeýärler. Bu çeper eserlerde-de şeýledir. Ata Gowşudowyň «Gandym awçynyň maşgalasy» diýen hekaýasynda beýan edilýän esasy mesele — tema

watançylykdyr. Şol mesele hekaýadaky Gandym awçynyň, Akjagülüň we beýleki personažlaryň pikirleri, maksatlary, şol esasda edýän hereketleri bilen baglylykda aýdyňlaşýar. Eger gahrymanlaryň pikiri, maksady görkezilmedik bolsady, onda hekaýada gozgalýan meseläniň manysy-da düşnüksiz bolardy. Şonuň üçin hem ýazyjy öz eseriniň içine alýan her bir temasyny, hatda iň owunjak temasyny-da suratlandyrmak bilen, gahrymanlaryň şol meselä degişli bolan pikirini, maksadyny-da beýan edýär. Gahrymanyň şonuň ýaly bolup ýüze çykyan pikiri, maksady çeper eseriň obýektiw ideýasydyr.

Mälim bolşy ýaly, edebi eserlerde ähli meselelerde ýa-da aýry-aýry meselelerde pikir, maksat taýdan bir-birine gapmagarşy durýan gahrymanlaryň çaknyşygy, göreşi, hereketi suratlandyrylýar. Şol çaknyşyk prosesinde iki tarapyň-da pikiri, maksady — ideýasy aýdyňlaşýar.

Çaknyşyga gatnaşýan gahrymanlaryň pikiriniň, maksadynyň dogry tarapy eserde obýektiw položitel ideýa bolsa, zyýanly, nädogry, galp tarapy obýektiw otrisatel ideýadyr. Olaryň birinjisi položitel gahrymanlara, ikinjisi otrisatel gahrymanlara we ýalňyşýan wagtynda položitel gahrymana-da degişlidir.

Şu ýerde edebiýat nazaryýeti boýunça häzire çenli ýazylan okuw kitaplarynda edebi eserdäki položitel we otrisatel obýektiw ideýalar barada gürrüň edilmeyändigini-de bellemek gerek. Eger-de çeper eserde položitel we otrisatel ýa-da wagtlaýynça ýalňyşýan gahrymanlar suratlandyrylýan bolsa, onda olaryň her biriniň özüne degişli pikirini, maksadyny — ideýasyny beýan etmezden, olaryň položitel ýa-da otrisatel hem-de ýalňyşlyk goýberýän položitel gahrymandygyny-da aýdyň kesgitlep bolmaz. Ony kesgitlemekde gahrymanlara degişli bolan položitel ýa-da otrisatel obýektiw ideýalar aýgytlaýjy rol oýnaýarlar.

Mysal üçin, Ata Gowşudowyň «Köpetdagyň eteginde» diýen romanyndaky gahrymanlarynyň käbirini alyp göreliň. Hoşgeldiniň romanda suratlandyrylýan esasy mesele bilen

baglylykda ýüze çykýan ideýasy ekerançylyk işlerine öňdebaryjy agrotehnikanyň gazananlaryny ornaşdyrmak arkaly bol hasyl alyp, oba hojalygyny ýokary götermekden ybaratdyr. Agronom Hoşgeldiniň bu ideýasy durmuşyň öňe sürýän ideýasy bolansoň, obalylaryň we oba ýolbaşçylarynyň hemmesi diýen ýaly bu ideýanyň tarapynda bolup, ony durmuşa geçirmek ugrunda göreşýärler. Yza galak düşünjeli Pökgen bolsa durmuşyň öňe süren ol ideýasyny amala aşyrmagyň ähmiýetine doly akyl ýetirip bilmeýär. Galyberse-de, ol otrisatel gahryman Ýelli Zamanyň täsirine düşüp, oňa akyl ýetirjek hem bolmaýar. Şeýle ýagdaý sebäpli ol ýalňyşýar we ekerançylyk işini öňki köne düzgünler boýunça dowam etdirmek ideýasyny öňe sürýär. Ol şeýle diýýär: «Aý, şu agronomlaryň görkezýän zatlarynyň hemmesi ugursyz, asyl bularyň ugry ýok...» «Ata-babalarymyz hem ýeri çalşyryp ekmän, mydar edip gelipdirler...» we ş. m. Ine şu ýerde Hoşgeldiniň we beýleki düşünjeli obalylaryň durmuşa geçirýän ideýasy romandaky položitel obýektiw ideýadyr, onuň garşysyna bolan Pökgendäki ideýa bolsa otrisatel obýektiw ideýadyr.

Ýazyjy eserinde onuň ýaly ideýalaryň ikisini-de suratlandyrmak bilen olaryň birini makullaýar, birini inkär edýär. Mälim bolşy ýaly, ýazyjy eger onuň özi ýalňyşmaýan bolsa, položitel gahrymanlar tarapyndan öňe sürülýän obýektiw ideýany makullaýar. Ýazyjy Ata Gowşudow öňde agzalan romandaky Hoşgeldi, Çary, Öwez, Wüşi ýaly položitel gahrymanlarynyň oňaly ideýasyna goşulýar we ony durmuşa geçirmegiň ähmiýetini açyp görkezip, okyjylary şol ideýa bilen ruhlandyrýar, hyjuwlandyrýar. Netijede bu ýerde ýazyjynyň öz subektiw ideýasy romandaky položitel obýektiw ideýa bilen birleşýär. Şeýle bolansoň ýazyjy Ata Gowşudow romandaky , položitel ideýaly gahrymanlary bilen pikir taýdan bir pozisiýada durup, şolar bilen bilelikde otrisatel gahryman Ýelli Zamanyň adamlary bir-birine küşgürüp iş görmek, oba emlägini

ogurlap bol-elin ýaşamak ideýalaryny, Pökgeniň düşünjesizligi zerarly ýalňyşmak bilen dowam etdirjek bolýan yzagalak ideýasyny paş edýär, ýazgarýar, okyjylarda oňa garşy ýigrenç döredýär.

Ýazyjynyň şunuň ýaly edip, eserdäki esasy tema bilen gahrymanlaryň çözüň ýa-da çözjek bolýan esasy meselesi bilen baglylykda aýdyňlaşdyryp öňe sürýän ideýasy eseriň esasy ideýasydyr, başgaça aýdanda, ol ýazyjynyň eserdäki ündeýän esasy pikiridir. «Köpetdagyň eteginde» diýen romanda şunuň ýaly esasy ideýa öňde baryjy agrotehnikany ekerançylyga ornaşdyrmak we oba emlägini aýawly saklamak arkaly oba hojalygyny ösdürmeli diýen pikir bolsa, Berdi Kerbabaýewiň «Nebitdag» romanyndaky esasy ideýa batyrgaý barlag geçirmek bilen täze nebit ýataklaryny özleşdirmeli diýen pikirdir. Çary Aşyrowyň «Ganly saka» poemasynda synply jemgyýetdäki suw we durmuşyň beýleki meselelerindäki deňsizligi rewolýusion göreş bilen ýok edip bolar diýen pikir esasy ideýa bolsa, G. Muhtarowyň «Allan aganyň maşgalasy» atly dramasynda adyna buýsanyp, köpçüligiň emlägine kanunsyz agyz urýanlary berk ýazgarmaly diýen pikir esasy ideýadyr.

Iri edebi eserlerde esasy temadan başga-da birnäçe temalaryň bolşy ýaly, esasy ideýadan başga-da käbir ideýalar beýan edilýär. Mysal üçin, «Köpetdagyň eteginde» diýen romanda ýokarda bellenen esasy ideýadan başga-da, Hoşgeldi bilen Baharyň gatnaşyklarynyň üsti bilen söýgüde durnuklylyk ideýasy, Hoşgeldiniň Pökgen hem-de Ýelli bilen edýän gatnaşygynyň üsti bilen ýalňyşýan adamlary düzetmäge ýa-da olara degişli çäre görmäge paýhasly çemeleşmek ideýasy, Ýelliniň, Allaly Paryň hereketleriniň üsti bilen «galpyň gazany gaýnamaz» diýen ideýa, şuna meňzeş başga-da birnäçe ideýalar beýan edilýär. Başga eserlerde-de şunuň ýaly birnäçe ideýanyň şöhlelenýändigini görmek bolýar.

Epiki we drama žanrlarynda ýazylan eserlerde ideýanyň köp bolmagy esasan şol eserleriň göwrümine baglydyr. Hekaýa garanda powestde, aýratyn-da romanda, bir perdeli pýesa garanda üç-dört perdeli pýesada köp ideýa şöhlenenýär.

Edebiýatyň lirika žanrynda bu ýagdaý başga hiliräkdir. Göwrümi taýyndan uly bolmadyk bir liriki goşguda ençeme ideýanyň aňladylýandygyny görmek bolýar. Bir goşguda köp ideýany aňlatmaklyk türkmen nusgawy şahyrlarynyň, galyberse-de, şolaryň däbine eýerýän Baýram şahyr, Ata Salyh, Ataköpek Mergen ýaly halk şahyrlaryň döredijiliginde köp duş gelýär.

Magtymguly, dogry söze ten bergil,
Sogap mundan ötmez—tapsaň, nan bergil.
Köňlün tapan dost ýolunda jan bergil,
Işiň nedir seni diýmez ýar bile...

Ine, Magtymgulynyň «Kär bile» diýen goşgusynyň diňe şu bendinde dogry sözlülük, sahylyk, dosta wepalylyk ýaly ideýalar ündelýär. Eger Magtymgulynyň şol goşgusyny ýa-da şoňa meňzeş goşgusyny tutuşlygyna alanynda, onda bir goşguda ençeme ideýanyň beýan edilýändigini görmek bolar. Aýratyn-da 60-njy ýyllaryň türkmen poeziýasynda bolsa bir goşguda köp ideýany beýan etmek däl-de, belli bir ideýany giňden beýan etmeklik ýörgünli hadysa bolup öňe çykdy. Bu ugruň görnükli wekilleriniň konkret mazmuly goşgularynda esasy ideýa bilen baglylykda başga ideýalar gozgalayanda-da olar barada, türkmen nusgawy şahyrlarynyň umumy mazmunly sygyrlaryndaky ýaly ýörite durulman, esasy ideýa çuňdan açylyp we nygtalyp beýan edilýär. R. Seýidowyň «Ýüpekçi gyzlar» diýen goşgusyny alyp görelin.

Ýerler ýaşyl öwsüp bahar çagynda,
Agaçlar silkinip ýaza ýetişdi.
Millioner kolhozyň miwe bagynda
Bir topar gözele gözlerim düşdi.

Gyzlar şat gülüşip girdi meýdana,
Ýüpek köýnekleri oýnatdy ýeller
Ýaňy ýaprak ýazan tutlar ýanyna
Misli tawus guş dek geldi gözeller.

Baharyň baglary, boz meýdanlary
Gyzlaryň öňünde tagzyna durdy.
Gözellik ähliniň baş soltanlary
Ýaşyl ýapraklara ak golun urdy.

Belent tut başynda gyzlaryň biri
Şeýda bilbil kimin şirin saýrady.
Kolhoz obalarynyň tämiz ertiri
Ol owaz daglara, düze ýaýrady.

Ýüpek tar heňi deý nagmalar düzüp,
Ýüpekçi gözeller aýdymly aýtdy.
Tutlardan ter ýaşyl ýapraklar üzüp,
Ýüpek gurçuklarna bermäge gaýtdy.

Lebaply gözeller ýüpegi söýýär,
Ak reňk lybaslarynyň bary-da ýüpek.
Ony özi dokap, özleri geýýär,
Hurmaýy zülpleriniň tary-da ýüpek.

Ol hünärment ak goşarly gollaryň
Hünärine ýaş gurçuklar söýünsin!
Ýüpekler ýaradýan ýaş gözelleriň
Ýüpegini bütün ölkäm geýinsin!

Bu goşgynyň esasy ideýasy ýüpegiň bol hasylyny
ýetirdirmek baradaky pikirden ybaratdyr. Şahyr goşguda
boýdan-başa esasy ideýany aýdyňlaşdyrmaga gönüden-göni
degişli bolan zatlar barada söz açýar we onuň üsti bilen köp
ideýa däl-de, esasy ideýany nygtap öňe sürýär. Şunuň ýaly

häsiýet uruşdan soňky döwürde poeziýa meýdanyna giren Mämmed Seýidow, Allaberdi Haýýdow, Kerim Gurbannepesow ýaly şahyrlaryň konkret mazmunly liriki goşgularynda-da aýdyň görünýär.

Şeýle ösen halkda durmuşyň her bir meselesine, her bir öňe sürýän ideýasyna has çuň, has konkret düşünmek isleginiň artjakdygy bellidir. Ine şu-da häzirki döwrüň liriki goşgularynda belli bir ideýanyň çuňdan beýan edilmegine sebäp bolan esasy ýagdaýdyr.

Häzirki döwrüň okyjylarynyň islegini kanagatlandyryýan şeýle häsiýetli liriki goşgular döretmekde türkmen şahyrlaryna rus poeziýasy ullakan täsir etdi we edýär. Rus poeziýasynda her goşguda belli bir ideýany çuňdan beýan etmeklik Puşkiniň döredijiliginde ýokary dörejä ýetdi. Ol dāp Maýakowskiý, Tihonow, Şipaçew ýaly meşhur rus şahyrlarynyň döredijiliginde has-da ösdürildi. Türkmen şahyrlary rus şahyrlary bilen örän ýakyn gatnaşykda bolup, olaryň ideýany çuňdan aňlatmak ussatlygyny düýpli özleşdirdiler.

Her bir döwrüň liriki sygyrlarynda ideýanyň beýan ediliş tärlerinde-de aýratynlyk bolýar. Türkmen nusgawy poeziýasynda ideýa köplenç umumylaşdyrylyp beýan edilen bolsa, häzirki döwrüň konkret mazmunly goşgularynda ideýa liriki gahrymanyň duýgusyny, oňa täsir edýän ýagdaýy, durmuş kartinasyny, tebigat görnüşini konkret-duýarlykly formada doly suratlandyrmak arkaly görkezilýär. Bu Rehmets Seýidowyň ýokarda mysal alnan «Ýüpekçi gyzlar» diýen goşgusynda-da şeýledir. Şonuň ýaly bolanda, ideýa obraz bilen gatyşýar, okyjy ony goşgudaky gahrymanyň janly obrazy bilen bilelikde öz aňynda şöhlendirýär. Magtymgulynyň ýokarda mysal alnan «Kär bile» diýen goşgusynyň bir bendinde beýan edilýän dogry sözlülük, sahylyk, dosta wepalylyk ýaly ideýalar bolsa şol ideýalar ugrunda göreşýän adamlaryň konkret-duýarlykly janly obrazy bilen bilelikde dāl-de, abstragirlenen häsiýetde okyjynyň aňynda şöhlelenýär.

Türkmen liriki poeziýasynda ideýany janly obrazyň üsti bilen beýan etmek meselesinde-de rus liriki poeziýasynyň täsiri uly boldy. Sebäbi şonuň ýaly häsiýet rus liriki poeziýasynda XIX asyrdaky kämilleşipdi.

Türkmen nusgawy poeziýasynda-da ideýany janly obrazlar üsti bilen aňlatmak täriniň belli derejede bolandygyny inkär etmeli däl. Aýratyn-da Seýdiniň, Mollanepesiň liriki goşgularynyň birnäçesinde ideýa bilen birlikde, şol ideýa ugrunda göreşýän gahrymanyň hereketi, janly obrazy-da belli derejede göz önüne gelýär. Emma şeýle-de bolsa, onuň ýaly goşgularda ideýanyň obraz bilen birikmegi rus nusgawyy poeziýasyndakyça bolup bilmändir. Şonuň üçin hem türkmen şahyrlary bu meselede rus liriki poeziýasynyň kämilleşen tärlerine hem ýüzlenmeli boldular.

Diňe lirikada däl, türkmen ýazyjylarynyň proza eserlerinde-de ideýany beýan etmegiň täze tärleri peýda boldy. Türkmen dessanlarynda ideýa gahrymanlaryň göreşleriniň gürrüň berilmegi arkaly aýdyňlaşdyrylsa, häzirki döwrüň görnükli proza eserlerinde ideýa gahrymanlaryň hereketleriniň konkret-duýarlykly formada inçeden suratlandyrylmagy bilen aýdyňlaşdyrylýar. Şeýle bolanda, pikir has janly we duýarlykly bolýar.

Çeper eserdäki pikirini okyjyny gurşap alýan, ony herekete getirýän ideýa bolmagy üçin onuň diňe obraz bilen birleşip janly we duýarlykly bolmagy ýeterlik däl. Çeper eserdäki her bir ideýanyň güýçli emosional häsiýete eýe bolmagy üçin onuň güýçli hyjuwda beýan edilmegi-de zerur şertleriň biridir. W. Belinskiý bu meselä aýratyn üns berip hem-de ony düýpli düşündirip, şeýle ýazýar: «Sungat howaýy filosofik ideýalary, has hem betert otarmak ideýalaryny özüne golaýlaşdyрмаýar: ol diňe şahyranada ideýalara ýol berýär,

şahyrana ideýa bolsa sillogizm däl-de, dogmat däl-de, kada däl-de, janly hyjuwdyr, pafosdyr...»¹

Ideýany şeýle häsiýetde beýan etmek üçin şahyryň, ýazyjynyň oňa tüýs ýürekden aşyk bolmagy, ony durmuşa geçirmeginiň hyjuwy bilen gaýnap joşmagy hökmany şertdir. Şahyr, ýazyjy bu şerti berjaý etmedik wagtynda, ideýany «edil göwheri altyna gaplan ýaly toslaşdyryp bezeşdirse-de», ol ideýa sowuk, jansyz, täsirsiz bolar. «Pafos bolmasa, şahyry galama ýapyşmaga nämäniň mejbur edendigine we käte örän uly eseri başlamaga we gutarmaga oňa nämäniň güýç hem-de mümkinçilik berendigine düşünip bolmaz»².

Durmuşda bolşy ýaly, çeper eserlerde-de pikir bilen duýgy bir-biri bilen organiki baglanyşyklydyr. Olaryň ikisi bilelikde çuň emosional häsiýete eýe bolup bilýär. Duýgy pikire, pikir duýga ýugrulmadyk wagtynda, olaryň ikisi-de düýpli emosional häsiýete eýe bolup bilmez.

Ideýa gahrymanyň hyjuwyna ýugrulyp, onuň söweşjeň hereketlerinde, oýlanmalarynda, gepleşiklerinde ýüze çykanda, hakyky çeper ideýa bolýar. Edebi eserdäki ideýa şeýle-de bolmaly. Çeper ideýa hereket edýän janly hakykat hökmünde—gahrymanlaryň anyk hereketleri, göreşleri arkaly amala aşyrylyş prosesinde okyjynyň aňynda şöhlelenýänligi bilen, gahrymanlaryň hyjuwyna ýugrulyp, emosional häsiýete eýe bolýanlygy bilen gazet-žurnallaryň makalalarynda, ylmy işlerde beýan edilýän abstrakt ideýadan tapawutlanýar. Ideýa umumylaşdyrylyp — abstragirlenip beýan edilende, onuň iş, hereket, göreş arkaly amala aşyrylyş prosesiniň kartinasy anyk duýarlykly formada yzygider suratlandyrylmaýar. Edebi eserde ideýa beýle beýan edilende, ol sözüň doly manysynda çeper ideýa bolup bilmeýär, onuň janlylyk hem-de estetiki-emosional

¹ W.G. Belinskiý, Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 97 sah.

² W.G. Belinskiý, Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 100 sah.

häsiýeti doly açylmaýar. Häzirki döwürde— okyjylaryň estetiki-çeperçilik talabynyň barha güýçli ösýän wagtynda edebi eseriň ideýasy barada söz açylanda, diňe bir öňe sürülýän ideýanyň nämeden ybaratdygyna däl-de, şol ideýanyň nähili derejede çeper aňladylýandygyna-da aýratyn üns bermek zerurdyr.

Çeper eserdäki ideýa şol eserde şöhlendirilýän tema, obraz bilen hem aýrylyşmaz baglanyşykly bolup, olar bilelikde aýdyňlaşýarlar. Şeýle bolansoň, ýazyjy obrazy, eserine tema edip alan durmuş hadysasyny näçe çuň suratlandyrsa, şonuň bilen baglanyşykly ideýany-da şol derejede çuň beýan edip biler.

ÇEPER OBRAZ WE ONUŇ GÖRNÜŞLERI

Çeper obrazyň manysyna düşünmek jemgyýetçilik aňynyň bir görnüşi bolan edebiýatyň, sungatyň özboluşly aýratynlygyna, onuň manysyna we köptaraply ähmiýetine düýpli düşünmegiň iň esasy açarydyr.

Obraz diýmek bir zadyň keşbi, şekili, suraty diýmekdir. Mysal üçin, ine gögerip oturan bir agaç. Ol agajyň bize görünýän suraty, şekili şol agajyň obrazydyr ýa-da ýöne dokument üçin aldyrylan fotosurat. Onda biz haýsy-da bolsa bir adamyň daşky keşbini, daşky obrazyny görýäris. Predmetiň şonuň ýaly daşky şekiline **illýustratiw obraz** diýilýär.

Biz illýustratiw obraza seredip, ondaky daşky şekilini görýän adamymyzyň nähili häsiýetiniň bardygyny, nähili duýgulary başdan geçirendigini, düşünjesini we şoňa meňzeş boluşlaryny göz önümize getirip bilmeýäris. Başgaça aýdanda, illýustratiw obraza ýa-da fotosuratda adamyň häsiýeti, duýgusy, dünýägaraýşy ýaly göze görünmeýän taraplary şöhlelenmeýär.

Çeper obraz onuň ýaly illýustratiw obrazdan bütinleý tapawutlanýar. Çeper obraz adamyň ýa-da başga zadyň diňe bir daşky görnüşiniň şöhlelenmesi bolman, onuň emosional

häsiýete eýe bolan mazmunynyň hem şöhlelenmesidir. Edebiýatda we sungatda döredilýän obrazlar şonuň ýaly çeper obrazlardyr.

Biz «Aýgytly ädim» romanyny okanymyzda, Artygyň nähili ýagdaýlarda nähili hereketler edýändigini, ol hereketlerinde Artygyň nähili häsiýetiniň, nähili duýgularynyň ýüze çykýandygyny görýäris. Romany okap gutaran wagtymyzda bolsa, Artygyň keşbi fotosurat ýaly däl-de, başga hili bolup göz önümize gelýär. Artygyň romanda suratlandyrylýan hereketlerinde ýüze çykýan batyrlyk, hoşniýetlilik, ganygyzgynlyk ýaly häsiýetleri bilen, garyp daýhanlaryň agyr ýagdaýyna gynanmak, göreşiň dowamynda kimiň-kimdigini bilenden soň, halky talaýan Agsak mürze ýaly ýerli emeldarlary, Halnazar baýy we şol tarapyň beýleki adamlaryny ýigrenmek, zähmetkeş halkyň hakyky tarapdary bolup hereket edýän Iwan Çernýşowy we beýleki bolşewikleri söýmek ýaly duýgulary bilen birlikde, onuň janly keşbi biziň göz önümize gelýär. Ine şunuň ýaly, adamyň hem içki, hem daşky sypatlaryny özünde şöhlelendirýän keşbe çeper obraz diýilýär.

Çeper edebiyatda diňe adam däl, durmuşdaky, tebigatdaky ähli zatlar hem hut öz daşky obrazly formasynnda suratlandyrylýar. Ine bir mysal:

«Bütün töwerekdäki gözýetim ýer gögümtil ýaşyl öwüsýär. Kābir gülālekli zollar bolsa gül pürkülen ýaly gyzgylt öwşün atýar... Gün dogar-dogmazda, demirgazyga bakan ugran sürüli düýe erñege eñip barýan bulut ýaly, uzakdan salgymlanyp görünýär. Günbatar tarapdaky gök meýdanda eşekler jyzzynlaşýar, ýañyrak botlan düýe köşegini ysyrany, abşaryp dur. Suwa barýan, suwdan gelýän, at ýakýan, düýe suwarýanlar gaýmalaşýar. Dolmaz petekeleriniň ýesiri bolan towuklar demir dymnaklary bilen tezek döryärler.

Sygyr çopanynyň sesi ýañlanýar:

— Aý, sygyrly, sygryňy goýber, ha-a-aw!

Kesmikden boşan açmaňyz sygyrlar toýnaklaryny şarkyldadyp, ondan-oňa hars urýarlar, at ýataklaryna topulýarlar, peýkamly guýruklaryny bulaýlap, dillerini ýalmandyrýarlar, ýuwaşrak mallaryň otlaryny demlerine dartyşyp barýarlar.

Gapy-gapy syryp gelýän guýrugy jontuk, bir gulagy kesik gara sygyr gözi ýok ýaly gelip, Artygyň alaşasynyň ahyryna urmakçy boldy. Gaşynyp duran alaşa gözünüň gyýtagyny aýlap, sygra bakan düýrmegi bilen okduryldy. Sygyr toýnagyny şarkyldadyp arkan zyňanda, alaşa onuň sagrysyndan agyz urup galdy»¹.

Görşümüz ýaly, bu ýerde hemme zat hakyky öz formasynda görkezilýär. Umuman aýdanda, beýik rus akyldary Çernýşewskiniň belleýşi ýaly, çeper edebiýatda durmuş durmuşyň öz formasynda, ýagny emosional häsiýete eýe bolan janly, konkret-duýarlykly obrazly formada suratlandyrylýar. Şunuň ýaly bolşy bilen çeper edebiýatyň formasy ylmyň formasyndan tapawutlanýar. Ylymda predmetiň bolşy bitewiligine alnan janly, täsirli, konkret-duýarlykly obrazly formada görkezilmeýär-de, abstragirlenen logiki formada beýan edilýär. Şoňa görä-de ylmy kitaplary okanymyzda, Artygyň, Şükür bagşynyň, Hoşgeldiniň, Ýefimowyň, Warryk batyryň, Bally mollanyň, Ýelliniň obrazy ýaly janly, täsirli, konkret-duýarlykly obrazlar, durmuşyň, tebigatyň emosional häsiýete eýe bolan konkret kartinasy — obrazy biziň göz önümize gelmeýär. Şu ýagdaýy nazarda tutmak bilen beýik tankytçy Belinskiý edebiýat görkezýär, ylym logiki deliller bilen subut edýär diýip, dogry belleýär.

Edebiýatda we sungatyň beýleki görnüşlerinde çeper obrazyň şöhlendirilişiniň tapawutly taraplary bardyr. Mysal üçin, saz sungatynda adamyň belli bir ýagdaýda möwç urup joşan içki duýgulary, ruhy hallary dürli-dürli owaz arkaly

¹ B. Kerbabaýew, Eserler toplumu, 2 tom, Aşgabat, 1958, 8-9 sah.

aňladylýar. Biz owaz arkaly duýgusy aňladylýan adamyň ýüz keşbini, hereketini, garaz, onuň bütin bolşuny edebi eserlerdäki ýaly konkret-duýarlykly formada göz önümize getirip bilmeýäris, emma owaz arkaly aňladylýan duýgy edil edebi eserlerdäki gahrymanlaryň duýgusy ýaly bize çuň täsir edýär. Bu ýerde adamyň obrazynyň bir tarapy, ýagny duýgy owaz arkaly biziň aňymyzda şöhlelenýär.

Ýöne bir zady belläp geçmek gerek. «Saltyklar», «Ýylgaýlar», «Aýna» ýaly sazlarda beýan edilýän duýgularyň nähili adamda nähili wagtda dörändigi barada rowaýatlar bar. Şol rowaýatlary bilýän adamlar ol sazlarda duýgusy beýan edilýän adamlaryň konkret obrazyny, ýagdaýyny has dolurak göz önüne getirip biler. Mysal üçin, «Saltyklar» sazyny diňlänimizde, bir wagtlar Saragt töwereginde ýaşan Magrupy diýen bagşy-şahyryň Eýrana ýesir düşüşi, gözünüň oýulyşy, onuň öz iline gelyärkä, çopanlara duşuşy, ony obasyna alyp gelyän çopan: «Biz ilin bir çetinden geldik» diýende, Magrupy bagşynyň öz şatlyk duýgusyny beýan edip, saz çalandygyny ýatlaýarys. Şeýle bolanda, ol sazda beýan edilýän duýgy biziň aňymyzda diňe saz arkaly däl-de, rowaýatda suratlandyrylan konkret obraz arkaly hem şöhlelenýär. Netijede onuň bize edýän täsiri has güýçlenýär.

Obrazy şöhlelendirmeginiň şekillendiriş sungatynda-da özboluşly täri bar. Hudožnik gahrymanyň häsiýetini, duýgusyny, oý-pikirini onuň belli bir pursatdaky daş görnüşini suratlandyrmak bilen aňladýar. Hudožnik tarapyndan çekilen suratda häsiýet, duýgy, oý-pikir janly ýaly bolup görnüp duran konkret obrazda ýüze çykarylýar. Netijede žiwopisdäki adamyň obrazy fotosuratdaky adamyň obrazy ýaly diňe daşky görnüşini şöhlelendirmän, belli bir wagtdaky içki duýgyny, pikiri, häsiýeti hem görkezýär. Hut şonuň üçin hudožnigiň çeken suraty biziň duýgymyza täsir edýär. Ýöne hudožnik özüniň döredýän konkret-duýarlykly obrazy bilen içki häsiýetiň,

pikiriň, duýgynyň uzak wagtlar dowamyndaky üýtgeýiş, ösüş prosesini görkezip bilmeýär. Biz onuň ýaly prosesi edebi eserlerdäki obrazlarda görüp bilýäris. Hudožnik bilen ýazyjynyň döredýän obrazynyň iň esasy aýratynlygy-da şondan ybaratdyr. Dogry, hudožnik bilen ýazyjynyň obraz dörediş serişdeleri-de bir-birinden tapawutlanýar. Hudožnik dürli reňkleri ulanyp, obrazy şekillendirse, ýazyjy öz halkynyň çeper dil baýlygynyndan peýdalanmak arkaly obraz döredýär.

Ýazyjynyň obraz döretmek üçin peýdalanýan çeper dili-de ylmy dilden, kanselýariýa dilinden tapawutlanýar. Mysal üçin, kanselýariýa dilinde ýazylýan arzalarda, protokollarda, beýleki şol zeýilli dokumentlerde edebi eserlerdäki ýaly meňzetme, ulaltma, kiçeltme, sypatlandyрма hem şuna meňzeş diliň çeperçilik serişdeleri ulanylmaýar diýen ýalydyr. Ýazyjy bolsa gahrymanyny, onuň durmuşyny öz bolşunda suratlandyryp görkezmek üçin diliň çeperçilik serişdelerini maksimal derejede ulanmaly bolýar. Sebäbi ol suratlandyryň zadyny sypatlandyrmak, ony ikinji bir zada meňzetmek ýaly tärler arkaly okyjynyň göz önüne getirýär.

Realistik obraz. Edebi eserlerde söz arkaly şekillendirilýän esasy obraz adamyň obrazydyr. Ýazyjy tarapyndan döredilen realistik obrazda, birden göräýmäge, durmuşdaky konkret bir adamyň bolşy şöhlelenýän ýaly bolup görünýär. Emma aslyýetinde ol aýratynlykda alnan diňe bir adamyň obrazy dälidir.

Ýazyjy eserinde şekillendirýän gahrymanynyň obrazynda belli bir konkret-taryhy döwürdäki ýaşı, käri, häsiýeti, düşüňjesi, dünýägaraýşy, durmuş şertleri taýyndan şol gahrymana kybapdaş bir topar adama mahsus bolan sypatlaryň esasy taraplaryny jemläp görkezýär. Eger şeýle etmese, ýazyjynyň döreden obrazy tipik, ýagny umumylaşdyrylan obraz bolmazdy. Bu barada Alekseý Maksimowiç Gorkiý şeýle diýýär: «Özüne tanyş bolan bir dükançynyň, çinownigiň, işçiniň bolşuny suratlandyrmak bilen edebiýatçy belli bir

derejede şowly edip diňe bir adamyň fotografiýasyny döredip biler, emma bu sosial terbiýeçilik ähmiýeti ýok bir fotografiýa bolar we ol biziň adam hakyndaky, durmuş hakyndaky düşünjämizi giňeltmek, çuňlaşdyrmak üçin hiç zat bermez.

Emma ýazyjy ýigrimi, elli, ýüz dükançyda, çinownikde, işçide bolan has häsiýetli synpy alamatlary, endikleri, islegleri, hereketleri, ynançlary, sözleýişleri we şuna meňzeşleri saýlap almagy oňarsa we olary bir dükançyda, bir çinownikde, bir işçide birleşdirmegi başarsa, ine şu ýol bilen ýazyjy tip döredip biler — bu sungat bolar»¹.

Gahrymanyň şunuň ýaly edilip tipikleşdirilen obrazy aýratyn alnan bir adamyň obrazyna garanda, adamlaryň belli bir toparyna mahsus bolan sypatlaryň esasy taraplaryny has doly görkezýär. Ynha Bally mollanyň obrazyny alyp göreliň.

Mollaçylyk käri bilen täze durmuşda özüne orun tapyp bilmän, başga bir amatlyrak işe ýapyşan, emma öňki bozuklyk, ulumsylyk ýaly gylyk- häsiýetlerini taşlap bilmedik, hut şol zerarly täze durmuşdaky täze adamlaryň arasynda masgara bolan käne mollalaryň köpüsi üçin mahsus gylyk-häsiýeti, düşünjäni, garaýşy, hereketi, sözleýşi we şuna meňzeşleri Agahan Durdyýew Bally mollanyň obrazyna jemläpdir. Şol köne mollalaryň bolşy aýratyn alnan bir mollanyň obrazyna garanda, Bally mollanyň obrazyna has doly, has aýdyň, has giň şöhlelenipdir. Netijede bu ýerde Bally mollanyň obrazy aýratyn alnan bir mollanyň obrazyna garanda, ulaldylan obraz boldy. Çeper obrazlar şeýle-de bolmalydyr.

Realistik çeper eserlerde obrazlary ulaldyp görkezmek diýmek toslap, ýerden aýagyny üzüp, ulaldyp görkezmek diýen manyda dälidir. Maksim Gorkiý bu hakda gürrüň edende: «Ulaldyp görkezmek diýmek—tipikleşdirmek diýmekdir...» diýip belleýär.

¹ М. Г о р ь к и й о литературе, Москва, 1955, стр. 818

Rellistik eserlerde obrazy toslap, ulaldyp görkezmeklik durmuşdan daşlaşmaklykdyr. Onuň ýaly obrazlarda gahrymanlaryň hakyky bolşy dogry şöhledenmeýär. Türkmen edebiýatynyň taryhyna göz aýlaýynda, şeýle obrazlaryň hem azda-kände döredilendigini görmek bolýar. Şahyr Çary Aşyrowyň «Duşmanyň tylynda» diýen realistik eser hasaplanýan poemasyndaky baş gahryman Baýlynyň edermenligi şeýle suratlandyrylýar:

Tarka-tarka atdy birnäçe ýola,
Olaryň hem ýene biri ýykyldy.
Galan biri ýüzün ýere bermänkä,
Baýly oňa arslan ýaly topuldy.
Durup bilmän gaçdy ol nejis duşman,
Edýän bolsaň gerek gelenňe puşman¹

Ýene-de:

Ol wagt Baýlynyň atan tüpeňi
Ofiseriň ýaragly eline degdi.
Ikinji okunyň jaýdar zarbyndan
Pulemýotçy soldat başyny egdi.
Baýlynyň granaty kluba düşdi,
Soňra ylgap, pulemýota ýapyşdy².

Bu ýerde Baýlynyň gahrymançylygynyň, edermenliginiň uladylyp görkezilendigi aýk duýlup dur. Şunuň ýaly ýagdaýy Beýik Watançylyk urşunyň front ýagdaýynda hereket edýän Aýlaryň (Kerbabaýewiň «Aýlar» poemasy), Muhammediň (Kemal Işanowyň «Ýaş watançy» powesti) obrazynda-da görmek bolýar. Nemes faşistleriniň goşunlary bu gahrymanlara belli bir garşylyk görkezmeýärler. Olar örän aňsatlyk bilen ýeňiş gazanýarlar. Aslyýetinde bolsa duşman hilegär we güýçlüdi. Biziň goşunlarymyz duşmany onuň özünden hem güýçli bolany üçin ýeňdi. Emma ol ýeňiş, ýokarda görüp geçişimiz ýaly, aňsatlyk bilen däl-de, köp kynçylyklar, köp

¹ Ç. Aşyrow, Duşmanyň tylynda, Aşgabat, 1941, 41 sah

² Ç. Aşyrow, Duşmanyň tylynda, Aşgabat, 1941, 41 sah.

pidalar çekilip gazanyldy. Şeýle bolansoň, örän aňsatlyk bilen ýeňiş gazanýan onuň ýaly gahrymanlaryň obrazyna ynanmak kyn. Uruşdan soňky döwürde-de käbir ýazyjylarymyzyň döredijiliginde çakdanaşa ulaldylyp görkezilýän obrazlara duş gelmek bolýar.

Hut şunuň ýaly ýagdaýy nazarda tutup Çernyšewskiý şeýle ýazýar: «Mysal üçin, men hakyky adamy suratlandyrmak isleýän bolsam, onda şol adamy karlik ýa-da gigant bolup okyjylaryň göz önüne gelmez ýaly edip suratlandyrmak meniň üçin zerurdyr»¹.

Obrazy hakykata laýyklykda tipikleşdirmek üçin ýazyjynyň umumylaşdyrýan häsiýetlerine düýpli belet bolmagy çeper döredijilik prosesiniň iň möhüm etapydyr. Ýazyjy obrazyny döretjek gahrymany bilen kybapdaş bolan belli bir konkretaryhy döwürdäki birnäçe adamyň bolşuny öwrenmezden, olaryň köpüsine mahsus bolan sypatlary saýgaryp saýlap almazdan, eser ýazmaga otursa, onda ýazyjy ol eserinde giňden aýdyň tipikleşen obraz döredip bilmez. Sebäbi edebi gahrymanyň obrazyna bir topar adama mahsus bolan sypatlar şöhlelenýär. Döretjek obrazyna ýüze çykaryp görkezjek häsiýetini ilki bilen ýazyjynyň özi aýdyň göz önüne getirmese, döretjek obrazyna-da ony görkezip bilmez.

Ýazyjy hakykata laýyk tipik obraz döretmek üçin umumylaşdyrýan häsiýetini gowy bilmek bilen birlikde, eseriniň sýužetini-de, Gorkiniň belleýşi ýaly, gahrymanlaryň häsiýetiniň özgerişi, ösüşi esasynda gurmalydyr. Başgaça aýdanda, ýazyjy özüniň iň esasy ünsüni wakalaryň içinde hereket edýän gahrymanlarynyň häsiýetindäki, düşünjesindäki özgerişi, ösüşi suratlandyrmaga gönükdirmelidir.

Taýýar sýužet esasynda ýazylan käbir eserlerde awtorlaryň bu meselä ýeterlik üns bermändiklerini-de duýmak bolýar.

¹ Русские писатели о литературном труде, т. 2, Ленинград, 1955, стр. 341.

«Zöhre-Tahyr», «Saýatly-Hemra» ýaly dessanlarda gahrymanlaryň häsiýetiniň, düşünjesiniň ösüşi, özgerişi onçakly aýdyň suratlandyrylmaýar. Emma rewolýusiýadan öňki türkmen folklor edebiýatynyň has ajaýyp eserleri bolan «Görogly» eposyndaky Göroglynyň obrazyna, Magtymgulynyň, Seýdiniň, Zeliliniň, Keminäniň, Mollanepesiň goşgularyndaky liriki gahrymanlaryň obrazlarynda häsiýetiň, düşünjäniň ösüşi, özgerişi gowy aňlanýar. Türkmen ýazyjylarynyň döredijiliginde bu ýagdaý aýratyn-da güýçli duýulýar. Olaryň döreden obrazynyň köpüsinde häsiýetiň, düşünjäniň ösüşi şöhlelenýär. Bu bolsa türkmen edebiýatynyň hakykaty dogruçyl suratlandyrmakdaky öňe gitmesini alamatlandyrýan hadysadyr. Ýöne şeýle-de bolsa, käbir obrazlarda gowşaklyk duýulýar. Ata Gowşudowyň «Köpetdagyň eteginde» diýen romanyndaky Pökgeniň, T. Taganowyň «Hüýrjemal eje» atly hekaýasyndaky Hüýrjemal ejäniň we başga-da şolar ýaly käbir gahrymanlaryň aňynda uzak wagtlap saklanyp gelen zyýanly köne düşünjeden örän gysga wagtyň içinde bütinleý diýen ýaly halas bolmagy hakykata onçakly laýyk gelmeýär. Sebäbi adamlaryň aňyna ornaşan köne düşünje birden mehaniki suratda ýok bolup gidibermeýär. Mihail Şolohowyň «Göterilen tarp» romanyndaky Maýdannikow öz aňyna ornaşan hususy eýeçilik endiginiň täsirinden çykyp bilmän, gör, näçe wagtlap gezýär.

Tipik obrazynyň ynandyryjy, konkret-duýarlykly bolmagy üçin iň zerur hökmany şertleriň biri-de obrazynyň individual, özboluşly tarapynyň bolmagydyr. Başda belläp geçişimiz ýaly, ýazyjy hakykaty öz formasynda suratlandyrýar. Hakykatda bolsa, Belinskiň we başga birnäçe beýik akyldarlaryň belleýşi ýaly, umumy zat individual zatda, köpçüligе degişli bolan zat aýratyn bir konkret şahsda ýüze çykýar. Mysal üçin, zähmetsöýerlik adamlaryň köpüsine mahsus bolan umumy sypatdyr. Emma ol sypat aýry-aýry adamlaryň konkret hereketinde, aýdyň işinde ýüze çykýar. Edil şonuň ýaly ýazyjy

hem köp adama degişli bolan tipik häsiýeti konkret bir gahrymanyň obrazynda şöhlendirip görkezýär. Emma ýazyjy ol gahrymanyň obrazynda diňe bir tipik häsiýeti ýüze çykaryp görkezmän, hut şol gahrymanyň ähli bolşundaky başga hiç kimiňkä meňzemeýän individual, şahsy aýratynlyklary-da suratlandyryp görkezmelidir.

Individual — şahsy aýratynlyk gahrymanyň diňe bir daşky görnüşinde — portretinde bolman, onuň gylyk-häsiýetinde, temperamentinde, sözleýiş äheňinde we şuna meňzeşlerde-de bolmalydyr. Mysal üçin, «Aýgytly ädim» romanynyň esasy gahrymanlary bolan Artyk bilen Aşyry alyp gereliň. Olaryň ikisi-de türkmen halkynyň bagtly durmuşy ugrunda göreşen gahrymanlar. Emma halkyň bagtly durmuşa ýetmegi ugrunda Artyk Aşyryra garanda has ýangynly, has hyjuwly hereket edýär. Ol halkyň garny dok, şatlykly ýaşayanyňy görjek bolup, şeýle durmuşa ýetmegiň ýollaryny agtaryp, has-da beter tolgunýar. Artygyň Aşyrdan tapawutlanýan şunuň ýaly şahsy aýratynlygy, onuň ýalňyşmagyna-da belli bir derejede sebäp bolýar. Emma Artyk ýalňyşyp Eziz hanyň tarapyna geçende-de, soň kimiňkimdigini bilip Iwan Çernyşowyň tarapyna geçende-de, onuň ýüregindäki şol ýangynly hyjuwyň Aşyryňkydan güýçlüdigi açyk duýulýar. Hut şonuň üçin hem Artygyň obrazy Aşyryň obrazyna garanda bize has güýçlüräk täsir edýär.

Bu iki gahrymanyň şahsy aýratynlygy diňe olaryň hyjuwlylygyndaky aýratynlyk däldir, individual aýratynlyk olaryň başga taraplarynda-da, mysal üçin, portretlerinde, endiklerinde, sözleýiş äheňinde, durmuşa we tebigata bolan garaýyşlarynda-da bardyr.

Gahrymanyň obrazynda şeýle individual aýratynlyklar şöhlelenen wagtynda, onuň obrazy konkret-duýarlykly formada gowy göz önüne gelýär. Gahryman edil ýanynda duran adam ýaly bolup duýulýar. Ýanynda duran adamlary bir-biri bilen gatşdyрмаýşyň ýaly, individual aýratynlyklary bolan gahrymanlary-da özara aýyl-saýyl edýärsiň. Artyk, Hoşgeldi,

Annaguly, Warryk batyr, «Kemine» dramasyndaky Kemine, Äraly Işan we başga birnäçe gahrymanlar hut şeýle gahrymanlardyr. Olar edil ýanynda duran ýaly. Olaryň obrazyny başga gahrymanlaryň obrazy bilen gatyşdyrjak gümänyň ýok.

Şeýle obrazlar bilen birlikde biziň türkmen edebiýatymyzda indiwiidualaşdyrylmadyk obrazlaryň bardygyny-da bellemek gerek. «Köpetdagyň eteginde» diýen romandaky we «Aýsoltan» powestindäki partorg Çarylaryň, «Moskwanyň ýalkymy» atly powestdäki partorg Durdy Artykowanyň, «Ynjalyksyz adamlar» powestindäki Meret Gutlyýewiň, «Oba agronomy» atly poemadaky Nurberdi aganyň obrazlaryny, näçe jan etseň-de, aýyl-saýyl edip, göz önüne getirip bolmaýar. Dogry, olaryň portretinde, ýaşynda azda-kände tapawut bar. Emma olaryň beýleki aýratynlyklary görkezilmänsoň, portretlerindäki aýratynlyklaryny-da derrew ýadyňdan çykarýarsyň.

Tipikleşen we indiwiidualaşan realistik obrazlary döretmek üçin ýazyjy öz gahrymanlaryny öýündäki maşgalasyny oňat bilşi ýaly bilmeli we belet bolan zadyny hakyky formasynda suratlandyryp görkezmeli.

Biz öňde esasan realistik obrazyň üstünde durup geçdik.Çeper edebiýatda ondan başga-da romantik, simwolik, allegorik, fantastik obrazlar hem döredilýär. Ol obrazlar hakykaty suratlandyryşy taýyndan realistik obrazdan tapawutlanýar.

Romantik obraz. Realistik obrazda hakykatda bar bolan adam häsiýetleri, hyjuwlary, ideýalary şöhlelense, romantik obrazda adamlaryň geljekdäki sypatlary, boluşlary görkezilýär. Şonuň ýaly romantik obrazlardan Turgenewiň «Öňüsyraşynda» diýen romanynyň gahrymanlary Ýelena Stahowanyň, Insarowyň obrazlaryny, M. Gorkiniň «Ene» romanynyndaky Nilownanyň obrazyny görkezmek bolar.

Turgenew Ýelenanyň obrazynda rehimdarlyk, sahylyk, hoşniýetlilik ýaly duýgusy ýokary derejede ösen, garyplygy, bagtsyzlygy ýok etmek isleýän dworýan gyzyň bolşuny görkezýär. «Öňüsyrazynda» diýlen romanyň ýazylan wagtynda, ýagny XIX asyryň 60-njy ýyllarynda bolsa Ýelenanyň häsiýetleri ýaly häsiýetleri özünde doly jemlän we ösdüren aýal-gyz şol wagtdaky rus jemgyýetinde köp bolmandyr, Emma Ýelenanyň obrazynda jemlenip görkezilýän häsiýetleriň başlangyçlary şol döwürdäki asyly rus aýallarynda bolupdyr. Şony nazarda tutmak bilen Dobrolýubow özüniň «Hakyky gün haçan geler?» atly makalasynda: «Biziň jemgyýetimizde ösýän iň gowy elementleri özünde birleşdirýän Ýelena bize ýakyndyr we düşnükli»¹ diýip ýazýar.

M. Gorkiý «Ene» romanyny ýazan wagtynda, kesbi-käri rewolýusionerlik bolan Pelageýa Nilowna ýaly aýallar hem köpçülikleýin bolmandyr. Ýöne Nilownanyň obrazynda jemlenen we ösdürilip görkezilen häsiýetleriň, duýgularyň, hyjuwlaryň başlangyçlary şol wagtdaky öňdebaryjy rus aýallarynyň köpüsünde bolupdyr.

Ine, şular ýaly şu günki günde başlangyçlary bolan, ertirki günde durmuşda giň orun aljak adam sypatlaryny özünde jemläp görkezýän obraza romantik obraz diýilýär. Munuň ýaly romantik obrazlar ertirki gündäki adamlaryň ajaýyp sypatlaryny okyjylaryň göz önüne getirmek bilen olarda ertirki günün has ajaýyp gahrymany ýaly bolmak duýgusyny ösdürýär. Şonuň üçin hem öňdebaryjy edebiýatda döredilýän romantik obrazlar örän uly terbiýeçilik ähmiýetine eýedir.

Romantik obrazýň ikinji bir hilisi-de bardyr. Mysal üçin, Döwletmämmet Azadynyň «Wagzy-Azat» poemasynda gürrüňi edilýän adalatly şanyň obrazyny alyp göreliň. Şol öz manysy boýunça romantik obrazdyr.

¹ Н. А. Добролюбов, Когда же придет настоящий день? Москва, 1956, стр. 18.

Adalatly şanyň bolup bilmejegi we bolmandygy bize bellidir. Şeýle-de bolsa, Azadynyň döwründe ýaşan türkmen halky öz han-begleriniň, şalaryň adalatly bolmagyny arzuw edipdirler. Azady hem adalatly şanyň obrazyny real hakykat esasynda däl-de, halkyň şol arzuwy esasynda döredipdir. Netijede-de adalatly şanyň obrazy romantik obraz bolup çykypdyr. Emma ol romantik obraz geljekde dörejek ajaýyp häsiýeti dogry görkezýän romantik obraz bolup bilmändir. Beýle bolmagynyň sebäbi-de, öz döwrüniň ogly Azady durmuşyň ösüş kanunyna dogry düşünip bilmändir. Geljegi dogry görkezip bilmeýän adalatly şanyň obrazy ýaly romantik obrazlar okyjylary-da dogry terbiýeläp bilmeýär. Şonuň üçin hem geçmişiň edebi mirasyny tankydy göz bilen özleşdirmekde bu hili ýagdaýa aýratyn üns berilýär.

Simwolik obraz. Durmuşy şöhlelendirmekde özboluşly häsiýete eýe bolan çeper obrazlaryň biri-de simwolik obrazdyr. Simwolik obrazda jemgyýetçilik gurluşyň ýa-da ondaky haýsydyr bir hadysanyň häsiýetli sypatlary şertli formada jemlenip görkezilýär. W. Maýakowskiň «150 000 000» poemasyndaky Iwanyň we Wilsonyň obrazy şonuň ýaly simwolik obrazdyr. Iwanyň obrazyna sosialistik jemgyýete mahsus bolan (gumanizm, äpet göwre, gigant ädim we ş. m.) sypatlar jemlenýär. Wilsonyň obrazyna bolsa kapitalistik jemgyýetiň häsiýetli sypatlary (adamsöýmezlik, barha betgelşik görnüşe girip garrap barmaklyk we ş. m.) suratlandyrylýar.

Kerim Gurbanpesowyň «Taýmaz baba» poemasynda mätäçligiň obrazyna-da Oktýabr rewolýusiýasyndan öňki döwürdäki garyplyk hadysasy suratlandyrylyp görkezilýär. Şoňa görä-de mätäçligiň obrazy hakyky adam obrazy däl-de, garyplyk hadysasyny şertli formada görkezýän simwolik obrazdyr.

Hakykaty suratlandyrmagyň şertli formasy bolan simwolik obraz durmuş hadysasyny dogry suratlandyran wagtynda, örän uly ähmiýete eýe bolýar. Bu hili obrazy 1905-nji ýylyň

rewolýusiýasy döwründe buržuaz edebiýatynda aýaga galan simwolizm akymynyň wekilleri tarapyndan döredilen simwolik obrazlar bilen gatyşdyrmak bolmaz. Buržuazıýanyň pese gaçýan edebiýatynda döredilýän simwolik obrazlarda durmuş hadysalary galplaşdyrylyp görkezilýär, ol obrazlaryň üsti bilen galp, çüýrük ideýalar öňe sürülýär.

Allegorik obraz. Şertli obrazlaryň ýene bir görnüşi allegorik obrazdyr. Basnýalarda we haýwanlar hakyndaky ertekileriň köpüsinde adam häsiýetleri haýwanlaryň we başga zatlaryň obrazlarynda ýüze çykarylyp görkezilýär.

“Iki tilkijiginiň dostlугy” diýen türkmen halk ertekisinde iki sany mekir haýwan hakda, gürrüň edilýär. Horasan tilkisi bilen Ispyhap tilkisi üsti guýrukly gapany görýärler. Şol wagt Ispyhap tilkisi Horasan tilkisine: «Dost, sen aýagyň bilen gapany bas, men guýrugy alaýyn» diýýär. Horasan tilkisi onuň aýdanyny edip gapana düşýär, guýrugy bolsa Ispyhap tilkisi iýýär.

Horasan tilkisi gapandan boşansoň, ýene-de Ispyhan tilkisine duşýar. Ol ikisi bir garrynyň towuklaryny ogurlamagy wadalaşýarlar. Olar «...guýrugymyzyň tüýlerinden doňan buzlar sallanyşyp dursa, has haýbatly görneris» diýişip, guýrukларыny suwa sokup oturýarlar. Horasan tilkisi guýrugyny kä wagt bulaýlap oturýar. Ispyhan tilkisi bolsa bulaýlaman oturýar, onuň guýrugy suw bilen bile doňup galýar. Horasan tilkisi ogurlap gelen horazларыny guýrugy suwa doňan tilkiniň ýanyna gelip iýmäge başlaýar. Şol wagt adamlar ylgaşyp gelýärler we Ispyhan tilkisini urup öldürýärler. Tilkileriň bu hereketiniň üsti bilen bir-birine badak atýan mekir adamlaryň häsiýeti görkezilýär. Edil şunuň ýaly «Ymam pişik» diýen ertekide-de ymam pişiginiň üsti bilen mollalara mahsus bolan aldawçylyk, mekirlik ýaly häsiýetler suratlandyrylýar.

M. Gorkiniň «Laçyn hakynda aýdym», «Burewestnik hakynda aýdym» diýen eserlerinde-de aýry-aýry guşlaryň üsti bilen jemgyýetiň aýry-aýry sosial toparларыnyň bolşy beýan

edilýär. Ol Burewestnigiň üsti bilen rewolýusion gaýyň boljagyny öňünden duýýan rewolýusionerleriň sypatyny, beýleki guşlaryň: çaykeliň, pingwiniň üsti bilen bolsa rewolýusiýanyň gaýyndan öler ýaly gorkýan buržuaz intelligentleriniň, meşanlaryň häsiýetini, duýgusyny, ýagdaýyny görkezýär. Haýwanlaryň, ösümlikleriň, başga zatlaryň üsti bilen adam häsiýetiniň görkezilişini biz Krylowyň, Lew Tolstoýyň, Sergeý Mihalkowyň, Ata Salyhyň we başgalaryň basnýalarynda-da görýäris. Ine şunuň ýaly adam häsiýetini şöhlelendirýän başga zadyň obrazyna allegorik obraz diýilýär. Ýazyjy allegorik obrazda adam häsiýetini, ýagdaýyny suratlandyrmagy göz öňünde tutsa-da, onda diňe adamyň bolşy görkezilýär diýip düşünmeklik ýalňyş bolar. Allegorik obrazda haýwanlaryň, ösümlikleriň hut öz boluşlary, ýaşaýyş şertleri-de belli bir derejede şöhlelenýär.

Fantastik obraz. Dörediliş tärleri taýyndan tapawutlanýan obrazlaryň ýene biri fantastik obrazdyr. Fantastik obraz adamyň hyýalynda göz öňüne gelýän obrazdyr. Fantastik eserlerdäki hudaý, jyn, döw, perizat ýaly zatlaryň obrazlary şeýle obrazlardyr, Ol obrazlarda şöhlelenýän hudaý, döw, perizat, jyn ýaly zatlar real zat däldir. Mysal üçin, «Hüýrlukga-Hemra» dessanyndaky döwleriň, perizatlaryň obrazyny alyp göreliň. Dessandaky Heştiruh döw bilen Kaknus döw bir görseň bürgüt bolup uçýar, bir görseň adam ýaly bolup ýör:

«Bir sagatdan soň howadan bir bürgüt iýnip ýere düşdi, ol bir silkinip, döw boldy. Bu döw serhowzuň başyny süpürip, suw sepip, tämizläp, palas düşedi»¹.

Edil şunuň ýaly, dessandaky perizat Hüýrlukga hem bir görseň toty, bir görseň laçyn. «Şu halatda howadan bir bölek kepderi, ortasynda hem bir toty ýere gondy. Kepderiler bir silkindi — keniz boldy, toty bir silkindi — Hüýrlukga boldy»².

¹ Hüýrlukga –Hemra, Aşgabat, 1950, 59 sah.

² Şol ýerde, 48 sah.

«Hüýrlukga bir silkinip, laçyn bolup, howa uçdy»³.

Döwler, periler mundan başga-da dürli görnüşde suratlandyrylýar: «Soňra döw gelip, gyzyldan halynyň üstünde oturdy, oturanda hálki temenler guýrugyna çümdi»⁴. Döw bu ýerde haýwan sypatynda bolsa, ol ýene bir ýerde köp kelleli jandar şekilinde: «Döwleriň birinjisi bir kelleli, ikinjisi bolsa iki kelleli, üçünjisi bolsa, üç kelleli, ýedinjisi hem ýedi kelleli eken»⁵ we ş. m.

Ine şunuň ýaly döwüň, periniň aýry-aýry boluşlary real hakykatdaky bar zatlaryň bolşudyr. Mysal üçin, döw, guş, maýmyn, adam bolýar. Guş, maýmyn, adam bolsa real hakykatda bar. Emma önde görüp geçilen döw ýaly bürgüt, maýmyn, adam, ýedi kelleli jandar we ş. m. dürli-dürli sypata, görnüşe öwürlip bilýän zat real hakykatda ýok. Şonuň üçin hem döwüň, periniň, jynyň, al-arwahyň obrazy fantastik obraz bolup çykýar. Netijede fantastik obrazdaky umumylaşdyрма-da beýleki obrazlardaky umumylaşdyrmadan bütinleý tapawutlanýar. Fantastik obrazda real hakykatdaky zatda jemlenmegi mümkin bolmadyk häsiýetler, sypatlar jemlenip görkezilýär.

Fantastik obrazlaryň köpüsi örän gadymy döwürlerde döräpdir. Şol döwürlerde adamlar tebigat we jemgyýetçilik hadysalaryna, olaryň nähili sebäbe görä emele gelýändiklerine akyl ýetirip bilmändirler. Şonuň üçin hem olar tebigat we jemgyýetçilik hadysalaryny fantastik obrazda göz önüne getirýän gahrymanlarynyň güýji bilen bolýan zatlardyr diýip düşünişdirler we şeýle «gahrymanlaryň» bardygyna ynanypdyrlar. Şeýle ynançlaryň hatda häzirki döwürüň yza galak düşüňjelerden halas bolup bilmedik käbir adamlarynda-da

³ Şol ýerde, 60 sah.

⁴ Türkmen halk ertekileri, Aşgabat, 1959, 233 sah.

⁵ Şol ýerde, 269 sah.

bardygyny käwagtlarda görmek bolýar. Muny görnükli türkmen ýazyjysy Ata Gowşudow «Köpetdagyň eteginde» diýen romanynda has gowy suratlandyryp görkezýär. Romanyň esasy gahrymanlarynyň biri bolan Wüşi gije Hoşgeldiniňkiden çykyp öýüne ugranda «arwah» görýär. Ol hakda Wüşi dostuna şeýle diýýär:

« Hoşgeldi, onuň nähilidigini seljerer ýaly däl, ilki burçuň üstünden bir gara peýda boldy, soň uzalyp, onuň depesi asmana diredi...»

«— Hoşgeldi, ol uzyn garanyň süýr depesinde bir şahy, ýazzy maňlaýynda-da ýaldyrap duran bir gözi hem bar ýalydy. Ýogsam meniň görjek gümanym barmy...»

« Hoşgeldi, ol hemme adamyň gözüne görünmez, ol arwahdyr, baryp görseň, eýýäm ýokdur...»¹ we ş. m.

Görşümüz ýaly, Wüşi bu ýerde arwah diýilýän zadyň bardygyna ynanýar. Fantastik obrazlar şunuň ýaly sada ynamlar esasynda dörän obrazlardyr.

Görüp geçenlerimiz ýaly, fantastik gahrymanlar adamlardan üzňe hereket etmeýärler. Adamlar olar bilen iş salyşýarlar. Şol iş salyşmada adamlaryň hem käbir hereketi, bolşy fantastik häsiýete eýe bolýar. «Mämmetjan» ertekisinde Mämmetjanyň döwlere münüp, uzak ýoly gözaçym salymda geçişi, «Akpamyk» ertekisindäki Akpamygyň Akmaýanyň köşegi bilen tanyş bolşy, Akmaýanyň süýdünü doganlarynyň süňküniň üstüne sepip, olary direldişi we ş. m. muňa mysal bolup biler.

Real adamlaryň şunuň ýaly fantastik hereket etmekleri baradaky düşüňjäniň-de sebäpsiz döremegi mümkin däl. Adamlar öz hyýallarynda döreden fantastik zatlaryny adama garşy hereket etdirenlerinde, adamy-da oňa garşy göreşdiripdirler. Şol göreşlerde kähalatlarda adamlar fantastik zatlaryň hereketi ýaly fantastik hereketler etmeli bolupdyrlar. Sebäbi şeýle bolmasa, adamlar ol fantastik güýçleri ýeňip biljek

¹ Ata Gowşudow, Köpetdagyň eteginde, Aşgabat, 1952, 285-286 sah.

däl. Adamlaryň başarjaňlygynyň şonuň ýaly fantastik häsiýetde ulaldylp görkezilmegi olaryň öz güýjüne bolan ynamy bilen baglanyşyklydyr.

Munuň tersine, dini toslama eserlerdäki hudaýyň, pygamberleriň fantastik obrazy adamlaryň öz güýjüne, başarjaňlygyna, ukybyna bolan ynamyny gowşadýan obrazlardyr. Adamlar onuň ýaly dini-fantastika boýunça döredilen obrazlaryň ýanynda köplenç ejiz bolup galýarlar. Onuň ýaly obrazlar zähmetkeş halk köpçüligini ezmek, garaňkylykda saklamak üçin ekspluatatorlaryň esasy serişdeleriniň biri bolup hyzmat edýär. Sebäbi zähmetkeş halkyň öz güýjüne bolan ynamy näçe gowşadygyça, dini-fantastik gahrymanlar tarapyndan ýalkanmagyna näçe göz dikdigiçe, ekspluatatorlaryň olary ezmegi, talamagy şonça-da aňsatlaşýar.

Progressiw hem-de rewolýusion edebiyatda adam hemme zada erk edip bilýän keramatly dini toslama gahrymanlardan-da güýçli edilip görkezilýär. Muňa M. Gorkiniň «Gyz we ajal» eserindäki gahrymanyň obrazy mysal bolup biler. Ol eserde gahryman bolup hereket edýän adamdaky söýginiň güýji iň ýokary derejede durýan toslama gahrymanyň güýjünden-de üstün çykýar. Fantastik gahrymanyň şonuň ýaly edilip görkezilmegi adamlaryň aňynda saklanýan yzagalak düşüňjeleri ýok etmek ugrundaky göreşde örän möhüm ähmiýete eýedir.

Ylmyň, tehnikanyň ösmegi, tebigatyň hem-de jemgyýetiň syrlaryna — kanunalaýyklyklaryna akyl ýetirilmegi bilen baglylykda fantastik obrazlaryň mazmunynda-da düýpli rewolýusion özgerişler boldy. Gadym zamanlarda fantastik obrazlar mifologik hem-de dini-mistik düşüňjeler — howaýy fantaziýa esasynda toslanyp döredilen bolsa, häzirki zamanyň eserlerindäki fantastik obrazlar jemgyýetiň ylmy esasyda anyklanan kanunalaýyklyklaryna, ylmyň, tehnikanyň okgunly ösüşine esaslanyp döredilýär. Başgaça aýdanda, gadymy döwürlerdäki fantastika esasan howaýy häsiýete eýe bolan

bolsa, häzirki zamanyň progressiw fantastikasy ylmy çaklamalara esaslanýan fantastikadyr. Şonuň üçin hem oňa ylmy fantastika diýilýär.

Ylmy fantastikanyň başyny başlaýjylaryň biri bolan Aleksandr Belýaýewiň «Professor Doueliň kellesi» diýen eserinde Douel ölenden soň, onuň täsin apparat. arkaly gepledilişi suratlandyrylýar. Geljekde ylmyň, tehnikanyň ösmegi bilen beýle zadyň amala aşyrylaýmagy-da mümkin. Bu ýerde Aleksandr Belýaýewiň ylmy çaklamalara esaslanandygy şübhesizdir.

* * *

Biz ýokarda tipikleşdiriliş tärleri we real hakykata bolan gatnaşyklary boýunça bir-birinden tapawutlanýan obrazlary gysga görüp geçdik.

Obrazlaryň bu hili görnüşlerinden başga-da çeper edebiýatda gahrymanlaryň häsiýetine, aň-düşünjesine, kysmatyna, maksadyna laýyklykda bir-birinden tapawutlanýan obrazlar hem bar. Gahrymançylykly, tragiki, ýumoristik, satiriki, liriki we epiki obrazlar şeýle obrazlardyr. Dogry, bu hili obrazlaryň hem tipikleşdirme tärlerinde, hakykata bolan gatnaşyklarynda tapawut bar. Emma bu keşpleriň bir-birinden tapawutlanmagynda aýgytlaýjy rol oýnaýan zat gahrymanlaryň häsiýeti, aň-düşünjesi, maksadydyr. Mysal üçin, ýumoristik obrazda tutuşlygyna alanyňda položitel bolan gülküli häsiýet şöhlelenýär. Ýazyjy şonuň ýaly häsiýetden başga hili häsiýeti ýumoristik obrazda gärkezip bilmeýär. Diýmek, ýumoristik obrazyň beýleki obrazlardan tapawutlanmagynda kesgitleýji rol oýnaýan zat gahrymanyň häsiýetidir.

Mundan başga-da, gahrymançylykly, tragiki, ýumoristik, satiriki, liriki we epiki obrazlar, öňde görüp geçişimiz ýaly, realistik, romantik, simwolik, allegorik, fantastik obrazlar hem bolup biler. Başga hili aýdanda, gahrymançylykly realistik obraz, gahrymançylykly romantik obraz, realistik satiriki obraz, simwolik satiriki obraz, fantastik epiki obraz we ş. m. bolup

biler. Simwolik satiriki obraz diýlende, simwolik diýen söz ol obrazýň tipikleşdiriliş prinsipini, hakykata bolan gatnaşygyny nygtap aňlatsa, satiriki diýen söz ol obrazda gülkünç otirisatel häsiýetiň şöhlenenýändigini nygtap aňladýar. Şoňa görä-de oň aýratynlykda garalan obrazlaryň (realistik, romantik, simwolik, allegorik, fantastik) görnüşleri bilen gahrymanlaryň häsiýetine, aň-düşünjesine, maksadyna laýyklykda emele gelýän obrazlaryň görnüşlerini gatyşdyrmaly däldir.

Indi biz gahrymanlaryň häsiýetine, kysmatyna laýyklykda emele gelýän obrazlaryň görnüşleri barada gysga durup geçeliň.

Gahrymançylykly obraz. Gahrymançylykly obraz adamyň has ýokary dörejä göterilen iň ajaýyp häsiýetlerini, ideýalaryny, hyjuwlaryny, duýgularyny şöhlelendirýär. Ol položitel obraz toparyna girýär, emma weli ýänekeý položitel obrazdan tapawutlanýar.

Položitel obrazlarda adamlaryň adatdaky köp duş gelýän oňat boluşlary görkezilýär. «Meret» powestindäki Merediň, «Gandym awçynyň maşgalasy» diýen hekaýadaky Gandym awçynyň obrazy položiteldir. Olaryň häsiýetleri, edýän işleri gowy, başga köp adamlara görelde bolarlykdyr, okyjyda olara simpatiýa döreýär, emma olaryň obrazy gahrymançylykly däldir.

Gahrymançylykly obrazda položitellerdäki ýaly diňe köp duş gelýän oňat häsiýetler açylyp görkezilmän, eýsem şonuň ýaly häsiýetleriň ösüp has ýojary dörejä ýeteni, has ajaýyplaşany görkezilýär. Pawel Wlasowyň, Zoýanyň, Krasnodon gahrymanlarynyň (ýaş gwardiýaçylaryň), Meresewiň, Aýdogdy Tahyrowyň, Ýulius Fuçigiň, Musa Jeliliň obrazlary gahrymançylyklydyr. Olaryň keşbinde halky, watany hyjuwly söýmek duýgusy, batyrylyk, durnuklylyk ýaly häsiýetler iň ýokary derejede ýüze çykýar. Şonuň bilen birlikde, beýle obrazlar adamzadyň ajaýyp ideallarynyň güýjüni has doly, has aýdyň, has täsirli beýan edýär.

Ýokarda belläp geçenlerimiz real gahrymançylykly obrazlardyr. Ýazyjy şonuň ýaly tipleri durmuşda görmek bilen olaryň gahrymançylykly obrazyny döredýär.

Edebiýatda romantik gahrymançylykly obraz hem bolýar. Ýazyjy bu hili obrazda özüniň durmuşda görmek isleýän gahrymançylykly ajaýyp häsiýetini, hyjuwyny, ideýasyny jemläp görkezýär. M. Gorkiniň «Izergil garry» diýen eserindäki Dankonyň obrazy onuň aýdyň mysaly bolup biler.

Adamlar ýagty sährada ýaşaýar eken. Güýçli duşman gelip, olary garaňky tokaýlygyň içine kowýar. Tokaýlygyň içi hapa, batgalyk, gündiz hem gije ýaly garaňkylyk. Adamlar ol ýerde horlanýarlar, ýagty meýdana çykmagyň ýoluny bilmeýärler. Şol wagt Danko: «Adamlar üçin men näme ederin?!» diýip, gök gümmürdisinden-de batly ses bilen gygyrýar. «Onsoň birdenkä ol elleri bilen öz gursagyny ýardy-da, içinden ýüregini sogrup alyp, ony depesinde belent göterdi...

«Ýörün! — diýip, Danko gygyrda-da, ýanyp duran ýüregini belent tutup, onuň bilen adamlaryň ýoluny ýagtyldyp, öňe baka öz ornuna okduryldy...»¹.

Görşümüz ýaly, bu ýerde garaňky dünýäde (kapitalizm zulmunda) horlanýan adamlaryň bagtly, ýagty durmuşa ýetmekdäki ýoluny ýagtylandyrmak we olary şol durmuşa ýetirmek üçin Danko öz janyny (ýüregini) adamlara gurban edýär. Şunuň ýaly obraz Gorkiniň Laçyn we Burewestnik hakyndaky aýdymlarynda-da bar.

M. Gorkiý Dankonyň, Laçynyň, Burewestnigiň obrazynyň üsti bilen adamlaryň azat, bagtly bolmagy ugrunda janyny gahrymançylyk bilen gurban edýän rewolýusionerleriň obrazyny romantik häsiýetde suratlandyrýar.

Öňdebaryjy, progressiw edebiýatda berlen bular ýaly romantik gahrymançylykly obrazlar şol edebiýatda döredilen real gahrymançylykly obrazlar bilen özleriniň gahrymançylyklary

¹ M. Gorkiý, Eserler, 1 tom, Aşgabat, 1954, 273 sah.

boýunça bir-birine garşy durmaýarlar. Gaýtam, romantik gahrymançylykly obrazlar realistik gahrymançylykly obrazlaryň döremegini önünden alamatlandyrýar. Dankonyň ajaýyp häsiýeti M. Gorkiniň «Ene» romanyndaky Pawel Wlasowyň obrazyna real suratda ýüze çykýar.

Adamyň in ýokary derejedäki ajaýyp häsiýetini jemläp görkezýän gahrymançylykly obraz in ýokary derejedäki gapma-garşylykly göreş bilen baglylykda döreýär.

Gahrymançylykly obrazlar kähalatlarda tragiki häsiýete-de eýe bolýar. Zoýanyň, Krasnodon gahrymanlarynyň, Aýdogdy Tahyrowyň obrazy şonuň ýalydyr. Beýle tragik gahrymançylykly obrazlar adamlarda rewolýusion batyrlyk, optimizm, watançylyk, adamsöýüjilik, mertlik bilen hereket etmek ýaly in ýokary derejeli ajaýyp sypatlaryň ösmegine uly täsir edýär. Gahrymançylykly tragiki obraz bilen birlikde položitel tragiki obraz hem bolýar.

Tragiki obraz. Tragiki diýlip ösüp gelýän täzäniň köne tarapyndan heläk bolmagyna ýa-da ýiti garşylykly göreşde otrisatel gahryman tarapyndan položitel gahrymanyň heläk bolmagyna, onuň döreden ajaýyp zatlarynyň yok edilmegine we ş. m. gynançly waka aýdylýar.

Obrazy tragiki edýän zat gahrymanyň tragiki kysmatydyr. Ýiti göreşiň içinde hereket edýän, heläkçilikden gutulmagyň ýoluny tapyp bilmeýän položitel gahrymanyň takdyry onuň obrazyna tragiki häsiýet berýär. «Zöhre-Tahyr» dessanyndaky Zöhräniň we Tahyryň ýazgydy tragikidir. Olar özleriniň päk söýgülerine garşy duran gara güýçlerden gutulmagyň ýoluny tapyp bilmän, heläk bolýarlar.

«Leýli-Mežnun» dessanyndaky Mežnunyň we Leýliniň kysmaty hem edil şolaryňky ýalydyr.

Tahyryň, Zöhräniň, Mežnunyň tragiki takdyrynyň üsti bilen şol döwrüň sosial

deňsizligine protest bildirilýär. Emma sosial deňsizlikden gutulmak üçin ol obrazlar öz döwürüniň adamlaryna aýdyň ýol

salgy berip bilmeýärler. Ol obrazlaryň üsti bilen esasan deňsizlikden real bolmadyk güýçler bilen gutulyp bolar diýen düşünje—takdyra ynanmak düşünjesi öňe sürülýär. Ýokardaky tragiki ýazgytlaryň üsti bilen onuň ýaly düşünjäniň öňe sürülmegi öz döwrüniň sosial ýagdaýy, düşünjesi bilen baglydyr. XVII — XIX asyrdaky türkmen jemgyýetinde sosial deňsizlikden diňe real güýç (göreş) arkaly gutulmak boljakdygyna akyl ýetirilmändir.

Magtymguly, Seýdi ýaly türkmen nusgawy şahyrlarynyň döredijiligindäki liriki gahrymanlaryň obrazy hem tragikidir. Ol gahrymanlaryň galplyk, azgynlyk, agzalalyk ýaly jemgyýetçilik hadysalaryny ýok etmek, türkmen tirelerini birleşdirmek ugrundaky eden söweşeň çykyşlary şol döwrüň taryhy sosial şertleri zerarly başa barmandyr. Netijede olar tragiki ýagdaýa düşüp galypdyrlar.

Ýöne türkmen dessanlaryndaky tragiki obrazlara garanda, Magtymgulynyň, Seýdiniň döredijiligindäki gahrymanlaryň tragiki obrazy zähmetkeş halka has ýakyn duran, olaryň iň möhüm ideýalaryny, hyjuwlaryny aňladan söweşeň obrazlardyr.

Oktýabr wakalaryndan soňky döwürdäki türkmen edebiýatynda döredilen tragiki obrazlar öňki tragiki obrazlardan bütinleý tapawutlanýarlar. Birinjiden, öňki edebiýatdaky, aýratyn-da türkmen nusgawylarynyň döredijiligindäki liriki gahrymanlaryň tragiki obrazy öz döwüründäki zähmetkeş halkyň çydamsyz agyr ýagdaýyny aňladýan bolsa, türkmen edebiýatynda döredilen tragiki obrazlar halk köpçüliginiň hasratly ahwalyny däl-de, aýry-aýry adamlaryň pajygaly ýagdaýa düşendigini aňladýar.

Ikinjiden, köne edebiýatdaky tragiki obrazlar zähmetkeş halkda sosial deňsizlik zerarly döreýän otrisatel hadysalary ýigrenmegi, oňa protest bildirmegi aňladýar, emma ol otrisatel hadyslary ýok etmegiň dogry ýoluny salgy berip, halky aýdyň düşüňjelilik bilen aýgytly synpy göreşe mobilizläp bilmeýär.

Sebäbi ol agyr kysmatly gahrymanlaryň we olar bilen bir pozisiýada duran adamlaryň özleri şonuň ýaly dogry ýoly saýgaryp bilmändirler. Sowet edebiýatynda bolsa kyn ýagdaýa duşýan gahrymanyň özi ýa-da onuň bilen esasan bir pozisiýada duran adamlar hem ýazyjy otrisatel hadysany ýok etmegiň dogry ýoluny gowy saýgarýarlar. Türkmen edebiýatynda döredilen tragiki obrazlar otrisatel hadysalara diňe bir protest bildirmegi, ony ýigrenmegi aňlatman, halky dogry ýol bilen aýgytly göreşe-de mobilizleýär. Berdi Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim» dramasyndaky Aşyryň tragiki obrazy hem şeýle obrazdyr. Duşman okundan Aşyryň ölmegi onuň ejesini, Artygy, beýleki ýoldaşlaryny, söýgülisini agyr gynandyrmak bilen birlikde, olarda duşmana garşy rehimsiz göreşmek, ýeňmek hyjuwyny ösdürýär.

Şonuň ýaly tragiki obrazlardan Ata Gowşudowyň «Juma» pýesasyndaky Seýitmyrat aganyň, onuň ogly ýagmyryň obrazyny we başgalary görkezmek bolar. Bu gahrymanlaryň ölümi olaryň ýoldaşlarynda we tomaşaçylarda çuňňur gynanç döretse-de, pessimistik duýgy döretmeýär, gaýtam, tersine optimistik hyjuwy güýçlendirýär. Şonuň ýaly häsiýetleri bilen türkmen edebiýatynda berlen tragiki obraz köne edebiýatdaky tragiki obrazlardan tapawutlanýar.

Ýumoristik obraz. Käbir adamlaryň asyl bolşy gülküli bolýar, ýazyjy şonuň ýaly adamlaryň gylyk-häsiýetini, bolşuny gülküli obrazda jemläp görkezýär. Gahrymanyň başgalarda döredýän gülküsine komiki gülki diýilýär. Komiki gülki hem iki hili bolýar. Degişme, şatlykly (ýumoristik) gülki we gahar-gazaply, awyly (satiriki) gülki.

Ýumoristik gülki arkaly ýumoristik obrazlar döredilýär. «Kemine» dramasyndaky Keminäniň obrazy, «Keýmir Kör» pýesasyndaky Warryk batyryň obrazy, «Bagtly ýigit» powestiniň birinji ýarymynda Arnagulyň obrazy, «Köpetdagyň eteginde» diýen romandaky Wüşiniň obrazy, N.

Saryhanowyň «Giýew» diýen hekaýalar toparyndaky Hangeldiniň obrazy ýumoristik obrazdyr.

Warryk batyr. Onuň uly gürlemegi, aslynda özi gorkak bolsa-da, başgalary gorkaklykda aýyplamagy, ýesir düşen bir eýran nökerini saklap durka, oňa haýbat atmagy, emma ýesiriň her bir hereketinden gorkup, töweregine ýaltaklap titremegi we ş. m. gülküli hereketleriniň üsti bilen onuň gülküli häsiýeti ýüze çykyar. Şonuň ýaly gülküli häsiýeti görkezýän obraza ýumoristik obraz diýilýär.

Ýumoristik obrazda köplenç položitel gahrymanyň häsiýetinde bolan ownuk ýetmezçilikler görkezilýär we onuň üstünden gülünýär. Emma ýazyjy ony otrisatel gahrymanlar ýaly özüne garşy pozisiýada goýmaýar-da, diňe ownuk kemçiliklerini belläp geçýär. Ýazyjy gahrymanyň häsiýetiniň ýetmez taraplarynyň üstünden gulse-de, oňa duýgudaşlyk bildirýär.

«Bagtly ýigit» powestinde Annagulynyň ýaş wagtyndaky sölpüliginiň (atyny suwa ýakyşy, awa gidişi, synçylaryň ýanynda bolşy), ýaltalygynyň (pagta ýygymyna hemmelerden giç barşy) üstünden gülünýär. Emma onuň ýaly häsiýetleri bolandygy üçin awtor ony ýigrenmeýär, okyjynyň-da Annagula simpatiyasy ýok bolmaýar. Sebäbi ondaky ol ýetmezçilikler onuň häsiýetiniň esasy položitel (sadalygy, mylaýymlygy we ş. m.) taraplaryny ýoga çykaryp bilmeýär. Şeýle ýagdaý aýratyn-da Wüşiniň obrazyna aýdyň görkezilýär. Wüşiniň gorkaklygynyň, ynanjaňlygynyň üstünden gülünýär. Emma ol häsiýetleri Wüşiniň oba emlägini ak ýürek bilen goramak, zähmet söýmek, adamlar bilen ak ýürekli aragatnaşyk etmek ýaly oňat häsiýetlerini kemsitmeýär. Kemsitmezliginiň sebäbi-de Wüşiniň häsiýetiniň etmez taraplary onuň hereket edýän şertlerinde onçakly gorkuly we zyýanly däl.

Ýumoristik obrazda hemme halatlarda položitel gahrymanyň diňe ownuk kemçilikleri gülki arkaly açylyp görkezilýär diýip düşünmeli däl. Onda gahrymanyň položitel häsiýetleri-de

gülki arkaly ýüze çykarylýar. «Kemine» dramasyndaky Keminäniň obrazy ýumoristik obrazdyr. Ol obrazda Keminäniň ýiti akyllylyk, ugur tapyjylyk ýaly ajaýyp häsiýetleri şöhlelenýär.

Ýumoristik obrazlar adama hezil bermek bilen birlikde, örän uly terbiýeçilik ähmiýetine-de eýedir. Ýumoristik obrazlaryň köpüsiniň üsti bilen döredilýän gülki durmuşda kän duş gelýän ownuk ýetmezçilikleri bolan adamlary terbiýelemegiň örän täsirli serişdesidir.

Satiriki obraz. Satirada-da adam häsiýeti gülküli formada suratlandyrylýar. Ýöne ol gülki ýumoristik gülküden tapawutlanýar. Satira — gahrymanyň häsiýetiniň otirisatel taraplarynyň üstünden gülünýän gaharly, awyly gülküdir. Satiriki gülki döredýän häsiýet bilen ýazyjy ylalaşmaýar. Agahan Durdyýew «Bally molla» hekaýasynda Bally mollanyň gülkünç häsiýetini onuň gülkünç hereketiniň, sözleriniň (Näzik eje bilen edýän gürrüňi, Gözeli aljak bolup sakgalyny syryşy, öňki molla egin-başlaryny taşlap egnine jilikge geýmegi, başyna tahýa geýip «ýigiti» bolmagy, şeýdip Gözeliň ýanyna barýarka, ýolda ony itiň ýarmagy, dokmaçy aýallaryň ýanyna baranda masgara bolmagy we ş. m.) üsti bilen ýüze çykaryp görkezýär. Awtor Bally mollanyň gülkünç häsiýetini gülki bilen ýazgarýar. Şol gülki bilen Bally mollanyň bet häsiýetlerine ýigrenç döredýär.

Satiriki obraz dürli-dürli serişdeler arkaly döredilýär. Ironiýa we sarkazm şonuň ýaly serişdelerdendir.

Ironiýa ýumoristik obrazy döretmegiň hem serişdesi bolup biler. Ironiýa diýmek — ýaňsylama, ýaňsa almak diýmekdir. Ýaňsylama bolsa gaharsyz, şatlykly hem bolup biler, gaharly-awuly-da bolup biler.

Goýunlara gelegurtlar çozan agşamy, Wüşä möjekler ýok edilenden soň, çadyrda uklanda düşsürgäp: «Haý. zalym! alandyrla-haw... gyýu, haý, haý, haý, haý, ho, bas-ha!» diýip

gygyrýar. Ol oýalygyndaky ýaly düýşünde-de möjeklerden gorkýar. Çadyryň bir gapdalynda oturan adamlar oňa:

— Sen, Wüşi kel, çadyryň içinde möjek kowalaýarmyň, näçe möjek öldürdiň? — diýip, Wüşiniň gorkaklygyny ýaňsylaşyp gülüşýärler. Bu ýaňsylama gaharsyz — şatlykly ýaňsylamadyr.

Biz Keminäniň «Bir tüýsli» diýen goşgusynda-da ýaňsylamanyň bardygyny görýäris. Kemine ol goşguda tomzagy Äraly işana meňzedip suratlandyrmak bilen Äraly işany ýaňsylaýar. «Kemine» dramasynda-da Äraly işanyň obrazy ýaňsylama bilen aýdyňlaşdyrylýar. Bu ýaňsylama öňde görüp geçenimiz ýaly, degişme, şatlykly ýaňsylama däl-de, gahar-gazaply, awuly ýaňsylamadyr. Ine şunuň ýaly awuly ýaňsylama satiriki obraz döretmegiň iň esasy serişdesidir. Satiriki obraz döretmegiň esasy serişdeleriniň biri bolan sarkazm iň ýokary derejeli gahar-gazaply paş ediji gülküdür. Kemine «Kazym» diýen goşgusynda:

Diýsem kazylar kärini,
Aýdyp bolmaz-la ýaryny
Ýalan sözleriň baryny
Satarsyňyz pula, kazym —

diýip, kazylary gülküli gahar-gazap bilen paş edýär.

Ironiýadan sarkazmyň tapawudy ironiýada otrisatel häsiýetleriň üstünden ýaňsylanyp gülünse, sarkazmda ýaňsylanyp, kakdyrylyp gülünmegi hökman däl. Otrisatel tipiň bolşy edil öz görnüşi ýaly gönümel suratlandyrylmak bilen hem onuň üstünden gülnüp bilner.

N. Saryhanowyň «Giýew» diýen hekaýalar toparyndaky Hümmet baýyň däli ýaly bolup içiniň gysmagy, Alynyň aryny Ahmetden çykarar diýen ýaly edip, aýallaryny urmagy, Suwhan işana dilegde boluň diýmegi, iň ahyrynda-da onuň tussag edilip, araba mündürilip alnyp ugralanda bolşy gülki döredýär. Şol gülki sarkazmdyr.

Umuman aýdanda, satiriki obraz otrisatel gülkünç häsiýetleri şählelendirýän obrazdyr. Satiriki obrazyny mazmuny bolan gülkünç otrisatel häsiýet ýönekeý otrisatel häsiýetden tapawutlanýar.

Bally mollanyň obrazyny bilen «Bagtly ýigit» powestindäki Hojagulyynyň obrazyny deňeşdirip göreliň. Olaryň ikisi-de otrisatel tipdir. Emma Hojagulyynyň bolşy Bally molla ýaly gülküli gahar döretmeýär-de, gülküsiz gahar döredýär. Şonuň üçin hem onuň obrazyny satiriki obraz däl-de, otrisatel obrazdyr.

Obrazyny satiriki ýa-da gülküsiz otrisatel bolmagy gahrymanyň häsiýetine (obrazyny mazmunyna) baglydyr. Gahrymanyň häsiýeti hem otrisatel, hem gülkünç bolmasa, onuň obrazyny satiriki bolup bilmez. Bu obýektiw kanundyr.

Şu ýerde bir zady belläp geçmek gerek. Edebi tankytda käwagtlarda «Köpetdagyň eteginde» diýen romandaky Ýelliniň obrazyna N. Pommanyň hekaýalaryndaky Narly Nepesowiç, Taýlak Hyzzyn ýaly gahrymanlaryň obrazyna satiriki obraz hökmünde seredilýär. Aslynda bolsa ol gahrymanlaryň obrazyny okyjyda güлки döretmeýär. Ol gahrymanlar akylly mekirlik bilen hereket edýärler. Dogry, N. Pommanyň özi-de Narly Nepesowiç, Taýlak Hyzzyn we başga-da şolar ýaly käbir gahrymanlarynyň obrazyny, olaryň daşky görnüşiniň betgelişikligi bilen satiriki obraz edip görkezmäge meýil edýär. Emma, näme-de bolsa, ol gahrymanlaryň häsiýeti, hereketi gülkünç bolmansoň, olaryň obrazyny-da gülkünç otrisatel, ýagny satiriki obraz bolup bilmeýär.

Käbir obrazlaryň gülkünç bolmagy ýa-da bolmazlygy aýry-aýry konkret-taryhy döwürler bilen baglanyşyklydyr. N. Pommanyň «Italmaz» atly bir perdeli satiriki pyesasyndaky Italmazyny inine ören iteşene em bolar öýdüp aýal geýmini geýmegi häzirki döwrüň düşüňjeli adamlary üçin gülkünçdir. Emma rewolýusiýadan öňki döwrüň adamlaryna weli onuň ýaly yrym-ýom gülkünç bolmandyr, sebäbi olar ol zatlaryň biderekdigine akyl ýetirip bilmändirler. Häzirki döwrüň

düşünjeli adamlary bolsa ol yrymlaryň peýdasyzlygyny bilýärler. Şoňa görä-de olar üçin Italmaryň bolşy, onuň obrazy gülkünç bolup çykýar.

Görüp geçişimiz ýaly, türkmen edebiýatynda satiranyň esasy materialy yzagalak adamlaryň aňynda saklanýan könäniň zyýanly galyndylary bolup durýar. Ösüşe zyýan berýän şol tetelli galyndylary satiriki obrazlar arkaly paş etmek örän uly jemgyýetçilik ähmiýetine eýedir.

Epiki we liriki obraz. Epiki obraz gahrymanyň wakalaryň içinde edýän hereketiniň, gepleşiginiň, galyberse-de iç gepletmeleriniň, duýgularynyň beýan edilmegi, suratlandyrylmany arkaly aýdyňlaşýan obrazdyr. «Aýgytly ädim» romanyndaky Artygyň, Aşyryň, Iwan Çernýşowyň, Halnazar baýyň, «Köpetdagyň eteginde» diýen romanyndaky Hoşgeldiniň, Pökgeniň, Ýelliniň, «Meret» powestindäki Merediň, «Kitap» diýen hekaýadaky Welmyrat aganyň, «Doganlar» romanyndaky Saparmyradyň, Ýefimowyň, «Ganly saka» poemasyndaky Çaryýaryň we şulara meňzeşleriň obrazy epiki obrazdyr.

Liriki obraz epiki obrazdan tapawutlanýar. Ol esasan gahrymanyň belli-belli pursatlardaky belli bir sebäbe görä möwç uran joşgunly duýgusynyň beýan edilmegi bilen aýdyňlaşýar. Magtymgulynyň, Seýdiniň, Zeliliniň, Mollanepesiň, Keminäniň, Mätäjiniň, Durdy Gylyjyň, Rehmet Seýidowyň, Gara Seýitliýewiň we başga şahyrlaryň liriki eserlerindäki liriki gahrymanlaryň obrazy aýdylana mysaldyr.

Beýle diýildigi liriki obraz diňe duýgy arkaly aýdyňlaşýar diýildigi däl. Ol kähalatlarda hereketiň, gepleşiğiň üsti bilen hem aýdyňlaşyp biler. Ýöne oňa garanda, liriki obrazyň duýgy arkaly şekillenşi esasy orun tutýar.

Epiki obraz bilen liriki obrazyň mundan başga-da birnäçe tapawutlary bar. Şahyryň eserleriniň hersinde bir liriki gahrymanyň obrazy däl-de, onuň ähli liriki eserlerinde galapyn bir liriki gahrymanyň obrazy şekillenýär. Ýazyjynyň,

dramaturgyň eserlerinde beýle däl. Olaryň aýry-aýry eserlerinde aýry-aýry gahrymanlaryň obrazlary döredilýär. Dogry, N. Saryhanowyň «Ak tam» ýaly hekaýalar toparynda şol bir gahrymanlar suratlandyrylýar. Emma ýazyjynyň bir bitewi eser ýaly bolup duran ol hekaýalaryndan beýleki eserlerinde başga gahrymanlar hereket edýär.

Liriki obraz köp tarapdan şahyryň hut özüne ýakyn bolsa, epiki obraz käbir halatlarda bolaýmasa, käri, ýaşı, işleýiş şertleri we şuna meňzeşleri taýyndan ýazyjynyň özüne çalym edip durmaýar.

Şahyr özüniň aşyk bolan ideýalaryny liriki gahrymanyň — meniň üsti bilen beýan etse, ýazyjy, dramaturg ony aýry-aýry položitel gahrymanlarynyň üsti bilen beýan edýär.

Ýazyjy epiki obraz döredende, gahrymanyň portretini konkret-duýarlykly formada suratlandyrsa, şahyr liriki gahrymanyň onuň ýaly portretini suratlandyрмаýar diýen ýalydyr. Mysal üçin, biz Beki Seýtäkowuň «Gyz salgydy» powestini okanymyzda, Gurban uzynyň, Durdy goturyň, Myradyň, Annagülüň we beýleki gahrymanlaryň portretini görýäris. Emma biz Seýdiniň eserlerinde liriki gahrymanyň portretini görüp bilmeýäris. Epiki obraz bilen liriki obrazyň ine şonuň ýaly özboluşly, tapawutly taraplary bar.

Bu ýerde epiki we liriki obrazlaryň özboluşly tapawutlarynyň emele gelmeginde olaryň tipleşdirilişleri aýgytlaýjy rol oýnaýan ýaly bolup görünýär. Dogry, obrazlaryň bu iki görnüşindäki aýratynlyklaryň emele gelmeginde olaryň suratlandyrylyş tärleri-de uly rol oýnaýarlar. Emma olardaky tapawudyň emele gelmeginde gahrymanlaryň häsiýetindäki, bolşundaky aýratynlyklar kesgitleýji rol oýnaýarlar. Liriki gahrymanlar epiki gahrymanlara garanda has duýguçyl bolýarlar. Ýazyjy ýa-da şahyr şonuň ýaly duýguçyl gahrymanyň bolşuny görkezmekçi bolsa, ony liriki obrazda has gowy şekillendirip biler. Bu mazmunyň özüne laýyk forma talap edýänligi üçin şeýle bolýar.

Liriki obrazlaryň köplenç şygry formasynda ýazylan eserlerde döredilmegi-de ýöne ýerden däl. Emosional häsiýete eýe bolan joşgunly duýgyny beýan etmek üçin şygry formasy has gowy gelişýär. Poetik forma özüniň dürli spesifik serişdeleri arkaly duýgyny öz tempinde, özüne laýyk sazalaşykly rowüşde aňlatmaga giň mümkinçilik berýär.

Epiki obraz bilen liriki obrazyň tipikleşişinde-de tapawut bar. Epiki obrazda esasan halkyň belli bir sosial toparyna degişli sypatlar jemlense, liriki obrazda halkyň giň masştabdaky öňdebaryjy toparyna degişli duýgy-häsiýet, oý-pikir, arzuw-isleg beýan edilýär. Mysal üçin, Agahan Durdyýewiň «Meret» powestindäki Merediň obrazynda ýersiz-suwsuz garyp daýhanlaryň ýer-suw reformasy döwründäki boluşlary şöhlelense, Hojanepes Çaryýewiň şol döwürler bilen baglanyşykly şygrylaryndaky liriki gahrymanyň obrazynda ýigriminji-otuzynjy ýyllardaky öňdebaryjy türkmen daýhanlary bilen birlikde işçilere, intelligentlere degişli bolan häsiýetler, oý-pikirler, duýgular hem öz beýanyny tapýar. Liriki gahrymanyň obrazynda halkyň dürli gatlaklarynyň öňdebaryjy wekillerine degişli häsiýetdir duýgularyň jemlenýändigini Magtymguly, Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes ýaly türkmen nusgawylarynyň lirikasynda has-da aýdyň görmek bolýar.

Çeper obraz we onuň dürli-dürli görnüşleriniň esasy aýratynlyklary ýokarda görüp geçenlerimiz ýalydyr. Emma biz bu ýerde çeper obrazyň ähli meselelerini gozgandyrys diýip aýtmaýarys. Edebiýatyň iň esasy meselesi bolan, edebiýaty jemgyýetçilik aňynyň beýleki görnüşlerinden tapawutlandyran iň esasy zat bolan çeper obraz hakyndaky mesele örän giň we düýpli problemadyr. Bu meseläniň nazary taýdan çuň işlenmegi diňe bir çeper edebiýatyň ösmeginde däl, okyjylaryň oňa doly we dogry düşünmeklerinde-de örän möhüm ähmiýete eýedir.

EDEBI ESERLERIŇ KOMPOZISIÝASY WE SÝUŽETI

Kompozisiýa. Kompozisiýa latyn sözi bolup, onuň türkmençe manysy düzmek, gurmak diýmekdir. Jaý salýan ussanyň agaç, kerpiç, sement we ş. m. materiallary ýerli-ýerinde goýup we olary bir-birine berkidip, bitewi jaý gurşy ýaly, ýazyjy hem durmuşdan alýan häsiýetlerini, wakalaryny, tebi-gat kartinalaryny we ş. m. materiallaryny ýerli-ýerinde ulanyp, olary bir-biri bilen baglanyşdyryp suratlandyrmak arkaly bitewi eser döredýär. Eseriň şonuň ýaly bitewi bolmagy gahrymanyň häsiýetiniň açylmagy, onuň obrazynyň aýdyňlaşmagy üçin iň zerur şertleriň biridir.

Durmuşdaky her bir adamyň häsiýeti, ideýasy adamlaryň belli bir topary bilen, durmuş wakalarynyň, hadysalarynyň belli bir kompleksi, başgaça aýdanda, durmuşyň bitewilikde alnan belli tarapy bilen baglylykda ýüze çykýar we aýdyňlaşýar. Bu çeper eserlerde-de şeýledir. Ýazyjy gahrymanyň häsiýetiniň, ideýasynyň ýüze çykmagy üçin zerur bolan durmuş materiallarynyň iň esasyalaryny, iň häsiýetlilerini saýlap alýar we olary durmuşdaky ýaly formasynda bir-biri bilen baglanyşdyrýar. Mollanepesiň «Zöhre-Tahyr» dessanynda Babahan şa bilen Bahyr weziriň gudaçylyk ähtnamasyny baglaşmagy, Bahyr aradan çykansoň, Babahanyň ähtinden dänmegi, Hasan bagbanyň söýgülileri şugullamagy, Tahyryň derýa taşlanmagy, gahrymanlaryň durmuşy bilen baglanyşykly soňky wakalar, tebigat görnüşleri suratlandyrylýar. Dessandaky onuň ýaly wakalar we aýry-aýry gahrymanyň belli maksat bilen edýän hereketi bir-biriniň başlanmagyna, ösmegine, soňlanmagyna sebäp bolýar. Mysal üçin, Zöhre bilen Tahyryň bag seýline barmagy Hasanyň olary ýamanlamagyna sebäp bolýar. Hasanyň şugullamagy bolsa Zöhre bilen Tahyryň söýgi gatnaşyklarynyň wagtlaýynça tamamlanmagyna we olaryň durmuşynda başga wakalaryň başlanmagyna sebäp bolýar.

Gahrymanlaryň gatnaşyklarynyň, durmuş wakalarynyň, predmetleriniň şunuň ýaly bolup, bir-biri bilen baglanyşmagy netijesinde «Zöhre-Tahyr» dessanynda bitewi gurluş emele gelipdir.

Şunuň ýaly çeper eserdäki temanyň, ideýanyň, obrazyň aýdyňlaşmagyna hyzmat edýän gahrymanlaryň gatnaşyklarynyň, durmuş wakalarynyň, hadysalarynyň, predmetleriniň ýerli-ýerinde bolup baglanyşmagy esasynda emele gelýän gurluşa eseriň **kompozisiýasy** diýilýär.

Çeper eserdäki her bir bölüm, her bir waka, her bir gahrymanyň portreti, oýlanmagy, hereketi, peýzaž we şuna meňzeşler şol eserde suratlandyrylýan tutuş kartinanyň bir bölegidir. Eseriň kompozisiýasynyň berkligi şol bölekleriň nähili derejede baglanyşýandygyna baglydyr.

Epiki we drama eserleriniň bölekleriniň bir bitewi bolup birleşmeginde iň esasy rol oýnaýan zat gahrymanlaryň göreşleriniň, hereketleriniň, gatnaşyklarynyň bir-biri bilen baglanyşykly bolmagydyr. Eger ol baglanyşmasa, eserde suratlandyrylýan wakalaryň hem baglanyşygy gowşak bolýar. Sebäbi durmuşyň jemgyýetçilik wakalary, hadysalary gahrymanlaryň gatnaşyklaryndan, hereketlerinden, göreşlerinden ybarat bolan zatdyr. Ýokarda biz «Zöhre-Tahyr» dessanynda suratlandyrylýan wakalary belläpdik. Şol wakalar dessandaky iki topara bölünip, bir-birine gapma-garşy duran gahrymanlaryň gatnaşyklarynyň, hereketleriniň, göreşleriniň baglanyşmagy netijesinde özara sepleşen wakalardyr.

Tahyr, Zöhre, Mahym, Adyl şa, Kamaryl-Zaman ýaly poležitel gahrymanlar dessanda öňe sürülýän erkin söýgi ugrundaky göreşe gowy garaýyş, oňat maksat bilen, Babahan, Gara Çomak ýaly otrisatel gahrymanlar bolsa bet maksat bilen gatnaşýarlar. Şeýlelikde, olaryň gatnaşyklary-da, hereketleri-de, şonuň bilen baglylykda ýüze çykýan, dowam edýän wakalarda özara baglanyşýarlar we eserdäki suratlandyrylýan, göreşiň esasy liniýasyny, düýp ideýany öňe sürýärler.

Her bir adam durmuşyň örän köp taraplary bilen iş salyşýar. Şeýle bolsa, onda edebi gahrymanyň eserde suratlandyrylýan esasy göreşden başga-da durmuşyň köp taraplary bilen gatnaşykda bolýandygy düşnükli. Ol gahrymanyň obrazynyň hemmetaraplaýyn açylmagy üçin möhüm material bolup hem hyzmat edýär. Emma çeper eserde her bir gahrymanyň durmuşyň beýleki taraplary bilen edýän gatnaşyklary, oňa bolan garaýyşlary, ol hakdaky düşüňjeleri onuň eserde suratlandyrylýan esasy göreş liniýasynda edýän hereketleri, tutýan maksady bilen utgaşdyrylyp suratlandyrylmalydyr. Eger ýazyjy gahrymanyň durmuşynyň eserdäki suratlandyrylýan düýp tema we ideýa bilen baglanyşmaýan taraplaryny-da görkezse, onda birinjiden, eseriň kompozisiýasy gowşak bolar. Sebäbi her bir eserdäki adamlaryň hereketlerini, bolýan wakalary bir bitewi forma birleşdirýän zat şol eserde berilýän göreş liniýasydyr.

Ikinjiden, ol ýagdaý eserdäki düýp temanyň, ideýanyň, obrazlaryň esasy taraplarynyň aýdyňlaşmak depginini haýalladar we şol esasy zatlardan okyjynyň ünsüni sowar. Şu ýagdaýy nazarda tutmak bilen N. Çernýşewskiý: «Öz-özünden jikme-jik belli bolmasa-da, çylşyrymly ýa-da ajaýyp zat — ssena, häsiýet, epizod — eger ol eseriň esasy ideýasyny doly aňlatmaga hyzmat etmeýän bolsa, onda ol eseriň çeperçiligine zyýan ýetirýär»¹ diýen pikiri öňe sürýär. Görnükli rus ýazyjysy A. S. Serafimowiç öz döredijiligi barada gürrüň edende, ony tassyklap, şeýle diýýär: «Material gowy bolsa-da, aýdyň bolsa-da, eger ol öz gezeginde esasy liniýany, düýp pikiri öňe sürmeýän bolsa, men ony taşlaýaryn»²

Eserdäki bölekleriň hemmesini özüne birleşdirýän baş tema, merkezi liniýa kompozisiýanyň özenidir. Şoňa görä-de, eserde

¹ Русские писатели о литературном труде, т. 2, Ленинград, 1955, стр. 332.

² Там же, т. 4, стр. 669.

gozgalýan düýp temanyň çuňdan suratlandyrylmagy kompozisiýanyň esasynyň berk bolmagyny üpjün edýär. Ata Gowşudowyň «Gandym awçynyň maşgalasy» diýen hekaýasynda uruşda gurban bolanyň patasyny almak, ýasyny tutmak ýaly zatlara wagt ýitirmän, has anygy—ölüm zerarly özüni ýitirmän, ýeňşi tizleşdirmek ugrunda göreşmek meselesi esasy tema bolup, gaty gowy aýdyňlaşýar. Şonuň üçin hekaýadaky kompozisiýanyň özeni-de sagdyn.

Kompozisiýanyň berk bolmagy üçin gahrymanlaryň hereketiniň, wakalaryň baglanyşygyndan, esasy temanyň çuň aýdyňlaşdyrylmagyndan başga-da, gahrymanlaryň eserde suratlandyrylýan beýleki zatlar (tebigat kartinalary, durmuşda ulanylýan predmetler we ş. m.) bilen hem baglanyşygynyň bolmagy zerurdyr. Muny edebiýatyň görnükli wekilleri mydama nygtap belläpdirler. A. S. Serafimowič şeýle diýýär: «...wakanyň çäGINE girýän köpçüligiň we aýry-aýry adamlaryň hal-ahwalynyň, edil şonuň ýaly-da peýzažyň umumy sazlaşykly kartinasyny bermek gerek»³.

Şu talaby berjaý etmegýň şowly nusgalaryny türkmen sowet ýazyjylaryndan B. Kerbabaýewiň, H. Ysmaýylowyň proza eserlerinde, R. Seýidowyň lirikasynda, Ş. Kekilowyň «Kareliýa jeňnelinde» we başga eserlerde aýdyň görmek bolýar.

«Amyderýanyň aňyrsyna gözyetmez mele suwy çaykanýardy. Onuň üstünde gurlan, depesi aýlaw-aýlaw, edil kejebe ýaly demir köpri hin ýaly garalyp gidýärdi. Şol hinden Amyderýanyň depesinden bolsa doly sostaw wazyrdap gelýärdi. Köpri onda-da sarsmaýardy...» («Aýgytly ädim»). Ine şu görnüş romanda öz-özlüğindäki zat hökmünde däl-de, oňa seredip duran Artygyň düşüncesiniň ösmegine, watançylyk duýgusynyň möwç urup ýüze çykmagyna sebäp bolan kartina hökmünde surtlandyrylýar. Amyderýanyň görnüşi Artygyň derdini gozgaýar: «Gözel derýa «Doýmadyma» bakan akman,

³ Русские писатели о литературном труде, т. 2, Ленинград, 1955, стр. 667.

Mara, Tejene, Ahal çöllerine bakan aksa bolmaýamy? Şonda daýhan suwsuzlyk, guraklyk belasyna duçar bolmazdy! Bol suw bol ýer bilen tapyşa, ülke gülzara aýlanardy!...» Şeýlelikde, bu ýerde Amyderýanyň şekili Artygyň durmuşy, arzuwy bilen berk baglanyşdyrylýar.

R. Seýidowyň goşgularynyň aglabasynda liriki gahryman bilen tebigat berk baglanyşýar. Tebigat ähli gозelligi bilen liriki gahrymanyň estetiki duýgusyny ösdürmäge, ruhuny götermäge, ýaşaýşa bolan höwesini artdyrmaga hyzmat edýär.

Kenaryna gelsem Jeýhunynyň gaýnap,
Maňa in ýakymly heňlerin çalýar,
Üstünde mele reňk tolkunlar oýnap,
Çagalyk günlerim ýadyma salýar.

(«Ýene geldim, Lebap, saňa».)

Salam saňa, mydam maňa keýpi-sapa beren sen, bag!

Ýene geldim, hoş ysyňdan ýene joşgun alýan bu çag...
Gök otlaryň «otur» diýip, aýagyma ýapyşmakda.
Uruş bizi aýra saldy, eşidensiň sen bu hakda?

(«Bag»)

Tebigat görnüşleri gahryman bilen şunuň ýaly ysnyşykly gatnaşykda görkezilende, ol eserdäki obrazy, ideýany aýdyňlaşdyrmaga uly hyzmat edýär we onuň kompozisiýasyny düzýän gahrymanlaryň duýgusy, hereketi, gatnaşýan wakalary bilen sepleşip gidýär. Tebigat görnüşini wakanyň geçýän ýeriniň fony hökmünde berlende-de, ol gahrymanlaryň durmuşy, göreşi bilen baglanyşdyrylmalydyr. Tebigy şert belli derejede adamlaryň durmuşyna, göreşine täsir edýär. Çeper eserde şol görkezilende, peýzaž eseriň beýleki elementleri bilen birigýär. Peýzaž şeýle suratlandyrylmadyk wagtynda, ol gahrymanlar bilen tutuşmaýan öz-özlügindäki, şonuň bilen birlikde artykmaç zat bolar.

Kompozisiýa žanrlaryň we olaryň görnüşleriniň hemmesinde bir meňzeş däl. Hekaýadaka garanda — powestdäki,

powestdäkä garanda — romandaky gurluş çylşyrymlydyr. Sebäbi hekaýada az sanly gahrymanlaryň, bir-iki sany wakanyň baglanyşygy esasynda gurulýan kompozisiýa bolýar, romanda weli köp gahrymanlaryň, köp wakalaryň baglanyşmagy esasynda kompozisiýa düzülýär. Şonuň üçin romanyň gurluşy-da has çylşyrymly bolýar. Bir perdeli pýesalar bilen köp perdeli pýesalaryň gurluşyndaky tapawut barada aýdylanda-da şeýledir.

Epiki hem-de drama eserlerine garanda liriki eserleriň kompozisiýasy aýratyn özboluşly häsiýete eýedir. Liriki eserde epiki hem-de drama eserlerindäki ýaly gahrymanlaryň gapma-garşylykly göreşleriniň, wakalaryň kartinasy giňden suratlandyrylmaýar-da, belli bir ýagdaýyň, görnüşiniň täsiri bilen liriki gahrymanda emele gelen duýgy beýan edilýär. Şol duýgy özüniň aýdyňlaşmagyna hyzmat edýän liriki goşgudaky bölekleriň — diýilýän zatlaryň hemmesini baglanyşdyrýar. Türkmen nusgawy şahyry Zelili «Watanym, seni» goşgusynda öz ýurdunyň tebigaty, ýabany haýwanlary, bakjaly baglary, ýazy, gyşy, duşmana gaýtawul berýän batyr ýigitleri, olaryň ruhuna ganat bekleýän gelin-gyzlary we ş. m. örän köp zatlary barada söz açyp, olara bolan söýgüsini beýan etmek bilen özüniň çuňňur watançylyk duýgusyny ýüze çykarýar. Goşguda agzalýan zatlaryň hemmesi şol duýgy bilen berk baglanyşýar. Netijede şygyrda şol duýgyny beýan etmäge laýyk gelýän kompozision gurluş emele gelipdir.

Türkmen nusgawy şahyrlarynyň, türkmen halk şahyrlarynyň we beýlekileriň bir liriki goşguda (esasan öwüt-nesihat, filosofik, agitation goşgularda) durmuşyň köp meselesi gozgalýar. Magtymgulynyň «Gidiji bolma» goşgusynda jemgyýetçilik durmuşynyň örän köp meseleleri gozgalýar. Birden seredäýmäge ol meseleleriň her biri özbaşdak ýaly, beýlekileri bilen baglanyşmaýan ýaly bolup görünýär. Emma şygýrdaky esasy duýgyny, pafosy, ideýany kesgitläniňde, ol başga hili bolup çykýar. Goşgynyň esasy pafosy, düýp ideýasy

adamkärçiligi ösdürmekden ybaratdyr. Ol goşgynyň özünde-de nygtalyp bellenipdir:

Maksat — bu sözlere kylgyl ygtybar,

Çyn adama her wagt adamlyk derkar.

Bu eserde gozgalýan watany söýmeklik, kişige ýalan söz, gaty söz aýtmazlyk, men-menlik etmezlik, gurbatyň barka, öli ýaly bolup ýatmazlyk, rehimdar bolmak we ş. m. meseleleriň hemmesini düýp ideýa we pafos özünde birleşdirýär. Ol meseleleriň barysy esasy ideýany giňden beýan etmek üçin zerur.

Türkmen poeziýasynda soňky döwürde has-da köp peýda bolup başlan konkret mazmunly goşgularyň kompozision gurluşy başga hili häsiýetdedir. Bu hili şygýrlarda duýgy, pafos, ideýa durmuşyň köp meselesi bilen baglylykda däl-de, belli bir ýagdaýy bilen baglylykda ýüze çykarylýar. Goşguda beýan edilýän duýgynyň, ideýanyň has-da ýokary görterilmegine sebäp bolýan ýagdaý konkret suratlandyrylýar, soň ol ýagdaýyň liriki gahrymanyň kalbynda nähili düşünjäni, nähili ideýany ösdürendigi beýan edilýär. Kerim Gurbanpesowyň «Ömrümde bir gezek ýalan sözledim» diýen goşgusynda şeýle ýagdaý suratlandyrylýar:

...Men-de meýletinlik lybasyn geýip,
Wagona münemde Aşgabadymdan,
«Kaka, kaka, nirä gidýärsiň?» diýip,
Gözleriň sykanyň çykmaz ýadymdan.
Şonda köşeşdirmäň, amatyn tapman,
«Daýyňlara!» diýip, aldapdym, oglum!
Gol bulap galaňda gözleriň gyrpman,
Wagondan posalar ýollapdym, oglum!

Bu ýagdaý liriki gahrymanyň öz ogluna bolan söýgi duýgusynyň ýokary derejede ýüze çykmagyna sebäp bolýar. Liriki gahryman ol duýgusyny «aldadym», «bagyşla» diýip, ogluna gaýta-gaýta ýüzlenmek bilen has açyk aňladýar:

Aşgabatdan gidip Berline deňiç,

Ýeňiş bilen gaýdyp geldim sag-aman.
Seniň bagtyň üçin, alaç tapman hiç,
Ýigrim baş ýaşymda ýekeje öwrän
Aldadym, ezizim, aldadym seni.
Bagyşla, köşegim, bagyşla meni!

Şu goşgudaky ýaly duýgy bilen onuň ýokary göterilmegine, ýüze çykmagyna sebäp bolýan ýagdaýyň tebigy baglanyşykda bolmagy konkret mazmunly liriki şygrydaky kompozisiýanyň berkligini alamatlandyran esasy zatdyr.

Biz ýokarda iri sýužetli eserlerdäki gahrymanlaryň hereketleriniň, göreşleriniň baglanyşygy şol eserlerdäki kompozisiýanyň esasyňy düzýän zatdyr diýip belläpdik. Gahrymanlaryň hereketleriniň, göreşleriniň baglanyşygy bolsa aýry-aýry taryhy döwürlerde özboluşly häsiýete eýedir. Adam adama duşman bolan synply jemgyýetde her kimiň öz hususy bähbidi üçin hereket etmek düzgüni höküm sürüpdir, M. Gorkiniň belleýşi ýaly, her kim «bir özüniň ýaşamagy üçin hemmelere garşy göreşmeli bolupdyr». Şonuň üçin hem synply jemgyýetdäki adamlaryň gatnaşygy häzirki biziň jemgyýetimizdäki ýaly berk esasy, giň masştably dostluk, hyzmatdaşlyk gatnaşygy bolmandyr. Muny türkmen edebiýatynyň geçmişde peýda bolan iri sýužetli eserlerine göz aýlanyňda-da aýyk görmek bolýar. Türkmen dessanlarynyň gahrymanlary Şasenem-de, Garyp-da, Leyli-de, Mejnun-da, Zähre-de, Tahyr-da, beýlekiler-de hemişe diýen ýaly köpçülikden üzňe hereket edýärler. Şoňa göre-de dessanlaryň kompozisiýasy az sanly gahrymanlaryň hereketleriniň baglanyşygy esasynda gurlupdyr. Türkmen ýazyjylarynyň sosialistik gatnaşyklaryň döräp gelýän hem-de ösen döwrüni suratlapdyran eserlerinde bolsa kompozisiýa köp sanly gahrymanlaryň gatnaşyklarynyň esasynda gurulýar. Sebäbi şeýle jemgyýetdäki her bir adam kollektiw bilen, halk köpçüligi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. «Şahsyýet kollektiw tarapyndan terbiýelenýär we kollektiw tarapyndan öňe sürülýär.

Ol hemme wagtda kollektiwiň täsirine duçar bolýar. Kollektiw şahsyýeti terbiýeledi we terbiýelemegini dowam etdirýär»¹. Şonuň üçin biziň döwrümiziň gahrymanlarynyň hakyky bolşuny kollektiwden, köpçülikden üzňe görkezip bolmaz. M. Gorkiý bu ýagdaýy ençeme gezek nygtamak bilen: «Hakykat — monumental, ol giň masştably suratlandyrma we giňden umumylaşdyrylan obrazlara bir eýýäm laýyk boldy»² diýip belleýär.

Şeýle bolansoň, B. Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim» romanynda, N. Saryhanowyň, A. Durdyýewiň ençeme hekaýalarynda we ş. m. eserlerde diňe bir esasy gahrymanlaryň öz aralaryndaky baglanyşyk däl-de, olaryň kollektiw bilen, halk köpçüligi bilen bolan ysnyşykly baglanyşygy-da görkezilýär. Türkmen edebiýatyndaky gahrymanlaryň gatnaşyklarynyň şeýle häsiýete eýe bolmagy hakykaty suratlandyrýan eserleriň kompozisiýasynyň täze giň masştably, çylşyrymly häsiýete eýe bolmagyna getirdi.

Sýžet. Edebi eserdäki gahrymanlaryň häsiýeti, ideýasy, jemläp aýdanda, olaryň obrazy gatnaşyklarda, çaknyşyklarda, wakalarda aýdyňlaşýar. Her bir jemgyýetçilik aragatnaşygynyň, çaknyşygyň, wakanyň döremegi-de, bir-biri bilen baglanyşmagy-da gahrymanlaryň häsiýetine, ideýasyna baglydyr. Jemgyýetçilik wakasy esasan häsiýetleriň, ideýalaryň çaknyşygyndan ybaratdyr. Wakalaryň döremegine sebäp bolýan häsiýetleriň, ideýalaryň belli toparynyň özara baglanyşmagy esasynda wakalaryň hem belli topary bilelikde utgaşýar. Şonuň üçin eserdäki gahrymanlaryň baglanyşygy gowşak bolsa, wakalaryň sepleşmegi hem gowşak bolar.

Durmuşda adam köp ugurda hereket edýär, kän zatlar bilen iş salyşýar. Ýazyjy gahrymanlarynyň onuň ýaly

¹ Русские писатели о литературном труде, т. 4, Ленинград, 1956, стр. 88.

² М. Г о р ь к и й о литературе, Москва, 1955, стр. 429.

gatnaşyklarynyň, göreşleriniň hemme tarapyna deň derejede çemeleşmän, haýsy-da bolsa bir möhüm jemgyýetçilik ideýasyna gönüden-göni degişli tarapyna aýratyn üns berýär. Beýle edende, ýazyjy durmuşy giňden suratlandyryp bilermi diýilmegi-de mümkin. Bu soraga Samet Wurgun dokladynda örän aýdyň jogap berýär: «...durmuşy giňden öz içine almaklyk köp sanly faktlary we faktjagazlary, hatda olar durmuşda orun tutýan-da bolsalar, esere girizmek zerurlygyny asla aňlatmaýar»¹.

Gahrymanlaryň durmuşynyň, göreşiniň möhüm jemgyýetçilik ideýasy bilen gönüden-göni baglanyşykly bolan tarapy olary bir-biri bilen berk birleşdirýär. Ýazyjy şonuň ýaly bolup baglanyşýan gahrymanlaryň häsiýetiniň, ideýasynyň ýüze çykmagyna sebäp bolýan çaknyşyklaryň, wakalaryň belli bir tarapyny saýlap alýar we olary bir ýa-da iki sany (uly eserlerde ondan-da köpräk bolup biler) garşylyk liniýasynyň ösüşine laýyklykda sistemalaşdyrýar.

Eserdäki gahrymanlaryň häsiýeti, ideýasy, onuň ösüşi bilen ilteşikli bolan gatnaşyklaryň, çaknyşyklaryň, wakalaryň belli bir garşylyk liniýasy boýunça emele gelýän sistemasyna **sýužet** diýilýär. Mysal üçin, N. Saryhanowyň «Şirin» hekaýasynda Şiriniň okamagyna ejesiniň garşy çykmagy, ejesiniň ony söýmeýän ýigidine berip goýbermegi, mugallyma Mähriniň, komsorg Aşyryň, oba başlyklarynyň ol bet işi paş etmekleri sýužet bolýar.

Realistik eserleriň sýužeti durmuşdaky wakalaryň, garşylyklaryň esasynda gurulsa, romantik, fantastik eserlerde sýužet toslama esasynda-da gurulýar. Sýužet nähili wakanyň esasynda gurulsa-da, ol eserdäki gahrymanlaryň häsiýetleriniň açylmagy bilen berk baglanyşykly bolmalydyr. Başgaça aýdanda, ýazyjy eseriň sýužetini gurmakda, bir tarapdan, saýlap alan wakalaryna esaslansa, ikinji tarapdan, şol wakalaryň içinde

¹ Второй Всесоюзный съезд советских писателей, Стенографический отчет, Москва, 1956, стр. 75

hereket edýän gahrymanlaryň häsiýetiniň ösüşine esaslanmalydyr. M. Gorkiý sýužeti düzýän esasyň şu hili iki tarapyny-da nazarda tutmak bilen, sýužet «adamlaryň aragatnaşygy, gapma-garşylygy, simpatiyasy, antipatiýasy, umuman aýdanda, olaryň özaragatnaşygy — belli bir häsiýetiň, tipiň ösüşiniň we gurluşynyň taryhydyr»¹ diýip belleýär.

Sýužetiň çuň mazmunly, ynandyryjy, gyzykly bolmagy üçin ony düzýän esasyň iki tarapyny-da ýazyjynyň düýpli özleşdirmegi zerurdyr. Eger ýazyjy haýsy-da bolsa bir tipiň häsiýetini bilip, onuň ýüze çykmagyna sebäp bolýan gatnaşygy, garşylygy, wakany gowy bilmeýän bolsa, onda ol tipik häsiýeti tipik ýagdaýda göwnejaý açyp görkezip bilmez. Eger ýazyjy wakany bilip, onuň içinde hereket edýän gahrymanlaryň häsiýetini ähli özboluşly taraplary bilen doly göz önüne getirip bilmese, onda gahrymanlaryň obrazy-da, şonuň bilen birlikde eseriň sýužeti-de emosional täsiri az, guraksy zat bolar.

Eger eserdäki gahrymanlaryň häsiýetiniň, aň-düşünjesiniň ösüşi, özgerişi haýsy ýerde ynandyryjy bolmasa, onda sýužetiň hem şonuň bilen baglanyşykly ýeriniň ynandyryjylygy gowşayar. Ata Gowşudow «Köpetdagyň eteginde» diýen romanyň birinji ýarymynda oba başlygy Pökgeni baryp ýatan düşünjesiz, yzagalak adam edip görkezýär. Romanyň ikinji ýarymynda bolsa Pökgen örän az wagtyň içinde düşünjeli, öňdebaryjy adama öwrülýär. Ol öz gyzy Bahary Ýelli Zamana durmuşa çykarjak bolup ýörkä: «...öz maşgalamdyr halanymy edip bilerin» diýse, hes salymdan Küle Girrik «gyzym Aman bilen gaçypdyr» diýip ýanyna gelende, oňa şeýle diýýär:

«Muňa seret-le: gyz äz razyçylygy bilen bir ýigidiň yzyna düşüp gitse, kimiň ony tutmaga haky bar? Ony tutmaga hiç kimiň haky ýok, seniň hem olaryň üstüne gygyrmaga hakyň ýok! Düşdünmi?»

¹ М. Г о р ь к и й о литературе, Москва, 1955, стр. 674.

Bu ýerde Pökgeniň aýal-gyzlara bolan yzagalak garaýşynyň ýok bolandygy görünýär. Häsiýetiň, aň-düşünjäniň şunuň ýaly örän çalt we aňsatlyk bilen özgerýändigini Beki Seýtäkowyň «Moskwanyň ýalkymy» powestindäki Rejep aganyň, «Doganlar» romanyndaky gahrymanlaryň, T. Taganowyň «Hüýrjemal eje» hekaýasyndaky Hüýrjemal ejäniň we ş. m. başga-da käbir gahrymanlaryň obrazynda görmek bolýar. Emma gahrymanlaryň häsiýetindäki, aň-düşünjesindäki ol özgeriş örän gysga wagt içinde bolup geçensoň, ynandyryjy bolup çykmandyr. Şeýle bolansoň ol gahrymanlaryň «özgeren» häsiýet bilen edýän hereketleri-de köplenç halatda ýasama bolýar. Bu bolsa, öz gezeginde, gahrymanlaryň üýtgän häsiýetde gatnaşýan wakalaryna-da emeli görnüş berýär. Wakanyň ýasama häsiýete eýe bolmagy sýužetiň ynandyryjylygyny gowşadýan iň esasy zatdyr.

Sýužetiň ýiti, dartgynly bolmagyny kesgitleýän zat hem bir-birine gapma-garşy durýan gahrymanlaryň bolşy, maksady we ýagdaýydyr. «Ene» romanyndaky Pawel Wlasowyň, Pelageýa Nilownanyň, «Çapaýew» romanyndaky Çapaýewiň, «ýaş gwardiýa» romanyndaky ýaş gwardiýaçylaryň, «Hakyky adam hakynda powest» diýen eserdäki Meresewiň özüni alyp barşy ýaly gahrymançylykly häsiýetler garşylygyň has ýokary derejede ýitileşmegine sebäp bolýarlar we şonuň ýaly garşylykda aýdyňlaşýarlar. Ýönekeý položitel gahrymanly eserlerde gahrymançylykly obrazly kitaplardaky ýaly ýokary derejede ýitileşýän güýçli garşylyklar bolmaýar. Mysal üçin, B. Kerbabaýewiň «Baýram» powestinde, N. Saryhanowyň, A. Durdyýewiň käbir hekaýalarynda we ş. m. eserlerde bu şeýledir.

Umuman aýdaňda, çeper eserlerdäki sýužetiň ynandyryjy, ýiti, emosional häsiýetiniň güýçli bolmagynda esasy rol oýnaýan zat gahrymanlaryň bolşy we ýagdaýydyr. Şoňa görä-de her bir eseriň sýužetiniň çeperçilik taýdan işlenýändigine, baha berlende, ol eserdäki sýužetiň gahrymanlaryň häsiýetiniň

ösüşü bilen baglylykda ösýändigini nazarda tutmak zerurdyr. Eger ýazyjy sýužet gurmakda häsiýetiň ösüşine esaslanmasa, onda ol hakyky çeper sýužet gurup bilmez. Şeýle bolanda, eserdäki baş gahrymanlaryň häsiýetleriniň ýüze çykmagy üçin degerli hyzmat etmeýän wakalaryň-da sýužete girizilmegi mümkindir. Sýužet eserdäki suratlandyrylýan konfliktin ösmegi bilen ösýär, çözülmegi bilen çözülýär. Konflikt bolsa belli bir taryhy döwürdäki gahrymanlaryň boluşlary, maksatlary, hereketleri, ýagdaýlary taýýndan bir-birine gapma-garşy bolmaklary netijesinde döreýän, ýitileşýän durmuş garşylygydyr.

Konflikt aýry-aýry adamlaryň arasynda-da, adamlaryň aýry-aýry toparlarynyň arasynda-da bolup biler. Edebi eserdäki gahrymanlaryň arasynda şahsy mesele bilen baglylykda döreýän konflikte **intriga** diýilýär. A. Durdyýewiň «Bagtly ýigit» powestindäki Annaguly bilen Hojagulynyň arasynda Altyn sebäpli döreýän garşylyk, Ata Gowşudowyň «Mähri-Wepa» romanyndaky Hoşly molla bilen Wepanyň, Wepa bilen kakasy Aman Poşynyň arasynda Mähri zerarly döreýän garşylyk intrigadyr. Ol garşylyklar adamlaryň aýry-aýry toparlarynyň däl-de, aýry-aýry adamlaryň bähbitleriniň çaknyşmagy netijesinde peýda bolýan konfliktlerdir.

Güseýin Muhtarowyň «30-nji ýyllar» diýen dramasynda oba gurluşygynda ýüze çykan garşylyklar beýan edilýär. Pýesadaky Begenç, Mälik Mergen, Kör bagşy ýaly položitel gahrymanlar daýhanlary täze gurlan kolhoza çekmek, kolhozyň gowaça ekişini şowly geçirmek ugrunda göreşseler, Küýki baý, Çerkez, Ata Murt ýaly otrisatel tipler položitel gahrymanlaryň köpçülikleýi başlan işini — oba gurluşygyny dargatmak üçin ellerinden gelenlerini edýärler. Pýesadaky bu garşylyk aýry-aýry adamyň arasyndaky jetlik däl-de, iki sany sosial toparyň arasynda döreýän, köpçüligi öz içine alýan garşylykdyr. Ine şunuň ýaly adamlaryň belli-belli köpçülikleýin toparlarynyň arasynda döreýän, ösýän konflikte **kolliziýa** diýilýär.

Çeper eserlerde biz şahsy bähbit bilen jemgyýetçilik bähbidiniň çaknyşmagy netijesinde peýda bolýan konfliktiniň suratlandyrylýandygyny-da görýäris. G. Muhtarowyň «Allan aganyň maşgalasy» diýen pýesasy şeýle konflikt esasynda gurlandyr. Pýesadaky baş gahrymanlaryň biri bolan oba başlygy Baýram öz şahsy bähbidine eýerip, oba emlägini öz geregi üçin kanunsyz harçlaýar. Baýramyň kakasy Allan aga, onuň maşgalasynyň beýleki çlenleri jemgyýetçilik bähbidini öňe sürýän adamlar. Şonuň üçin hem olar Baýramyň etmişini bilenlerinde, oňa belli-külli garşy çykýarlar. Bu ýerde şahsy bähbit bilen jemgyýetçilik bähbidi çaknyşýar. Görşümüz ýaly, pýesadaky bu garşylykda kolliziýa bilen intriga gatyşýar.

Konflikti intriga we kolliziýa diýip bölmeklik otnositel, takmyny manydadyr. Sebäbi olar bir-biri bilen baglanyşykly bolýarlar. Ýazyjy intriga sypatly konflikti suratlandyrmak bilen kolliziýa häsiýetli konflikti-de şöhlelendirýär. Ýokarda biz «Bagtly ýigit» powestindäki Annaguly bilen Hojagulynyň arasyndaky garşylygy intriga hökmünde mysal getirdik. Ol garşylyk intriga sypatynda bolmak bilen birlikde, azat söýgi ugrundaky kolliziýa häsiýetli garşylygyň manysyny-da aýdyňlaşdyrýar.

Kolliziýa häsiýetli garşylyklar esasynda sýužet gurmakda türkmen edebiýatynda düýpli özgerişleriň bolandygyny-da bellemek gerek. Öňki türkmen eposdyr dessanlaryndaky sýužet esasan intriga häsiýetli garşylyklar esasynda gurlupdyr. Munuň beýle bolmagynyň sebäbi-de synpy jemgyýetde hususy eýeçilik gatnaşyklarynyň höküm sürenligidir. Ol jemgyýetde ýaşan adamlar aýry-aýry halatlarda bolaýmasa, köplenç ýagdaýlarda öz hususy bähbitleri ugrunda ýekelikde hereket etmeli bolupdyrlar. Durmuşda şeýle bolansoň, ol döwrüň epiki eserlerindäki gahrymanlaryň-da hemmesi diýen ýaly hususy meselede ýüze çykýan garşylyklar bilen iş salşypdyrlar. Mysal üçin, «Şasenem — Garyp» dessanyndaky Garyp hem, «Saýatly—Hemra» dessanyndaky Hemra hem, «Zöhre—

Tahyr» dessanyndaky Tahyr hem hususy meselede — özleriniň söýgülilerine ýetmek ugrundaky göreşde ýüze çykyan garşylyklar bilen ýaka tutuşýarlar. Ol eserleriň sýužetleri-de şol intriga häsiýetli garşylyklar esasynda gurlupdyr. Bu ýagdaý öňki eserleriň köpüsi üçin häsiýetlidir.

Türkmen ýazyjylarynyň eserlerinde bolsa kolliziýa häsiýetli garşylyk esasynda sýužet gurmaklyk esasy orun tutýar. «Aýgytly ädim» romanyndaky Artyk-da, «Ykbaldaky» Berdi-de, «Doganlardaky» Saparmyrat-da sosial deňsizlige garşy göreşýän gahrymanlar. Olaryň iş salyşýan bu garşylygy diňe bir hususy bähbidiň çägendäki garşylyk däl-de, bütin zähmetkeş köpçüliginiň bähbidi bilen baglanyşykly garşylykdyr. Türkmen ýazyjylarynyň beýleki eserleriniň-de köpüsinde sýužetiň şu hili kolliziýa häsiýetli garşylyklar esasynda gurlandygyny görmek bolýar. Munuň beýle bolmagy-da ýöne ýerden däl. Jemgyýetde adamlar esasy bähbitleri, esasy maksatlary taýýndan birleşdiler, olaryň zähmeti, iş-aladalary kollektiwleýin häsiýete eýe boldy. Ine şu ýagdaý edebiýatdaky gahrymanlaryň hem duş gelýän, ýeňip geçýän esasy garşylyklarynyň köpçüligiň bähbidi bilen baglanyşykly kolliziýa häsiýetli garşylyklar bolmagyna getirdi.

Ýazyjy nähili konflikte ýüzlenende-de, ony aýry-aýry gahrymanlaryň hereketiniň, göreşiniň üsti bilen aýdyňlaşdyrýar. Eserdäki konflikti intriga ýa-da kolliziýa häsiýetli edýän zat bolsa garşylygyň nähili bähbitler esasynda (aýry-aýry gahrymanlaryň bähbidiniň çaknyşmagy esasyndamy ýa-da köpçülikleýin toparlaryň bähbitleriniň çaknyşmagy esasynda) döreýänligidir.

Ýazyjynyň durmuşdan alýan konflikti durmuşyň, adamlaryň ösmegi, özgermegi bilen ösýär, özgerýär. Mysal üçin, synply jemgyýetde sosial deňsizlik zerarly döreýän konfliktler höküm süren bolsa, biziň häzirki jemgyýetimizde, iň adalatly demokratiýanyň berkarar edilen jemgyýetinde onuň ýaly konfliktin ýokdugy hemmelere mälimdir. Biziň häzirki döwrümüzde kollektiw zähmeti has kämilleşen formalarda

guramak, zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmak, medeniýeti ösdürmek we ş. m. meselelerde ýüze çykýan konfliktler bar.

«Allan aganyň maşgalasy» diýen pýesanyň mysalynda görüp geçişimiz ýaly, häzirki döwürde şahsy bähbit bilen jemgyýetçilik bähbidiniň arasynda döreýän konflikt duş gelýär.

Ösüş gapma-garşylygynyň, täze bilen köňäniň göreşiniň netijesidir. Şonuň üçin jemgyýetde-de şol döwrüň şertlerine laýyklykda ýüze çykýan konfliktler bolar.

Her bir çeper eseriň sýužeti belli bir taryhy döwrüň durmuş şertlerine laýyklykda ýüze çykýan konfliktleriň bir ýa-da birnäçesini öz içine alyp biler. Mysal üçin, G. Gurbansähedowyň «Kitapçyl» hekaýasynda kitapçyl Begliniň arakhorluga ýüz urup, üýşüren kitaplaryny okaman basyp ýörendigi üçin aýaly bilen onuň arasynda döreýän konflikt görkezilse, Ata Gowşudowyň «Juma» pýesasynyda položitel gahrymanlar bilen otrisatel gahrymanlaryň arasyndaky esasy konfliktiden başga-da ar almak meselesi boýunça Juma bilen onuň inisi Ýagmyryň arasynda döreýän konflikt, Hudaýberen eminiň öýündäki maşgala garşylygy ýaly konfliktler bar. Onuň ýaly dawalar esasy konflikt bilen baglanyşmak arkaly eseriň sýužetini bitewileşdirýär.

Eseriň sýužetine girýän şunuň ýaly konfliktler näçe ýiti bolsa, gahrymanlaryň hereketi-de şol derejede janly, dartgynly, täsirli bolýar. Bu bolsa öz gezeginde gahrymanlaryň obrazynyň janly, konkret-duýarlykly formada aýdyňlaşmagyna örän uly täsir edýär. Şu ýagdaýy nazarda tutmak bilen F. Engels özüniň Lassala ýazan hatynda: "... eger-de aýry-aýry häsiýetler has çäklendirilen bolsa we biri-birine has ýiti gapma-garşylykda goýulan bolsa ..." ¹ has gowy boljakdygyny nygtap belleýär.

Häsiýet konflikt bilen, konflikt häsiýet bilen bilelikde ösýär, bilelikde aýdyňlaşýar. Eger eserde konfliktiň ösüşi gowşak bolsa, häsiýetiň ösüşi-de gowşak bolar. Muny

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, т. 1. Москва, 1957. стр. 11.

konfliktsizlik, «nazaryýetiniň» täsiri astynda ýazylan B. Kerbabaýewiň «Aýsoltan», B. Seýtäkowuň «Moskwanyň ýalkymy» ýaly eserlerinde has gowy duýmak bolýar. «Aýsoltan» powestindäki Aýsoltan-da, Begenç-de, Annak-da, Çary-da, «Moskwanyň ýalkymy» powestiindäki Tazegül-de, Rejep aga-da, beýleki gahrymanlaryň-da aglabasy eseriň başynda nähili bolsalar, onuň ahyrynda-da häsiýeti, aňdüşünjesi taýyndan şol öňküligine diýen ýaly galýarlar, olaryň häsiýetiniň ösüşini aýdyň görüp bolmaýar. Munuň sebäbi ol eserlerde häsiýetiň ösmegine sebäp bolýan ýiti durmuş konfliktiniň ýoklugydyr. Şeýle bolanda, diňe obrazlar däl-de, eseriň tutuş sýužeti-de gowşak hem-de umuman täsirsiz bolýar. Konfliktsizlik «nazaryýetiniň» şonuň ýaly netijelere getirýändigini bellemek bilen Samet Wurgun dokladynda şeýle diýýär: «Göreşiji položitel gahrymany taryplap, onuň garşysyna durýan güýji görkezmäge gorkaklyk etmek we ony kyn görmek gerek däl. Rewolýusioner göreşijiniň doly mazmunly obrazyny döretmek üçin güýçli duşmanyň obrazyny onuň garşysynda goýmak gerek ahyryn. Duşmany güýçsüz edip görkezip, biz öz güýjümüzizi-de görkezip bilmeris»¹.

Käbir eserde ýiti konflikt bolanda-da, onuň häsiýet bilen birlikde ösmeyän wagty bolýar. Beýle ýagdaý esere taýýar gahryman girizilende bolýar. Beki Seýtäkowuň «Doganlar» romanynda ýiti konflikt bar. Emma baş gahrymanlaryň biri bolup Ýefimow esere taýýar gahryman hökmünde girizilipdir. Romandaky konfliktiň ösmegi bilen birlikde Ýefimowuň häsiýetiniň ösýändigini, özgerýändigini saýgarmak kyn. Romandaky beýleki gahrymanlaryň-da köpüsiniň häsiýetiniň ösüş-i konfliktiň ösüşine garanda has çalt, olar sähelçe çaknyşykdan soň häsiýet, düşünje taýdan doly kämilleşen gahrymanlar bolup duruberýärler.

¹ Второй Всесоюзный съезд советских писателей, Стенографический отчет, Москва, 1956, стр.63.

Romandaky konfliktin ine şondan soňky ösüşi häsiýetleriniň ösmegi bilen utgaşyp gitmeýär. Konflikt şonuň ýaly bolup, häsiýet bilen bilelikde ösmedik wagtynda ony ýitileşdirýän wakalar eseriň sýužetini doly güýç bilen ösdürip, onuň emosional häsiýetini artdyryp bilmeýär, sýužet gowşaýar.

Sýužetiniň işlenişi hemme halatlarda bir deň derejede bolmaýar. Käbir eserlerde sýužete girýän garşylyklar, wakalar suratlandyrylmaýar-da, köplenç beýan edilýär. Beýle ýagdaýy türkmen dessanlarynda, Ata Gowşudowyň «Mähri-Wepa» romanynnda we ş. m. eserlerde görmek bolýar. Okyjy onuň ýaly eserlerde beýan edilýän wakalary öz janly bolşunda doly göz önüne getirip bilmeýär.

Eger ýazyjy eserindäki gahrymanlarynyň hereketleriniň, çaknyşyklarynyň, ýagny wakalaryň janly görnüşini suratlandyrsa, onda okyjy sýužete girýän çaknyşyklary, wakalary gözi bilen görýär, hatda oňa özi gatnaşan ýaly bolýar, wakalaryň janly şekili, gahrymanlaryň janly hereketi, bolşy okyjynyň gözünüň önüne gelýär. «Aýgytly ädim» romanynnda esasan-da birinji we ikiji kitabynda) N. Saryhanowyň «Kitap», «Şükür bagşy», «Soňky öý», «Arzuw» ýaly, H. Ysmaýylowyň «Iki atanyň bir ogly», «Mugallymyň gyzy» ýaly eserlerinde şeýle häsiýet aýdyň duýulýar.

Türkmen edebiýatynda sýužeti janly suratlandyrmalar arkaly aýdyňlaşdyrmak täriniň ösmegine rus edebiýatynyň örän uly täsiri boldy. B. Kerbabaýew M. Gorkiniň döredijiligi bilen baglylykda bu barada söz açyp, «Onuň ýadygärligi ömürlik ýaşar» diýen makalasynda şeýle ýazýar:

«Образ дoетmek ussatlygynda, wakalary gürrüň bermän görkezmegi başarmakda, döredijiligini bilýän ýazyjylarymyň arasynda Gorkiý meniň üçin birinji orunda durýar. Bu hili ussatlygy men ondan öwrenerdim we öwrenýärim...

Men «Aýgytly ädim» romanyny ýazanymda, ony Gorkiniň gurşy ýaly gurmaga çalyşdym. Adamlar we wakalar barada gürrüň bermän, eýsem olary görkezmäge jan etdim. Adamlary

we Türkmenistanda 1916-njy ýylda bolup geçen tolgundyryjy wakalary mümkin boldugyça ýönekeý, Gorkiniňki ýaly görkezmäge çalyşdym.”¹

Wakalar gürrüň bermek däl-de, suratlandyrmak arkaly aýdyňlaşdyrylanda eseriň sýužeti janly, çuň we gyzykly bolýar.

Sýužetiň elementleri. Biz ýokarda sýužetiň esasy häsiýetli taraplaryny görüp geçdik. Indi biz bitewi sýužetiň nähili elementlerden ybarat bolýandygyny göreliň.

Çeper eserlerdäki bitewi sýužet belli bir taryhy wagt içinde peýda bolan, dowam eden, soňlanan garşylyk esasynda gurulýar. Eserde suratlandyrylýan garşylygyň soňlanyşy-da otnositel häsiýetdedir. «Meret» powestinde Türkmeniňtanda ýer-suw reformasynyň başlanmagy bilen has-da ýitileşen synpy garşylygyň bir epizody görkezilýär. Powestde ol garşylyk obadaky baýlaryň birnäçesiniň tutulmagy bilen belli derejede çözülýär we eseriň sýužeti şonuň bilen gutarýar. Emma ol garşylyk durmuşyň özünde entek diňe onuň bilen tamamlanmaýar.

Ýazyjynyň sýužeti şonuň ýaly konkret wagt içinde döreýän, ösýän, belli bir netije bilen otnositel häsiýetde tamamlanýan durmuş garşylygynyň esasynda gurmagy ýöne ýerden dälidir. Eserde görkezilýän garşylyk belli bir netije bilen gutarmadyk wagtynda, birinjiden, okyjylarda kanagatlanmazlyk duýgusy döreýer, ikinjiden, eserdäki esasy gahrymanlaryň obrazlary, eseriň esasy ideýasy, şonuň bilen birlikde tutuş, eseriň özi-de gutarnykly bolmaýar. Şonuň üçin hem çeper eserleriň hemmesinde diýen ýaly gutarnykly sýužet beýan edilýär. Sýužetiň bitewi hem-de gutarnykly bolmagy üçin onuň düýp-teýkarynda ýatýan garşylygyň esasy pursatlarynyň — başlanyşynyň, ösüş prosesiniň, soňlanyşynyň çeper eserde suratlandyrylmagy hökmandyr.

¹ «Туркменская искра» 18 июня 1941 г.

Eserde suratlandyrylýan garşylygyň başlanýan ýerine **baglanyşyk** diýilýär. Mysal üçin, N. Saryhanowyň «Şükür bagşy» powestindäki baglanyşyk Şükür bagşynyň doganyny Eýran hanynyň nokerleriniň tutup äkidýän pursatydyr. Powestde suratlandyrylýan konkret garşylyk şol pursatdan başlanýar.

Şondan soň ýesiri boşatmak üçin oba adamlarynyň Şükür bagşynyňka üýşmegi, Şükür bagşynyň Eýrana ýollanmagy, hanyň köşgüne barmagy, Şükür bagşynyň önünde hanyň şert goýmagy, ol şerti berjaý etmek üçin Şükür bagşynyň köşk bagşysy Gulam bilen ýaryşyp saz çalmaga başlaýşy — bularyň hemmesi garşylygyň ösüş prosesidir. Garşylygyň bu elementine edebiýat ylmynda **ösüş** diýilýär.

Hanyň we Gulam bagşynyň türkmenleri kemsidiji sözlerine Şükür bagşynyň pert-pert jogap berýän, Gulam bagşy bilen aldym-berdimli ýaryşýan wagty, eserdäki garşylygyň ösüp, ýokary nokada ýetýän pursatydyr. Garşylygyň şonuň ýaly ýokary derejä ýetýen pursatyna **kulminasiýa** diýilýär.

Şükür bagşynyň Gulam bagşyny ýaryşda ösmegi bilen eserde çözüliş başlanýar. Şükür bagşynyň şerti berjaý etmek netijesinde doganyny halas etmegi bilen powestiň sýužetini düzýän garşylyk çözülýär. Eserde bir-birine gapma-garşy durýan gahrymanlaryň şunuň ýaly haýsy-da bolsa biriniň ýeňmegi, beýlekisiniň eňilmegi bilen garşylygyň soňlanýan ýerine **çözüliş** diýilýär.

Çeper eserleriň bitewi sýužetini düzýän in esasy elementler şu görüp geçenlerimizdir. Bu elementler eserde dürli tertipde ýerleşip biler. Ýokarda mysal alnan « Şükür bagşy» powestinde ol elementler garşylygyň ösüşine laýyklykda yzygider (baglanyş—ösüş—kulminasiýa—çözüliş) ýýerleşdirilen bolsa, R. Seýidowyň «Lebap gyzy» poemasynda ilki bilen garşylygyň ýokary derejä ýeten pursatyndan bir kartinaýyk suratlandyrylýar-da, şondan soň baglanyşdan başlanýar. Poemada sýužetiň elementleri kulminasiýa — baglanyş —

ösüş-kulminasiýa — çözüliş—ine şu tertipde ýerleşdirilýär. Şahyr sýužeti şeýle gurmak bilen poemany gyzykly etmegi göz önünde tutupdyr. Okyjy poemanyň başynda kimiňdir biriniň dardan asyljak bolnup durandygyny, şol wagt tüpeňiň, at aýagynyň sesiniň eşidilendigini, daryň ýykylandygyny, onuň ýanynyň boş galandygyny bilýär. Emma dardan asyljak bolunýan kim, atly kim, tüpeň atýan kim? — okyjy ony entek bilmeýär. Ony bilmek üçin okyjyda gyzyklanma döreýär, ol şol gyzyklanma bilen-de poemany okaýar.

Sýužeti şunuň ýaly ýa-da başga hili görnüşde gurmaklyk eseri belli dereje gyzykly edip biler. Emma sýužet aslyýetinde gyzykly bolmasa, ony çeperçilik tärleri arkaly belli derejede gyzykly edeniňde-de, ol çuň emosional häsiýete eýe bolan gyzykly sýužet bolup bilmez. Şonuň üçin hem bu meselede iň esasy zat sýužetiň aslyýetinde gyzykly bolmagydyr.

Çeper eserlerde sýužeti düzýän esasy wakalardan başga-da şol wakalaryň we olaryň içinde hereket edýän gahrymanlaryň häsiýetiniň, düşünjesiniň, duýgusynyň, ýagdaýynyň giňden aýdyňlaşmagyna kömek berýän zatlar suratlandyrylýar. Eseriň sýužetini düzýän garşylyk sebäpsiz döremeýär. Ýazyjy ony düşündirmek üçin gahrymanlaryň garşylyk başlanmazynyň önüsyrasyndaky ýagdaýyny beýan edýär. Sýužetiň bu bölegine **ekspozisiýa** diýilýär. Çary Aşyrowyň «Ganly saka» poemasyň başynda Çaryýaryň nähili ýagdaýda ýaşap gelýändigini, arçynyň ony mirap bolmaga razy edişi barada berilýän maglumat poemadaky ekspozisiýadyr.

Baş gahrymanyň göreşe başlamazdan öňki ýagdaýy barada berilýän maglumatdan — esasy ekspozisiýadan başga-da biriäçe ekspozisiýa bolup biler. Ýazyjy köplenç halatlarda baş gahrymandan beýleki gahrymanlaryň hem eserde suratlandyrylýan göreşe gatnaşmazynyň önüsyrasyndaky ýagdaýy barada maglumat berýär. Mysal üçin, «Ganly saka» poemasyndaky gahrymanlardan demir ýol işçisi Afanasiniň eserde beýan edilýän göreşe gatnaşmazdan öňki ýagdaýy

barada poemanyň üçünji babynda habar berilýär. Ine şu-da poemadaky ekspozisiýalaryň biridir.

Käbir eserlerde ýazyjy has öňräk bolup geçen wakalar barada gysga gürrüň bermek bilen eserinde konkret suratlandyrýan garşylygynyň döreýiş sebäplerini esaslandyrýar. Oňa **prolog** diýilýär. «Ganly saka» poemasynyň başynda öň bolup geçen gan döküşikli wakalar barada, Gökýaýla obasynda suw meselesi bilen baglanyşykly ganly çaknyşyklaryň bolup gelyändigini hakda gürrüň berýän setirler prolog (eseriň giriş bölümüne) degişlidir.

«Ganly saka» poemasynyň ahyrynda gahrymanlaryň sýužeti düzýän garşylyklar çözülenenden soňky döwürdäki ýagdaýy, durmuşy barada gürrüň berilýär. Oňa **epilog** diýilýär. Şunuň ýaly prologyň we epilogyň hemme eserlerde bolmagy hökman däl. Mysal üçin, N. Saryhanowyň hekaýalarynyň köpüsünde prolog we epilog ýokdur.

Birnäçe eserlerde ýazyjy suratlandyrýan wakalaryna, gahrymanlaryna bolan özüniň garaýşyny ýa-da gahrymanyň durmuşynda bir wagtlar bolup geçen wakany beýan edýär. Muňa **yzaçekilme** diýilýär. Ata Gowşudowyň «Mähri-Wepa» romanyndaky Gurt Gartyň bir wagtlar başynda geçiren wakalary baradaky «Gurt Gart kimdi» diýen bölüm tutuşlygyna diýen ýaly yzaçekilmedir. Aman Kekilowyň «Söýgi» poemasynda yzaçekilme aýratyn-da köpdür. Şahyr poemada suratlandyrýan gahrymanlarynyň duş gelyän her bir ýagdaýyna, wakalara bolan öz garaýşyny, olar hakdaky öz düşüncesini tiz-tizden beýan edýär.

Gahrymanlaryň obrazy diňe bir eseriň sýužetini düzýän wakalaryň içinde edýän hereketleriniň esasynda däl-de, başga-da köp zatlaryň üsti bilen aýdyňlaşýar. Kähalatlarda ýazyjy gahrymanlaryny, olaryň hereketini, göreşini suratlandyrmak bilen däl-de, gönüden-gäni öz, adyndan gürrüň etmek bilen häsiýetlendirýär. Oňa häsiýetlendirme diýilýär. Ata Gowşudowyň «Köpetdagiň eteginde» romanyndaky otrisatel

gahrymanlarynyň birini häsiýetlendiriji: «Ýelliniň içgaralyk, görüpçilik häsiýeti şeýle güýçlüdi, ondaky hemme häsiýetlerden iň ýokary derejede durýardy. Hatda öz goňşulary çagajyklaryna täze eginbaş geýdiräýseler, Ýelli şoňa hem içgaralyk, görüplik ederdi, çaganyň göwni üçin hem «päh-päh, gutly bolsun» diýmezdi...». Gahrymanyň kimdigini häsiýetlendirme arkaly okyjylara tanatmaklyga ýykgyň etmeklik hem obrazyň janly bolmagyna oňaýsyz täsir edýär. Ýazyjy obraz döredende gahrymanyň diňe içki häsiýetini däl-de, onuň daşky görnüşini-de suratlandyrýar. Gahrymanyň şonuň ýaly çeper eserde suratlandyrylýan daşky görnüşine **portret** diýilýär. Portret gahrymany konkret-duýarlykly formada göz önüne getirmäge hyzmat edýän esasy serişdeleriň biridir.

Çeper eserlerde berilýän portret janly gahrymanyň nortreti bolandygy üçin, ol janly görnüşde bolmalydyr. Portret jansyz bolanda ol janly adamyň daşky görnüşini öz bolşunda göz önüne getirip bilmeýär. Ol janly adamyň görnüşimi ýa-da bir suratyň görnüşimi — ony saýgarmak kyn bolýar. Portret gahrymanyň iş salyşýan zatlary, wakalary bilen baglylykda döreýän duýgulary bilen bilelikde berlende, häsiýetiň açylmagyna kömek edýär, janly we täsirli bolýar, ol uzak wagtlap okyjynyň göz önünden gitmeýär.

Häsiýetiň, duýgynyň ýüze çykmagy üçin hyzmat edýän serişdeleriň ýene biri-de tebigat görnüşidir. Eserde suratlandyrylýan tebigat görnüşine peýzaž diýilýär. Peýzaž sýužeti düzýän wakalaryň nähili ýerlerde bolup geçýändigini, gahrymanlaryň tebigata bolan garaýşyny, onuň gözelligini nähili derejede syzýandygyny anyklamakda uly rol oýnaýar. Diňe bu däl. Käbir halatlarda tebigat gahrymanlaryň içki duýgusy bilen kybapdaş edilip suratlandyrylanda, peýzaž gahrymanlaryň içki duýgusyny obrazly formada aňlatmagyň hem serişdesi bolup hyzmat edýär. Ýokarda görüp geçen elementlerimiziň biriäçesi, ýagny yzaçekilme, häsiýetlendirme, portret, peýzaž eseriň sýužetine gös-göni girmeýär. Olary eseriň

kompozisiýasy öz içine alýar. Bu bolsa kompozisiýanyň çäginin sýužetiň çäginden giňdigini görkezýär.

Yzaçekilme, häsiýetlendirme, portret, peýzaž gönüden-göni sýužete girmeseler-de, olar eserdäki gahrymanlar arkaly sýužet bilen baglanyşýarlar. Gahrymanlar eserdäki sýužeti ösdürýän garşylyklary-da, sýužete girmeyän elementleri-de özünde birleşdirýär. Şonuň esasynda eserdäki kompozisiýanyň, sýužetiň hem birleşen, bitewileşen formasy emele gelýär.

Sap liriki eserlerde epiki ýa-da drama eserlerindäki ýaly aýdyň sýužetiň bolmaýandygyny-da bellemek gerek. Sap liriki eserlerde garşylygy ösdürýän wakalar, ol wakalara gatnaşýan gahrymanlaryň gapma-garşylykly hereketleri suratlandyrylmaýar-da, belli bir durmuş ýagdaýynyň, tebigat görnüşiniň we şuna meňzeşleriň täsiri bilen liriki gahrymanyň belli bir pursatda joşa gelen duýgusy beýan edilýär. Liriki-epiki eserlerde sýužetiň ähli elementleri bolýar.

Ýöne onuň ýaly eserlerde diňe bir sýužeti düzýän wakalar sistemasy suratlandyrylmak bilen çäklenilmeýär. Awtor özüniň şol wakalar bilen, olara gatnaşýan gahrymanlaryň maksady, aýry-aýry wagtlardaky hereketi bilen baglylykda döreýän duýgusyny, pikirini-de tiz-tizden beýan edýär. Muňa Aman Kekilowyň «Söýgi» poemasy aýdyň mysal bolup biler.

Sýužet barada gürrüň edilende, käbir edebiýatçylaryň sýužet bilen eseriň mazmunyna bir zat hökmünde seredýändiklerini belläp geçmek gerek. Aslyýetinde bolsa sýužet bilen mazmunyň bir zat däldigini biz öňde görüp geçdik.

EDEBI ESERIŇ DILI

Dil çeper edebiýatyň esasy serişdesidir. Dil durmuşyň ähli taraplary bilen iş salyşýan adamlaryň dürli pikirlerini, düşüňjelerini, garaýyşlaryny ýüze çykarmaklarynda, olaryň biri-biri bilen düşünişmeklerinde we gatnaşyk etmeklerinde iň esasy serişde bolup hyzmat edýär. Ýagny «Dil adamzat gatnaşygynyň örän möhüm serişdesidir».

Adamzat gatnaşygynyň ähli taraplaryny özünde şöhlelendirýän dil çeper edebiýatyň esasy guralydyr. Sungatyň aýry-aýry görnüşleri bolan žiwopisde reňk, sazda ses, tansda hereket arkaly durmuşyň belli-belli taraplary şöhlelendirilýän bolsa, edebi eserlerde suratlandyrylýan durmuşyň hemme taraplary söz arkaly okyjynyň göz önüne getirilýär.

Biz öndäki bölümlerde çeper edebiýatda durmuşyň sintetik häsiýetde, ýagny hemme taraplaýyn suratlandyrylýandygyny belläpdik. Durmuşy onuň ýaly suratlandyrmak üçin bolsa hakykatyň hemme taraplaryny: predmetiň, hadysanyň mazmunyny, sesi, owazy, hereketi, görnüşü, reňki we şuna meňzeşleri şöhlelendirip bilýän serişdäniň gerekdigi düşnüklidir. Dil hut şeýle serişdedir. Şeýle bolansoň, forma hökmünde bolan dil häsiýeti, gerimi taýyndan edebiýatyň öz içine alýan mazmunyna doly laýyk gelýär. Şoňa görä-de M. Gorkiniň billeyşi ýaly, «dil edebiýatyň birinji elementidir» we «esasy guralydyr».

Durmuşyň hemme taraplaryny şöhlelendirýän dil çeper edebiýatyň esasy serişdesi bolmak bilen birlikde, edebi eserlerde durmuşyň hemme taraplaýyn suratlandyrylmagyna giň mümkinçilik berýär. W. G. Belinskiý bu barada gürrüň edip, şeýle ýazýar: «Poeziýa (çeper edebiýat — Ö. A.) sungatyň iň ýokary görnüşidir. Beýleki her bir sungat özüni görkezýän materialy bilen döredijilik işinde azda-kände gysylýar we çäklenýär... Poeziýa bolsa sesi-de, kartinasy-da, kesgitli, takyk aýdylan garaýşy-da bolan adamyň erkin sözünde ýüze çykýar. Şoňa görä-de poeziýa beýleki sungatlaryň ähli elementlerini özünde birleşdirýär, beýleki sungatlaryň her bir aýry-aýry görnüşlerine degişli bolan serişdeleriň hemmesini birbada we bilelikde peýdalanýar»¹. Çeper edebiýatda diňe durmuşyň dürli taraplary däl, ony suratlandyrmagyň obraz,

¹ В. Г. Б е л и н с к и й, Избранное. в двух томах, т. 1, Москва, 1959, стр. 473—475.

kompoziñiýa, sýužet, žanr ýaly elementleri-de dil arkaly özlerini görkezýärler. Muny biz çeper esere syn edenimizde görüp bilýäriň.

Görüp geçişimiz ýaly, çeper edebiýatda durmuş hem, edebi eserleriň spesifik elementleri hem söz arkaly okyjynyň göz önüne getirilýär. Şonuň üçin edebiýata söz sungaty diýilýär.

Bu ýagdaý ýazyjynyň öz esasy ýaragy bolan dile aýratyn üns bermelidigini görkezýär. Ýazyjy öz halkynyň dil baýlygyny näçe çuň özleşdirse, ol durmuşy doly we aýdyň suratlandyrmaga-da şol derejede giň mümkinçilik tapar. Suratçy hudožnik, mysal üçin, peýzažy çekmekçi bolsa, oňa birnäçe dürli reňk gerek. Sebäbi suratkeşiň şekillendirmekçi bolýan tebigat görnüşinde köp dürli reňk bolýar. Eger hudožnikde tebigat durmuşyndaky reňkleriň hemmesine laýyk gelýän reňk bolmasa, onda ol şol görnüşi ähli öwüşginlikleri bilen doly we aýdyň şekillendirip bilmez. Ýazyjynyň döredijilik işinde-de şeýledir. Dilde hakykatyň ähli öwüşginliklerini aňladýan serişde bar. Eger ýazyjy diliň şonuň ýaly baýlygyny ýeterlik özleşdirmese, onda ol hem edil ýaňky reňki ýetmeýän hudožnik ýaly durmuşy ähli öwüşginlikleri bilen doly we aýdyň suratlandyryp bilmez. Şoňa görä-de, ýazyjy üçin dili çuňdan özleşdirmekligiň inňän mähümdigini belläp, A. M. Gorkiý şeýle ýazýar:

«Edebi işiň tehnikasy, hemme zatdan ozal, dili öwrenmeklige syrygýar... «hudožnik»— ýazyjy üçin biziň inňän baý sözlügimiziň ähli söz zapaslary bilen giňden tanyş bolmak we olardan has takyk, aýdyň, güýçli sözleri saýlap almagy başarmak zerurdyr. Diňe şu hili sözleri sazlaşdyrmak we olary öz manylary boýunça nokatlaryň arasynda dogry ýerleşdirmek bilen awtor pikirini göwnejaý beýan edip biler, aýdyň suratlary, awtor tarapyndan şekillendirilen adamlaryň

janly figuralaryny şeýle bir ynandyryjy edip—edil okyjy görüp duran ýaly edip döretmek bolar»¹.

Her bir ýazyjynyň dil baýlygy-da öz halkynyň durmuşyna, ruhy dünýäsine çuňdan belet bolmagyna baglydyr. Sebäbi dildäki ähli sözler we serişdeler halkyň durmuşyndaky aýry-aýry predmetleri, hadysalary, duýgy-düşünjeleri, pikirleri aňladýan formadyr. Dildäki sözleriň aňladýan manylaryny anyk özleşdirmazden, olary doly we ýýerlikli ulanmak mümkin däldir. Dildäki sözleriň manysyna düşünmekde halkyň durmuşy bilen birlikde, onuň taryhyny, etnografiýasyny, geçmiş edebiýatyny, halk döredijiligini, sözleriň etimologiýasyny bilmek hem iňňän möhümdir. Bularyň hemmesi ýazyjynyň dildäki sözleri doly ulanmagyna giň mümkinçilik berýär.

Çeper dil we onuň özboluşly häsietleri. Her bir diliň düýp esasy halkyň gepleşik dilidir. Halkyň gepleşik dili onuň ýaşayan territoriýasynyň aýry-aýry ýerlerinde belli derejede bir-birinden tapawutlanýar. Muny türkmen

halkynyň gepleşik dilinde-de görmek bolýar. Teke, ýomut, ärsary, çowdur, saryk we beýleki şiwelerde gepleşik diliniň şonuň ýaly aýratynlyklary bar. Muny türkmen diliniň dialektologiýasy aýdyň görkezýär.

Halkyň ýerli gepleşikleri bilen birlikde, medeniýetiň, edebiýatyň, sungatyň, metbugatyň ösmegi netijesinde edebi dil hem döreýär. Edebi dil halkyň hemmesine düşnükli bolan ortalık dildir. Beýik türkmen şahyry Magtymguly öz eserlerini şeýle ortalık dilde ýazmak bilen türkmen edebi diliniň düýbünü tutmakda örän uly taryhy ähmiýetli iş edipdir. Magtymguly tarapyndan esaslandyrylan türkmen edebi dili soňky döwürde has-da kämilleşdirildi, onuň takyk normalary bellendi. Häzirki döwürde türkmen milli medeniýetiniň ähli ugurlary: edebiýat, sungat, ylym, metbugat türkmen edebi dilinde ösdürilýär.

¹ Русские писатели о языке, Ленинград, 1954, стр. 692.

Ylym, edebiyat edebi dilde bolsalar-da, olaryň dili beýan edýän mazmunlaryna laýyklykda käte bir-birinden tapawutly bolup biler. N. W. Gogol çeper dil bilen ylmy diliň tapawudyny örän ýerlikli belläpdir: «ýazuw we dil üsti bilen aýdylýan döredijiligiň iki dili, iki söz geými, bir-birinden belli-külli tapawutlanýan iki hili aňlatmasy bar: biri has belent, tutuşlygyna sazlaşýan, diňe bir her hili pikiri janly suratda göz önüne getirmek bilen çäklenmän, sesleriň saz-laşygy bilen-de aňlatmanyň güýjüni artdyryýan we şonuň bilen birlikde ähli beýan edilýän durmuşy janly görkezýän hilde bolan... şahyrana dildir..., beýlekisi bolsa ýönekeý, janly obrazlary, suratly aňlatmalary, seslerdäki sazlaşygyň dürslüginu agtarmaýan, ruhuň parahat ýagdaýyndaky pikirini tebigy gidişini aňladýan, her kimiň ulanmagyna laýyk bolan hilli — prozaik¹ dildir»².

Öňdäki bölümlerde belläp geçişimiz ýaly, çeper eserlerde durmuş janly, konkret-duýarlykly obrazly formada suratlandyrylýar. Durmuşy şeýle suratlandyrmak üçin bolsa diliň şekillendirip aňladyjy çeperçilik serişdelerini has giňden ulanmak zerurdyr. Şol sebäpli-de çeper edebiyatda diliň durmuşy obrazly suratlandyrmaga hyzmat edýän ähli çeperçilik elementleri ulanylýar. Hut şonuň üçin hem edebi eserleriň diline çeper dil diýilýär.

Çeper diliň in esasy aýratynlygy onuň obrazlylygy — kartinalylygydyr. Ylmy işlerde, makalalarda köplenç predmetleriň, hadysalaryň häsiýetlerini, ösüşiniň, özgerişiniň kanunalaýyklyklaryny umumylaşdyryp — abstragirläp beýan etmäge laýyk gelyän sözler we diliň beýleki serişdeleri

¹ Prozaik dil diýen aňlatmanyň dar we giň manysy bar. Dar manysynda çeper edebiyatyň proza eserleriniň dili hökmünde düşünilýär. Giň manysynda bolsa çeper prozanyň däl-de, ylmy işleriň, gazet-žurnal makalalarynyň we ş.m. dili hökmünde düşünilýär. Bu ýerde Gogol ony giň manysynda ulanýar.

² Русские пиатели о языке, Ленинград, 1954, стр. 171.

ulanylýar. Abstragirläp beýan etmek üçin diliň obrazly — kartinaly aňlatmalaryny we beýleki çeperçilik serişdelerini ulanmak onçakly zerur bolmaýar.

Çeper edebiýata bolsa durmuşy abstragirläp beýan etmek onçakly mahsus däldir. «Hakyky söz sungaty hemme halatlarda örän ýönekeý, kartinaly, fiziki taýdan duýlup durlan zat ýaly bolýar. Söz bilen suratlandyrylýan zatlary okyjy görer ýaly, onuň duýgy organlary syzar ýaly edip ýazmak gerek»¹. Şonuň üçin hem ýazyjy dildäki obrazly aňlatmalary we beýleki çeperçilik ýaraglary giň möçberde ulanmak bilen durmuşy janly, konkret obrazly bolşunda şekillendirip görkezýär. N. Saryhanowyň «Ak tam» atly hekaýalar toparyny alyp göreliň. Onda kolhozçylar barada gürrüň gidýär. Emma ýazyjy zähmetsöýer kolhozçylara mahsus bolan häsiýetleri umumylaşdyryp gürrüň bermeýär-de, Kömek aganyň, Ogulgerek ejäniň janly konkret obrazlarynda jemläp görkezýär.

Çeper eserlerde gahrymanyň durmuş (obasynyň, öýüniň, goş-golamynyň we ş. m.) kartinalary, tebigat görnüşleri-de öz konkret obrazly bolşunda görkezilýär. Ine bir-iki sany mysal:

«Umga ýaly dört-bäş öý hatara egin kaklyşdyryp otyrды. Ortadaky öýüň gapysynda işigi eýwanly tam bardy. Tamyň gündogarynda al ýorganyň ýatagy, günbatarynda bolsa Meleguş bakjaklap, gazygynyň daşynda aýlanyp ýördi. Ýokarky öýüň ýeňsesinde daşyna garym gazylyp, çalmar edilen düýe agyly, onuň içinde ýandagyň gýşdan galan pessejik küdesi görünýärdi...» «Şol wagtky turan öwüsgin howanyň totuny biraz syrды. Totdan saplanan ýiti Gün lowurdady, ýanyp duran ýalyn ýaly gyzgyn howur saçды, ýapraklaryň aralary bilen geçýän şöhesi gaba telpekleriň, solgun ýüzleriň üstünde oýnady...»

(B. Kerbabaýew, «Aýgytly ädim»).

Bu ýerde ýaşayşyň we tebigatyň belli bir şekili göz önünde janlanýar. Çeper eserleriň diline obrazlylyk häsiýetini berýän

¹ М. Г о р ь к и й о литературе, Москва, 1955, стр. 366.

zat, ozaly bilen, ine şunuň ýaly, gahrymanlaryň, olaryň ýaşayşynyň we tebigatyň obrazly mazmunydyr. Sebäbi ol ýüze çykmak üçin özüne laýyk forma — obrazly forma talap edýär. Şonuň ýaly obrazly formanyň iň esasy elementi hem dildir.

Diliň obrazly bolmagy diňe bir mazmun bilen däl-de, çeper eserleriň sýužet, kompozisiýa ýaly elementleri bilen-de berk baglanyşyklydyr. Obrazly mazmun şonuň ýaly elementler bilen baglylykda ýüze çykýar. Özüniň obrazlylyk häsiýetini mazmundan alýan dil hem eserdäki beýleki elementlerden üznelikde sözün doly manysynda çeper dil bolup bilmeýär.

Käbir halatlarda diliň obrazlylygy barada gürrüň edilende, ony kesgitleýji esasy zat hökmünde obrazly mazmun däl-de, diliň çeperçilik serişdeleri göz önünde tutulýar. Dogry, diliň çeperçilik serişdeleri bu meselede uly rol oýnaýar. Olar diliň obrazly mazmuny kaşaň formada şöhlendirmegine uly mümkinçilik berýär. Ýöne bu ýerde bir zady ýatlamaly. Formany mazmun kesgitleýär. Mazmun nähili häsiýete eýe bolsa, ony şöhlendirýän forma-da şonuň ýaly häsiýete eýe bolýar. Muny biz öň mazmun bilen formanyň birligi barada gürrüň edenimizde belläp geçipdik. Şeýle bolsa, onda çeper eserleriň diliniň hem çeper çykmagynda kesgitleýji rol oýnaýan zat konkret obrazly bolşunda alynýan mazmundyr. Käbir mysallar:

Uzak ýapynyň aňyrsy
Çala ýagtylyp başlady.
Çopan tüýdüginiň sesi
Ýuwaşja gelip başlady.
Çarýar seredip ogluna,
Gaýgyly ýaýkady başyn.
Uludan demin alyp,
Gözledi töwerek daşyn.

(Çary Aşyrow, «Ganly saka»). ýa-da:

«Artyk onuň maňlaýyny, ýalyny, sagrysyny sypaşdyrды.
Alaşa oňa oýkandy. Artyk onuň torbalygyny, depeliniň

töwereklerini, gulaklarynyň düýplerini gaşaşdyrды, ondan soň ahyryň raýşyna çykyp, töweregine göz gezdirdi».

(Berdi Kerbabaýew, «Aýgytly ädim»)

Şu mysallarda diliň epitet, deňeşdirme, meňzetme, metafora, metonimiýa ýaly durmuşy çeper suratlandyrmaga hyzmat edýän serişdeleri-de ýok. Emma olary okanymyzda, obrazly hakykat göz önümize gelýär, olarda janly mazmun şählelenýär. Çeper mazmun obrazсыz formada özüni görkezip bilmeýär. Diýmek, ol mysallardaky mazmuny şöhlelendirýän forma, onuň birinji elementi bolan dil obrazlydyr. Gahrymanlary, durmuşy, tebigaty öz konkret janly bolşunda göz önümize getirýän çeper eserleriň diline obrazly dil diýilýär. Şeýle bolsa, onda ýokardaky mysallaryň dili-de obrazly dildir. Bu ýagdaý dili çeper edýän iň esasy zadyň edebi eserlerdäki mazmundygyny aýdyň görkezýär. Şonuň üçin hem diliň obrazlylygy barada gürrüň edilende, ony çeper edýän iň esasy zadyň mazmundygyny göz önünde tutmak hökmandyr. Ony nazara almazlyk diliň obrazlylygyna formal çemeleşmeklige alyp barar.

Çeper diliň ikinji aýratynlygy onuň emosional häsiýetliligidir. Onuň bu hili häsiýeti-de mazmuna baglydyr. Çeper eserlerde mazmun emosional, täsirli, duýguly häsiýete eýe bolansoň, dil hem şeýle röwüşde berilýär. Çeper eseriň haýsy ýerinde mazmun täsirsiz bolsa, hut şol ýerde dil hem, hatda ol çeperçilik elementleri bilen bezelen bolsa-da, çuň emosional häsiýete eýe bolup bilmez. Şeýle ýagdaýy Kerim Gurbannepesowyň «Taýmaz baba» poemasynda görmek bolýar. Ol poemanyň mazmuny gowşak. Ony ýazyjy Berdi Kerbabaýew hem belläpdi: «Kerimiň «Taýmaz babasynda» forma bilen mazmun bir-birine laýyk gelenok: formasy örän ýokary derejede, mazmuny bolsa towy ýetmedik ýüp ýaly örän gowşak»¹. Poemanyň mazmuny şeýle bolansoň, onuň diliniň-de

¹ Berdi Kerbabaýew, Eserler toplumu, 3 t, Aşgabat, 1959, 690 sah.

çeperçilik serişdeleri ýeterlik ulanylan bolsa-da, emosional täsiri gowşak.

Eger mazmunyň emosional täsiri güýçli bolsa, onda ony beýan edýän dil çeperçilik serişdelerine onçakly bezelmedik bolsa-da emosional täsirli bolar.

Ilim üçin şirin jandan geçer men,
Düldül münüp, ganat baglap uçar men,
Namart dälem, hakdan kasam içer men,
Ýanyp duran nar men, sönmenem, begler!

(Seýdi, «Begler»).

Ine şu bentde diliň çeperçilik serişdeleri onçakly köp däl. Emma mazmunynyň emosional häsiýeti örän güýçli bolansoň, dili-de şeýle häsiýete eýe bolýar.

Beýle diýildiği diliň täsirli bolmagynda çeperçilik serişdeleri hiç hili rol oýnamaýar diýildiği däl. Çeperçilik elementleri diliň obrazly bolmagyna giň mümkinçilik berşi ýaly, täsirli bolmagynda-da uly rol oýnaýar. Eger eserde mazmun hem güýçli emosional häsiýete eýe bolsa, dil hem çeperçilik serişdeleri bilen ýerlikli bezelen bolsa, onda ol eseriň täsirlilikligi has-da güýçli bolar.

Çeper eserleriň dili şunuň ýaly emosional täsirlilikligi bilen hem ylmyň dilinden tapawutlanyp biler. Dogry, ylmyň dilinde-de emosional häsiýet bolýar, emma çeper edebiýatdaky oňa garanda has güýçlüdir.

Çeper diliň obrazlylygy bilen täsirlilikligi özara berk baglanyşyklydyr, olar bir-birini güýçlendirýär. Eger bir çeper eseriň dili obrazly bolsa-da, täsirsiz, batnyksyz, sowuk çykça, ol eseriň dili sözün doly manyňyndaky çeper dil däl. Adamyň hemmetaraplaýyn gözeli bolmagy üçin içki häsiýetiniň-de, daşky görnüşiniň-de ýakymly, ýaraşykly, owadan bolmagy möhümdir. Edil şunuň ýaly, çeper diliň hem gözeli bolmagy üçin emosional täsirlilik-de, obrazlylyk-da zerurdyr.

Aýdyňlyk, gysgalyk hem hakyky çeper diliň esasy sypatlarydyr. Dogry, beýle sypatlar ylmy dile-de çeper dilden kem derejede degişli däl. Ol ikisine-de degişlidir. Çeper eserde-de, ylmy işde-de mazmun näçe aýdyň hem-de az sözde beýan edilse, şonça-da gowudyr.

Çeper edebiýatda diliň aýdyň, gysga bolmagy çeper obraz döretmek üçin zerurdyr. M. Gorkiý muny bellemek bilen şeýle diýýär: «Diliň takyklygy we gysgalygy, bu — hemmesinden ozal gerekdir we diňe şu şert berjaý edilende, aýdyň, bütinleý diýen ýaly fiziki taýdan duýlup duran obraz döretmek mümkindir»¹

Aýdyň dilde beýan edilmedik zadyň anyk bolmajakdygy düşündirişsiz bellidir. Köpsözlülük—bu, birinjiden, adamlaryň durmuşdaky janly gepleşiginde-de, çeper edebiýatda-da, ylymda-da diliň lezzetini gaçyrsa, ikinjiden, beýan edýlýän pikire düşünmäge, suratlandyrylýan obrazy göz önüne getirmäge päsgel berýär we ony kynlaşdyrýar. Şoňa görä-de bu meselä çeper söz ussatlary aýratyn üns beripdirler. Meşhur rus şahyry N. A. Nekrasow «Sözlerе ýer dar bolsun, pikire —giň » diýen bolsa, N. Çernyšewskiý ony has nygtap, şeýle ýazýar:

«Çeperçilik diňe bir her sözüň ýerli-ýerindeligidinden ybarat däl-de, onuň zerur, gutulgysyz bolmalydygyndan, sözleriň mümkin boldugyça az ulanylmagyndan ybaratdyr. Gysgalyk bolmasa, çeperçilik hem bolup bilmez»²

Umuman aýdanda, giň pikiri az sözde beýan etmeklik diliň iň gowy sypatlarynyň biridir. Diliň bu gowy sypaty halkyň asyrlar boýy timarlanan halk döredijiliginde, aýratyn-da nakyllarda doly ýüze çykýar. Gorkiniň aýdyşy ýaly, nakyllar barmaklaryň ýumrugyňa gysyşyň ýaly, sözleri gysmagy öwredýär. Şonuň üçin hem ol ýazyjylar üçin iň gowy nusgadyr.

¹ Русские писатели о литературном труде, т. 4, Ленинград, 1956, стр. 702.

² Русские писатели о языке, Ленинград, 1954, стр. 413.

Ýazyjynyň sözleri nakyllardaky ýaly gysyp ulanmagy onuň çeper söze ussatlygyny görkezýär. Bu meselede beýik türkmen nusgawy şahyry Magtymguly has ýokary dörejä göterilipdir. Onuň goşgularynyň köp setirleri çuň mazmunly emosional täsirli giň pikiri az sözde aňlatmakda nakyllardan kem durmaýar.

Atda aýak bolsa, özge syn bolmaz,
Ärde gaýrat bolsa, işi kyn bolmaz,
Söweş güni goç ýigitde müýn bolmaz,
Garşy bakar, peýkam-ýaýa seretmez.

(Magtymguly, «Mala seretmez»).

Ýene:

Dostuňny egleme, nepden galmasyn,
Duşmanyň saklama, syryň bilmesin,
Açda algyň, bege bergiň bolmasyn,
Iş müşgildir, aňlamaza duş gelse.

(Magtymguly, «Joş gelse»).

Şu bentlerdäki pikirleri şol bentlerdäki ulanylýan sözlerden az söz bilen beýan etmek mümkin däl. Dili şunuň ýaly ahyrky çäGINE çenli gysyp ulanmaklyk, oýuň «suwuny» sykyp çykarmaklyk dili has-da süýjeldýär, has-da salykatly, has-da ýakymly edýär.

Diliň şeýle häsiýete eýe bolmagy ýazyjynyň, şahyryň stili bilen baglanyşyklydyr. Ýazyjy her bir sözi, aňlatmany öz ýerinde we zerur bolanda ulanmak bilen özüniň gowy stilini emele getirýär. Eger ýazyjyda şonuň ýaly stil ýok bolsa, onda W. G. Belinskiniň sözi bilen aýdanda, «...ol has çeper dilde ýazyp bilse-de, şonda-da nätakyklyk we onuň hökmany netijesi bolan köp sözlülük onuň eserine okaňda ýadadýan we okanyňy şol bada ýadyňdan çykarýan boş sözlülük häsiýetini berer»¹

¹ Русские писатели о литературном труде, т. 1 Ленинград, 1954. стр. 686.

Ähli žanrlardaky çeper eserleriň diline degişli bolan iň esasy häsiýetler şu görüp geçenlerimizden ybaratdyr.

Çeper diliň bu hili häsiýetleriniň ýüze çykmagynda onuň çeperçilik serişdeleri uly rol oýnaýar. Olar hem esasan diliň leksiki, sintaksis, fonetik, ritmiki çeperçilik serişdelerinden ybaratdyr.

ÇEPER DILIŇ LEKSIKI SERIŞDELERI

Ýazyjy durmuşy öz anyk obrazly bolşunda suratlandyryp görkezmek üçin halkyň dil baýlygyndan, onuň köp dürli elementlerinden peýdalanýar. Şonuň ýaly serişdeleriň iň esasy toparlaryndan biri-de diliň leksikasydyr. Ýazyjy edebi dile girýän leksiki serişdelerden doly peýdalanýar, emma diňe onuň bilen çäklenmeýär. Ýazyjy hakykatyň dürli taraplaryny öz bolşunda doly görkezmek üçin halkyň ýönekeý gepleşik dilindäki, ýerli gepleşiklerdäki (dialektlerdäki), adamlaryň aýry-aýry toparynyň dilindäki baýlyklara, arhaizmlere we neologizmlere, manydaş hem-de köp manyly sözlere-de ýüzlenýär.

Çeper edebiýatda halkyň ýönekeý gepleşik dilindäki serişdeleriň ulanylyşy. Edebi dil, onuň aýry-aýry görnüşleri bolan çeper dil we ylmy dil halkyň ýönekeý gepleşik diline esaslanýar. Ýöne edebi dil halkyň ýönekeý gepleşik dilindäki anratynlyklaryň hemmesini öz içine almaýar. Halkyň ýönekeý gepleşik dilinde edebi dilde ulanylmaýan ýa-da onuň kadalarynda aýdylmaýan ençeme sözlere düş gelmek bolýar.

«Bu dirzin näme, sen dirzin hem bejerýärmiň — diýip sorady»

(A. Durdyýew, «Bally molla»),

«...Baba sallatlarda sandyk bagşy aýdym aýdýar...»

(Ata Gowşudow, «Iň soňky arçyn»)

Şu mysallardaky «dirzin» sözi edebi dilde welosiped, «sandyk bagşy» sözi patefon bolmaly. Emma käbir täze zatlar, düşüňjeler durmuşa berk ornaşýança, halk oňa edebi dildäki

adyndan başga «ikinji» bir at hem goýýar. «Dirzin», «sandyk bagşy» sözleri şeýle atlardyr.

Halkyň ýönekeý gepleşik diliniň ýene bir tapawutlanýan tarapy onda beýleki halklaryň dilinden geçen birnäçe sözleriň üýtgedilip aýdylýanlygydyr.

«...Girman purontynda, meselem, biziň atly polkumyzyň baryny sen unutmagyn!»

«— Magunçy oglunyň çotuna göter!»

«— Bolköýnek aga! Biziň halkymyz şindi garamaýakdyr».

«— Goý bizde-de Rewolýusa bolsun!— diýip, Artyk öz başaryşyna göre gaýtalady»

(B. Kerbabaýew, «Aýgytly ädim»).

«Olar hem Baba sallat ýaly köp ýurtlary görüp, köpi gören adam bolup gelerler...»

(Ata Gowşudow, «Iň soňky arçyn»).

Edebi eserlerdäki gahrymanlaryň gepleşiginden alnan şu mysallarda, görşümüz ýaly, «german» sözi «girman», front sözi «puront», «wagonçy» — «magunçy», «polkownik» — «bolköýnek», «rewolýusiýa» — «rewolýusa», «soldat» — «sallat» diýlip aýdylýar. Halk beýle sözleri öz diliniň spesifiki häsiýetine laýyklykda üýtgedip aýdýar.

Ýokarky mysallardaky ýaly, halkyň durmuşyna täze girip gelýän zatlaryň «ikinji» atlary, köpçüligiň gepleiş fonetikasynyň spesifiki häsiýetine görä üýtgedilip aýdylýan interiasional sözleri ylmy dilde, edil şonuň ýaly-da çeper eserlerdäki awtoryň öz dilinde ulanylmaýar, olar edebi gahrymanlaryň dilinde şeýle ulanylýar.

Diliň sözlük sostawynda öňden bar bolan sözleriň hem birnäçesi halkyň ýönekeý gepleşiginde edebi diliň kadalaryna laýyklykda aýdylmaýan halatlary duş gelýär.

«— Köpeý ogly! Bütün uýezd seniň eliňde

(Berdi Kerbabaýew, «Aýgytly ädim»).

«— Hawala, ejesi, biziňkä näme, ýöne aýtmak, soň öýermedi diýip närza bolmasa bolýar»

(A. Durdyýew, «Bagtly ýigit»).

«Aman Poşy bolsa:

— Ogul seňkimi, meňkimi?— diýip gygyrdy»

(A. Gowşudow, «Mähri-Wepa»).

«Ony nädip aýry saklap bor?»

(B. Seýtäkow, «Doganlar»),

Şu mysallardaky «köpeý», «närza», «seňkimi», «meňkimi», «bor» sözleri edebi diliň kadasy boýunça «köpek», «närazy», «seniňkimi», «meniňkimi», «bolar» diýlip aýdylmaly. Emma şular ýaly birnäçe sözler ýönekeý gepleşikde başga hiliräk aýdylansoň, şol dilde gepleýän gahrymanlar hem ýaňky sözleri üýtgedibräk peýdalanýarlar. Bu bolsa olaryň diliniň ýönekeý gepleşik formasyna gaty ýakynlygyny alamatlandyran faktdyr.

Çeper eserdäki gahrymanyň dilinde halkyň ýönekeý gepleşigine mahsus häsiýetleriň tapylmagy, onuň sözleriniň janly, özboluşly, ynandyryjy çykmagyna esli ýardam edýär.

Halkyň ýönekeý gepleşigindäki aýratynlyklar şiwelerdäki aýratynlyklar bilen gatyşdyrylsa, nädogry bolar. Halkyň ýönekeý gepleşiginde duş gelyän aýratynlyklar belli bir şiwä däl-de, umumy türkmen diline degişlidir. Şiwedäki aýratynlyklar bolsa diňe şol şiwäniň özüne degişlidir.

Çeper edebiýatda dialektizmiň ulanylyşy. Her bir halkyň, aýratyn-da giň territoriýada ýaşayan halklaryň ýurdunyň aýry-aýry ýerlerindäki gepleşiklerinde — dialektlerinde fonetik morfologik, leksiki we ş. m. taýdan aýratynlyklar bolýar. Teke dialektinde çüýşe, güjük, kömelek, tahýa diýilse, ol sözler ärsary dialektinde süýşe, küjük, gömelek, taýha diýlip, gökleň dialektinde süýşe, küçük, kümelek, taýha diýlip, belli bir fonetik özgeriş girizilip aýdylýar. Ýomut dialektinde we edebi dilde ulanylýan çalyar, bilýär sözleri teke dialektinde çalya, bilýä, ärsary dialektinde çalyor, bilýor, saryk dialektinde çalor, bilor diýlip morfologik taýdan üýtgedilip aýdylýar. Türkmen diliniň dialektlerindäki leksiki aýratynlygyna mysal hökmünde

teke şiwesinde we edebi dilde ulanylýan birnäçe zatlaryň atlarynyň beýleki şiwelerde başgaçadygyny görkezmek bolar. Teke şiwesinde uly aýal dogan diýilse, ärsary gepleşiginde eke, günbatar ýomut gepleşiginde ejeke diýilýär. Teke şiwesinde gyzyl burç diýilse, ärsary gepleşiginde galampür, gökleň gepleşiginde pilpil diýilýär we ş. m. Şular ýaly aýratynlyga eýe bolan ýerli gepleşiklerdäki dil serişdeleriniň edebi dile girmeyänlerine dialektizm diýilýär.

Dialektizm hem halkyň ýönekeý dil serişdeleri ýaly çeper eserlerdäki gahrymanlaryň gepleşiginde ulanylýar.

«— Aýnam, sen näme diýýäsiň?

...Seniň diliň diýmese-de, ýüzüň aýdýa.

(Berdi Kerbabaýew, «Aýgytly ädim»).

«— Sähet, ol köp ýokmaza töwella etme...»

(Ata Gowşudow, «Mähri-Wepa»).

Garagöz öz ýüreginden: «Satylanym şul»—diýip bildi.

(R. Seýidow, «Lebap gyzy»).

Şu mysallardaky «diýýäsiň», «aýdýa», «köp» sözleri formalary taýyndan esasan teke dialektine degişli bolsa, «şul» sözi formasy taýyndan ärsary dialektinden alnandyr. Ýazyjy eserdäki gahrymanlarynyň önüp-ösen ýerini, olaryň dil aýratynlyklaryny has anyklaşdyrmak, oňa kolorit bermek üçin dialektizmden peýdalanýar. Beýle diýildigi ýazyjy gahrymanyň dilinde onuň öz şiwesiniň ähli aýratynlyklaryny görkezýär diýildigi dälidir. Çeper eserlerdäki gahrymanlaryň dilinde olaryň öz şive gepleşiginiň ähli aýratynlyklary däl-de, käbir esasy aýratynlyklary şöhlelenýär. Eger ýazyjy gahrymanyň dilinde şive aýratynlygynyň hemmesini berse, onda ol gahrymanyň gepleşi halkyň hemmesi üçin doly düşnükli bolup bilmez. Şeýle bolanda, ol eseriň diliniň çeperçiligini-de gowşatman durmaz.

Arhaizmler we neologizmler. Dil halkyň durmuşy bilen baglylykda ösüp, özgerip durýan zatdyr. Durmuşda bir zat, bir hadysa ýok bolsa, başga täze bir zat, täze bir adysa

peýda bolup durýar. Her bir zadyň, hadysanyň ömrüni gutaryp, durmuş sahnasyndan düşmegi bilen ony aňladýan sözler hem ulanylmakdan galyp başlaýar. Süýthor, beg, jykyr, medrese we ş. m. sözleri muňa mysal edip görkezmek bolar.

Käbir zatlar, düşüňjeler durmuşyň ösmegi, özgermegi bilen täze häsiýete, täze mana eýe bolýarlar. Muny alamatlandyrmak üçin, ol zatlaryň, düşüňjeleriň öňki atlary taşlanýar we olara täze at goýulýar. Kazy diýmegiň ýerine sudýa, molla diýmegiň ýerine mugallym diýlişi muňa mysal bolup biler. Ynkylap, şura ýaly sözler şol sözler bilen manydaş bolan rewolýusiýa, sowet ýaly sözleriň has ýörgünli bolmagy netijesinde ulanylmakdan galdy.

Şu hili sebäplere görä könelişip, häzirki döwrüň durmuşy bilen baglylykda ulanylmakdan galan sözlere **arhaizm** diýilýär.

Arhaizmler çeper edebiyatda, aýratyn-da geçmiş temasyndan ýazylan eserlerde ulanylýar. Onuň ýaly eserlerde arhaizmleşen sözleriň aňladýan zatlary we düşüňjeleri suratlandyrylyp görkezilýär, şonuň üçin hem olarda arhaizmleri ulanmak zerur bolup durýar. «Aýgytly ädim» romanynda arçyn, emin, wolosnoý, han, pir, mürze, işan, pitwa, mürzebaşy ýaly sözler ulanylypdyr. Şol sözleriň aňladýan zatlaryny, manylaryny başga sözler bilen anyk aňlatmak aňsat däldir. Ýazyjy arhaizmleri, birinjiden, şunuň ýaly zerurlyk esasynda ulansa, ikinjiden, geçmiş temada ýazan eserindäki gahrymanlaryny häsiýetlendirmek, olaryň synpy pozisiýalaryny aýdyňlaşdyrmak üçin getirýär. Mysal üçin, «Hojamyrat wolosnoý» diýlende, «wolosnoý» sözi Hojamyradyň diňe bir wezipesini aňlatman, onuň özünden ýokardaky «agalaryna» ýaranmak üçin her hili bet işler etmekden gaýtmaýan, zähmetkeş halkyň ganyny sorýan adamdygyny-da belli derejede aňladýar (kontekste görä). Sebäbi haýsy adam şeýle bolmasa, onuň wolosnoý bolup bilmejekdigini şol döwrüň şertleri görkezip dur. Arhaizmleşen sözler geçmiş wakalary suratlandyrylanda, ine şunuň ýaly, diliň

aňladyjylyk serişdeleriniň bir görnüşi bolup degerli hyzmat edýär.

Diňe bir taryhy tema däl, häzirki zaman temasyndan ýazylan eserlerde-de arhaizmleriň alynýan ýerleri bolýar: «Bu gün bize tebipleriň ministri ýoldaş Ataýewiň özi hem myhman geljek» (G. Muhtarow, G. Seýitliýew, «Çopan ogly»). Şunuň ýaly wraç sözünüň ýerine tebib sözünüň, ýa-da sowatly sözünüň ýerine molla sözünüň aýdylýan wagtlary durmuşda-da, çeper eserlerde-de duş gelýär. Häzirki döwürde onuň ýaly arhaizmler köplenç degişme häsiýetiýade ýa-da garry adamlaryň dilinde ulanylýar.

Munuň tersine, durmuşda täze-täze düşüňjeler ýüze çykýar. Ýeriň emeli hemrasy, ýediýyllyk, atom ledokoly, atom bombasy we ş. m. atlar şuna mysal bolup biler. Dilde täze peýda bolýan bu hili sözlere we aňlatmalara **neologizm** diýilýär.

Durmuşda emele gelýän täzelikleri suratlandyrmak üçin çeper edebiýatda neologizmleri ulanmak zerur bolýar.

Biz gynyjy atomlara guwanmaýarys,

Biz guruji adamlara guwanýarys.

(G. Seýitliýew, «Biz parahatçylyk üçin göreşýäris»).

ýa-da:

Ýediýyllyk — ýekeje söz...

Açarydyr müň hazynaň.

(M. Seýidow, «Ýediýyllyk—ýekeje söz...»).

Şu mysallardaky «atom», «ýediýyllyk» ýaly durmuşdaky täzelikler bilen baglanyşykly neologizmler halkyň hem, çeper edebiýatyň hem sözlük sostawyny baýlaşdyrýar.

Käbir ýazyjynyň döredijiliginde onuň özi tarapyndan üýtgeşik söz düzüminde alnan sözlere-de duş gelmek bolýar. N. Pommanyň «Iki kanun» atly goşgusynyň «Garyba görgini bor eden kanun», «Olary ýyrtyjy mör eden kanun» diýen setirlerindäki «bor», «mör» sözleri şeýle sözlerdir. Goşgynyň içinde gelende «bor» sözünüň «bolar» diýen manyny, «mör» sözünüň hem «möjek» diýen manyny aňladýanlygy duýulýar.

Pomma ol sözleri goşguda beýan edýän pikiriniň emosional häsiýetini güýçlendirmek üçin ulanyldy. Emma olar özbaşyna many aňladyp bilmeýär, olar diňe gepleýişde başga tüýsli söz düzüminde getirilýär. Şonuň üçin olar şol görnüşde diliň sözlük sostawyna-da girip bilmeýär.

Neologizmler çeper edebiýat diliniň baýlaşmagynda belli bir serişde bolup durýar. Çeper edebiýat hem neologizmleriň halk köpçüligine düşnükli bolmagynda uly rol oýnaýar. Çeper eserleriň diliniň aýdyň bolmagy üçin neologizmleriň ýerlikli ulanylmagy has zerurdyr.

Warwarizm. Çet dillerden alnan, emma giň halk köpçüligine düşnükli bolmadyk we diliň sözlük sostawyna girip bilmedik sözlere **warwarizm** ýa-da **barbarizm** diýilýär. Warwarizmler çeper edebiýatda-da ulanylýar.

Döwletmämmet Azadynyň «Wagzy-Azat» eserinde, geçmiş türkmen edebiýatynyň beýleki wekilleriniň hem birnäçe goşgularynda giň halk köpçüligine düşnükli bolmadyk arap-pars sözleri — warwarizmler ulanylypdyr.

..Ýagny ol halk içgisi bolgaý halal,

Laýky-makbulý haýýý-züljelal.

(Azady, «Wagzy-Azat»).

Warwarizmleriň bu hili ulanylmagy eseri okamagy we oňa düşünmegi kynlaşdyrýar. Öňki türkmen şahyrlarynyň warwarizmleri ulanmagy ýöne ýerden dälidir. Olaryň döwründe yslam dininiň, arap, pars medeniýetiniň, şonuň bilen baglanyşykly bolan arap, pars dilleriniň täsiri uly bolupdyr. Okuw hem köplenç arap-pars dilinde bolupdyr. Bu ýagdaý şol wagtlardaky türkmen edebiýatynyň diline uly täsir edipdir. Hatda türki şahyrlaryň arassda çeper eserleri arap ýa-da pars dilinde ýazmak däbi-de bolupdyr. Däwletmämmet Azady şeýle ýagdaýlaryň täsirinden çykyp bilmändir we öz eserlerinde arap-pars sözlerini — warwarizmleri köp ulanyldy. Emma Magtymguly beýle etmändir. Ol türkmen edebiýatynyň taryhynda ilkinji gezek warwarizmleri mümkin boldugyça az

ulanmagyň, öz ene diliniň leksiki baýlyklaryny doly peýdalanmagyň ajaýyp nusgasyny görkezipdir. Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes, Mätäji ýaly şahyrlar hem şonuň göreldesine eýeripdirler.

Türkmen edebiýatynda warwarizmler has az ulanylýar... Ol-da esasan awtorlaryň öz dilinde däl-de, personažlaryň dilinde duş gelýär. «Aýgytly ädim» romanynyň personažy Mämmetweli birnäçe ýerde şeýle diýýär:

«— Elhemdililla, elhemdillehillezi jagalannikahi, pazylan beýnelhalaly welharam. Peňkehu, ma tabalekum, minenisaýi — mesna we sulase we rubag...»

«— Wakyrrebi enzili-müzzilen, mübäreken we ente haýryl-müzzilin...»

Personažyň öz dilinde beýle warwarizmleri ulanmagy onuň dindar adamdygyny, molladygyny has gowy aňladýar. Häzirki döwrüň edebiýatynda azda-kände getirilýän warwarizmler gahrymanlaryň obrazyny aýdyňlaşdyrmagyň serişdesi bolup hyzmat edýär.

Warwarizmleri köp ulanmaklyk eseriň düşnükli we çeper bolmagyna päsgel berýär. Şonuň üçin ony az ulanmak gowudyr.

Omonimler we sinonimler. Aýry-aýry many aňladýan bir meňzeş sözlere **omonim** diýilýär. Mysal üçin, «gara» sözi «töweregiňe gara» diýende, «seret» manyny, «gara mata» diýende reňki, «gara ýürek» diýende, «betniýet», «erbet» diýen manyny aňladýar. Bu hili köp many aňladýan sözleriň nähili many aňladýandyklary tekstiň içinde gelende belli bolýar. Muňa **kontekst** diýilýär. Kontekst omonimleri ähli manylary boýunça ulanmaga mümkinçilik berýär.

Omonimler birnäçe hili bolýarlar. Olaryň käbiri aýdylyşlary hem-de manylary taýdap tapawutlanyp, ýazylyşlary babatda bir meňzeş bolýarlar. Oňa **omograf** diýilýär.

Esbap sende, ýarag sende, at sende,
Ulug hümmet sende, ulug at sende...

(Mollanepes, «Gajarbaý»),

Şu setirleriň birinjisindäki «at» sözi «münülýän at» manysynda bolup, gysga aýdylýar, ikinjisindäki «at» sözi «at-abraý» manyňynda bolup, uzyn aýdylýar. Omograflar aýdylyşy taýyndan onçakly sazlaşmansoň, olar goşguda gowşak kapyýalaşýarlar.

Omonimleriň ýene bir görnüşi aýdylyşy taýyndan bir bolup, ýazylyşy we manysy taýyndan tapawutlanýar.. Oňa **omofon** diýilýär. Kulak — gulak. Sud — süýt we ş. m. Omofonlar aýdylyşlary taýyndan sazlaşýanlygy üçin goşgularda gowy kapyýalaşýarlar.

Ýazyjy omonimleri giňden ulanan wagtynda, onuň eserleriniň dil baýlygy artýar. Omonimlere türki halklaryň geçen asyrlarda tuýug formasyna şygry ýazan şahyrlary uly üns beripdirler. Mälim bolşy ýaly, tuýug formasyna ýazylan goşgularda kapyýa üçin omonimler ulanylýar. Muna Seýdiniň «Alyna» diýen goşgusynyň birnäçe bentleri we refrenleri mysal bolup biler:

Söwdügim, gül özün para eýlemiş,
Reşk edibän ýasaklaryň alyna.
Akmaga gül özün para eýlemiş,
Ynanyp dünýäniň mekru-alyna.

Aşykdyr sen inçe bile, Seýidi,
Her jepany rahat bile Seýidi,
Gezermiş diýp ýaman bile Seýidi,
Meňi aýp edeniň gelsin alyna.

Bu setirlerde kapyýa bolup gelen «para», «alyna», «bile» sözleri her ýerde aýry-aýry manyda ulanylýar.

Omonimleriň tersine, sözleriň birnäçesiniň bir many aňladyp gelýänleri bar. Oňa **sinonim** diýilýär:

Garry gowy, orta oňat, ýaş ýagşy. (Ataköpek Mergenow, «Iş ýagşy»).

Şu mysaldaky «gowy», «oňat», «ýagşy» sözleri sinonimdir. Munuň ýaly manydaş sözleri bilmeklik, olary peýdalanmaklyk ýazyja bir sözi köp gaýtalamazlyk üçin gowy mümkinçilik berýär.

DILIŇ OBRAZLY AŇLADYŞ SERIŞDELERI

Obrazlylyk çeper diliň esasy aýratynlyklarynyň biridir. Öň belleýşimiz ýaly, çeper diliň bu hili häsiýete eýe bolmagynda kesgitleýji rol oýnaýan zat çuň mazmundyr. Diliň obrazly aňladyş serişdeleri çeper eserlerde beýan edilýän çuň mazmuny owunjak aýratynlyklary bilen konkret— duýarlykly formada doly şöhlelendirmekde ýazyja giň mümkinçilik berýär. Çuň mazmunyň doly suratlanmagy bolsa diliň çeperligini has-da güýçlendirýär. Şunuň ýaly möhüm funksiýany ýerine ýetirýänligi üçin diliň obrazly aňladyş serişdeleri çeper eserlerde giňden ulanylýar.

Diliň çeper serişdeleriniň hemmesi diýen ýaly göçme manyda ulanylýan sözlerdir. Halkyň dilindäki ençeme sözleriň öz hakyky manysy bilen birlikde, göçme manyda ulanylýan wagtlaryna-da köp duş gelmek bolýar. Mysal üçin, ak altyn, gara altyn, at guş bolup uçdy we ş. m. Bu ýerde ak altyn— pagta, gara altyn—nebit, guş bolup uçdy—gaty ýyndam çapdy diýen manydadyr. Şunuň ýaly göçme manyda ulanylýan sözlere **troplar** diýilýär:

Troplar gepleşik dilinde-de getirilýär, emma çeper edebiyatda has köp alynýar.

Çeper diliň obrazly aňladyş serişdeleri köp dürlüdür. Biz olaryň esasy görnüşleriniň we häsiýetli aýratynlyklarynyň üstünde aýratyn durallyň.

Deňeşdirme, parallelizm. Deňeşdirmede iki zat bir-birine deňeşdirilýär. Deňeşdirilýän zatlaryň biri esasy bolup, ikinjisi şonuň belli taraplaryny, ýagdaýyny has gowy aýdyňlaşdyrmak, göz öňüne getirmek üçin hyzmat edýär. Deňeşdirmeler dürli-dürli formalarda bolýarlar:

Haryň işi hardyr, dostlar,

Müň magtasaň, atça bolmaz.

Bir nadana aýdan sözün

Ösüp giden batça bolmaz.

Bu ýerde iki zat «ça-çe» goşulmalarynyň üsti bilen deňeşdirildi. Deňeşdirmeleriň ikinji bir hilisi «dan-den» goşulmalary arkaly ýasalýar:

Adam bolup, adam gadryn bilmeýen,

Ondan ki bir otlap ýören mal ýagşy.

Sözlegende, söz manysyn bilmeýen,

Ondan ki bir gepläp bilmez lal ýagşy.

ýa-da:

Ýat illerde mysapyrlyk çekenden,

Ursa, sökse, horlasa-da il ýagşy.

(Magtymguly, «Il ýagşy»).

Bulardan başga-da garanda, seredende, görä ýaly kömekçi sözleriň üsti bilen hem bir zat ikinji bir zat bilen deňeşdirilýär. Bu köplenç proza eserlerinde duş gelýär.

Deňeşdirmäniň ikinji bir özboluşly görnüşi **parallelizmdir**. Parallelizmde deňeşdirilýän zatlaryň, hadysalaryň ikisi-de parallel — ugurdaş suratlandyrylyp, ikisi-de özbaşdak many aňladýar.

Şalar adyl bolmaz, daglar dumansyz,

Çöller gurtsuz galmaz, baglar reýhansyz...

(Magtymguly, «Hary-zar bolduň»).

Bulutdan çykan gün ýakar, ýaşmakdan çykan dil ýakar

(Nakyl).

Parallelizmde deňeşdirilýän zatlaryň ikisi-de bir-birini obrazly aýdyňlaşdyrýar. Bu bolsa öz gezeginde parallel beýan edilýän mazmunyň emosional häsiýetiniň doly ýüze çykmagyna gowy mümkinçilik berýär.

Deňeşdirmede we parallelizmde göçme manylylyk häsiýeti duýulmaýar. Şonuň üçin olar troplara girmeýär. Kämahal manyny gös-göni aňladýan, käte bolsa, troplardaky ýaly, pikiri göçme manyda berýän çeper serişde-de bar. Ol epitetdir.

Epitet. Çeper eserlerde suratlandyrylýan predmetleriň, hadysalaryň estetiki duýga täsir edýän taraplaryny sypatlandyryýan söze ýa-da bir topar sözlere **epitet (sypatlandyрма)** diýilýär.

Berimsiz beglerden, bahyl baýlardan,
Çöle çyksaň, erkek çopan ýagşydyr.

(Zelili, «Ýagşydyr»).

Epitetler, bir tarapdan seretseň, grammatikadaky áýyrgyçlara meňzeşdir. Mysal üçin, ýokarky setirlerdäki «berimsiz», «bahyl», «erkek» sözleri hem epitet, hem grammatikadaky áýyrgyç bolup geldi, emma şeýle-de bolsa, epitetler áýyrgyçlardan tapawutlanýarlar.

Ozaly bilen-ä, hemme áýyrgyçlar epitet bolup bilmeýär. Predmetiň, hadysanyň emosional häsiýete eýe bolan taraplaryny sypatlandyryýan áýyrgyçlar epitet bolup bilýär. Emma áýyrgyçlaryň birnäçesi onuň ýaly çeperçilik häsiýetine eýe bolup bilmeýär. Mysal üçin, «Bu kitap Garagum kanalyňyň gurluşykçylary barada ýazylypdyr» diýen sözlemiň başyndaky «bu» sözi grammatikada görkezme áýyrgyjy bolup gelýär. Emma ol söz kitabyň duýga täsir edýän taraplarynyň birini-de sypatlandyрмаýar. Şonuň üçin hem ol epitet bolup bilmeýär.

Galyberse-de, diňe bir áýyrgyçlar epitet bolman, doldurgyçlar, sözlemde eýe, habar bolup gelýän sözler hem epitet bolup bilýär.

Ýüz namart ýerini tutmaz bir merdiň,
Mert çeker täsibin ilin-ýuwurdyň.

(Magtymguly, «Meýdan ýoluksa»).

Bu ýerde birinji setirdäki «namart», ikinji setirdäki «mert» sözleri hem eýe, hem epitet bolup geldi.

Gyzyl diýsem — gyzyl, al diýsem — al sen,
Hindistanda — şeker, Bulgarda — bal sen,
Yşk bilen açylgan bir täze gül sen,
Ýusup-Züleýhanyň taýy gözel sen!

(Magtymguly, «Gözel sen»).

Bu bentdäki «gyzyl», «al», «şeker», «bal», «gül» sözleri bolsa hem habar hem epitet bolup geldi.

Uzak ýerden görner belent haýbatly,
Ümürdir, dumandyr, gardyr bu daglar.

(Misgingylyç, «Daglar»).

Bu ýerde bolsa «belent haýbatly» sözleri hem doldurgyç, hem epitetdir.

Sözlem agzalary bolup gelen sözler hemme halatlarda epitetler ýaly obrazly emosional mazmuny aňladyp durmaýar. Şonuň üçin hem olar aýry-aýry wagtlarda — obrazly emosional häsiýete eýe bolup gelenlerinde, epitet bolup bilýär.

Epitet bolup gelen sözler kä ýerde öz manysynda (bahyl baý, berimsiz beg we ş. m.) ulanylsa, kä ýerde göçme manyda alynýar. Mysal üçin, Magtymgulynyň «Gözel sen» goşgusynyň ýokarda mysal alnan bendindäki epitetler göçme manydadyr. Gözele (gyza) «gyzyl», «al», «şeker», «bal», «gül» diýlip, göçme manyda aýdylýar.

Epitetler esasan sypatlandyryňan zatlarynyň, hadysalarynyň atlary bilen bilelikde ulanylýar. Şonuň bilen birlikde olaryň sypatlandyryňan atlary bilen bilelikde ulanyлмаýan wagtlary-da çeper eserlerde, aýratyn-da türkmen nusgawyy poeziýasynda ýygy-ýygy duş gelýär. Şeýle bolanda, epitetler diňe bir öz funksiýasynda däl-de, sypatlandyryňan zadynyň ady hökmünde-de getirilýär. Mysal üçin, «mert adam» ýerine «mert», «gözel gyz (gelin)» ýerine «gözel», «ýalta adam» ýerine «ýalta» we ş. m. Şunuň ýaly predmetiň, hadysanyň ady bilen birigýän epitetleriň emosional täsiri has-da güýçlenýär.

Käbir eserlerdäki aýry-aýry gahrymanlaryň atlary-da şeýle epitetlerdir: Mežnun, Warryk, Myllyk we ş. m. Beýle epitet — atlar gahrymany häsiýetlendirmekde uly rol oýnaýar. Hut şonuň üçin şeýle atlary Gogol (Deržimorda, Korobočka, Sobakewiç we ş. m.), Çehow (Oçumelow, Hrýukin, Uzş, Gysga we ş. m.) ýaly meşhur ýazyjylar hem ulanypdyrlar.

Halk döredijiliginde hemişe ulanylýan epitetler bar: güler ýüz, şirin söz, batyr ýigit, gyr at we ş. m. Bu hili epitetler zatlaryň iň häsiýetli taraplaryny has ýerlikli sypatlandyrýarlar. Şonuň üçin olar şahyrlaryň, ýazyjylaryň döredijiliginde-de giňden alynýar.

Epitetler umumy halk diliniň baýlygyndan başarlaňlyk bilen saýlanyp alnanda we degerli ýerde ulanylanda, olar beýan edilýän zadyň obrazlylygyny we täsirliiligini has gowy görkezýär.

Diliň leksikasydaky obrazly aňladyş serişdeleriniň görüp geçenlerimizden başgasynyň hemmesi troplara girýär. Indi biz troplara degişli bolan çeper aňladyş serişdelerine göz aýlalyň.

Meňzetme, metafora. Troplaryň ýönekeý görnüşi bolan meňzetmede bir zat ikinji bir zada meňzedilýär. Meňzetmeler dürli serişdeler arkaly ýasalýar. Meňzetmeleriň bir görnüşi ýaly, kimin, dek, deý, göýä, mysaly, misli we ş. m. kömekçi sözler arkaly ýasalýar:

Gaplaň kimin arlap girse meýdana,
Tilki kimin bazy berse her ýana,
Duranda gaýa dek durup merdana,
Alar ýerden at salyşy gerekdir.

(Magtymguly, «Başy gerekdir»).

«Ol ýigidiň sadap ýaly kireňsiz ak dişleri ýyldyrady»

(A. Gowşudow, «Köpetdagiň eteginde»).

Ýaş gyzyň ýüregi towusdy şonda,
Ýañaklary gyzardylar misli nar.

(R. Seyidow, «Bagtlylar»).

Meňzetmeler «meňzär», «ogşar» ýaly sözleriň ulanylmagy bilen-de ýasalýar:

Oba daşyndaky depe
Eýerlenen ata meňzär.

(Magtymguly, «Ata meňzär»).

Jem bolsa hatynlar bary,
Her biri emire meňzär.

(Kemine, «Meñzär»).

Meñzedilýän iki zadyň biri sözlemiň eýesi, biri habary bolup gelende, meňzetmeler «dyr-dir» goşulmasy arkaly-da ýasalýar:

Zelili, binasyz dünýä menzildir,

Ýagşy gün bir guşdur, ýaman gün ýyldyr.

(Seýdi, «Seýdi—Zelili»).

Käwagtlarda sorag-jogap üsti bilen ýasalýan meňzetmelere-de duş gelmek bolýar:

Diýdim: «Ne tutündir bu?» Ol: «Zülpi-käkilim» diýdi:

Diýdim: «Ne elipdir bu?» ýar: «Inçe bilim» diýdi.

(Mollanepes, «Istäp ki gözel ýary»).

Meňzetme ýasamak üçin durmuş ýazyja ummasyz material berýär. Meňzetme döretmäge bir-birine çalyň edýän zat, hadysa gerek. Ol bolsa durmuşda biçak köpdür. Bu ýerde esasy gep ýazyjynyň özüne baglydyr. Ýazyjy durmuşdaky zatlara, hadysalara näçe belet bolsa, olaryň häsiýetli aýratynlyklaryny näçe çuň özleşdiren bolsa, ol şol derejede meňzetme ýasamak mümkinçiligine eýe bolýar. Şeýle ýazyjylar öz eserleriniň dilini köp dürli täze meňzetmeler bilen bezeýärler. Muňa Magtymgulynyň eserleri örän gowy mysal bolup biler. Ol durmuşdaky, tebigatdaky zatlary we hadysalary meňzetme üçin has giňden ulanypdyr.

Durmuşda häli-şindi peýda bolup durýan zatlar, düşüňjeler, hadysalar çeper dilde täze meňzetmeleriň döremegine getirýär.

Göýä ýer ölçeýän inžener ýaly,

Käte hem bir özi çete saýlanýar.

(N. Pomma, «Başlyk oýlanýar»).

ýa-da:

Maşyn kimin hereketde elleri,

Saplap barýar ak altynly pelleri.

(K.Gurbannepesow, «Bir gözel gördüm»).

Şu mysaldaky ýaly meňzetmeler biziň täze durmuşymyz bilen baglylykda dörän çeper elementlerdir. Bu hili meňzetmeler diliň obrazlylygyny barha baýlaşdyrýar.

Täze häsiýetli meňzermeleriň döremegi häzirki zaman stili bilen hem baglanyşyklydyr. Türkmen edebiýatynda durmuşy has konkret-duýarlykly, has doly suratlandyrmak stili barha güýçlenýär. Şu hili proses bilen baglylykda, çeper eserlerde suratlandyrylýan zatlaryň belli bir momentdäki bolşuny, görnüşini başga bir zadyň konkret momentdäki bolşuna, görnüşine meňzermeklik, öňki edebiýata garanda häzirki edebiýatda has köp ulanylýar:

Ýazgarlyp ýenjilýän biçäre ýaly,
Egilib başlaryn ýaýkap agaçlar,
Üstlerine howply ýagy çozan dek,
Köweklere girip, gizlenýär guşlar.

...Sereder ýaly däl günüň görnüşi,
Şum habar getirýän ýüze meňzeýär.

(Ş. Kekilow, «Kareliýa jeňnelinde»).

Ýene bir mysal:

«Şol görnüşiň joşguny bilen saýraýan torgaýlaryň «jüýp-jüýpi», göýä diýersiň, şol şahalardaky yranýan gozalaryň—düwmeleriň jyňnyrdysy ýaly bolup eşidilýärdi... Kolhozçy gelin-gyzlar şol meýdanda şemally günün gülälegi ýaly hereket edýärdi».

(B. Kerbabaýew, «Aýsoltan»).

Şu mysallardaky ýaly, iki zadyň konkret momentdäki bolşuny bir-birine meňzermeklik onuň janlylyk, anyk obrazlylyk häsiýetini, täsirçililigini güýçlendirýär.

Meňzermeler bitewi — konkretlikde alnyp suratlandyrylýan zatlary öz obrazly bolşunda okyjynyň göz önüne getirmekde ýazyja örän giň mümkinçilik berýän dil serişdesidir. Şoňa görä-de onuň ýerlikli meňzermeleri ulanmagy, original meňzermeler döretmegi durmuşy çeper suratlandyrmak üçin zerurdyr.

Diliň meňzetmelere ýakyn çeperçilik serişdeleriniň biri-de metaforadyr. Meňzetmede bir-birine meňzedilýän zatlaryň ikisiniň-de ady tutulýar. Metaforada beýle däl, onda bir-birine meňzedilýän iki zadyň, hadysanyň biri aýdylýar we ol göçme mana eýe bolmak arkaly beýleki zady, hadysany göz önüne getirýär. Käbir mysallar:

Bozulan şährimi abat etdiňiz,
Gamda galan göwnüm alan, gelinler!
(Kemine, «Gelinler»).

Düýn garaňkyň parçalanyp, bu gün dolduň ýalkymdan.
Salam, Orýol, salam saňa, azat türkmen halkyndan!
(R. Seýidow, «Azat Orýol»).

Baharyň sowulmaz seniň hiç haçan
Meniň eziz ölkäm — jan Türkmenistan.
(G. Seýitliýew, «Jan Türkmenistan»).

Ak tamyň iberen gajargeldisin
Garşylaýan Liwan güllesi bilen.
(M. Seýidow, «Liwanly dostuma»).

Şu mysallarda «şäher», «garaňky», «ýalkym», «bahar», «gajargeldi» sözleri metaforadyr. Bu sözleriň her biriniň aňladýan zady başga bir zadyň (şäher — göwüniň, garaňky — faşistleriň zulumynyň, ýalkym — azatlygyň, bahar—joşgunly durmuşyň, gajargeldi — kolonizatorlaryň) hem meňzetmesi bolup, hem şonuň manysyny aňladyp geldi.

Metaforalar şu hili häsiýete eýe bolmak bilen birlikde, olar meňzetmelere garanda, suratlandyrylýan zady has gutarnykly bitewi obrazly formada göz önüne getirýär. Şonuň üçin onuň emosional täsiri-de, köplenç halatlarda meňzetmelerden artygrak bolýar.

Ikinji tarapdan, metaforalar giň pikiri az sözde obrazly beýan etmäge uly mümkinçilik berýär. Şunuň ýaly diliň möhüm çeperçilik serişdesi bolan metaforalary başarnykly ulanmaklyk eseriň diliniň çeper bolmagynda uly ähmiýete eýedir.

Janlandyrma, simwol, allegoriýa. Jansyz zatlaryň janly zatlara meňzedilip görkezilmegine **janlandyrma (olisetworeniýe)** diýilýär. Janlandyrmada jansyz zatlar adam ýa-da haýwan ýaly janly zatlaryň häsiýetlerine eýe bolýar.

Sürüldiler il barysy eňşeşip,
Pyganyna daglar, daşlar gymşaşyp,
Asman joşa geldi, Zemin gowşaşyp,
Bulutlar durdular nala, Seýidi.

(Zelili, «Seýdi»).

Görşümüz ýaly, bu mysalda eňşeşip barýan ýesirleriň agyr halyny «görüň», daglar-daşlar adam ýaly bolup «gymşaşýar» —gynanýar, asman gazap bilen «joşýar», zemin(ýer) gowşaýar, ereýär, bulutlar «nala çekip» aglamaga başlaýarlar. Jansyz zatlar şu hili janlandyrylyp suratlandyrylanda, olaryň obrazlylygy, emosional häsiýeti has-da güýçlenýär.

Gadym döwürlerde, adamlaryň tebigat kanunlaryna akyl ýetirip bilmeýän wagtlarynda, janlandyrmalar gönüden-göni aňladýan manylarynda-da ulanylypdyr. Sebäbi şol döwürleriň adamlary tebigatdaky jansyz zatlarda janly zatlaryň häsiýeti bardyr diýip düşünpdirler. Adamlar munuň beýle äldigine akyl ýetiren wagtlarynda, janlandyrmalar göçme ana eýe bolup, edebi eserlerde ulanylýan çeperçilik serişdesine öwrülipdir.

Çeper edebiýatda tebigatdaky zatlar, hadysalar suratlandyrylmak bilen adam durmuşyndaky şoňa çalym edýän zatlaryň, hadysalaryň aňladylýan— beýan edilýän wagtlary-da bolýar Oňa **simwol** diýilýär.

Bulutlar tolkunlaşyp,
Asla ýere ýagmazdy.
Aýda, ýylda, asyrda
Röwşenli gün dogmazdy.

(Ş. Kekilow, «Gelmeze giden köne dünýä»).

Şahyr bu bentde tebigaty suratlandyrmak bilen köne dünýäni göz önüne getirse, başga bentlerde tebigatyň üsti bilen täze dünýäni häsiýetlendirýär:

Böleklenşip bulutlar,
Ýagmyr ýagyp başlady...
...Äleme ýalkym salyp,
Ýerden çykdy gök otlar.

Simwola ýakyn troplaryň biri-de allegoriýadyr. Haýwanyň ýa-da tebigatdaky konkret bir zadyň bolşunyň suratlandyrylmagy bilen adam häsiýetiniň aňladylmagyna allegoriýa diýilýär. Şeýle ýagdaýy halk döredijiliginiň haýwanlar hakyndaky erteklerinde, basnýalarda has aýdyň görmek bolýar. Onuň ýaly eserlerde tilkiniň üsti bilen mekir adamyň bolşy, goýnuň üsti bilen sada adamyň bolşy we ş. m. görkezilýär. Basnýalarda diňe haýwanlaryň däl, başga zatlaryň üsti bilen hem adam häsiýeti görkezilýär. Muňa Ata Salyhyň «Kädiniň gülküsi» diýen basnýasy mysal bolup biler. Ol basnýada kädiniň üsti bilen boş adamlar suratlandyrylyp görkezilýär,

Obrazy allegorik görnüşde şöhlendirmek üçin göz önünde tutulýan gahrymanyň bolşuna ýakyn häsiýetli haýwany ýa-da başga zady saýlap almak örän möhümdir. Eger şol ýakynlyk gowşak bolsa, onda suratlandyrylýan haýwanyň ýa-da başga zadyň bolşy göz önünde tutulýan adamyň häsiýetini dogry aňladyp bilmez we azda-kände aňladylanda-da, onuň täsiri az bolar.

Ulaltma we kiçeltme. Edebiýat ylmynda ulaltmanyň (giperbolanyň) iki hili manysy bar. Bir manysynda, ulaldyp görkezmek tipikleşdirmek diýen many aňladýar. Ikinji manysynda, bir zady hakyky öz bolşundan, öz kaddyndan has ulaldyp görkezmegi aňladýar. Bu ýerde ulaltma terminini ikinji manysynda ulanýarys.

Ulaltmalar fantastiki hem-de satiriki eserlerde köp getirilýär. Onuň ýaly eserlerde ulaltmalar gahrymanyň ýa-da başga zadyň

güýjüniň zordugyny, göwresiniň uludygyny, aýylgançdygyny we ş. m. taraplaryny has nygtap görkezmäge hyzmat edýär. Muny «Görogly» eposynda aýdyň görmek bolýar:

«Arap Reýhanyň boýy minara kimin, kellesi gümmez kimin, agzy ojak kimin, dişleri külün kimin, sakgaly kelle urlan söwüt kimin, munuň kaddy-kamatyny görüp, patyşa öz hossaryny gören dek, ejizläp gözünden ýaş goýberip aglaberdi».

Ýene bir mysal:

«Görogly kempiriň daşky syratyny görüp tisingindi. Asyl tisingmezçe-de däl di: onuň agzy opurylan ojak kimin, burnuna ýetip ýatan eňegi kürek kimin, saçlary çaman baýtalyň ýaly kimin, gözleri bulançak suw kimin, alkymynyň aşagyndaky damarlary dadyranyň köki kimin, ýüzüniň ýygýrtlary demirçiniň körügi kimin bolup, iki eplenip ýatan kempir düýşünde görünse, ýüregiňi ýarjakdy».

Bu mysallaryň birinjisinde Arap Reýhanyň göwresiniň äpet uludygy, ikinjisinde Göroglynyň gyr atyny alyp gaçan Zulman kempiriň betnyşanlygy, aýylgançlygy ulaltma arkaly nygtalyp, çişirilip görkezilýär. Şeýle ulaltmalar fantastiki ertekilerde has-da köp duş gelýär.

Ýazuw edebiýatynda we halk döredijiliginde bolan şu hili ulaltma däbi häzirki döwürde döredilýän fantastiki elementli eserlerde-de dowam etdirilýär. Kerim Gurbannepesowyň «Taýmaz baba» poemasynda Mätäçlik atly kempiriň, Kaýum Taňrygulyýewiň «Pilmahmyt» atly eserindäki Pilmahmydyň bolşy ulaldylp görkezilýär.

Realistik eserlerde bu hili ulaltmalar ulanylmaýar. Sebäbi olar gahrymanlary ýa-da başga zatlary hakyky öz bolşunda görkezmäge laýyk gelmeýär. Realistik eserlerde ýazyjy şeýle ulaltmalara ýüzlenen wagtynda, ol eseriniň realistik häsiýetini, ynandyryjylygyny gowşadýar. Realistik eserlerde başga hili ulaltma — tipikleşdirme giň gerimde alynýar.

Dogry, realistik satiriki eserlerde ikinji manydaky ulaltma ulanylýar. Emma olarda-da fantastik eserlerdäki ýaly çakdanaşa

ulaltmalar bolmaýar, bolan wagtynda-da, onuň şertli ulaltmadygy mese-mälim bolup aňlanylýar.

Çeper eserlerde ulaltmanyň tersine bolan kiçeltme-de ulanylýar. Bir zadyň hakyky bolşundan kiçeldilip görkezilmegine **kiçeltme** — **litota** diýilýär. Kiçeltme-de edil ulaltma ýaly suratlandyrylýan zady ýa-da onuň aýry-aýry taraplaryny has nygtap görkezmek üçin ulanylýar. Mysal: Garynja billi gelin. Ol adam iňňä sapaýmaly bolupdyr. Ol boýnuny gyl ýaly edip, baş egdi. «Boýy simden çekilmiş, bilň gyldan inçedir» we ş. m.

Metonimiýa, sinekdoha. Hadysanyň, predmetiň öz hakyky adynyň ýerine şonuň bilen aýrylmaz baglanyşykly bolan başga zadyň adyny aýtmak bilen şol hadysany, predmeti aňlatmaklyga **metonimiýa** diýilýär. Mysal: Magtymgulyny okadym. Iki tabak iýdim. Zal el çarpdy. Onuň galamy ýiti we ş. m.

Bu mysallarda Magtymguly—Magtymgulynyň eserleri, iki tabak—iki tabak nahar, zal — zaldaky adamlar, onuň galamy —onuň dili, ýazmak usuly (hünäri, zehini) diýen manyny aňladýar.

Metonimiýalaryň manysy kontekstde belli bolýar. Mysal üçin, «zal» sözi sözlem içinde gelmedik wagtynda, diňe öz hakyky manysyny aňladýar. Ol söz sözlem içinde gelip, göçme manyda ulanylanda, «zaldaky adamlar» diýen manyny aňladýar.

Sözler şunuň ýaly häsiýete eýe bolanda, olaryň obrazlylygy we täsirliligi güýçlenýär. Galyberse-de metonimiýalar pikiri az sözde görkezmegiň serişdesi bolup hyzmat edýär.

Sinekdoha hem metonimiýa ýakyn çeperçilik serişdeleriniň biridir. Tutuş zadyň, hadysanyň adyna derek onuň bir böleginiň adynyň ýa-da tersine bir böleginiň adyna derek tutuş zadyň adynyň ulanylmagyna **sinekdoha** diýilýär.

«Çüýşegöz hem onuň üstüne gygyrdy» (A. Gowşudow, «Mähri-Wepa»). Bu ýerde gahrymanyň öz adyna derek onuň

beden agzalarynyň biriniň ady tutulýar. Bu — gahrymanyň beden agzalarynyň biri başgalaryňkydan üýtgeşiğrāk bolanda, şeýle edilýär. «Mähri-Wepa» romanyndaky gahrymanyň-da adyna derek Çüýşegöz diýilmegi hut şeýle ýagdaý zerarlydyr. Ony awtoryň özi-de düşündirýär: «Çüýşegöz ýigrimi iki ýaşlaryndaky daýaw, görnükli ýigitdi, diňe onuň bir aýby — sag gözi çüýşedi, şonuň üçin hem oňa Çüýşegöz lakamyny dakypdylar».

Halkyň we edebi eserlerdäki gahrymanlaryň gepleşik dilinde adam atlarynyň ýerine aýdylýan «ýekegöz», «murt», «garyn» «sakgal» we ş. m. sinekdohalar duş gelýär. Bu hili sözler gahrymanyň ady, lakamy bilen birlikde onuň daşky sypatyny-da aňladýar.

Adamyň aýry-aýry beden agzalarynyň atlary has at bolup hem gelýärler: Garasaç, Burun, Alagöz, Garagöz we ş. m. Beýle bolanda, ol sözler diliň çeperçilik serişdesi — sinekdoha hökmünde ulanylmaýar.

Ýaňsylama (ironiýa, kinaýa). Kinaýa bilen, ýagny ýaňsa alnyp ters manysynda ulanylýan sözlere ýaňsylama (ironiýa, kinaýa) diýilýär. Meselem:

«Keýmir kör — Nedir şa, bize rugsatmydyr?

Nedir şa — Rugsatdyr (saklap). Ýöne weli, permany ýerine ýetirgin.

Keýmir kör — Bolýar, şahym, aýdyşyňdan hem beterrāk ýerine ýetirin».

(B Amanow, G. Burunow, «Keýmir kör»).

Bu ýerde Keýmiriň soňky sözleri ýaňsylamadyr. Sebäbi ol şanyň permanyny ýerine ýetirmejekdigini kinaýa — ýaňsylama bilen duýdurýar. Gaýtjak wagty, ol ters manyda gepläp, ýaňsylap, «ýerine ýetirin» diýýär. Şunuň ýaly ýaňsylama pýesanyň başga ýerlerinde-de bar. Çapraz han Keýmire: «Men seniň üstüne şu häziriň özünde on baş müň nokerimi dökerin» diýýär. Bu ýagdaýdan gorkan Warryk derrew «keselleýär».

«Warryk — (Çorla) Men hem Hojam aga bilen ötägitsem nädýä! Ýogsa ötle maňa hezil berjek däl ýaly.

Çorly—(ýüzüne seredip). Dogry, asyl ýüzüň-gözüň, hem üýtgäpdir. Ýaman kesel bolmaga çemeli!?».

Ine şu ýerdäki Çorlynyň sözleri-de ýaňsylamadyr.

Şular ýaly ýaňsylamalar çeper eserlerdäki, aýratyn-da satiriki hem-de ýumoristik eserlerdäki gahrymanlaryň dilinde köp ulanylýar. Sebäbi olar gülküli häsiýete eýedir. Şeýle bolansoň, ýaňsylamalar çeper eserlerde diliň emosional tarapyny güýçlendirýän möhüm serişde bolup hyzmat edýär.

* * *

Diliň suratlandyrylýan zady, pikiri obrazly hem-de täsirli aňlatmaga hyzmat edýän leksiki serişdeleri esasan şu görüp geçenlerimizden ybaratdyr. Leksikadaky bu hili çeperçilik serişdeler görkezilýän zady diňe bir obrazly we täsirli aňlatmagyň möhüm serişdesi däl. Ol suratlandyrylýan zada, beýan edilýän pikire awtoryň ýa-da aýry-aýry gahrymanlaryň nähili garaýşynyň bardygyny ýüze çykarmakda-da uly rol oýnaýandyr.

Diliň, görüp geçenlerimiz ýaly, obrazly aňladýş elementlerine çeper eserde suratlandyrylýan zatlardan üznelikde baha berip bolmaz. Olar

şekillendirilýän hakykaty öz konkret formasynda göz önüne getirmäge hyzmat eden wagtlarynda, görmeklik ähmiýetine eýe bolup bilerler. Eger olar mazmuny açyp görkezmäge hyzmat etdirilmän, söz owadanlamak, söz oýnatmak üçin ulanylsa, onda diliň çeperçilik tarapynyň gymmaty peseler. Sebäbi diliň obrazly aňladýş serişdeleri diňe öz-özünden çeperçilik ähmiýetine eýe bolup bilmeýärler.

POETIK SINTAKSIS

Obrazly hem-de emosional mazmuny görkezýän çeper diliň diňe leksikasynda däl, sözlem gurluşynda (sintaksisinde) hem aýratynlyklar bolýar. Mälim bolşy ýaly, sözlemler öz beýan

edýän pikiriniň häsiýetine görä, dürli intonasiýaly we her hili görnüşli bolýar. Şular hem çeper eserlerde awtoryň we gahrymanlaryň dürli ýagdaýlardaky pikir-duýgularynyň öz bolşuna görä şöhlelenmegine mümkinçilik berýär.

Ozaly bilen, sözlemdäki intonasiýanyň çeperçilik ähmiýetini görüp geçeliň. Sözlem bolup düzülýän sözleriň topary belli bir intonasiýa bilen aýdylmak arkaly belli bir pikiri aňladýar. Intonasiýany üýtgetmek bilen beýan edilýän pikiriniň manysyny-da üýtgedip bolar. Mysal üçin, «Ol şähre gitdi» diýen sözlemi ýuwaş intonasiýa bilen aýtsaň, bir hereketiň edilendigini aňladýar, eger ol sözlemiň habaryny belent intonasiýa bilen sorag şeklinde, aýtsaň, onda ol bir işiň edilendigini däl-de, şoňa geň galyp soramagy aňladýar. Ýazuwda bu iki ýagdaý dyngy belgiler bilen aýyl-saýyl edilýär. Şu hili häsiýete eýe bolan intonasiýa sözlemdäki pikiri takyk aňlatmagyň serişdesi bolup hyzmat edýär. Takyklyk bolsa çeper diliň esasy alamatlarynyň biridir.

Intonasiýa sözlemde berilýän pikiriniň emosional häsiýetini has doly ýüze çykarmagyň hem düýp serişdesidir. Ine bir misal:

Ýok bolsun atomyna guwanýan,

Günde mün jür bulanýan.

Boş haýbatly,

Şyltak häsiýetli hyýanatçylar!

(G. Seýitliýew, «Biz parahatçylyk üçin göreşýäris»).

Eger biz şu bendi pes hem-de endigan intonasiýa bilen okasak, onda onuň emosional häsiýeti güýçli bolmaz. Emma biz ol bendi dyngy belgisine laýyklykda boýdan-başa belent intonasiýa bilen okasak, onda ol bendiň emosional tarapy has güýçlýener. Ýene bir mysal:

Giden ymgyr giň sähranyň eýesi

Çopan tüýdük çalýar çölleri içinde,

Körpe guzularyň mäleşýän sesi

Tüýdüge goşulýar güller içinde.

(R. Seýidow, «Çopan oglan»).

Bu ýerde bolsa setirler onçakly belent bolmadyk intonasiýaly pessaý heň bilen okalanda, beýan edilýän pikir — duýgynyň emosional güýji gowy ýüze çykýar.

Şunuň ýaly dürli häsiýetli (şatlykly, gynançly, gazaply, dabaraly we ş. m.) pikir-duýgular özüne laýyk intonasiýa bilen aýdylanda, olaryň täsirliligi güýçlenýär.

Intonasiýa edebi eserlerdäki gahrymanlaryň dil aýratynlygynyň ýüze çykmagynda-da uly rol oýnaýar. Mälim bolşy ýaly, durmuşdaky adamlaryň-da, çeper eserlerdäki gahrymanlaryň-da temperamenti dürli-dürli bolýar we olar köplenç özüleriniň bolşuna laýyk intonasiýa bilen gepleýär. Mysal üçin, «Aýgytly ädim» romanynyň baş gahrymany Artyk gany gyzgyn adam. Şol sebäpli ol köplenç halatlarda belent intonasiýa bilen gepleýär. «Köpetdagyň eteginde» romanyň gahrymany Hoşgeldi bolsa sowuk ganly adam. Şonuň üçin ol aýratyn bir gahary gelende bolaýmasa, başga wagtlarda belent intonasiýa bilen geplemeýär. Netijede-de olaryň dilindäki özboluşlylygyň bir tarapy aýdyňlaşýar.

Şeýle funksiýalary, ýerine ýetirmek bilen intonasiýalar edebi eserlerde möhüm çeperçilik ähmiýetine eýe bolup durýarlar.

Sözlem düzmegiň dürli-dürli tärleri-de beýan edilýän zadyň emosional häsiýetini doly ýüze çykarmagyň degerli serişdeleri bolup hyzmat edýär. Pikiri täsirli beýan etmäge laýyk gelýän sözlem gurluşynyň özboluşly tärlerine **sintaksis** ýa-da **stilistik figuralar** diýilýär. Stilistik figuralarynyň iň esasyalary şu aşakdaklardan ybaratdyr.

Inwersiýa. Sözlemdäki sözleriň adatdaky ýerleriniň çalşyrylmagyna **inwersiýa** diýilýär. Türkmen dilinde umumy kada boýunça sözlemiň habary eýesinden soň gelýär. Inwersiýada ol kada bozulýar. Beýle ýagdaý esasan poeziýa žanrynda köp duş gelýär.

Eredi ak garlar ala daglarda.

Zeminiň bezegi gara baglarda

Açyldy al-ýaşyl reňbe-reň güller,

Şahasynda jak-jak urýar bilbiller.

(A. Kekilow, «Söýgi»).

Sözlemdäki sözleriň ýerleriniň bu hili çalşyrylmagy ýöne ýerden däl. Ýokardaky bendiň birinji setirini alyp göreliň. Şol sözlemi goşgudaky görnüşinde okanymyzda, birinjiden, onuň akgynlylyk häsiýetini duýýarys, ikinjiden, sözlemdäki sözleriň her biriniň aýratynlykda aňladýan manysynyň has nygtalýandygyny, şonuň netijesinde tutuş sözlemiň hem «janlanýandygyny», emosional häsiýetiniň güýçlenýändigini duýýarys. Eger biz şol sözlemi diliň sintaksisiniň umumy kadasy boýunça «Ala daglarda ak garlar eredi» diýip aýtsak, onda onuň akgynlygynyň, «janlylygynyň», emosional häsiýetiniň gowşaýandygyny açyk duýýarys.

Diňe bu däl. Çeper eserlerdäki gahrymanlaryň hereketini beýan edýän sözlemlerdäki inwersiýalar hereketiň çaltlyk, batyrgaýlyk ýa-da gahar bilen edilýändigini nygtap aňlatmakda-da möhüm serişde bolup hyzmat edýär.

«Ynha dutar, ynha-da men, gel synanyşyp göräýeli—diýdi-de, çalyberdi güzledip».

«Görogly ylgady ata garşy, tanapyndan saldy köpjäni-de, towsup mündi atyň üstüne».

(«Görogly»).

«— Taşla gammaňy!..»

(A. Gowşudow, «Mähri-Wepa»).

Bu mysallaryň birinjisinde hereketiň batyrgaýlyk bilen, ikinjisinde çaltlyk bilen edilýändigi, üçünjisinde pikiriň gahar bilen beýan edilýändigi inwersiýalar arkaly has-da gowy aýdyňlaşýar. Inwersiýanyň bu hyzmaty-da mazmunyň emosional häsiýetiniň dil arkaly doly açylyp görkezilmeginde uly rol oýnaýar.

Ýazyjy, şahyr inwersiýany ulananda, haýsy sözüň nirede gelende, mazmunyň emosional häsiýetini gowy ýüze çykarmaga hyzmat etjekdigini anyklamaga aýratyn üns bermelidir. Sebäbi sözlemdäki sözleriň adatdaky ýerleri

ýerliksiz çalşyrylanda, inwersiýa çeperçilik ähmiýete eýe bolup bilmeýär.

Gara gazan bygyr-bygyr gaýnaýar.

«Ýagşy ýigit, duz atdyňmy nahara?»

Gör, ol gara gözler niçik oýnaýar,

Dönderip çolugyň kalbyn bahara.

(A. Atajanow, «Arzyly myhman»).

Bu bendiň soňky setirindäki «bahara» diýen söz iň yza geçirilse-de, ol mazmunyň emosional häsiýetini gowy ýüze çykarmaga hyzmat etmeýär, gaýtam, ol setiriň akgyňly bolmagyna päsgel berýär. Bu ýerde ol söz öz ýerinde gelen bolsa, göwy bolardy. «Bahara dönderip çolugyň kalbyn» diýende setiriň akgyňlylygy mese-mälim duýulýar. Emma awtor muňa üns bermezden ol sözi kapyýa üçin yza geçiripdir. Beýle ýagdaý diňe bir goşgusyndan mysal alnan şahyrda däl, başgalarda— da duş gelýär. Inwersiýany kapyýa üçin däl-de, mazmuny täsirli aňlatmak üçin peýdalanmak gerekdir. Şeýle edilende, eseriň hakyky çeperçiligi has güýçli bolar.

Gaýtalama, anafora, epifora. Stilistik figuranyň biri-de gaýtalamadyr. **Gaýtalama** beýan edilýän pikire, duýga aýratyn bir öwüşgin, häsiýet bermegiň serişdesidir. Onuň nähili häsiýet berýändigini bolsa tekstiň özünde belli bolýar.

Adamlar-da yz-yzyna

Geler otyr, geler otyr...

(K. Gurbanpesow, «Taýmaz baba»).

Bu ýerde bolsa «geler otyr» diýen sözün gaýtalanmagy beýan edilýän prosesiniň üznüksiz dowam edip durandygyny aňladýar.

Düşündim, siz duruberiň,

Bagtly durmuş guruberiň.

Parahatlyk bolsun diýip,

Bile ömür sürüberiň!

Bile ömür,

Bile ömür

Sürüberiň.

Sürüberiň!

(D. Agamämmedow, «Zähmet batyrlary»).

Bu ýerdäki gaýtalama bolsa beýan edilýän pikire wäşilik häsiýetini, degişme, alkyş koloritini berýär.

Käbir aýdym-goşgularda her bentden soň bir bendiň ýa-da birki setiriň gaýtalanýan ýerleri duş gelýär. Şoňa-da **gaýtalama (pripew)** diýilýär. Aýdymlardaky bu hili gaýtalamalar esasy ideýany nygtap, täsirli beýan etmäge hyzmat edýär. Gaýtalamalar sözlemiň dürli ýerinde gelip biler. Ýöne olar köplenç sözlemiň başynda ýa-da ahyrynda gelýärler. Sözlemiň ýa-da şygyr setirleriniň başynda gelýän gaýtalamalara bir meňzeş başlangyç ýa-da **anafora** diýilýär.

Kommunist!

Bu at nirä şöhle salsa, bolýar parlap gül-gülüstan,

Bu at bilen ak altyna bezendi şat Türkmenistan.

Bu at bilen döwlet boldy, tanaldy dünýäde halkym.

(G. Seýitliýew, «Kommunist»).

Şahyr şunuň ýaly edip setiriň başynda sözi gaýtalamak — anaforany ulanmak bilen okyjynyň esasy ünsüni şol sözün aňladýan zadyna jemleýär we şonuň bilen ol zadyň nähilidigini nygtap beýan edýär.

Anaforalaryň üç hili görnüşi bolýar: fonetik anafora, leksik anafora hem-de sintaktik anafora. Sözlemiň ýa-da setiriň başyndaky sesler meňzeş bolsa, oňa fonetik anafora diýilýär. Sözler meňzeş bolsa (ýokarky mysaldaky «bu at» gaýtalanmasy) oňa leksik anafora diýilýär. Tutuşlygyna ýa-da belli bölegi meňzeş bolan sözlemleriň gaýtalanmagyna sintaktik anafora diýilýär. Fonetik anafora esasan setirleriň başyndaky sesleriň sazlaşygyny güýçlendirse, leksik hem-de sintaktik anaforalar bolsa pikirini beýan edişiine aýratyn bir emosional häsiýet berýär. Sözlemiň ýa-da şygyr setir leriniň ahyrynda gaýtalanyp gelýän sözlere **epifora** diýilýär. Epiforalar

köplenç halatlarda pikiriň, duýgynyň tolgunma bilen beýan edilýändigini aňladýan serişde bolup hyzmat edýär.

Köp soýuzly we soýuzsyz baglanyşyk. Diliň sintaksisindäki umumy kada boýunça soýuzlar sözlemdäki deňdeş agzalaryň iň soňky ikisini baglanyşdyrmak üçin ulanylýar. Çeper eserleriň, aýratyn-da şygrylaryň dilinde deňdeş agzalary baglanyşdyrmagyň bu hili adaty düzgüni saklanmaýar. Çeper eserlerde sözlemdäki deňdeş agzalaryň hemmesiniň soýuz bilen ýa-da soýuzsyz baglanyşdyrylýan ýerleri köp duş gelýär.

Ne hasap, ne hesip, ne belli san bar,

Kişi bilmez, ne söwdaýa sataşdym.

(Magtymguly, «Sataşdym»).

Wasp edýäriň seni, sen mähribanym,

Guwanjym, daýanjym, umydym, janym,

Göreşde, ýaryşda, söweşde, işde

Senden kuwwat alýar damarda ganym.

(N. Pomma, «Sowet döwletiniň sensiň kuwwaty»).

Bu mysallaryň birinjisinde köp soýuzly, ikinjisinde soýuzsyz baglanyşyk bar. Köp soýuzly baglanyşyk esasan parahat ýagdaýdaky pikiri, duýgyny aňlatmaga, soýuzsyz baglanyşyk bolsa gahrymanyň tolgundyryjy, dartgynly ýagdaýdaky duýgusyny, pikirini, hereketini beýan etmäge, suratlandyrmaga laýyk gelýär. Pikiriň, duýgynyň, hereketiň nähili ýagdaý bilen baglanyşyklydygyny soýuzsyz ýa-da köp soýuzly baglanyşyk arkaly aňlatmaklyk, söz bilen aýdyp aňlatmaga garanda, has täsirli bolýar, hatda ol fiziki taýdan hem duýarlykly bolýar, Şoňa görä-de köp soýuzly we soýuzsyz baglanyşyk çeper eserlerde, esasan-da poeziýada ýygy-ýygydan ulanylýar.

Antiteza, gradasiýa, ritoriki sorag, ritoriki ýüzlenme, dymma. Tutuş sözlemde beýan edilýän pikiriň täsirçililigini güýçlendirmek üçin bir-birine gapma-garşy pikiriň ýanaşyk beýan edilmegine **antiteza** diýilýär. Mysal:

Bu eýýamda baş aýakdyr, aýak-baş,

Ýagşy kaýsy, ýaman kaýsy bilinmez.

(Magtymguly, «Bilinmez»).

Suratlandyrylýan zadyň häsiýetini, hereketini yzygider nygtap görkezmekde manydaş sözleri (sinonimleri) tirkeşdirip ulanmaklyk hem esasy serişdeleriň biri bolup hyzmat edýär.

Gyýylma, ynjama, sabr eýle, könlüm!

Gelipdir, bir zaman öter garyplyk.

(Kemine, «Garyplyk»).

Bu hili tirkeşdirilip ulanylýan sinonimlere **gradasiýa** diýilýär.

Janly gepleşikde we çeper eserlerde jogap talap etmeýän sorag sözlemleri-de getirilýär.

Bir käkilik aldyrsa, körpe balasyn,

Saýraý-saýraý, yzlamaýan bolarmy?

Bir bilbil ýitirse gyzyl lälesin,

Hasratyndan sözlemeýen bolarmy?

(Magtymguly, «Yzlamaýan bolarmy»).

Munuň ýaly sözleme **ritoriki sorag** diýilýär. Ritoriki soraglar logiki soraglar ýaly bir zady soramagy aňlatmaýar, tersine, tassyklamagy bildirýär. Şonuň üçin hem ol jogap talap etmeýär.

Pikiriň bu hili sorag formasynda beýan edilmegi diýilýän zada okyjynyň ýa-da diňleýjiniň ünsüni çekmekde, ony awtor ýaly çuň pikirlendirmekde, tolgundyrmakda möhüm element bolup hyzmat edýär.

Pikiri, duýgyny täsirli beýan etmekde ulanylýan sintaksis figuralarynyň ýene biri ritoriki ýüzlenmedir. Pikiriň jansyz zatlara, ýanynda ýok adama, бүтін halka ýa-da ähli adamzada we ş. m. ýüzlenilip beýan edilmegine **ritoriki ýüzlenme** diýilýär.

Kylgyl meniň ýolum rowan,

Çar pasly baharly daglar!

Senden karar tapar jahan,

Mydam bir kararly daglar.

(Mollanepes, «Zöhre-Tahyr»).

ýa-da:

Martinswil, Martinswil!

Bolarsyň, sen azat bir il!

(R. Alyýew, «Ýedi negriň ölümi»).

Ýene

Her bir dänäň, müň bolsun,

Ös sen, mekgejöwenim!

Et-ýag bolsun, ýüň bolsun,

Ös sen, mekgejöwenim,

Ös sen, mekgejöwenim!

(K. Gurbanpesow, «Mekgejöwen»).

Ritoriki ýüzlenmeler halk döredijiliginiň poeziýa eserlerinde has köp duş gelýär. Munuň beýle bolmagy-da ýöne ýerden däldir. Öň belleýşimiz ýaly, irki döwürleriň adamlary tebigatdaky zatlar, hadysalar adam häsiýetine eýedir diýip düşünipdirler we şonuň üçin oňa tiz-tizden ýüzlenipdirler. Häzirki döwürde jansyz zatlara ýüzlenmegiň onuň ýaly manysy galmady. Häzir jansyz zatlara ýüzlenmek pikiri täsirli aňlatmagyň serişdesi hökmünde ulanylýar.

Çeper essrlerde kämahal doly gutarylmaýyk sözlemler hem duş gelýär. Ýazuwda sözlemiň, pikiriň belli bir böleginiň beýan edilmän goýlandygy köp nokat bilen alamatlandyrylýar.

«— Çaý ýerine... diýerin-ä, ýagşy-da bir habary bar ekeni, men näme dälimi, seniň şol ogluňa barar ýaly!» (A. Durdyýew, «Bagtly ýigit»).

Sözlemiň ýa-da aňyrdan beýan edilip gelinýän pikiriň belli bir böleginiň aýdylman galdyrylýan ýerine edebiýat teoriýasynda **dymma** diýilýär. Dymma pikirini beýan edýän gahrymanyň aýratyn tolgunýan, alňasaýan, diýjek pikirini takyklyp bilmeýän, çekinýän wagtlarynda ulanýan sözlemlerinde duş gelýär. Mysal:

«Güldesse. Heý-waý, Juma, kakaň...»

(A.Gowşudow, «Juma»).

Bu ýerde Güldesse Seýitmyrat aganyň gana bulaşyp gelendigini görüp tolgunmak bilen pikirini doly aýdyp bilmeýär. Ýene bir mysal:

«Maral. Onda başga kolhozda partiýa, komsomol guramalarym bardyr. Kömek az däl-dir-le.

Mylyk. Onyň dogry... Ýöne welin...»

(G. Muhtarow, G. Seýitliýew, «Kümüş gapyrjak»).

Bu ýerde Mylyk hem Maraldan (täze direktordan) çekinýändigini, hem diýjek pikirini gowy aýdyňlaşdyryp bilmeýändigini üçin sözlemi gutarman goýýar.

Gahrymanlaryň gepleşiginde, oýlanmalarynda bolýan şunuň ýaly pursatlary şöhlelendirmekde dymma möhüm serişdedir.

Dymma awtoryň öz dilinde başga hiliräk ulanylýar. Awtor köplenç beýan edip otursa, uzaga çekjek pikiriniň, suratlandyrmasyynyň okyja belli derejede düşnükli bolan bir bölegini taşlaýar.

Gözel obanyň häkimi
Uly mülkdar hem söwdagär,
Goly pilli daýhanlaryň
Garny açdyr, çörege zar...

(Ç. Aşyrow, «Ganly saka»).

Awtoryň dilinde duş gelýän munuň ýaly dymma pikiriniň, suratlandyrylýan ýagdaýyň beýan edilmän galdyrylýan bölegine döredijilikli pikirilenmek arkaly akyl ýetirmäge okyjynyň özi mobilizlenýär.

Şygyr eserleriniň dilindäki aýratynlyk. Şygyr eserlerindäki diliň özboluşly häsiýetleri mazmunyň öz aýratynlygy bilen baglylykda dörän zatdyr. Goşgy eserlerinde belli bir ideýa bilen sepleşikli anyk bir pursatda joşan duýgy beýan edilýär. Şeýle pursatdaky duýgy özüniň ähli güýji, pafosy, täsirlilik bilen proza diline garanda, poetik dilde has gowy ýüze çykýar. Möwç urup joşan duýgynyň doly ýüze çykmagyna has oňat mümkinçilik berýän şygyr diliniň aýratynlyklary nämeden ybarat?

Ol aýratynlyk, ozaly bilen, goşgy diliniň hemişe ritmli bolýanlygyndan ybaratdyr. Şygry setirleriniň ortalaryndaky we soňlaryndaky säginmeleriniň (sezuralaryň we ritmiki säginmeleriniň) deň ölçegde ritmli gaýtalanyp durmagy sözleriň özboluşly sazlaşygyny hem-de akgyňlylygyny emele getirýär. Ol sazlaşyk, akgyňlylyk bolsa sözleriň emosional häsiýetini, adatdakysyna garanda, ep-esli artdyrýar. Ine bir bent goşgy:

Okyr bolsaň, ok ur // nebsiň gözüne,
Gara çyn göz bilen // meshap ýüzüne,
Aldanyp girmegil // şeytan sözüne,
Ýagşylygy hiç wagt // goýujy bolma.

(Magtymguly, «Gidiji bolma»).

Indi bu bendi proza görnüşine geçirip görelin: «Okyr bolsaň, nebsiň gözüne ok ur. Meshap ýüzüne çyn göz bilen gara. Şeytan sözüne aldanyň girmegil. Ýagşylygy hiç wagt goýujy bolma».

Bu ýerde sözleriň arasynda goşgudaky ýaly ritmiki säginmeler-de, sazlaşyk-da, akgyňlylyk-da galmady. Şonuň üçin ol sözleriň, goşgudaka garanda, emosional täsiri-de ep-esli gowşady. Bu ýokardaky bent bilen onuň proza görnüşine geçirilenini deňeşdirip okap göreňde, olaryň arasyndaky tapawut aýdyň duýulýar.

Şygryň dilini prozanyň dilinden tapawutlandyryň ýene bir esasy aýratynlyk setirleriň soňlaryndaky sözleriň (käbir goşgularda setirleriň ortasynda, sezuranyň öň ýanynda gelen sözleriň hem) ses, owaz taýdan sazlaşmalary — **kapyýalaşmalarydyr**. Kapyýa (rifma) şygry dilinde ritmiň emele getirýän sazlaşygyny, akgyňlylygyny has-da güýçlendirýär, ony çarkandaklykdan çykyp, asfalt ýola düşen maşyn ýaly edýär. Başgaça aýdanda, kapyýa goşgudaky sözleriň has endigan sazlaşmagynda örän uly rol oýnaýar. Bu hili sazlaşyk şygryň heňli bolmagyna getirýär. Goşgynyň ine şonuň ýaly, heňli sazlaşykly dili joşan duýgyny ýüze çykarmaga has gowy laýyk gelýän formadyr.

Beýleki žanrlara garanda şygyr eserlerinde çeperçilik ähmiýete eýe bolan fonetik serişdeleriň köp ulanylmagy- da poeziýa žanrynyň diline özboluşly häsiýet berýän zatlaryň biridir. Goşgy eserlerinde ulanylýan fonetik çeperçilik elementleriniň esasylyry alliterasiýa we assonansdyr.

Alliterasiýa — bu goşgy setirlerindäki çekimsiz sesleriň sazlaşyp gaýtalanyp gelmekleridir. Mysal:

Sonam, sonam sollarda,
Sonam, gezer köllerde.

(Hüwdi).

Çekimli sesleriň sazlaşyp gaýtalanyp gelmeklerine bolsa **assonans** diýilýär.

Allaý-allaý almaly,
Ala gözi sürmeli.

(Hüwdi).

Sözlerdäki çekimsiz ýa-da çekimli sesleriň bu hili sazlaşyp, gaýtalanyp gelmekleri goşgy setirlerindäki sözleriň owazlylygyny güýçlendirýär. Alliterasiýa we assonans halk döredijiliginiň poeziýa eserlerinde has köp duş gelýär.

Şygyrlaryň diline mahsus bolan ýene bir aýratynlyk bar. Ol- da şygyrlardaky käbir sözlemleriň gurluşyndaky özboluşlylykdyr. Ine, Magtymgulynyň «Il ýagşy» diýen goşgusyndan bir bent:

Bir biwepa ýara gülüp bakandan,
Şirin janyň yşk oduna ýakandan,
Ýat illerde mysapyrlyk çekenden,
Ursa, sökse, horlasa-da il ýagşy.

Bu bendiň üçünji, dördünji setirleri özbaşyna gutarnykly bir sözlem bolup dur. Birinji, ikinji setiriň her biri gutarylmadyk sözlem ýaly bolup dur. Emma aslyýetinde ol setirler dördünji setirdäki habar bolup gelýän sözler bilen baglanyşyp, «Bir biwepa ýara gülüp bakandan bakmadyk ýagşy», «Biwepa ýar üçin şirin janyň yşk oduna ýakandan ýakmadyk ýagşy» diýen manyny aňladýar. Okyjy hem ol

setirleri okansoň, özüçe şeýle many çykarýar. Türkmen poeziýasynda, aýratyn-da türkmen nusgawy ýazyjy-şahyrlarynyň lirikasynda duş gelýän şu hili gurluşly sözlemler proza ýa-da drama eserlerinde duş gelmeýär.

AWTORYŇ WE GAHRYMANLARYŇ DILI

Çeper eserlerde durmuşyň ähli taraplary: gahrymanlaryň duýgusy, ideýasy, portreti, hereketi, göreşi, häsiýeti, durmuş kartinasy, peýzaž we ş. m. awtoryň hem-de gahrymanlaryň dili arkaly aýdyňlaşýar. Epiki, liriki hem-de liriki-epiki žanrlarda durmuş awtoryň, galyberse-de gahrymanlaryň dili arkaly şöhlelense, drama eserlerinde esasan gahrymanlaryň dili arkaly şöhlelenýär. Dogry, drama eserlerinde-de awtoryň özüne söz alýan wagtlyary bolýar. Güseýin Muhtarowyň «Howply kök (Möhüm operasiýa)» atly pýesasynyň başynda awtor pýesada görkeziljek wakanyň öňki taryhy barada tomaşaçylara gysga maglumat berýär. Emma awtor derrew sahnadan gidýär. Pýesalarda awtor beýleki žanrlardaky ýaly boýdan-başa gahrymanlarynyň arasynda bolup, olaryň ýagdaýy, hereketi, görnüşi barada kä ýerde okyja, artiste az-kem düşündiriş beräýmese, tomaşaçylara hiç zat diýmeýär.

Çeper eserlerde şu hili orun tutýan awtoryň hem-de gahrymanlaryň dili özboluşly häsiýete eýe bolmalydyr.

Awtoryň dilini gahrymanlaryň dilinden tapawutlandyran zatlaryň biri, ozaly bilen, onuň diliniň hemme halatlarda edebi dil bolmagydyr. Dogry, gahrymanlar hem edebi dilde gepleýär, emma olaryň edebi dile girmeýän halkyň ýönekeý gepleşik dilindäki sözleri, dialektizmleri-de ulanmaklary mümkindir, ony ulanýarlar hem. Awtor örän zerur bolaýmasa, edebi dile girmeýän onuň ýaly sözleri ulanmaýar. Şonuň üçin hem edebi diliň serişdelerini başarnykly ulanýan awtorlaryň dili edebi diliň nusgasy bolup durýar.

Awtoryň diliniň ikinji bir aýratynlygy onda, gahrymanlaryň diline garanda, durmuşyň öz obrazly hem-de emosional bolşunda

suratlandyrmaga hyzmat edýän diliň çeperçilik serişdeleriniň köp ulanylýanlygydyr. Munuň sebäbi-de, birinjiden, çeper eserlerde durmuşy obrazly suratlandyrýan esasy diliň awtoryň dili bolup durýanlygydyr. Ikinjiden, eseriň awtory çeper sözünň ussady bolmak bilen başgalardan tapawutlanýar. Şu ýagdaý hem onuň diliniň gahrymanlaryňkydan tapawutlanmagyna sebäp bolýar.

Muny «Aýgytly ädim», «Köpetdagyň eteginde», «Ykbal» romanlaryna göz aýlanyňda-da; N. Saryhanowyň, A. Durdyýewiň, H. Ysmaýylowyň powestlerine, hekaýalaryna syn edeniňde-de aýdyň görmek bolar.

Awtor öz dilini çeperçilik taýdan kämilleşdirmek ugrunda mydama işleýär, emma ol realistik eserindäki gahrymanlarynyň dilini çeperleşdirmegiň üstünde beýle işlemeýär. Sebäbi realistik eserlerdäki gahrymanlaryň dili durmuşdaky bolşunda tipikleşdirilip görkezilmelidir. Eger ýazyjy gahrymanlaryň dilini hakykatdaky bolşundan çeperleşdirip görkezse, onda ol ýasama dil bolar, ynandyryjylygy gowşar.

Awtoryň dili diňe çeperçilik taýdan däl, stil taýdan hem gahrymanlaryň dilinden tapawutlanýar. Awtoryň dili — sözlem gurşy gahrymanlaryňka garanda has kämilleşen görnüşde bolýar. Gahrymanlaryň käbiri agzalary dogry baglanyşmaýan sözlemler ulanyp biler, ol eseriň diliniň kemçiligi hasaplanmaýar. Sebäbi realistik eserlerde gahrymanyň diliniň hakykatdaky özboluşly stili görkezilmeli. Emma awtoryň özi onuň ýaly sözlemleri ulanmaýar. Eger ulansa, onda ol eseriň diliniň düýpli kemçiligi bolar.

Diýmek, aslyýetinde awtoryň dili gahrymanlaryň gepleşiginden tapawutlanmaly. Şeýle bolsa-da, käbir ýazyjylaryň bu ýagdaýa ýeterlik üns bermezlikleri zerarly, olaryň käbir eserlerinde awtoryň dili bilen gahrymanlaryň diliniň stil taýdan bir-birinden tapawutlanyşynyň gowy aýdyňlaşmaýan wagtlaryna-da duş gelinýär. Munuň sebäbi-de

her bir gahrymanyň diliniň özboluşly stili aýyl-saýyl edilmezden, olaryň gepleşiginiň eserde berilmegidir.

Awtoryň diliniň ýene bir özboluşly tarapy dramadan beýaleki žanrlarda ýazylan eserlerdäki wakalary, häsiýetleri, durmuş hem tebigat kartinalaryny we ş. m. eserdäki ähli zatlary bir-birine baglanyşdyryp, bitewi formada şekillendirmekde, olara baha bermekde esasy rol oýnaýanlygydyr. Mysal üçin, H. Ysmaýylowyň «Bäsdeşler» powestini alyp görelin. Powestde awtoryň dili sýužete girýän wakalary, häsiýetleri, olaryň baglanyşygyny suratlandyrmakda aýgytly element bolup hyzmat edýär. Powestiň esasy gahrymanlary bolan Garýagdynyň-da, Muhadyň-da, Dursunyň-da dili bu hili funksiýany ýerine ýetirmeýär. Awtor diňe zerur bolan halatlarda ol gahrymanlaryň gepleşigini berýär, ýagny olaryň gepleşiginden «sitata» alýar. Gahrymanlaryň sitata görnüşinde alynýan dili bolsa eserdäki wakalaryň hemmesini bitewileşdirip doly şöhlelendirip bilmeýär-de, onuň belli bir bölegini beýan edýär. Drama eserlerinde weli beýle дәl. Onda gahrymanlaryň dili awtoryň diliniň funksiýasyny-da ýerine ýetirýär, ýagny eserdäki wakalaryň mazmunyny we baglanyşygyny-da aýdyňlaşdyryp görkezýär.

Käbir epiki, liriki-epiki eserlerde hem sýužetiň awtor tarapyndan дәl-de, esasan hekaýaçy gahryman tarapyndan beýan edilýändigini görmek bolýar. Muňa mysal edip, Ata Gowşudowyň «Dordepel», «Gajar aga» atly hekaýalaryny, K. Gurbanpesowyň «Taýmaz baba» poemasyny we ş. m. eserleri görkezmek bolar. Ol eserlerdäki düýp sýužeti ondaky hekaýaçy gahrymanlar Nyýazmyrat aga, Gajar aga, Taýmaz baba gürrüň berýär. Ol eserlerde awtorlar diňe kә ýerde seslenýärler.

Gahrymanlaryň gepleşiginden «sitata» almaklyk epiki we liriki-epiki žanrda ýazylan eserleriň köpüsinde giňden ulanylýar, emma ol sap liriki žanrda az duş gelýär. Liriki

eserlerde beýan edilýän pikir, duýgy köplenç awtoryň (liriki gahrymanyň) dili bilen beýan edilýär.

Epiki we liriki-epiki eserlerde gahrymanlaryň gepleşiklerinden alynýan bölekleri bermegiň has ýörgünli iki formasy bar. Birinjisinde gahrymanlaryň sözi gönüden-göni olaryň öz dili, öz sözi bilen berilmän, awtoryň dili bilen berilýär, okyjynyň ýanynda gahrymanlar geplemeýär. Olaryň diýen zadyny okyjylara awtor aýdýar, diňe awtoryň sesi «eşidilýär». Edebiýat ylmynda muňa **birseslilik** diýilýär.

Birseslilik Oktýabr wakalaryndan öňki türkmen edebiýatynda, hususan-da dessanlarda has güýçli bolupdyr. «Şasenem-Garyp», «Hüýrlukga-Hemra», «Zöhre-Tahyr», «Saýatly– Hemra», «Nejep oglan» we ş. m. dessanlaryň hemme ýerinde diýen ýaly awtorlaryň diňe özüleri gepleýär, gahrymanlaryň gepleşiklerinden alnan bölekleri-de biz awtoryň agzyndan eşidýäriň.

Bir-iki sany mysal:

«Garyp agşamara enesiniň öýüne bardy. Görse, enesi bilen uýasynyň aglamakdan iki gözi kör bolupdyr. Garyp işikden baryp:

Essalawmaleýkim, eý mama, myhman alarmysyň?–diýdi.

Eý balam, biziň ikimiz hem kör, onuň üstüne-de birimiz dul aýal, birimiz ýetim gyz, bizde iýere-içere zadymyz ýok. Emma bu ýerde myhman bolmak üçin baý adamlar bar – diýdi.

Onda garyp:

– Eý mama, maňa seniň aş-nanyň gerek däl, maňa diňe öýünde ýatara jaý berseň bolýar –diýdi».

(«Şasenem-Garyp»).

Ýene:

- «Zeýt Mejnunyň diriligini bilip: – Eý Mežnun, dur, ölüleriň arasynda näme işläp ýatyrsyň? Janyň sagmy ýa-da ýaralymysyň?– diýip, onuň başyny ýerden göterip, dyzynyň üstüne goýdy.- Ýüzüniň ganyny, topragyny süpürdi. Onda Mežnun:– Eý, halypa jan, maňa degme. Men bu iki gözüm

sebäpli bu belalara duçar boldum. Gözlerim bolmasady, Leylini-de görmezdim. Bu belalarga-da duçar bolmazdym. Bu ölüleriň arasynda ýatanymyň sebäbi, belki gargalar gözümi çokalap kör ederler diýen umyt bilen ýatyr men...–diýdi.»

(Andalyp, «Leyli-Mežnun»),

ýa-da:

«Gyzlar:

– Eý ýaranlar, bu bir uly wakadyr, maslahat beriň! – diýip, bir-birine geňeş saldylar.

Gülzyba:

– Biz-ä bir ýaşkiçi adam – diýdi».

(Mollanepes, «Zöhre-Tahyr»).

Görşümüz ýaly, bu mysallarda biz gahrymanlaryň öz agzyndan çykan sözleri eşidenimiz ýok, ony bize «diýdi», «diýip», «diýen» ýaly sözleri ulanmak arkaly awtor aýdýar. Bu hili birseslilik awtoryň diliniň gahrymanlaryň dilinden tapawutlanmagyna, gahrymanlaryň gepleýşiniň indiwiiduallaşmagyna päsgel berýär.

Dessanlardaky şunuň ýaly birsesliliği görnükli türkmen ýazyjysy Ata Gowşudowyň, galyberse-de ýaş ýazyjy T. Taganowyň käbir proza eserlerinde görmek bolýar. Bu bolsa olaryň eserleriniň diline dessanlardaky awtoryň diliniňki ýaly häsiýet berýär.

Gahrymanlaryň gepleşiginden alynýan bölekleri bermegiň ikinji bir görnüşi – gahrymanyň sözlerini gönüden-göni öz dili, öz sesi bilen okyjylara aýtmagydyr. Gahrymanlaryň gepleşigini berende, awtoryň özi oňa goşulmaýar. Çeper eserlerde gahrymanlaryň bu hili formada berilýän gepleşigini edebiýat ylmynda gahrymanlaryň özbaşdak gepleşigi diýip aýtmak mümkin.

Özbaşdak gepleşigi bermeklik rus nusgawy edebiýatynyň proza žanrynda kämilleşýär we dowam etdirilýär. Türkmen edebiýatynda gahrymanlaryň özbaşdak gepleşiginiň berlişini B.

Kerbabaýew, G. Gurbansähedow we ş. m. ýazyjylaryň proza eserlerinde görmek bolýar.

«Pökgi Wala agzyndan köpük sycratdy:

Sen, halypa başyňa ýañraýasyň!

Ýok, men başymyň agyrysyna çydaman ýañraýan! Iki ýerden bir bada ses çykdy:

– Artygyň aýdýanynyň jany bar, haw!

– Ol gaty dogry aýdýa!...»

«Aýna oňa düşündi: yzçyny saman astyndan suw goýberen diýip bildi, oňa gazap bilen garady:

– Men aýal bolsam-da, öz ýoldaşymy ýele berer ýaly, siziň kimin satlyk adamlar hilinden däl!

Aýnadan jogap alyp bolmajagyny, onuň dilini kesäýmese duzlaýagyny aňlan Bally atyň üstünden eglip, onuň golundan tutdy: – Mün syrtyma!

Aýna elini silkip alyp dazaryldy: – Seniň syrtyňa it münsün!».

(B. Kerbabaýew, «Aýgytly ädim»).

«Hangeldi uludan demini aldy:

– Diýmek, onda men sizi bu agşam ugradyp biljek däl-lä? Maral sesini çykarman, ýüzüni aşak saldy.

– Näme ýüzüňizi aşak saldyňyz? Men agşam hökman ugratjak!...»

(G. Gurbansähedow, «Ýürek daş däl»).

Gahrymanlaryň gepleşiginiň şu hili özbaşdak berilmegi, birinjiden, olaryň diliniň okyja ýakyn, janly, özboluşly bolmagy üçin möhümdir, ikinjiden, awtoryň dilinde, beýan ediş, suratlandyryş stilinde gysga sözlülük, ekspressiwlik ýaly häsiýetleriň güýçlenmegine mümkinçilik berýär.

Gahrymanyň dili. Adamyň häsiýeti, düşünjesi onuň edýän işiniň – hereketiniň hem-de diliniň üsti bilen ýüze çykýar. Şeýle bolsa onda edebi eserlerdäki gahrymanlaryň dili-de olaryň häsiýetlerini, düşünjelerini ýüze çykarýan esasy serişdeleriň biridir.

Durmuşdaky her bir adamyň häsiýetinde, köp taraply düşünjesinde we duýgusynda indiwiidual aýratynlyk bolýar. Ol aýratynlyk adamyň hereketinde we dilinde şöhlelenýär. Başgaça aýdanda, ol aýratynlyk her bir adamyň hereketine we gepleýşine öz tagmasyny basýar. Şeýle tagmasy bolmadyk indiwiidual dil ýokdur. Gahrymanlary, olaryň dilini durmuşdaky konkret janly bolşunda alyp suratlandyrýan çeper edebiýatda-da bu şeýledir. Ussat ýazyjylar öz eserlerinde gahrymanlaryň gepleşiklerini bermek bilen diňe bir sýužeti aýdyňlaşdyrmagy göz önünde tutman, gahrymanlaryň diliniň özboluşly taraplaryny görkezmegi-de nazarda tutýarlar.

Gahrymanlaryň dilindäki aýratynlyk olaryň häsiýetine, duýgusyna, düşünjesine, temperamentine, ýaşyna, kärene, sosial ýagdaýyna we başga şunuň ýaly zatlara laýyklykda ýüze çykýar. Şoňa görä-de gahrymanyň gepleýiş aýratynlygy ýazyjy tarapyndan görkezilende-de, ylmy taýdan derňelende-de, onuň dilindäki özboluşlylygy emele getirýän esaslaryň nazara alynmagy zerurdyr. Şol esasan üznelikde gahrymanyň dilindäki aýratynlygy düýpli aýdyňlaşdyryp bolmaz.

«Kümüş gapyrjak» pýesasyndaky Myllyk Çerkezowyň dilini alyp görelin:

« – Munyňam dogry. Ýöne welinim, sen aýt plany ýerine ýetirmekde däninim, kim ýolbaşçylyk etdi?...»

«– Ine şuny ýalňyşdyň. Aman ýaly başlyk ýer şarynyň o ýüzünde-de bolmaz, bu ýüzünde-de. Sebäbi ol meniň okuwçym. Men ony terbiýeläp şu derejä ýetirdim. Alyp görsek, häziriň özünde däninim, oňa kim hasabat düzüp berýär. Kim doklad ýazýar, kim däninim maslahat berýär. Hä kim? Ha... ha... hä. Muňa jogap berip bilmersiň? Men, ýene-de men. Meniň sowadym bilen ol üstünlik gazanýar. Mensiz onuň bahasy bir köpük. Onda diýmek däninim, ýeke bu mekdebiň müdiri däl, men başlygyňam danynym müdiri. Ýagny takygyny aýtsak, şu toýam danynym meniň toýum. Ine durmuşyň pelsepesi nire-de, düşnüklimi?...»

Şu alnan mysalda we pýesanyň bütin dowamynda Myllyk «däninim», «danynym» sözlerini örän köp ulanýar. Onuň sebäbi Myllygyň şol sözleri ulanmak bilen öz pikirini has nygtap, ynamly beýan etmegi özüçe göz önünde tutýanlygydyr. Ol pikirini şonuň ýaly beýan etmek üçin diliň başga nähili serişdeleriniň bardygyny gowy aňlamaýar, ony aňlajak bolup, söz baýlygyny ösdürjek bolup jan edip hem ýörmeýär. Şonuň üçin hem ol şol bir aýdýan sözlerini zol-zol gaýtalap ýör. Bu oňa endik bolupdyr.

Myllyk Çerkezow «düşnüklimi», «düşündiňmi» ýaly sözleri-de köp ulanýar. Ony ulanmagy-da ýöne ýerden däl. Myllyk aslyýetinde yzagalak, düşünjesiz adam. Emma şuna garamazdan, ol mekdebiň direktory bolup işleýär. Ol kolhozyň başlygy Amany hem öz diýenini edýän okuwçysy hasaplap ýör. Şeýle bolansoň, ol tä düşünjesizligi paş edilýänçä, özüni paýhasly, bilimli hasaplap, başgalara bilmeýän zadyny öwredýändirin öýdýär, «düşündiňmi», «düşnüklimi» diýen sözleri-de şol pikiri bilen baglylykda ulanýar. Edil şonuň ýaly, «men» sözüni köp ulanmagy-da onuň özüne göwnüýetijilik edýändigini aňladýar. Haçanda Myllygyň düşünjesizligi paş bolup, Aman bilen hem arasy bozulansoň, onuň özüne göwnüýetijilik häsiýeti gowşaýar we «düşnüklimi», «men» diýen ýaly sözleri-de ulanmagy azaldýar. Ine şunuň ýaly boluşlary bilen Myllygyň dili pýesadaky beýleki gahrymanlaryň dilinden tapawutlanýar.

«Köpetdagyň eteginde» romanyň gahrymany Wüşiniň dilini alyp göreliň. Wüşi ak ýürekli dogruçyl adam. Şonuň üçin ol hemmeler bilen gönümel gepleşýär. Bu bir. Ikinjiden, ol öz kellesine bir pikir gelse-de, birden bir gep eşitse-de, kän paýhaslanmazdan, ony dogry hasap edýär, başgalary hem edil özi ýaly şoňa ynandyryjak bolýar. Hut şonuň üçin hem ol «duz kessin», «tüýs», «hut», «baryp ýatan» we ş. m. sözleri köp ulanýar we batly intonasiýa bilen gepleýär.

Aýry-aýry ýagdaýlarda onuň diliniň leksikasynda we intonasiýasynda üýtgeşiklik hem bolýar. Ol Hoşgeldi ýaly özüne ýürekdeş dost hasaplaýan adamy bilen gepleşeňde, «gardaş jan» diýip ýüzlense, biri gaharyny getiren wagtynda bolsa, ol şol adamyň adynyň yzyndan kinaýaly «han» sözünü goşup aýdýar, batly intonasiýa bilen gepleýär:

«— Ýelli han, sen meniň agzymy gulplajak bolýarmyň, men sem bolmalymy?!»

«Öwez han, men oýnatgy dälidirin...» we ş. m.

Wüşi başgalaryň ýanynda öz adaty dilinde geplese, gelin-gyzlaryň ýanynda ol özüni uly adam edip görkezjek bolup salamly gepleýär:

— «Es-salawmaleýkim! Armaweriň, ýeri, işler bilen nädişýärsiňiz?»

Wüşiniň diliniň şu hili göze ilýän taraplary onuň häsiýeti, düşünjesi bilen berk baglanyşyklydyr. Onuň diliniň görüp geçenlerimiz ýaly taraplary romandaky beýleki gahrymanlaryň biriniň-de häsiýetine, temperamentine laýyk gelmeýär. Şeýle dile häsiýetli dil diýilýär. Häsiýetli dile görä-biz gahrymanyň hulkunyň belli-belli taraplaryny kesgitläp bileris. Mysal üçin, «Aýgytly ädim» romanyndaky bir gahrymanyň sözünden bölekler okap göreliň:

«— Adamlar, hany goluňyzy göteriň, men bir pata bereýin. Ol pata meniň patam bolman, atam-babamyň patasy bolsun. Şu ýyl siziň mirabyňyz aýagy düşümlü, döwlet başy... Halnazar baý bolsun. Işi şowly, murty towly bolsun. Bisimille allahy-ekber!»

«Adamlar, pygamberimiz howply wagtlarda-da akylyny aldyrmandyr, parasat bilen işläpdir. Pygamberimizden ybrat alyň...»

Biz bu sözleri diýýän gahryman bilen, mysal üçin, tanyş bolmasak-da, aýdýan sözleri arkaly onuň din bilen beýnisi gatan adamdygyny bilýäris. Sebäbi ol dini düşüňjeleri aňladýan sözleri häli-şindi ulanýar. Çeper eserlerdäki personažlaryň ine

şunuň ýaly dili, olaryň obrazynyň konkret-duýarlykly, özboluşly formada aýdyňlaşmagynda möhüm rol oýnaýar. Gahrymanlaryň dil aýratynlygyny bermek üçin, olaryň häsiýetine, içki dünýäsine ýazyjynyň düýpli belet bolmagy gerek. Ýazyjy gowy tanamaýan gahrymanyň dil aýratynlygyny-da oňat görkezip

bilmez. Bu hakda A. S. Korineýçuk şeýle diýipdi:

«Emma, nebsimiz agyrsa-da, entek biziň köp eserlerimiziň gahrymanlary awtor bilen bir meňzeş we şonuň bilen birlikde ýylmanan, indiwiiduallaşdyrylmadyk dilde gepleýärler. Şol wagt pýesanyň gahrymanlaryny gatyşdyryp başlaýarsyň. Bu bolsa awtora öz gahrymanlarynyň içki dünýäsiniň, olaryň maksadynyň we islegleriniň, olaryň alyp barýan göreşiniň manysynyň düýpli aýdyň dälidigini görkezýär»¹. (1.Второй Всесоюзный съезд советских писателей,

Стенографический отчет, Москва, 1956, стр. 187.)

Gahrymanyň özboluşly dilini bermekde, diňe onuň häsiýetine belet bolmak däl, halk diliniň dürli öwüşginli ummasyz dil baýlygyny özleşdirmek hem zerurdyr. Ýogsam, ýazyjy gahrymanyň häsiýetini bilse-de, oňa laýyk gelýän dil serişdelerini giňden ulanyp bilmez. Şeýle bolanda gahrymanyň diliniň özboluşlylygy-da gowy aýdyňlaşmaz. Dil aýratynlygy ýok wagtynda bolsa, gahrymanyň obrazynyň özboluşlylygy-da gowy şöhlelenmez. Şoňa görä-de gahrymanlaryň häsiýetine laýyk gelýän özboluşly dilini görkezmek çeper döredijiligiň – ýazyjylyk işiniň iň möhüm meselesi bolup durýar. Muny meşhur rus dramaturgy N. A. Ostrowskiý örän ýerlikli belläpdir: «Biz tipi suratlandyrmakda, onuň pikir aňladyş obrazynyň, ýagny diliniň we hatda sözleri baglanyşdyryşynyň öz bolşunda dogry berilmegini çeperçiligiň birinji şerti diýip hasap edýäris»¹.

¹ Русские писатели о языке, Ленинград, 1954, стр. 367.

Edebi eserdäki gahrymanyň dili onuň öz häsiýetine, düşünjesine laýyk bolan wagtynda, ol dil hem indiuiduallaşýar, hem tipikleşýär. Sebäbi çeper eserdäki gahrymanyň obrazında indiuidual tarapy bolan tipik häsiýet, düşünje we ş. m. jemlenip görkezilýär. Dil hem şeýle häsiýetli düşünjäni şöhlelendirmek bilen indiuidual tarapy bolan tipik dile öwrülýär. Bu diliň öz häsiýetini beýan edýän mazmunyndan alýanlygy üçin şeýle bolýar.

ŞYGYR DÜZÜLIŞ ESASLARY

Şygryň esasy alamatlary. Edebi eserler esasan proza (kyssa) – gürrüň, gepleşik hem-de şygry görnüşinde ýazylýar. Şygry formasynda ýazylýan eserlerde gürrüň, gepleşik görnüşinde ýazylýan proza we drama eserlerine garanynda, adamyň joşgunly duýgularyny beýan etmeklik esasy orun tutýar. Möwç urýan joşgunly duýgy bolsa şygry formasynda beýan edilende, has gowy ýüze çykýar. Dogry, proza we drama eserlerinde-de duýgy beýan edilýär. Şonuň bilen birlikde, onuň ýaly eserlerde gahrymanlaryň nirede nähili hereket edýändikleri, şygry görnüşinde ýazylan eserlere garanda, köplenç has aýdyň, giň suratlandyrylýar. Şygry formasynda ýazylan eserler özüniň içki häsiýeti taýýndan proza we drama eserlerinden tapawutlanmak bilen birlikde, formasy taýýndan hem tapawutlanýar. Ol tapawutlar şu aşakdakylardan ybaratdyr.

Bent. Tutuş bir pikiri ýa-da eserde beýan edilýän pikiriň belli bir bölegini aňladyp we belli bir ölçegde özara sazlaşyp gelýän şygry setirleriniň bir toparyna bent diýilýär. Meselem:

PakyrLAR horlanyp, ýüzün sarardyp,
Kim töresin tapyp, reňgin gyzardyp.
ZalymLAR mazluma syrtyn gabardyp,
Gamçysyndan ganLAR saça başlady.

(Magtymguly, «Başlady»).

Magtymgulynyň «Gaça başlady» goşgusynyň şu bölegi şol goşgynyň bir bendidir. Şygryň iki setirden ybarat bolan toparyna beýt hem diýilýär. Her bir bent we beýt bir ýa-da birnäçe gutarnykly sözlemeden ybarat bolýar. Köplenç halatlarda bentleriň arasynda olary düzýän setirleriň arasyndaka garanda, giňräk interwal goýlup, bir-birinden aýrylyp ýazylýar. Ine şeýle bentlere bölmeklik prozada bolmaýar.

Şygry bilen ýazylan eserleri bentlere bölmek ýa-da bölmezlik ýöne ýerden dörän zat däldir, ol eseriň mazmunyna we häsiýetine baglylykda dörän zatdyr. Mälim bolşy ýaly, goşgy eserlerinde duýgy, pikir, waka, peýzaž we ş. m. mazmunyň bölekleri dürli intonasiýa, dürli temp bilen beýan edilýär. Mazmunyň bir böleginiň beýan edilip gutarylan ýerinde, intonasiýanyň, tempiniň üýtgeýän ýerinde, gepläp duran adam hem köplenç kiçijik arakesme edýär. Ol arakesme proza eserlerinde abzas, şygry bilen ýazylan eserlerde bolsa bentleriň arasynda goýulýan interwal arkaly alamatlandyrylýar. Mundan başga-da poetik eserleriň bentlere bölünmegi setirleriň ritmini we owazlylygyny güýçlendirýär. Şonuň üçin hem türkmen aýdymalarynyň hemmesi bentlere bölünýär. Bentleriň arasyndaky interwal esere şu hili häsiýet bermek we belli bir ölçegde gaýtalanmak bilen abzasdan tapawutlanýar.

Bentlere bölünmedik şygry bilen ýazylan eserlerdäki setirleriň arasynda interwalyň goýulmazlygynyň sebäbi bendi düzýän setirleriň kä ýerde eserdäki pikiriniň bir bölegini gutarnykly aňladyp bilmeýänligidir.

Men Krymda dynç alamda bir zaman,
Uky ýaltalygy ýüzüm sypaman,
Göwün guşum uçup çykdy asmana
Ýürek perwaz etdi gez diýp her ýana.

(R. Seýidow, «Tolkun turanda»).

Görşümüz ýaly, öndäki iki setirde pikir gutarman, üçünji setire geçýär. Goşgynyň galan böleginde-de şeýle ýagdaýy görmek bolýar. Şoňa görä-de ol goşguda her iki setiri bir bent

edip bölüp boljak däl. Şeýle häsiýetde ýazylan eserler häzirki türkmen edebiýatynda ýygy-ýygy duş gelýär. R. Seýidowyň «Gözýaş we guwanç», «Ýeňen ýigit», G. Seýitliýewiň «ýatlama», «Bikärden watan bizar», «Jeren», P. Nurberdiýewiň «Algylynyň aýdymy», Nury Annagylyjyň «Azgynyň ýazgydy», «Talaban Meret we betpäl baý» ýaly eserlerini muňa mysal edip görkezmek bolar. Käwagtlarda bendiň kadalary berjaý edilmän, gutarnykly sözlem bolmadyk iki setiriň bir bent edilýän ýerlerine-de duş gelmek bolýar.

Meselem:

Aýdym aýdyp ýaşlar bile,
Goşulyp deň-duşlar bile,
Orta mekdebi gutardyň,
Soňra näme üçin durduň?

(Ç. Aşyrow, «Ýaş kilwanyň ýalňyşy»).

Şunuň ýaly ýagdaýy B. Kerbabaýewiň «Gyzlar dünýäsi», Ata Salyhyň «Çyn ýürekden çykan söz» diýen eserlerinde-de görmek bolýar. Munuň tersine, bendi düzýän setirler gutarnykly bir ýa-da birnäçe sözlem bolup gelende-de, bentleriň arasynda interwal goýulman ýazylýan wagtlyry bolýar. Bu köplenç sygyr bilen ýazylan epiki eserde, ýagny mazmuny beýan etmekde batly ritmiň, güýçli owazlylygyň üýtgemegi zerur bolmadyk ýerinde mazmuny birsydyrgyn, üznüksiz, uly säginmesiz beýan etmek gerek bolapda, şeýle edilýär. Muňa Allaberdi Haýydowyň «Ana it gyzyň salamy» diýen goşgusy mysal bolup biler. Şol goşgynyň her dört setiri özara kapyýalaşyp, gutarnykly sözlem bolup gelse-de, bentler özara bölünmändir.

Kapyýa. Bentdäki setirleriň soňlaryndaky sözleriň özara sazlaşyp gelmeklerine **kapyýa (rifma)** diýilýär. Meselem:

Magtymguly, dostdan syryň gizleme,
Biwepadyr, nämähremi gözleme,
Ümsüm otur, halk içinde sözleme,
Sözlär bolsaň, söz aslyna ýet ýagşy.

(Magtymguly, «Ýagşy»).

Bu bendiň öňdäki üç setiriniň soňlaryndaky sözler («gizleme», «gözleme», «sözleme») özara sazlaşyp, kapyýalaşyp – rifmalaşyp geldi.

Kapyýalaşyp gelýän söz özleriniň bogun sanlary taýyndan deň bolanda, oňa **doly kapyýa** diýilýär. Käbir goşgularda bir ýa-da iki bogunly söz dört ýa-da baş bogunly sözün belli bir bölegi bilen sazlaşyp gelýär. Oňa **doly däl kapyýa** diýilýär.

Ýüpek ýaly gara saçyn sypalap,
Bagt ýyldyzymy mähirli guçdum.
Böwsüp haýbat atýan tolkunlary sap,
Deňizde gäminiň ýelkenin açdym.

(A. Atajanow, «Awazada»).

Doly däl kapyýalarda hemme halatlarda doly kapyýalardaky ýaly sazlaşyk güýçli bolmaýar. Şoňa görä-de poeziýa eserleriniň, aýratyn-da aýdymlaryň setirleriniň özara sazlaşygyny peseltmezlik üçin doly kapyýa ulanmak zerurdyr.

Kapyýanyň başga hili görnüşleri-de bar:

Ýüzmegi mümkin imes golsuzlara,
Sözlemek mümkin degil tilsizlere.

Usta käri kim aňa ýokdur kürek,
Işlemekden ol kişi bolgan yrak.

(Döwletmämmet Azady, «Wagzy-Azat»).

Bu bentlerdäki kapyýa bolup gelen sözleriň birindäki sesler ýogyn çekimli bolsa, birindäki inçe çekimli. Şeýle bolansoň, ol kapyýalardaky çekimli sesler ýogynlygy hem-de inçeligi taýyndan sazlaşmaýarlar. Kapyýa bolup gelen ol sözler esasan çekimsiz sesleriň bir meňzeşligi arkaly sazlaşýarlar. Bu hili kapyýalara **kossanans kapyýa** diýilýär.

Ýürek daýanjydyr ogul zürýaty,
Şirin mahbup erer süňňüň kuwwaty,
Ýigidiň dünýäde üçdür myrady:

Mahbup gerek, ýarag gerek, at ýagşy.

(Magtymguly, «Zat ýagşy»).

Bu bendiň öňdäki üç setirinde bolsa çekimsiz sesler meňzeş däl-de, çekimli sesler meňzeş. Ol kapyýalarda sazlaşygyň emele gelmeginde çekimli sesleriň meňzeşligi esasy rol oýnaýar. Bu hili kapyýalara **assonans kapyýa** diýilýär.

Şygyr eserleriniň kä bentlerinde setirleriň ortasynda— da kapyýa bolýar:

Almazmy sen menden habar, yşkynda boldum derbe-der,
Tünler çekip ahy-säher, ýutmak işim huny-jiger,
Ursam beýawanlarga ser, men bagry-birýan, çeşmi ter,
Synamga urmuşam neşter, kyldym tirilikden güzer,
Başymdadyr mün derdeser, ýüz ança gam sen, ýar, üçin.

(Andalyp, «Leýli-Mežnun»).

Şu bentdäki «habar», «säher», «ser», «neşter», «derdeser» ýaly sözleriň setirleriň içinde belli bir ýerde deň gelip sazlaşmaklaryna içki kapyýa diýilýär.

Öňki we häzirki türkmen poeziýasynda kapyýalaryň esasan şu görüp geçenlerimiz ýaly görnüşleri duş gelýär. Esasy gep kapyýalaryň bu hili görnüşleriniň ol birini ýa-da beýlekisini ulanyp-ulanmazlykda däldir. Esasy gep kapyýa üçin doly sazlaşýan sözleriň seçilip alynmagyndadyr . Mysal üçin, «ylym», «bilim» diýen sözler çekimli sesleri taýyndan doly meňzeş bolmasalar-da, doly sazlaşýarlar. Emma käbir sözler hem çekimlileri, hem çekimsizleri taýyndan meňzeş bolsalar-da, bogunlary uzyn ýa-da gysga aýdylyşlary taýyndan deň bolmasa, sazlaşyk gaty gowşaýar.

Deňiz wokzalynyň iler duşunda,

Ýolagçylar üçin köpriň başynda...

(Anna Kowusow, «Soldat obasyna geldi»).

Şu iki setirde kapyýa bolup gelen «duşunda» hem-de «başynda» diýen sözlerdäki birinji bogunlaryň aýdylyşy bir meňzeş däl. «Duşunda» diýen sözün birinji bogny gaty uzyn aýdylsa, «başynda» diýen sözün birinji bogny gysga aýdylýar.

Netijede-de olar aýdylyşy taýyndan doly sazlaşmaýarlar. Eger «duşunda» diýen söze «huşunda» diýen söz kapyýa edilip getirilen bolsa, olar doly sazlaşardy. Bu ýagdaý kapyýalaryň sazlaşygyny güýçlendirmek üçin aýdylyşlary taýyndan doly sazlaşýan sözleri seçip almagyň zerurdygyny aýdyň görkezýär.

Goşgy eserlerinde kapyýalaşmagyň dürli-dürli görnüşleri bar. Olardan ýanaşyk (aa, bbb), başaşa (abab), boşaşa (abwb), halkalaýyn (abba) we ş.m. görnüşde gelýän kapyýalary görkezmek bolar.

Kapyýa nähili görnüşde gelse-de, ol şygry eserlerinde uly rol oýnaýar. Kapyýanyň roly diňe setirleriň soňundaky sözleri sazlaşdyrmak bilen çäklenmeýär. Ol setirleri bir– biri bilen baglanyşdyrýar we bendi bitewileşdirýär. Muny Maýakowskiý örän aýdyň bellemek bilen şeýle diýýär:

«Kapyýa sizi öňki setirlere gaýtaryp alyp barýar, olary ýatlamaga mejbur edýär, bir pikiri beýan edýän setirleriň hemmesine bilelikde seretmäge mejbur edýär»¹.

Kapyýa şygry setirleriniň ritmliligini, heňini güýçlendirmek bilen birlikde, beýan edilýän pikiriň aýdyň bolmagynda-da uly rol oýnaýar. Şonuň üçin diňe formal taýdan sazlaşýan sözler kapyýa hökmünde ulanylman, pikiri aňlatmakda oýnaýan rollary taýyndan hem sazlaşýan sözleriň kapyýa üçin saýlanylyp alynmagy zerurdyr.

Setirleriň ahyryndaky kapyýa logiki basym düşýän sözlerden bolanda, birinjiden, ritm we sazlaşyk has güýçlenýär, kapyýa bolup gelen söze iki basym –

ritmiki we logiki basym düşýär. Şeýle bolanda, Gogolyň belleýşi ýaly: «Kapyýa tansçylaryň kümüş naly ýaly seslenýär we biri beýlekisi bilen sepleşýär»². Ikinjiden, beýan edilýän

¹ Русские писатели о литературном труде, т. 4, Ленинград, 1956, стр 423

² Русские писатели о литературном труде, т. 2, Ленинград, 1956, стр 451.

pikiriň obýekti, esasy ünsüň nämä berilýändigini has gowy aýdyňlaşýar.

Komsomol şahyry Pomma sözleýär.

Pomma däl, duşmana bomba sözleýär.

(N. Pomma, «Sözleýär Pomma»).

Şu setirleriň hem logiki, hem ritmiki basym düşýän redifli kapyýalary okalanda, ritmiň we sazlaşygyň güýçludigi, nämäniň nygtalyp aýdylýandygy has aýdyň duýulýar.

Kapyýa üçin diňe bir kagyz ýüzünde harplary taýýndan sazlaşýan sözleri ulanman, owaz taýdan sazlaşýan sözleri hem almak bolar. Bu hili kapyýa halk döredijiliginiň poetik eserlerinde köp duş gelýär.

Hojamşükür hanymyz,
Ýuwa-ýelmik nanymyz.
Ýuwa-ýelmik guras,
Neneň geçer halymyz?

(Läle).

Şu bentdäki «hanymyz», «nanymyz» diýen sözler bilen «halymyz» diýen söz owaz taýdan sazlaşmak bilen ritme, heňe hiç hili zyýan ýetirmeýär.

Eşidilişi taýýndan sazlaşýan sözleri kapyýa edip ulanmak pikirini rus edebiýatynyň nusgawylary hem öňe sürüpdirler. Bu hakda Puşkin: «...eşidilişi taýýndan däl-de, görnüşi taýýndan kapyýalaşdyrmak hemişe nähili mümkin bolar?»¹ diýse, Çernýşewskiý ol pikiri dowam etdirip, şeýle ýazýar: «Rus kapyýasy, biziň pikirimizçe, sesleriň birligi bilen däl-de, meňzeşligi bilen kanagatlanyp biler... Dogry, ol sazlaşyk belli bolar ýaly, güýçli we gaty aýdyň bolmalydyr»².

¹ Русские пиатели о литературном труде, т. 1, Ленинград, 1954, стр. 352.

² Там же, т. 2, Ленинград, 1955, стр. 330.

Şeýle etmeklik türkmen diliniň spesifikasyna-da dogry gelýär. Şoňa görä-de, rus nusgawy şahyrlarynyň ol pikiri türkmen poeziýasyna-da degişlidir.

Şygýrlarda kapyýalaşyp gelýän sözlerden soň gaýtalanýan bir ýa-da birnäçe söz bolup biler. Meselem:

Aždarha dek ýassanyp, genji-nahana zülpüň.

Meşhury älem olmuş pany jahana zülpüň.

Görkezmedi gül ýüzüň bag-Ispyhana zülpüň.

Äleme anbar saçar, degende şana zülpüň.

Neýleý ki ot salypdyr men natuwana zülpüň.

(Kemine, «Zülpüň»).

Ine şu bentdäki kapyýalaşýan sözlerden soň «zülpüň» diýen söz gaýtalanyp geldi. Kapyýanyň yzynda gaýtalanyp gelýän onuň ýaly söze **redif** diýilýär. Kābir goşgularda birinji bendiň ikinji we dördünji setirleri, soňky bentleriň hem dördünji

setirleri üýtgemän ýa-da kapyýadan beýleki sözleri azda-kānde üýtgäp gaýtalanyp gelýär. Onuň ýaly poeziýa setirlerine **refren** diýilýär. Meselem:

Alty aýlyk ýoldan gelip, ýol aşyp,

Tüni derýa, senden Garyp ötdümi?

Meniň üçin hijr oduga tutaşyp,

Tüni derýa, senden Garyp ötdümi?

Ýene:

Takadym ýok mundan ýarsyz galmaga,

Ajal gelmez tenden janym almaga...

Şikeste halymdan habar bilmäge,

Tüni derýa, senden Garyp ötdümi?

(«Şasenem-Garyp»).

Redif we refren beýan edilýän esasy pikiri has nygtap aňlatmaga hem-de onuň emosional häsiýetini güýçlendirmäge hyzmat edýär.

Ritm. Hereketiň, gymyldynyň, owazyň elementleriniň deň ölçegde yzygider sazlaşykly gaýtalanmagyna ritm diýilýär.

Ritm tebigy hereketlerde-de, zähmet prosesinde-de, sungatyň käbir görnüşlerinde-de, şol sanda goşguda-da bolýar. Mysal üçin, ýüregiň urmasy, sagadyň işleýşi ritmlidir. Goşgy eserleri-de şonuň ýaly ritmli bolmak bilen prozadan tapawutlanýar. Prozada goşgulardaky ýaly ritm bolanok. Poeziýa formasynda ýazylan eserlerdäki ritm gadym döwürlerde zähmet prosesindäki we başga ýagdaýdaky ritmiki hereketler bilen baglylykda döräpdir.

Muny zähmet prosesi bilen ilteşikli aýdylýan käbir aýdymlaryň ýerine ýetirilişine syn edeniňde-de açyk duýmak bolýar. Mysal üçin, düýe saglanda «Hörele, düýäm, hörele», sygyr saglanda «Höw, gülüm, höw» diýlip aýdym şekilinde hiňlenilýär. Şol zähmet aýdymlarynyň ritmi süýt sagýan adamyň ellerini gezek-gezegine deň ölçegde gaýtalamagy netijesinde döreyän hereket ritmi bilen aslynda deň gelendir. Edil şonuň ýaly şahyrana halk döredijiliginiň «Öweleme-döweleme», «Şykga, şykga bilezik» ýaly setirler bilen başlanýan sanawaç aýdymlyry-da hereket bilen baglylykda aýdylýar we şol wagt olardaky ritm hereketiň ritmi bilen deň gaýtalanýar. «Aýna» operasyndaky dokmaçy gyzlaryň:

Aý daragym, batlan,

Aý ýüregim, şatlan...

diýip aýdýan aýdymynyň ritmi-de, olaryň darak kakýan elleriniň ritmine laýyk gelýär.

Ine şular ýaly zähmet prosesindäki we başga ýagdaýlardaky ritmiki hereketler bilen baglylykda dörän aýdymlaryň ritmi sygyr görnüşinde ýazylan eserleriň hemmesine geçipdir.

Şygyr setirleri deň bogunly, ýa deň basymly, ýa-da heňli aýdylyşy taýyndan deň bolmak bilen olar deň ölçegde yzygider sazlaşykly gaýtalanýarlar. Goşgy setirleriniň owazlylygyny, emosional häsiýetini güýçlendirmek üçin her setiriň ahyryndaky söz basym bilen aýdylýar. Ol basym hem deň ölçegde gaýtalanýar. Şoňa görä-de oňa ritmiki basym diýilýär. Ol basym özüniň ritmliligi bilen her sözüň belli bir bognuna

düşýän fonetik basymdan hem, sözlemde aňladylýan pikirini esasy obýekti bolup gelyän söze düşýän logiki basymdan hem tapawutlanýar.

Ritmiki basymdan soň, ýagny bir setir okalyp ikinjisine geçilende, säginme (pauza) emele gelyär. Ritmiki basym bilen birlikde ol säginmäniň hem deň ölçegde gaýtalanýanlygy üçin oňa setir soňundaky **ritmiki säginme** diýilýär.

Sillabik ýa-da aruz sisteminde (bu hakda yzda durulýar) ýazylan goşgularda setirler näçe bogundan ybarat bolsalar– da, olar belli bir tertipde deň gaýtalanýan bogunlar toparyna bölünýärler. Şol bogunlar toparynyň her biriniň gutarýan ýerinde kiçijik säginme bolýar. Oňa setir içikdäki ritmiki säginme diýilýär. Meselem:

4 4 3
Käşgi adam //bu dünýäge// gelmese,
Gelenden soň, //ömür sürse,// ölmese,
Goldan gelen //ýagşy işiň// bolmasa,
Köňül içre //ýagşy niýet// ýagşydyr.

(Magtymguly, «Söhbet ýagşydyr»).

6 5
Pasly-baharlarda // seýrana gitsek,
Tükenmez ýollaryň // bardyr sen, çölüň!
Üstünde ýaýlaýyp// myrada ýetsek,
Lälezar gülleriň // bardyr sen, çölüň!

(Seýdi, «Sen çölüň»).

4 4
Tolkun atyp // aksyn suwlar,
Mes ýerleri // ýaksyn suwlar,
Çöle seýle // çyksyn suwlar,
Türkmenistan // ülkesinde.

(R. Seýidow, «Akar suw»),

Görşümüz ýaly, sillabik sistemindäki – bogun ölçegindäki bu şygyr bentleriniň birinjisiniň setirlerinde her dört bogundan soň

gaýtalanýan iki sany setir içindäki ritmiki säginme, ikinji bendiň setirlerinde alty bogundan soň, üçünji bendiň setirlerinde bolsa dört bogundan soň gaýtalanýan bir içki säginme bar. Setir içindäki ritmiki säginmeler dürli-dürli ölçegler-de gaýtalanyp bilerler. Ýokardaky birinji hem-de ikinji bentleriň on bir bogundan ybarat bolan setirlerinde içki säginmäniň dürli ölçegde gaýtalanyp gelmegi muňa mysal bolup biler.

Setirlerdäki içki säginmeleriň, setirleriň soňunda kapyýa bolup gelýän söze düşýän ritmiki basymyň hem-de setir soňundaky ritmiki säginmeleriň deň ölçegde yzygider gaýtalanmagy netijesinde goşgy eserlerinde ritm emele gelýär.

Säginme proza eserlerinde-de bolýar. Emma olar şygyr eserlerindäki ritmiki säginmeler ýaly deň ölçegde gaýtalanmaýarlar. Hut şu jähtden hem şygyr eserleri proza eserlerinden tapawutlanýarlar.

Şu görüp geçenlerimiz ýaly serişdeler esasynda emele gelýän ritm goşguda iňňän möhüm hem-de köp taraply rol oýnaýar. Onuň esasy roly, ozaly bilen, şygyrdaky pikir-duýgyny has aýdyň hem-de täsirli beýan etmekde ýüze çykýar. Goşgularda beýan edilýän pikir-duýgy, ruhy ahwalat, hakykatda bolşy ýaly, dürli häsiýetde, anygrak aýdanda, parahadrak, güýçlüräk, has güýçlüräk tolgunma bilen, dürli derejedäki temperament bilen beýan edilip bilner.

Ritm goşgudaky duýgyny, pikiri öz ýagdaýyna görä şu hili dürli häsiýetde ýüze çykarmagyň esasy serişdesidir. Parahadrak ýagdaýda ýüze çykýan pikir-duýgyny güýçli tolgunmak ýagdaýynda ýüze çykýan pikir-duýgynyň äheňinde ýa-da heňinde aýtsaň, onuň manysy hem-de täsirliçligi gürrüňsiz gowşar. Şahyr möwç urup başlan pikir-duýgusyny öz tebigy bolşunda has düşnükli hem-de täsirli beýan etmek üçin şol duýgy-pikiriň öz häsiýetine, dörän ýagdaýyna laýyk gelýän äheňini, heňini tapmalydyr. Şygyrda şeýle äheňi, heňi emele getirýän iň esasy zat bolsa ritmdir. Şeýle bolsa, onda şahyr üçin

şygırda beýan edilýän pikir– duýgynyň öz häsiýetine, dörän wagtyndaky ýagdaýyna laýyk gelyän äheñini, heñini tapmak üçin hut şol äheñi, heñi emele getirýän ritmi tapmak zerur eken. Eger şu hili ritm tapyлмаsa, onda şygırdaky pikir-duýgy öz tebigy häsiýetine, dörän wagtyndaky ýagdaýyň ruhuna laýyklykda бүтін аýdyňlygy bilen ýüze çykyp bilmez – pikir-duýgynyň tebigylygy hem-de täsirliligi gowşar. Bu ýagdaý şygırda beýan edilýän pikir– duýgynyň öz häsiýetine we dörän wagtyndaky ýagdaýa laýyk gelyän ritmiki gurluşyny tapmaklygyň şahyrçylyk işinde iň esasy meseleleriň biri bolup durýandygyny görkezýär. Şygır sungatynyň syrларыna biçak çuň düşünen Maýakowskiý bu ýagdaýy gaty ýerlikli belläp, şeýle ýazýar: «Öz töweregiňdäki hereketiň, sesiň häsiýetli, özboluşly taraplaryny tapyp, olary gurmak-ritmi taýýarlamak – bu şahyrçylyk işiniň iň esasy hemişelik aladalarynyň biridir...

Ritm – bu goşgynyň esasy güýji, esasy energiýasydyr»¹.

Şygırdaky pikir-duýgy özüne laýyk ritmde beýan edilende, onuň diňe bir manysy däl, nähili häsiýetdedigi, nähili hyjuwa ýugrulandygy-da gaty gowy aýdyňlaşýar. Şol wagtda şygır setirleriniň emosional häsiýeti-de güýçlenýär. Ritm şeýle funksiýany ýerine ýetirende çeperçilik ähmiýetine eýe bolup bilýär.

Ritmiň ýene bir iňňän ähmiýetli tarapy onuň şygır setirlerinde akgynlylygy, sazlaşyklylygy, heňliligi, owazlylygy emele getirýänligindedir. Setir içindäki, aýratyn-da setir soňundaky ritmiki säginmeler, magnitiň demir bälejiklerini özüne çekşi ýaly, okyjyny özüne tarap çekýär. Okalýan setir öňdäki sazlaşýan setiri bilen deňleşýänçä, ýagny setir soňundaky ritmiki säginmä çenli okyjyny özi bilen biygtyýar «akdyryp» gidýär. Netijede-de berk ritmli goşgynyň okalyşy

¹ Русские писатели о литературном труде, т. 4, Ленинград, 1956, стр. 420

akgynly hem-de sazlaşykly bolup çykýar. Bu bolsa duýgynyň öz häsiýetine görä ýüze çykmagyna kömek edýär.

Goşgy formasynda ýazylan eserlerde ritmiň emele gelşi hem-de onuň gurluşy şygry düzüliş sistemalarynyň – ölçegleriniň hemmesinde bir hili däl. Muny aşakda aýry-aýry goşgy düzüliş sistemalarynyň üstünde duranymyzda görüp geçeris.

ŞYGYR DÜZÜLİŞ SISTEMALARY

Çeper edebiýatyň ösüş prosesinde birnäçe şygry düzüliş sistemalary peýda bolupdyr. Olar esasan **sillabik, sillabotonik, tonik, aruz** hem-de **temp-basym ölçegindäki** goşgy düzüliş sistemalarydyr. Türkmen poeziýasyndaky şygyrlar sillabik, aruz hem-de temp-basym ölçegindäki goşgy düzüliş sistemalarynda düzülipdir.

Sillabik şygry düzüliş-sistemasy we onuň ritmiki gurluşy

Bu sistemanyň ady sillabikos diýen grek sözünden bolup, ol türkmençä geçireniňde, bogun diýmekdir. Sillabik şygry düzüliş sistemasy bentleriň setirlerindäki bogunlaryň sanlarynyň deň gelmegine esaslanýar. Bu sistema başga birnäçe halklaryň poeziýasynda bolşy ýaly, türkmen poeziýasynda-da giňden ulanylýar.

Gül ýüzüne düşen ol gara gaşdyr,
Gözlesem ol gaşa, gözlerim ýaşdyr,
Halyma rehm etmez bir bagry daşdyr,
Mydam sergezdandyr agýara köňlüm.

(Mollanepes, «Köňlüm»).

Gullar agalarynyň elegein eläp,
Gyrnaklar bibiden çöregin diläp,
Garyp aýallaryň saçy sirkeläp,
Hyzmatda kül bolup ezilen halkym.

(Durdy Gylyç, «Halkym»).

Bu bentlerdäki bogunlaryň sany deňdir. Şu hili sistemada ýazylan goşgularda setirleriň bogun sany deň bolmadyk wagtynda olaryň özara sazlaşygy we ritmi gowşaýar.

Leksiýadan soň bagda nahara bardym,
Onda hem Annalyň barlygyn gördüm.

(Çary Aşyr, «Azanlar»).

Bu bendiň birinji setiri on iki, ikinji setiri on bir bogundan ybarat. Şonuň üçin hem ony okanyňda, sazlaşygyň, ritmiň gowşakdygy aýdyň duýulýar.

Kähalatlarda sillabik ölçegde ýazylan goşgularda setirleriň bogun sanyny deň getirmek üçin grammatikanyň kadasyndan çykylyp, sözleriň gysgaldylyp alynýan ýerlerine-de duş gelmek bolýar:

Ýörün gahrymanlam, yzyna düşün,
Bu bagyň içinde oturmaň beýdip.
Stanoklaň arasynda söýüşin,
Işden başga ýerde görünmäh gaýdyp.

(M. Seýidow, «Gahrymanlaryma»).

Şu bentdäki «gahrymanlam», «stanoklaň» diýen sözleri ulananda, şahyr grammatikanyň kadasyny bozupdyr. Bu ýagdaý goşgynyň salykatlylyk hem-de emosional häsiýetine zyýanly täsir edýär. Şonuň üçin hem sözleri we goşulmalary doly formasynda ulanmak zerurdyr. Bu meselä türkmen nusgawy şahyrlary aýratyn üns beripdirler. Olar sözleri we goşulmalary hemişe doly formasynda alýarlar. Olary bozman ulanmak şahyryň ussatlygyna, eseriniň üstünde tutanýerli işlemegine baglydyr.

Türkmen poeziýasyndaky sillabiki sistemada ýazylan goşgularyň setirleri esasan baş, ýedi, sekiz, on bir, on dört, on baş, on alty bogundan ybarat bolýar.

Bogun ölçegindeki goşgularda ritmi emele getirýän esasy serişdeler setir içindeki hem-de setir soňundaky ritmiki säginmelerdir. Setir içindeki ritmiki säginme bendiň birinji setirinde nähili ölçegde gaýtalansa, ol bendiň galan setirlerinde-

de şol ölçegde gaýtalanmaly. Emma refren (muňa yzrakda kesgitleme berilýär) bolup gelen setirlerdäki içki säginmeleriniň bendiň beýleki setirlerindäki içki säginmeler bilen deň ölçegde gaýtalanmaýan wagtlary-da bolýar:

Zöhre jan, aglagyl // aýralyk günü.

4 4 3
Gider boldum, // alla ýaryň, // hoş indi!
Hazar urup, soldy // ömrüm gülşeni.
Gider boldum, // alla ýaryň, // hoş indi!
(Mollanepes, «Zöhre-Tahyr»).

Bu bendiň refren bolup gelen ikinji we dördünji setirlerindäki içki säginmeler şol bendiň beýleki setirlerindäki içki säginmelerin ölçeğinden başga hili ölçege geldi.

Bendiň beýleki setirlerine garanda başga hili bolup, içki säginmä bölünýän setir (refren) hem goşgynyň başga bentleriniň şol setiri (refreni) bilen säginme taýdan sazlaşýar.

Içki sāginmesi taýyndan bendiň beýleki setirlerinden tapawutlanýan setir (refren) okalan wagtynda, özüniň ritmi, äheňi, akymy boýunça-da beýleki setirlerden tapawutlanýar.

Köp (14, 15, 16) bogunly setirleriň ýedinji ýa-da sekizinji bogunynyň yzyndan gaýtalanýan içki säginmeler az (7, 8) bogunly setirlerdäki içki säginmelere garanda has aýdyň duýulýar.

4 4
Adamzadyň // baş zürýady,
Dirilikde // joşdy Lenin.
Ýer ýüzüne // doldy ady,
Derýa kimin // daşdy Lenin.

(Durdy Gylyç, «Lenin»).

Gözel aýdan bölünipjik // düşen ýaly jaý içine,
 Ýelginine gupagyny // ykdyrypjik ýör çagajyk.
 Atyr suwy berilipdir // timar edilip saçyna,
 Garlawajyň owazy dek // seçýär dilden dür çagajyk.

(B. Seýtäkow, «Çagajyk»).

Bu bentleriň birinjisiniň her setiriniň başky dört bognundan soň gaýtalanýan içki säginme goşgy okalanda kän duýulman gidýär. Emma ikinji bent okalanda, her setiriň başky sekiz bognundan soň has aýyk säginilmese, setirleriň ritmi, heňi, sazlaşygy köp derejede gowşayar.

Oktýabr wakalaryndan öňki türkmen poeziýasynda deň ölçegde gaýtalanýan setir içindäki hem-de setir soňundaky ritmiki säginmeler esasynda ritm gurmak düzgüni berk saklanypdyr. Şeýle bolansoň, ritmiki säginmeleriň arasyndaky bogunlar topary – stopalar hem goşgynyň hemme setirlerinde bir meňzeş (standart) deň ölçegde gaýtalanýarlar. Eger setirleri 11 bogunly goşgynyň ilkinji bendindäki stopalar 6–5 bogundan ybarat bolsa, onda şol goşgynyň galan ähli bentlerinde-de stopalaryň şol ilkinji bendedäki ölçegi saklanýar. Türkmen nusgawyy poeziýasynyň 7 bogunly şygır setirlerindäki stopalar 4–3, 3–4 bogundan, 8 bogunly şygır setirlerindäki stopalar 4–4 bogundan ybarat bolsa, 11 bogunly şygır setirlerindäki stopalar esasan 4–4–3, 6–5, 5–6 bogundan düzülýärler. 14 bogunly şygır setirlerindäki stopalar esasan 7–7 bogundan, 15 bogunly şygır setirlerindäki stopalar 7–8, 8–7, 4–4–4–3 bogundan ýasalsa, 16 bogunly şygır setirlerindäki stopalar 8–8, 4–4–4–4 bogundan ybarat bolýarlar.

Rewolýusiýadan öňki türkmen poeziýasynyň aýratynlykda alnan her bir şygrynyň ähli setirlerindäki stopalaryň we ritmiki säginmeleriň ýokardaky ýaly ölçegleriň haýsy-da bolsa birinde berk düzgünde gaýtalanmagy netijesinde goşgynyň ähli setirlerinde bir meňzeş ritm, bir meňzeş heň emele gelýär. Öňki

döwürlerde ýaşan türkmen şahyrlarynyň döreden şygrylaryndaky ritmiki gurluşyň şu hili standart häsiýetde bolmagy-da tötäňden däldir.

Oktýabr wakalaryndan öňki döwürde türkmen dilindäki edebiýat köpçülikleýin neşir edilmänsoň, ol döwürde ýakasyny tanadan türkmen şahyrlarynyň-da eserleriniň köpüsi edil halk döredijilik eserleri ýaly dilden-dile geçirilip, ýatdan aýdylyp gelnipdir. Halkyň jümmüşinde ýaşan türkmen şahyrlary-da öz eserlerini şu ýagdaýy göz önünde tutup döredipdirler, başgaça aýdanda, olar ýat tutmak üçin aňsat bolar ýaly edip, bir şygryň ähli setirlerini bir meňzeş ritmlerde düzüpdiler. Şu hili häsiýetdäki ritmiki gurluşyň görnüşleri bolsa türkmen halkynyň feodal zamanyndaky pikir–duýgularyny öz milli ruhunda ýüze çykarmaga laýyk gelýän ritmiki gurluşlaryň saýlantgy görnüşleri bolupdyr. Şeýle bolansoň, ritmiki gurluşyň ol görnüşleri (ölçepleri) öňki döwürdäki türkmen halk döredijiliginiň hem-de halk bilen bir ruhda ýaşan türkmen şahyrlarynyň şygrylarynda beýan edilýän pikir-duýgynyň we ony döreden ýagdaýyň häsiýetine-de laýyk gelipdir.

Oktýabr wakalaryndan öňki türkmen poeziýasynda parahadrak ýa-da has tolgundyryjy ýagdaý bilen baglanyşykly bolan iki hili pikir-duýgynyň bir meňzeş ritmli setirlerde beýan edilen halatlary-da az bolmandyr. Onuň ýaly bolanda, şygryda beýan edilýän pikir-duýgynyň nähili häsiýetdedigi diňe bir ritm arkaly däl-de, şol pikir-duýgynyň häsiýetine laýyk gelýän pessaýrak ýa-da batlyrak heň bilen aýdylmak arkaly hem aňladylypdyr.

Öňki türkmen poeziýasy üçin häsiýetli bolan şu hili ritmiki gurluş türkmen poeziýasynyň hem öňden gelýän formalarda ýazylan bogun ölçegindäki goşgularynda dowam etdirilýär. Muny häzirki döwrüň dutardyr gyjagyň sazyna goşulyp aýdym edilip aýdylýan şygrylarynda we Durdy Gylyç, Baýram şahyr, Ata Salyh ýaly şahyrlaryň öňden gelýän goşgy formalarynda ýazan şygrylarynda has aýdyň görmek bolýar.

Häzirki döwrüň bogun ölçegindeki goşgularynyň ritmiki gurluşynda öňden gelyän tradision ritmiki gurluşlaryň dowam etdirilmegi bilen birlikde täzelikler, özgerişler hem peýda boldy. Häzirki döwrüň boşaşa kapyýalaşýan goşgularynda kapyýasyz gelyän setirleriň soňlaryndaky ritmiki säginme kapyýaly setirleriň soňlaryndaky ritmiki säginme ýaly güýçli duýulmaýar. Bu aýratyn-da az bogunly setirlerden düzülen goşgularda şeýle bolýar.

Mälim bolşy ýaly, kapyýa setire gutarnykly häsiýet bermek bilen birlikde, onuň soňundaky ritmiki säginmäni-de has duýarlykly edýär, goşgudaky ritmiki tolkunly güýçlendirýär. Şeýle bolansoň, kapyýasyz setirler her näçe ritmli, her näçe akgynly bolsalar-da, kapyýaly setirlere garanda, prozaik häsiýete eýe bolup, heňliligi taýyndan pesde durýar. Şonuň üçin setirleri boşaşa kapyýalaşýan goşgular güýçli heňliligi talap etmeýän epiki hem-de liro-epiki mazmuny beýan etmäge gowy gelişýär, onda köplenç şeýle mazmun beýan hem edilýär. Muňa Amandurdy Alamyşowyň «Sona», Şaly Kekilowyň «Gyzylarbat remont zawodynda», «Dýadýa Iwan», Çary Aşyrowyň «Ganly saka», Kerim Gurbannepesowyň «Taýmaz baba», «Ata we ogul», Allaberdi Haýydowyň «Salgym» ýaly ençeme eserleri mysal bolup biler.

Liriki mazmuny – joşgunly pikir duýgyny öz häsiýetine laýyklykda ýüze çykarmaga bolsa setirleri boşaşa kapyýalaşýan goşgulara garanda, ähli setirleri kapyýalaşýan goşgular has gowy gelişýärler. Eger Kerim Gurbannepesow aýdym edilip aýdylyan «Daglar» diýen goşgusynyň setirlerini boşaşa kapyýalaşdyryp düzen bolsa, onda ol goşgudaky liriki gahrymanyň daglara bolan guwanç duýgusy möwç urýan güýçli tolkunly häsiýetinde gowy ýüze çykmazdy. Munuň beýle bolmagynyň sebäbi liriki mazmunyň – joşgunly pikir-duýgynyň öz häsiýetinde ýüze çykmak üçin ähli setirleri kapyýalaşýan goşgulardaky ýaly has anyk duýulýan ritmiki tolkun bilen beýan edilmegini talap edýänligidir.

Belli bolşy ýaly, şygry formasynda ýazylan eserlerde pikir-duýgyny öz häsiýetine laýyk heňde beýan etmegiň hem-de akgynlylygyň esasy serişdesi bolan ritmiň emele gelmeginde setir içindäki ritmiki säginmeler – sezuralar örän uly rol oýnaýar. Setir içindäki we setir soňundaky ritmiki säginmeler diňe bir akgynlylygy emele getirmäge däl, säginmeden öňde duran sözüň manysyny has nygtamaga, şoňa ünsi jemlemäge-de uly kömek edýär. Şeýle bolansoň, säginmeleriniň ritmiki häsiýetde gaýtalanmazlygy setirdäki göz önünde tutulýan pikiriniň nygtalmagyna we onuň emosional häsiýete eýe bolmagyna-da päsgel berýär.

Türkmen nusgawyy poeziýasynda setir içindäki ritmiki säginmeler gaty berk saklanypdyr. Hut şonuň üçin hem türkmen nusgawyy poeziýasynyň haýsy bir şygryny okasaň, onda pikir-duýgynyň öz häsiýetinde ýüze çykýanlygyndan, setirleriniň akgynlylygyndan täsin estetiki lezzet alýarsyň. Biziň häzirki zaman poeziýamyzda-da akgynly okalýan şahyrana eserler az däl. Bu meselede Rehmety Seýidow, Mämmed Seýidow ýaly şahyrlarymyzyň şygrylary has-da tapawutlanýar. Häzirki döwürde diňe bir liriki goşgular däl, akgynly okalýan iri poetik eserler hem peýda boldy. Aman Kekilowyň «Söýgi» romany bilen Kerim Gurbannepesowyň «Taýmaz baba» poemasy muňa aýdyň mysal bolup biler. Ine, «Taýmaz baba» poemasyndan bir mysal:

Aýlansaň-da – oba-oba,
Taýmaz ýaly – bälçik baba
Tapaýmarsyň – tapaýmarsyň.
Bir otursaň, – gapdalyndan
Aňsat-aňsat – gopaýmarsyň.

«Şeýle adam – bar!» diýseň-de,
Örän azdyr – örän azdyr.
Sakgal-murty – gar diýseň-de,
Agaç etli – hor diýseň-de,

Jahyl kimin – keýpi sazdyr.

«Taýmaz baba» poemasynyň ähli setirlerinde-de, şu mysaldaky ýaly, dört bogundan soň gaýtalanýan ritmiki içki säginme berk saklanypdyr. Hut şonuň üçin hem ol poema boýdan-başa gaty ýeňil hem-de akgynly okalýar. Poemanyň okyjylara hezil beren esasy häsiýetli taraplarynyň biri-de onuň şu hili akgynlylygydyr.

Häzirki türkmen şahyrlarynyň köp eserlerinde içki ritmiki säginme şu hili saklanýan bolsa-da, birnäçe eserlerde bu meselä geregiçe üns berilmeyändigini görüňär. Ine, Çary Aşyrowyň okyjylar köpçüligine giňden belli bolan «Ganly saka» poemasyndan bir mysal:

Ine şeýle – bir döwürde,
Köse dagyna – golaýda,
Baýyrlaryň – gaýrasynda
Bir oba – otyrды oýda.

Görnüşini ýaly, bu bendiň 1–3-nji setirlerinde her dört bogundan soň içki ritmiki säginme gaýtalanýar, emma 2–4-nji setirlerinde beýle däl. Içki ritmiki säginme 2-nji setirde baş bogundan soň gaýtalanýar, 4-nji setirde üç bogundan soň gaýtalanýar. Netijede-de bu bendiň 2–4-nji setirlerinde içki ritmiki säginmäniň deň ölçegde gaýtalanmak düzgüni bozulýar. Bu bolsa şol setirleriň akgynlylygyny göz-görtele gowşadýar we oňa prozaik häsiýet berýär. Şeýle häsiýet «Ganly saka» poemasynyň köp ýerinde duş gelýär. Şol sebäpli-de, tutuşlygyna alanyňda, ol poemanyň okalyşy «Taýmaz baba» poemasynyň okalyşy ýaly ýeňil hem-de akgynly däl.

Dogry, sygyr bilen ýazylan uly eserlerde setir içindäki ritmiki säginmäniň azda-kände bozulýanlygy üçin gaty bir jibrinip, şahyra igenip durmasaň hem bolar. Ýöne bogun ölçeginde ýazylan kiçi göwrümlü liriki goşgularda welin içki ritmiki säginmäniň saklanmazlygy asla göwnejaý däl. Ol okyjynyň lapyny keç edýär.

Men bir Ýelli agşam – ýitirdim seni,
«Ýarym nirde?» diýip, – ýelden soradym.
Dilim bilen ynjytdym – ýaş göwnüňi,
«Ýarym nirde?» diýip, – dilden soradym.

(A. Haýydow. «Öýkelän ýar»).

Bu mysaldaky kese çyzyk bilen bellenen içki säginmeler üçünji setirde ýedi bogundan soň, beýleki setirlerde bolsa alty bogundan soň gelyär. Okyjy şu mysalyň üçünji, setiri ýaly sezurasy ýanaşyk setirleri bilen deň gelmeýän setirleri okanda, ýoluň çarkandakly ýerine düşüp, endigan ýöräp bilmeýän maşyn ýaly bolýar. Okyjyny şu hili бүдүредýän goşgular diňe Allaberdi Haýydowyň lirikasynda däl, beýleki birnäçe şahyrlarymyzyň lirikasynda-da köp duş gelyär. Häzirki döwrüň bogun ölçeginde ýazylýan goşgularynda häli-şindi duş gelyän beýle ýagdaý oňlanmaly ýagdaý dälidir.

Soňky ýyllardaky türkmen poeziýasynyň bogun ölçeginde ýazylýan goşgularynda beýan edilýän pikir-duýgynyň häsiýetini boýdan-başa bir meňzeş ritmiki tolkunda däl-de, onuň aýry-aýry böleklerini has batly ritmde nygtap beýan etmek maksady bilen bir setiri iki, üç setire bölmeklik güýçlendi. Bu hili bölmekligiň göz önünde tutulýan maksada laýyk gelyän ýerleriniň bardygyny inkär etmek bolmaz. Ine, iki sany mysal:

Ölüm ýüpi yrgyldap dur üstünde,
Astynda-da jygyldap dur eşafot.
Emma sen şonda-da gozganman bilýäň,
Dagdanmydyň,
Daşdanmydyň,
Adamzat!

(K. Gurbannepesow).

Dünýä döredesim gelyär goşgudan
Öz Güni.

Öz Aýy,
Öz deňzi bilen
Dünýä döredesim gelyär goşgudan
Öz kalby,
Kamaty,
Gül meňzi bilen.

(A. Atajanow. «Dünýä döredesim
gelyär»).

Bu mysallaryň birinjisinde «dagdanmydyň», «daşdanmydyň» diýen sözler, ikinjisinde «öz Güni», «öz Aýy», «öz kalby», «kamaty» diýlen sözleriň hersiniň aýratyn bir setir edilmegi ýöne ýerden däl. Ol sözler öz başyna aýratyn bir setir edilende, şol sözlerden soňky ritmiki säginme has anyk duýarlykly bolup, şol sözleriň nygtalmagyna kömek edýär. Ol sözler anyk duýulýan ritmiki säginme arkaly nygtalanda bolsa, goşgudaky pikir-duýgynyň düýp manysynyň gowy aýdyňlaşmagyna, emosional häsiýetiniň güýçlenmegine kömek edýär. Eger ýokardaky mysal alnan bentleriň üçe bölünýän setirlerini bir setir edip ýazsaň hem-de okasaň, onda şol setirleriň emosional häsiýeti üçe bölünendäkiçe bolmaz.

Häzirki türkmen poeziýasynyň bogun ölçegindäki goşgularynda bir setiriň iki, üç, dört setire ýerliksiz bölünýän pursatlary-da ep-esli duş gelyär. Ine, bir mysal:

Ýyllar geçip,
bir-biriniň yzyndan,
Wakalar
öz adyn
küteldip barýar.
Tejribe hem
sapak alyp özünden,
Adam aklyn
heňnam
ýiteldip barýar.

(D. Haldurdy. «Beýik halypa»).

Awtor bu mysalyň birinji setirinde beýan edýän duýgusynyň täsirlilikini güýçlendirmek maksady bilen «geçip» diýen sözden soň setir soňundaky ýaly uly ritmiki säginme gerekdir öýdüp, şol ýerde setiri bölüpdür. Aslyýetinde bolsa ol ýerde uly ritmiki säginme-de gerek däl, setiri bölmek hem gerek däl. Ol setir bölünmän, bir setir edilip, «geçip» diýen

sözden soň çala duýulýan setir içindäki säginme (sezura) bilen okalsa, beýan edilýän pikir-duýgynyň täsirlilikini güýçlenäýmese, gowşajak däl. Beýleki setirler barada aýdylanda-da şeýledir. Şeýle bolansoň, bu mysaldaky setirleriň her biriniň näme üçin iki ýa-da üç setire bölünendigi düşnüksiz. Bu ýagdaý beýle etmekligiň nazary taýdan-da, praktiki taýdan-da ýerliksizdigini görkezýär.

Aruz sistemasy we onuň ritmiki gurluşy. Aruz sistemasy şygry setirlerindäki uzyn we gysga bogunlaryň sanlary hem-de orunlary taýyndan deň ölçegde yzygider gaýtalanyp gelmegine esaslanýan goşgy düzüliş ölçegidir. Aruz ölçegi gadymy şygry düzme sistemasy bolup, ol arap edebiýatynda köp wagtlardan bäri dowam edip gelipdir. Araplar Orta Aziýa aralaşansoň, aruz ölçegi eýran edebiýatyna, onuň üsti bilen türk halklarynyň edebiýatyna geçipdir.

«Bu şygry sistemasy tebigatynda uzyn we gysga bogunlar bolan dillere mahsus sistemadyr» (E. E. Bertels). Türkmen dilinde bolsa bogunlary uzyn we gysga aýtmaklyk pars dilindäki ýaly güýçli duýulmaýar. Şunuň üçin hem türkmen poeziýasyndaky aruz sistemasynda ýazylan şygrylarda uzyn we gysga bogunlary köplenç türkmen dilindäki adatdaky bolşundan üýtgedip, emeli suratda uzynrak ýa-da gysgarak aýtmaly bolýar.

Türkmen dilinde basym sözleriň esasan soňky bognuna düşýär. Aruz sistemasynda ýazylan şygrylarda uzyn we gysga bogunlaryň belli bir ýerde gaýtalanyp gelyänligi üçin basym düşýän bogun gysga bognuň gelmeli ýerinde gelse, ony goşgynyň heñine laýyk getirip, basymsyz, gysga aýtmaly

bolýar. Munuň tersine, türkmen dilinde basym düşmeýän, gysga aýdylýan bogun uzyn aýdylýan bognuň ýerinde gelse, ol gysga bogny emeli suratda uzyn bogna öwrüp aýtmaly bolýar. Eger türkmen dilindäki basym düşýän bogun uzyn bognuň gelmeli ýerinde gelse, onda ol esasan adatdaky türkmen dilindäki ýaly aýdylýar.

Aruz sistemasynda ýazylan goşgularda çekimlisi gysga aýdylýan açyk bogunlar gysga bogun hasaplanýar. Çekimlisi uzyn aýdylýan açyk bogunlar hem-de çekimlisi onçakly uzyn aýdylmaýan ýapyk bogunlar uzyn bogun hasaplanýar. Çekimlisi has uzyn aýdylýan ýapyk bogunlar bolsa bir ýarym bogun hasaplanyp, uzyn-gysga ýa-da gysga-uzyn iki bognuň ýerini tutýar.

Eger ýapyk bogunlar çekimliden soň gelýän «n», «ň» sesleri bilen gutarýan bolsa, ýa-da çekimlisi uzyn aýdylýan bogun ýarym çekimli hasaplanýan «l, r, k, p» ýaly çekimsiz sesler bilen gutarsa, olar açyk bogun hem hasaplanyp bilner. Iki gysga bogun bir uzyn bognuň ýerine-de gelip biler.¹ Türkmen dilinde çekimsiz ses bilen gutarýan sözden soň çekimli ses bilen başlanýan söz gelse, öňdäki sözüň çekimsizi yzdaky söze goşulyp aýdylýar. Netijede-de öňdäki ol sözüň soňky bogny açyga öwrülýär. Şeýle bolansoň, ol türkmen dilinde ýazylan aruz ölçegindäki goşgular-da-da açyk bogun hasaplanýar.

Şu hili şertlere laýyklykda uzyn aýdylmaly bogunlary kese çyzyk «—» bilen, gysga aýdylmaly bogunlary-da «V» ýaly bellik bilen alamatlandyrsak, «miwe», «şemal», «mar» diýen sözleriň bogunlaryny şu aşakdaky ýaly alamatlandyrmaly bolarys:

Mi-we – V

Şe-mal V –

Mar V – ýa-da – V

¹ Краткая Литературная Энциклопедия, т. 1, Москва, 1962, стр. 329.

Aruz sistemasynda ýazylan goşgularda şular ýaly uzyn hem-de gysga bogunlar belli bir tertipde gaýtalanyp gelmek bilen toparlara-da bölünýärler:

Gül-ýü-zü-ne // per-wa-na // men // gaý-ry-reý-han // is-te-men,
Ba-ky-ban-mäh // rin-den-doý-sam // ba-gy-bos-san // is-te-men.

—V— // —V— // —V— // —V—

(Magtymguly, «Istemen»).

Ýe-ne-köň-lüm // ga-ra-kyl-dyň // pe-na-dün-ýä // pe-na-dün-ýä,

Ýü-re-gim-ni // ýa-ra-kyl-dyň // pe-na-dün-ýä // pe-na-dün-ýä.

V— // V— // V— // V—

(Gaýyby, «Pena dünýä, pena dünýä»).

Şu mysallaryň her setirindäki bogunlar dört sany topara bölünişýär. Bogunlaryň bu hili toparyna stopa diýilýär. Stopalar çekimli we çekimsiz sesleriň sanlaryna hem-de orunlaryna laýyklykda dürli-dürli görnüşde bolýarlar. Mysal üçin, ýokarda getirilen mysallaryň birinjisindäki setirleriň 1–2–3-nji stopalary ikinji bogny gysga aýdylýan dört bogundan, 4-nji stopasy ikinji bogny gysga aýdylýan üç bogundan ybarat bolsa, ikinji mysaldaky setirleriň ähli stopalary birinji bogny gysga aýdylýan dört bogundan ybaratdyr.

Aruz ölçeginiň sekiz sany esasy stopasy bolup, olaryň her biriniň özbaşyna ady bar. Öňde getirilen iki mysalyň birinjisiniň setirlerindäki 1–2–3-nji stopalar failatun, 4-nji stopa bolsa failat diýlip atlandyrylýar. Ikinji mysalyň setirlerindäki stopalaryň bolsa hemmesi mefailun diýlip atlandyrylýar. Stopalaryň ady bolup gelýän şu hili sözlerdäki uzyn we gysga aýdylýan bogunlar orunlary hem-de sanlary taýýndan goşgy setirlerindäki stopalaryň bogunlaryna deň gelmelidir. Failatun hem-de mefailun diýlip atlandyrylan stopalardaky uzyn we gysga bogunlar orunlary taýýndan şu aşakdaky ýaly bolýarlar:

Fa-i-la-tun // Me-fa-i-lun

—V—

V—

Aruz sistemasynda sekiz sany esasy stopa bolup, olaryň öňünden, yzyndan ýa-da ortasyndan bir bogny azaldylyp, doly däl stopalar hem ýasalýar. Doly stopalaryň-da, doly däl stopalaryň-da her biriniň arap dilinde goýlan öz ady bar.

Mysal üçin, doly stopa «doly» diýen sözi aňladýan «sälim» diýen söz bilen bellense, kesilen stopa «kesilen» diýen manyny aňladýan «mahzuf» diýen söz bilen bellenýär. Ortasyndan bir bogny taşlanan stopa bolsa «synyk» ýa-da «gysgaldylan» diýen manyny aňladýan «ährab» diýen söz bilen bellenýär we ş. m.

Aruz sistemasynda ýazylan goşgularyň başdaky bir beýdi ýa-da iki setiri ölçeg birligi hökmünde alynýar. Şol iki setiriň her biri doly, kesilen ýa-da gysgaldylan birnäçe stopadan ybarat bolup, bir ölçegi emele getirýär. Şygryň galan ähli setirleri-de şol ölçege laýyk gelmelidir. Ýokarda getirilen mysallaryň birinjisi failatun, failatun, failatun failat ölçeginde bolsa, ikinjisi mefailun, mefailun, mefailun, mefailun ölçegindedir. Ölçeg birligi hökmünde alynýan iki setirdäki stopalaryň şu hili belli bir tertipde gaýtalanmagy netijesinde emele gelýän ölçege bähr (bahr) diýilýär. Aruz sistemasynda şonuň ýaly bährleriň on dokuz sanysy emele gelipdir. Ol bährleriň hem her biriniň öz ady bar: hezej, rejez, remel, mutakarib, müderi, wafir, kemil, mütederik, säryi, münserih, hafif, müjtes, müktezäb, tewil, medid, besit, gerib, kerib, müşekil. Bu bährleriň ýedi sanysy (hezej, rejez, remel, mutakarib, wafir, kemil, mütederik) bir meñzeş stopalardan ýasalýarlar. Galan on iki sanysy bolsa dürli stopalaryň gatyşyp gelmeginden ýasalýarlar. Wafir, kemil, tewil, medid, besit arap poeziýasynyň, gerib, kerib, müşekil pars poeziýasynyň spesifik bährleridir. Galan bährler bolsa araplaryň-da, parslaryň-da, birnäçe türki halklaryň-da poeziýasynda duş gelýär.

Aruz sistemasyndaky her bir bähriň ýörite öz stopalary bolýar. Mysal üçin, hezej bähri diňe doly ýa-da doly däl mefailun stopasyndan ýasalsa, remel bähri doly ýa-da doly däl failatun stopasyndan ýasalýar. Eger hezej bährindäki şygry

setirleri doly mefailun stopalaryndan ýasalan bolsa, doly (sälim) hezej diýilýär. Setirde şol stopanyň önünden ýa-da yzyndan kesilen görnüşi bar bolsa, oňa kesilen (maksur ýa-da mahzuf) hezej diýilse, setirde ortasyndan bir bogny taşlanan stopa bar bolsa, oňa gysgaldylan (ährab) hezej diýilýär. Aruzyň remel, rejez ýaly beýleki bährlerinde-de bu şeýledir. Bährler şular ýaly doly, kesilen ýa-da gysgaldylan stopalardan ýasalandygyna garap, öz içlerinde hem birnäçe görnüşlere bölünýärler. Mysal üçin, hezej bährindäki şygryň başdaky ölçeg birligi hökmünde alynýan iki setiri sekiz sany doly stopadan ybarat bolsa, onda ol bu bähriň hezeji-müsemmeni-sälim (sekiz stopaly doly hezej) diýilýän görnüşi bolýar. Eger hezej bährindäki şygryň her iki setiri alty stopadan ybarat bolup, ol setirlerde önündäki bogny taşlanan stopa-da bar bolsa, onda ol şu bähriň hezeji-müseddesi-maksur (alty stopaly önünden kesilen hezej) diýilýän görnüşi bolýar, şol setirde yzyndan kesilen stopa bar bolsa, onda ol şu bähriň hezeji-müseddesi-mahzuf (alty stopaly yzyndan kesilen hezej) diýilýän görnüşi bolardy, şol setirlerde hem önünden, hem yzyndan kesilen stopa bar bolsa, ol hezeji-müseddesi-maksury-mahzuf (hem önünden, hem yzyndan kesilen alty stopaly hezej) diýilýän görnüş bolardy. Eger hezej bährindäki şygryň iki setiri dört sany doly stopadan ybarat bolsa, onda ol şu bähriň hezeji-murapbagy-sälim (dört stopaly doly hezej) diýilýän görnüşi bolardy we ş. m.

Türkmen poeziýasynda aruz sitemasyndaky bährleriň esasan üç sanysy hem-de olaryň öz içlerinde ýasalýan görnüşleriniň birnäçesi duş gelýär. Ol bährler hem-de olaryň öz içlerinde ýasalýan görnüşleriniň iň esasyalary şu aşakdakylardan ybaratdyr:

Hezeji-müsemmeni-sälim.

A-jal-biz-ni // jy-da-kyl-dy // a-jap-now-ruz // na-ha-lym-dan,

Y-zyn-da-teş // ne-leb-gal-dym // le-bi-şi-rin // zu-la-lym-
dan,

Bu-çeş-mim-ol // ma-dy-röw-şen // ýa-ňy-dol-gan //he-la-
lym-dan,

E-tiş-di-gaý // ry-bir-wagt-da // zo-wal-ol-mer // ki-za-lym-
dan,

Ga-my-git-mez ,// o-nuň-her-giz // za-my-ry-pu // ry-la-
lym-dan.

V--- // V--- // V--- // V---

Me-fa-i-lun // me-fa-i-lun// me-fa-i-lun // me-fa-i-lun

(Seýdi, «Zulalymdan»).

Hezeji-müsemmeni-ährab.

Ne-çüýn-o // la-sen-gam-gyn // bir-tür-pe // je-nan-sen-sen,
Bag-lar-da // a-çyl-gan-gül // hem-ser-wi // ro-wan-sen-sen,
Gün-göz-gü // sin-den-röw-şen // bir-göw-he // ri-kän-sen-
sen,

Dil-mur-gy // ny-saýt-et-gen // saý-ýa-dy // za-man-sen-sen,
Ak-lym-ny // e-da-kyl-gan // bir-a-pa // ty-jan-sen-sen.

--V //V--- // --V // V---

Me-fu-ly // me-fa-i-lun // me-fu-ly // me-fa-i-lun

(Mollanepes, «Sen-sen»).

Hezeji-müseddesi-maksur

Ýa-ran-lar-aý // da-ýyn-men-bir // he-ka-ýat,
He-ka-ýat-ma // ny-syn-da-bu // ro-wa-ýat.

V--- // V--- // V---

Me-fa-i-lun // me-fa-i-lun // fe-u-lun

(Gaýyby, «Otuz iki tohum kyssasy»).

Hezeji-murapbagy-sälim.

Ho-şer-diň-ba // ly-syn-dyr-gan,

Ho-wa-ýy-neb // si-möl-dür-gen,
Ö-ýüm-rah-met // ge-dol-dur-gan,
Ma-hy-ta-ban // a-ta-kyl-dyň.

V— — — // V— — —

Me-fa-i-lun // me-fa-i-lun

(Andalyp, «Leýli-Mežnun»).

Hezeji-murapbagy- ährab

Gab-ryň-ba // şy-ga-gel-gen,
Ten-kuw-wa//ty-za-ryň-men.
To-zu-na // ýü-zün-sürt-gen,
Bir-çeş-mi//hu-ma-ryň-men.

— — V// V— — —

Me-fu-ly//me-fa-i-lun

(Andalyp, «Leýli-Mežnun»).

Remeli-müsemmeni-mahzuf

Eý-ýa-ran-lar // bir-ýü-zi-gül //a-ýa-a-şyk // bol-mu-şam,
Bar-ça-lar-mak // sa-dy-gül-rag // na-ýa-a-şyk // bol-mu-şam,

Bil-bi-lem-bag // iç-re-bir-gow // ga-ýa-a-şyk // bol-mu-şam,
Ö-zi-ga-ýyp // zülp-le-ri-ýel //da-ýa-a-şyk // bol-mu-şam,
Men-zi-lim-bag // iç-re-dir-säh // ra-ýa-a-şyk // bol-mu-şam.

—V— — // — V— — // — V— —// — V—

Fa-i-la-tun // fa-i-la-tun //fa-i-la-tun // fa-i-lat

(Magtymguly, «Aşyk bolmuşam»).

Remeli-müseddesi-mahzuf

Tör-dü-len-ji // bap-da-äh-li // dil-le-ri,
Mag-ry-fet-bos // ta-ny-da-bil // bil-le-ri.

— V— — // — V— —// — V—

Fa-i-la-tun // fa-i-la-tun // fa-i-lat

(Döwletmämmet Azady, «Wagzy-Azat»)

Remeli-murapbagy-mahzuf

Wa-ta-nym-da // ha-ni-dim,
Han-la-ra-per // ma-ni-dim,
Dert-le-re-der // ma-ni-dim,
Mis-gi-ne-dü // ka-ni-dim,
Jan-syz-la-ra // ja-ni-dim,
Neý-le-ýin-di // bi-çä-re-ýem.
– V – // – V –

Failatun // failat

(Magtymguly, «Pukaraýam»).

Rejezi-müsemmeni-sälim.

En-şa-hy-ä // lem-ýü-zi-ge // ä-lem-ge-da // men-hem-ge-da,
Ol-şäh-di-şe // ker-sö-zi-ge // ä-lem-ge-da // men-hem-ge-da.
– – V – // – – V – // – – V – // – – V –

Müs-tä-fi-lun // müs-tä-fi-lun // müs-tä-fi-lun // müs-tä-fi-lun

(Gaýyby, «Älem geda, men hem geda»).

Rejezi-murapbagy-sälim

Ýak-dy-me-ni // yşk-a-ta-şy,
Köň-lüm-pe-ri // şan-dyr-me-niň,
Der-di-mi-sor // maz-bir-ki-şi,
En-du-hy-gam // dyr-ýol-da-şy,
Waý-Zöh-re-ja // nyň-göz-ýa-şy,
Gow-ga-ýa-sal // dy-bu-ba-şy,
Gör-sem-ýe-ne // ol-meh-we-şi,
Göz-röw-şe-ni // köň-lüm-ho-şy,
Ta-ta-ru-çar // kal-bym-gu-şy,
Is-täp-me-sa // hyp-ýol-da-şy,
Göz-ler-dö-küp // gül-gün-ýa-şy,
Bag-rym-do-ly // gan-dyr-me-niň.
– – V – // – – V –

Müs-tä-fi-lun // müs-tä-fi-lun

(Mollanepes, «Zöhre-Tahyr»).

Oktýabr wakalaryndan öňki türkmen poeziýasynda aruz sistemasynyň ýokarda görüp geçenlerimizden başga-da käbir görnüşlerinde düzülen ýek-tük şygyr duş gelýär. Emma olar türkmen poeziýasy üçin häsiýetli däldir. Häzirki döwrüň türkmen poeziýasynda bolsa aruz sistemasynda goşgy düzülmeyär diýen ýalydyr.

Ýokarda getirilen mysallardan görnüşi ýaly, aruz sistemasynda düzülen şygyrlarda stopalar we olaryň gutarýan ýerlerindäki ritmiki säginmeler sillabik ölçegde ýazylan goşgulardaky ýaly, diňe bir sözleriň arasynda däl-de, bir sözün ortasynda-da gelýärler. Şonuň üçin aruz sistemasynda ýazylan goşgularda ritmi emele getirmek üçin bir sözi ikä bölüp hem aýtmaly bolýar. Başgaça aýdanda, stopa bir sözün ortasynda gutarsa, şol ýerde ritmiki säginme etmeli bolýar.

Aruz ölçegindäki goşgularda ritmiň saklanmagynda setirlerdäki uzyn hem-de gysga bogunlaryň orunlary hem-de sanlary taýyndan deň gelmegi, esasy şertdir. Eger bogunlar şonuň ýaly belli bir tertipde gaýtalanyp gelmese, stopa-da, ondan soň gelýän ritmiki säginme-de bozulýar.

Aruzyň bährleriniň we olaryň öz içlerindäki görnüşleriniň her biriniň öz ritmiki gurluşy bardyr. Olar şol ritmiki gurluşyň heňine laýyklykda okalanda, sazlaşygy, akgynlylygy taýyndan güýçlenýär.

Temp-basym ölçegindäki şygyr düzüliş sistemasy we onuň ritmiki gurluşy. Häzirki türkmen poeziýasynda bogun ölçeginde ýazylmaýan goşgular hem peýda boldy. Ine, şonuň ýaly goşgulardan häsiýetli bir mysal:

Siz eý, atomlarny ýalap,

Ölüm odun sepeläp,

Ölmek islemeyän jenaplar!

Siz eý, wyždanlarny pula satan kezzaplar!

Siz eşidiň! Ýene-de eşidiň!

Siziň bet niýetleriňizi nogtalamak üçin,
Dünýäde rahatlygy pugtalamak üçin,
Parahatlyk baýdagyň ýüzünden ogşap,
Adalatyň kasamyny gaýtalap,
Ýok bolsun uruş diýip,
Men sizi näletleýärin.

(G. Seýitliýew, «Biz parahatlyk üçin göreşýärin»).

Bu setirler, başdan başlanyňda, 8, 7, 9, 13, 4, 6, 14, 13, 12, 11, 7, 8 bogunlardan ybarat. Görnüşi ýaly, setirleriň bogun sanlary deň däl. Şeýle bolansoň ol setirlerde bogun ölçeginde ýazylan goşgulardaký ýaly bogun toparlarynyň (stopalaryň) deň gaýtalanmagy bilen baglanyşykly bolan ritmiki säginmeleriňde, birsydyrgyn sazlaşykly akymy emele getirýän standart ritmiň-de bolup bilmejekdigi düşnükli zat. Eýsem, onda mysal getirilen ol setirlerde hiç hili ritm ýokmy? Bar. Ol setirlerdäki ritmiň emele gelşinde käbir tarapdan rus poeziýasynyň toniki ölçeginde ýazylan şygrylaryndaky ritmiň emele gelşine ýakynlyk bar. Rus poeziýasynyň toniki ölçegdäki şygrylarynyň setirlerinde-de bogun sanlarynyň deňligi saklanmaýar. Ýöne beýle diýildigi türkmen poeziýasyndaky bogun sanlary taýýndan deň gelmeýän setirli şygrylar edil rus poeziýasyndaky ýaly toniki goşgudyr diýildigi däl. Rus poeziýasyndaky toniki goşgy, esasan, setirlerdäki basymalaryň deň gelmegine esaslanýar, başgaça aýdanda, basym ölçeginde ýazylan goşgulara toniki goşgular diýilýär. Türkmen dilinde bolsa sözleriň belli bir bognuny basymly ýa-da basymsyz aýtmak rus diline mahsus bolşy ýaly mahsus däl. Şonuň üçin setirlerdäki basymalaryň sanynyň deňligine esaslanýan toniki ölçegde goşgy däretmek türkmen diliniň tebigatyna onçakly laýyk gelmeýär.

Şeýle bolsa, onda türkmen poeziýasyndaky bogun sanlary deň gelmeýän setirli goşgular bilen toniki goşgudaky ritmiň emele gelşinde nähili ýakynlyk bar? Rus poeziýasynyň, aýratyn-da rus halk döredijiliginiň toniki ölçegdäki şygrylary heň bilen aýdylanda ýa-da okalanda, köp bogunly setirler çalt

tempde gysga aýdylmak bilen, az bogunly setirler bolsa haýalrak tempde uzaldylyp aýdylmak bilen setirler biri-birine aýdylyşy taýyndan deňleşdirilýär. Görnüşi ýaly, setirleri şu hili edip aýtmaklyk ýa-da okamaklyk toniki goşguda ritmi emele getirmäge hyzmat edýän esasy serişde eken. Häzirki türkmen poeziýasyndaky bogun sanlary deň gelme-ýän setirli goşgularda-da ritmi emele getirmekde toniki goşguda ritmi emele getirmäge gatnaşýan şu serişde uly rol oýnaýar. Şu tarapdan olarda ýakynlyk bar.

Ýöne beýle diýildigi häzirki türkmen poeziýasyndaky bogunlary deň bolmadyk setirli goşgularyň ähli setirleri uzaldylyp ýa-da gysgaldylyp aýdylmak arkaly bir deň ritmiki ölçege eýe bolýar diýildigi däl. Onuň ýaly goşgularda bogun sanlary taýyndan biri-birine ýakynrak bolan setirler diňe öz aralarynda ritmiki taýdan sazlaşýarlar, ýagny az bogunly setirler bir hili, köp bogunly setirler hem başga bir hili ritmiki gurluşa eýe bolýarlar. Gara Seyitliýewiň «Biz parahatlyk üçin göreşýäris» diýen goşgusyndan ýokarda mysal getirilen bölegiň başdaky 1–2-nji we iň soňundaky 11–12–nji setirleri bir hili, 3–4–7–8–9–10-njy setirleri başga bir hili, 5–6-njy setirleri-de ýene bir hili ritmiki häsiýete eýe bolup, öz aralarynda sazlaşýarlar.

Şundan görnüşi ýaly, häzirki türkmen poeziýasyndaky bogunlary deň bolmadyk setirlerden düzülen goşgularyň ähli setirleri bogun ölçegindeki goşgularyň setirleri ýaly bir meňzeş ritimli bolman, her dürli ritimli bolýarlar. Başgaça aýdanda, bogun sanlary taýyndan biri-birine ýakynrak az bogunly setirlerde kapyýa bolup gelýän sözden soňky ritmiki säginme – ritmiki tolkun çalt-çaltdan gaýtalansa, köp bogunly setirlerde ol haýalrak gaýtalanýar. Şonuň netijesinde-de goşguda beýan edilýän pikir-duýgynyň dürli-dürli häsiýete eýe bolan aýry-aýry böleklerini öz bolşuna görä beýan etmäge laýyk gelýän çylşyrymly ritmiki gurluş emele gelýär.

Häzirki türkmen poeziýasynda bogun ölçegi saklanmaýan goşgularda ritmiň emele gelmegine degerli hyzmat edýän ýene bir serişde bar. Ol hem setirleriň soňlaryndaky kapyýalaşýan sözleriň has batly basym bilen nygtalyp aýdylmagydyr. Ol sözleri beýle aýtmaklyk bogun sanlary taýyndan biri-birine ýakynrak bolan setirleriň heňli okalanda çalt ýa-da haýalrak aýdylmak arkaly biri-biri bilen deňleşýändigini, setir soňundaky ritmiki säginmä ýetilendigini aňlatmak bilen ritmi has duýarlykly edýän serişde bolup hyzmat edýär.

Häzirki türkmen poeziýasyndaky bogun ölçeginde ýazylmadyk goşgularda ritm, ine şu hili bolup, goşgy setirleriniň soňlaryndaky sözler basymly aýdylyp, setirleriň her biri özüne laýyk tempdäki heňde okalan wagtynda emele gelýär. Şonuň üçin hem bu hili goşgular temp-basym ölçegindeki goşgular diýlip atlandyrylsa dogry bolar.

Türkmen poeziýasynda emele gelen temp-basym ölçegindeki goşgular ýokarda aýdylyşy ýaly bolup emele gelýän ritmiki gurluşa laýyklykda okalanda, olardaky pikir-duýgy öz häsiýetine hem-de dörän ýagdaýyna görä gowy aýdyňlaşýar. Mysal üçin, Gara Seýitliýewiň «Biz parahatlyk üçin göreşýäris» diýen goşgusyndan öňde mysal getirilen bölek şonuň ýaly ritmde, ýagny temp-basym ölçegindeki goşgynyň ritminde okalanda, ondaky pikir-duýgynyň gahar-gazaply hüjüm edijilik ruhunda beýan edilýändigini belli bolar. Eger biz şol mysaldaky setirleri temp-basym ölçegindeki goşgy ritmine laýyk getirmek üçin haýal aýdylmaly setirleri ýa-da ondaky aýry-aýry sözleri harplaryň arasynda kese çyzyk goýup, setir soňundaky basym düşürilip, batly aýdylmaly kapyýa bolup gelýän sözi bolsa aşagyny çyzyp bellesek, ol şeýleräk bolar:

Siz eý, atomlarny ýalap,

Ö-l-ü-m o-d-u-n sepeläp,

Ö-l-m-e-k i-s-l-e-m-e-ý-ä-n jenaplar!

Siz eý, wyždanlary pula satan kezzaplar!

S-i-z eşidiň!

Ýene-de eşidiň!

Siziň bet niýetlernizi nogtalamak üçin,

D-ü-n-ý-ä-d-e rahatlygy pugtalamak üçin,

P-a-r-a-h-a-t-l-y-k baýdagyň ýüzünden ogsap,

A-d-a-l-a-t-y-ň k-a-s-a-m-y-n-y gaýtalap,

Ýo-k b-o-l-s-u-n uruş diýip,

Men sizi näletleýärin.

Bu setirleri şu hili edip, temp-basym ölçeginiň talabyna görä haýal ýa-da çalt okaman, bogun ölçegindäki goşgularyň okalyşy ýaly birsydyrgyn akymda okasaň, birinjiden, ritmililik duýulmaz, ikinjiden, beýan edilýän pikir-duýgynyň gahar-gazaply hüjüm edililik häsiýeti gowy ýüze çykmaz. Bu ýagdaý häzirki zaman türkmen poeziýasynda temp-basym ölçeginde goşgy düzmekligiň tötänden peýda bolmandygyny görkezýär.

Temp-basym ölçegindäki goşgularyň peýda bolmagyna nähili zerurlyk sebäp boldy?

Türkmen halky täze zamanada görülmedik derejede hemmetaraplaýyn ösdi. Doganlyk halklary bilen güýjüni hem-de maksadyny birleşdiren türkmen halkynda hemme zada erk etmäge bolan berk ynam, şol ynam bilen baglylykda peýda bolan görülmedik belent ruh, deňizleriň gomlary ýaly bolup möwç urýan joşgunly hyjuw barha we barha güýçlenýär. Onuň pikir-duýgusy-da şu hili görülmedik derejede ösen ynama, ruha, hyjuwa ýugrulandyr. Häzirki döwrüň adamlaryndaky pikir-duýgularyň şonuň ýaly täzelenýän häsiýeti diňe bir bogun ölçeginde ýazylan goşgulardaky ritmde däl, temp-basym ölçeginde ýazylan goşgulardaky ritmde-de gowy ýüze çykýar. Başgaça aýdanda, häzirki döwürdäki adamlaryň pikir-duýgularynyň birnäçesiniň häsiýeti bogun ölçegindäki goşgularyň ritminde gowy ýüze çyksa, birnäçesiniň häsiýeti temp-basym ölçegindäki goşgularyň ritminde oňat ýüze çykýar. Mysal üçin, Rehmet Seýidowyň «Jerenler» diýen goşusynda beýan edilýän pikir-duýgynyň näziklik häsiýeti bogun ölçegindäki goşgynyň

birsydyrgyn akymly ritminde aýdyň ýüze çyksa, G. Seýitliýewiň ýokarda mysal getirilen goşgusyndaky pikir-duýgynyň häsiýeti, öňde görüp geçişimiz ýaly, temp-basym ölçegindäki goşgynyň ritminde aýdyň ýüze çykýar.

Türkmen poeziýasyndaky temp-basym ölçegindäki goşgynyň döremegine, birinjiden, şu ýagdaý sebäp bolan bolsa, ikinjiden, häzirki döwür adamlarynyň aň-düşünje hem-de estetik duýgy taýdan ýokary derejede ösmegi, özara gatnaşyklarynyň barha köptaraply bolmagy hem-de barha giň gerim almagy netijesinde olaryň pikir-duýgularynyň hem barha köptaraply häsiýete eýe bolýanlygydyr. Pikir-duýgynyň şunuň ýaly barha artýan köptaraply häsiýeti bolsa öz tebigy bolşunda ýüze çykmak üçin köp dürli ritmiki gurluşlar hem talap edýär. Ine, şu hili ýagdaýyň hem türkmen poeziýasynda temp-basym ölçegli goşgularyň we olardaky özboluşly ritmiň döremegine sebäp bolandygy şübhesizdir.

Temp-basym ölçegindäki goşgy şu hili bolup, häzirki, döwrüň hemmetaraplaýyn ösen adamlarynyň köptaraply hem-de çylşyrymly pikir-duýgularyny öz häsiýetine laýyklykda beýan etmek zerurlygy esasynda döränsoň, ol türkmen poeziýasynda gürrüňsiz orun alar hem-de rowaçlanar. Muny türkmen şahyrlarynyň temp-basym ölçeginde ýazan birnäçe şygryrlarynyň, aýratyn-da şu ölçegde goşgy ýazmagyň başyny başlan Gara Seýitliýewiň «Halkym!», «Gözel Moskwam», «Ýaşasyn adamlara guwanýanlar!», «Kommunist» ýaly goşgularynyň häzirki türkmen okyjylaryna ýaraýandygy aýk görkezýär.

ŞYGYR BENTLERINIŇ GÖRNÜŞLERI

Türkmen poeziýasynda setirleriniň sanyna we kapyýalaşyş kadalaryna görä bir-birinden tapawutlanýan şygyr bentleriniň dürli görnüşleri bar. Bentleriň ol görnüşleriniň her biriniň öz ady bar. Türkmen poeziýasyndaky şygyr bentleriniň görnüşleri şu aşakdakylardan ybaratdyr.

Mesnewi. (Bu arap sözi bolup, türkmençe „ikileme“ diýmekdir). Mesnewi her bendi özara kapyýalaşýan iki setirden ybarat bolan goşgy formasydyr.

Gadym eýýamda bir tilki bar eken, – a

Gapyrgasy sanaýmaly hor eken – a

Tokaýda bir ýolbars duşupdyr oňa, – b

Diýipdir: «Ýeri, dost, näm bolýar saňa?» – b

(Ata Salyh, «Ýolbars we tilki»).

Bu forma türkmen poeziýasynda ön hem, häzir hem ulanylýar. Mesnewide köplenç iri şýužetli eserler – poemalar ýazylýar. Sebäbi mesnewi formasynda ýazylan bentler kapyýa taýyndan bir-birine bagly däl. Şonuň üçin ol iri şýužetli eser ýazmakda şahyra giň mümkinçilik berýär. Döwletmämmet Azadynyň «Wagzy-Azat», B. Kerbabaýewiň «Gyzlar dünýäsi», Çary Aşyrowyň «Ýaş kilwanyň ýalňyşy» ýaly poemalary, G. Seýitliýewiň «Puşkin», «Nazim Hikmete», N. Pommanyň «Alma», «Gopuz» ýaly şygrylary mesnewi formasynda ýazylan eserlerdir.

Gazal. Mesnewidäki ýaly gazalyň hem her bendi iki setirden ybaratdyr. Emma onuň kapyýalaşmak kadasy başga hilidir. Gazalda birinji bendiň setirleri özara kapyýalaşýarlar. Galan bentleriň bolsa ikinji setirleri birinji bendiň setirleri bilen kapyýalaşyp, birinji setirleri kapyýasyz gelýärler.

Pelek älem ryswa kyldy, aýyrypdyr zarymdan, – a
Ne iş kysam, habar bilem men ol Meňli ýarymdan. – a
Yns-jynslar tuýur eýläp, zemin lertzana gelmiş, – b

Asmanlar jünbüş kylyp köwkep ýanmyş narymdan.–a

Bir rähimsiz şa eripdir, köňlüm içre jaý tutup, – w
Bent eýleýipdir Lukmany, habar almaz azarymdan. – a

(Magtymguly, «Meňli ýarymdan»).

Gazal formasynda Gündogar edebiýatynyň Rudaky, Hafiz, Nowaýy, Nyzamy, Fizuly ýaly beýik şahyrlary köp eserler döredipdirler. Gazal formasynda esasan söýgi lirikasy döredilipdir.

Gazal formasy türkmen nusgawy şahyrlarynyň döredijiliginde-de ep-esli işledilipdir. Häzirki türkmen poeziýasynda gazal formasynda ýazylan şygrylar seýrek duş gelýär.

Gazal formasy iri sýužetli eserler döretmek üçin şahyra giň mümkinçilik bermeýär. Gazalda birinji bendiň setirleri bilen galan ähli bentleriň ikinji setirleri kapyýalaşmaly bolansoň, ol formada uly eser ýazjak bolsaň, uçursyz köp kapyýa tapmaly boljak. Şonuň üçin hem gazal formasynda iri eserler ýazylan, liriki şygrylar düzülipdir.

Rubaýy. (Bu söz arap sözi bolup, türkmençede dört diýmekdir). Rubaýy her bendi dört setirden ybarat bolup, 1–2–4-nji setirleri özara kapyýalaşyp, 3-nji setiri kapyýasyz gelýän şygyr formasydyr.

Süýt gerek, gaýmak gerek, – a

Gaýmagy ýaýmak gerek, – a

Gyzyn ýada bereniň – b

Gözüni oýmak gerek. – a

Aý aýdyňdyr, ýagtydyr, – w

Gyz gelniň wagtydyr. – w

Azatlygyň kanuny – g

Gelin-gyzlar bagtydyr. – w

Rubaýy formasy türkmen halk döredijiliginde esasy orun tutýan formadyr. Rubaýy formasynda türkmen şaýrlary (N. Pomma, M. Seýidow we başgalar) hem eserler döredýärler.

Täjik-fars edebiýatynyň klassygy Omar Haýýam ýaly şaýrlaryň, türkmen halk döredijiliginiň rubaýy formasyndaky eserleriniň her bendinde bir gutarnykly tutuş pikir aňladylýar. Emma häzirki türkmen poeziýasynda rubaýynyň bu däp bolan kadasynyň saklanmaýan ýerleri bar. Mysal üçin, N. Pommanyň «Sowet döwletiniň sensiň kuwwaty», M. Seýidowyň «Bilbil», «Myhman» we ş. m. şygrylary boýdan-başa rubaýy formasynda ýazylypdyr. Emma ol goşgularyň her bendi özbaşyna bir eser bolup, gutarnykly bir pikiri jemläp aňlatmaýar, ol tutuş eseriň özünde aňladylýar. Bu bolsa häzirki türkmen poeziýasynda rubaýynyň täze häsiýete eýe bolýandygyny görkezýän alamatdyr.

Goşgy ýa-da murapbag. (Murapbag arap sözi bolup, türkmençä geçireniňde dörtleme diýmekdir). Murapbag formasynda ýazylan goşgularyň her bendi dört setirden ybaratdyr. Birinji bent başaşa, galan bentleriň her biriniň 1–2–3-nji setirleri ýanaşyk kapyýalaşyp, dördünji setirleri bolsa goşgynyň birinji bendiniň 2–4-nji setirleri bilen kapyýalaşýarlar:

Gömüldi derýalar, ýykyldy daglar, – a
Ýetimler göz ýaşyn döke başlady. – b
Orramsydan bolan haramhor begler, – a
Ýurdy ,bir ýanyndan ýyka başlady. – b

Jemagatsyz azan bir gury sesdir, – w
Niçe mollaň okan ylmy hebesdir, – w
Kazylaryň käri çilimdir, nasdyr. – w
Para görse, dyza çöke başlady. – a

(Magtymguly, «Göz ýaşyn döke başlady»).

Murapbag türkmen nusgawy poeziýasynda iň köp ulanylan forma bolupdyr. Häzirki türkmen poeziýasynda, aýratynda aýdym üçin ýazylan goşgularda murapbag formasy işledilýär.

Dörtleme. Bu häzirki türkmen poeziýasynda täze dörän goşgy formasydyr. Bu forma kapyýalaşmak taýdan murapbagdan tapawutlanýar. Munda dört setirden ybarat bolan bentler başaşa, boşaşa ýa-da halkalaýyn görnüşde kapyýalaşýarlar.

1. Başaşa kapyýalaşýan dörtleme:

Gündogardan uzadyp men golumy, – a
Rus doganma gutlag aýdýan ýene-de, – b
Türkmenleriň çyn ýürekden sag boly – a
Ýetsin oňa bu guwançly senede! – b

Saňa şöhrat bolsun, beýik rus halky! – w
Seň kömegiň bizi bagtyýar etdi. – g
Doganlyk okaşdyň, el berip ilki, – w
Seniň mähriň halky dosty-ýar etdi. – g

(R. Seýidow, «Gahryman rus halkyna»).

2. Boşaşa kapyýalaşýan dörtleme:

Ertirmi, agşammy, gündizmi gije, – a
Saýgaryp bolmaýar howanyň ýüzün, – b
Çapgynly ýagyny, inlewük ýeli – w
Ýadyňa getirýär harasat sözün. – b

(Ş. Kekilow, „Kareliýa jeňnelinde”)

3. Halkalaýyn kapyýalaşýan dörtleme:

Ukla, tut agajym, geljek ýyla deň, – a
Giň meýdanlar ap-ak gardan dolanda – b
Gün oýadar seni bahar bolanda, – b
Şemal hüwdi aýdar ukyň gorap seň. – z

(A. Haýýdow, «Tudum»).

Türkmen poeziýasynda peýda bolan dörtlemäniň bu görnüşleriniň bentleri kapyýa taýdan bir-birine bagly bolmansoň, murapbaga garanda iri sýužetli eserler ýazmaga, mazmuny erkin beýan etmäge gowy mümkinçilik berýär. Bu formanyň türkmen poeziýasynda ýüze çykmagyna we ulanylmagyna, birinjiden, şol ýagdaý sebäp bolsa, ikinjiden, bu meselede rus poeziýasynyň türkmen poeziýasyna oňaýly täsir etmegidir. Mälim bolşy ýaly, dörtlemäniň bu görnüşleriniň hemmesi rus poeziýasynda öňden bári işledilip gelinýär. Türkmen şahyrlary rus poeziýasynyň ähli gowy nusgalaryndan täsir alyşlary ýaly, poetiki formalaryndan hem peýdalanýarlar. Olar rus poeziýasynyň her hili formalarynyň mazmuny erkin beýan etmäge giň mümkinçilik berýän nusgalaryny özleşdirip, täze-täze eserler döretdiler. Bu bolsa rus edebiýatynyň türkmen edebiýatyna edýän täsiriniň netijesidir.

Käbir ýoldaşlar murapbag bilen dörtlemäniň ikisini-de bir forma hasap edýärler. Dogry, täze dörtlemäniň döremeginde öňden gelýän murapbag formasynyň örän uly täsiriniň bolandygyny inkär etmek bolmaz. Emma mazmuny beýan etmektäki özboluşly aýratynlygyny göz önünde tutanyňda, hil taýdan, galyberse, forma taýdan hem bütinleý başga bolan murapbag bilen dörtlemäni bir forma hasap etmek dogry däl. Murapbag bilen dörtlemäniň her bendi dört setirden ybarat bolsa-da, olaryň kapyýalaşmak düzgüni, öňde görüp geçişimiz ýaly, bütinleý başga hilidir. Dörtlemäniň başaşa kapyýalaşýan görnüşi murapbag formasynda ýazylan goşgularyň birinji bendine meňzeş bolsa-da, galan bentlerine kapyýalaşmak taýdan asla meňzemeýär.

Muhammes. (Bu-da arap sözi bolup, türkmençä geçireniňde başleme diýmekdir). Muhammesiniň her bendi baş setirden ybarat bolup, birinji bendiň hemme setirleri ýanaşyk kapyýalaşýar, galan bentleriň hem öňdäki dört setiri ýanaşyk kapyýalaşýar, refren bolup gelýän başinji setirleri bolsa, birinji bendiň setirleri bilen kapyýalaşýarlar.

Görkezip ýarym ýüzün, diwana kylmyşdyr meni. –a
Salyban janynga ot, perwana kylmyşdyr meni. – a
Sabr-kararymny alyp, lerzana kylmyşdyr meni. – a
Belli bir meşhur edip, weýrana kylmyşdyr meni. – a
Bigünä mähnet okuna şana kylmyşdyr meni – a

Aglaýyr bu derdine dözmeýän çenden gözlerim. –b
Doldurypdyr ýer ýüzüni syly-müjgän gözlerim. – b
Nowbahar ýaňlyg töker eşkini perwan gözlerim – b
Neýleý ogryn daýyma ahysta pinhan gözlerim. – b
Gijeler daň atgyça, girýana kylmyşdyr meni – a

(Zelili, «Perwana kylmyşdyr meni»).

Muhammes türkmen nusgawyy poeziýasynda köp ulanylan formadyr. Ol häzirki türkmen poeziýasynda-da azda-kände ulanylýar. Muhammesiň refrenleri kapyýa taýdan bir-birine bagly bolansoň, bu formada iri eserler ýazylmaýar.

Bäşleme. Bu-da edil dörtleme ýaly häzirki döwrüň türkmen poeziýasynda peýda bolan şygyr formasydyr. Bäşlemäniň her bendi muhammesiňki ýaly baş setirden ybarat bolsa-da, onuň kapyýalaşmak kadalary muhammesden bütinleý tapawutlanýar. Galyberse-de, muhammesiň her setiri esasan 14, 15, 16 bogundan ybarat bolsa, bäşlemäniň 8, 11 bogunly setirlerden ybarat bolanlaryna-da duş gelmek bolýar.

8 bogunly:

Seslen-seslen golda sazým, – a
Kakdygymça tarlaryňa. –b
Güýçli ýaňlan eý owazým, – a
Ýetip hyrydarlaryňa, – b
Eşdil dosty-ýarlaryňa. – b

(R. Seýidow, «Sazým»).

11 bogunly:

Gülýär ýüzümize asmanyň ýüzi, – a
Asmanyň yüzünde ýalkymly nur bar. – b
Göýä biz öz howa, öz günümüzizi – a

Sowgat getiren dek Moskwa gülýär, – b
Moskwada ýazyň güni parlaýar. – b

(G. Seýitliýew, «Moskwada»).

Görşümüz ýaly, bu başlemeler kapyýalaşyşlary we bogun sanlary taýyndan muhammesden bütinleý tapawutlanýarlar. Şonuň üçin başlemäniň bu formalaryny muhammes bilen gatyşdyrmak bolmaz.

Müsseddes. (Bu söz arap sözi bolup, türkmençä geçireniňde, altylama diýmekdir). Müsessedesiň her bendi alty setirden ybarat bolup, kapyýalaşmak düzgüni edil muhammesiňki ýalydyr.

Däli köňül, neýlärsen, geldiň jahan içinde, – a
Ten toprakdyr eglenmez jöwheri jan içinde, – a
Galdyň dünýä gamynda, ýüregiň gan içinde, – a
Abat diýip el urduň, düýbi weýran içinde, – a
Rüstem guma garylyp, galdy ýegsan içinde, – a
Sen olarnyň ýanynda galmaz sen san içinde. – a

Ýa ylaha, sen sakla, garakçydan ýollarda, – b
Sagda-solda çaparlar, suw akmaýan çöllerde, – b
Köňül dünýä gamynda, haram sözler tillerde, – b
Men bir ajyz bende men, kemine men gullarda, – b
Köp günäler gazandym az pursatly ýollarda, – b
Hyjalata goýmagyl, ýagşy-ýaman içinde. – a

(Magtymguly, «Içinde»).

Altylama. Bu-da türkmen poeziýasynda dörän täze formadyr. Munuň hem kapyýalaşyşy başlemäniňki ýaly dürli görnüşdedir.

Ortada otyrdy Nar-da, Meýlis-de, – a
Durdygyça, has gyzýardy meýlis-de, – a
Seredýän ýok ikä öten sagada... – b
Iň ilkinji gezek ömür boýunda, – w
Öz dördünji zürýadynyň toýunda, – w
Bir bulgur göterdi Medet aga-da. – b

(K.Gurbanpewow, «Medet aga ökünýär»).

ýa-da:

Daň saz beren wagty, ýerimden turup,
Çynaryň düýbünde ýatladym seni,
Baglaň arasyndan ýyldyzy görüp,
Özüme diýýärdim: söýgülim hany?
Gözleriňe meňzetdim göremde ony.
Balkyldap özüne çekýärdi meni.

(N. Pomma, «Çynaryň düýbünde»).

Ýokardakylardan başga-da her bendi 7, 8, 9, 10 setirden ybarat bolan şygrylar hem bar. Türkmen nusgawy poeziýasynda duş gelýän ýedilemeleriň käbiri muhammesiň, müsseddesiň kapyýalaşyşy ýaly kapyýalaşýar. Muňa Magtymgulynyň «Nazar eýle», Seýdiniň «Gelendir», «Tapylmaz» ýaly eserlerini mysal görkezmek bolar.

Türkmen poeziýasynda ýedilemäniň dürli görnüşde kapyýalaşýanyna hem duş gelmek bolýar. Mollanepesiň «Istäp ki gözəl ýary» diýen ýedilemesi aaaabww shemasynda kapyýalaşsa, Zeliliniň «Gözleri ganhor» diýen ýedilemesi aabssda görnüşde gelýär.

Her bendi sekiz setirden ybarat bolan eserler hem häzirki poeziýada duş gelýär. A. Kowusowyň «Bahar aýdymy», J. Ilmyradowyň «Bu gün biziň meýdanda» ýaly şygrylary muňa mysal bolup biler. Olaryň kapyýalaşyşy şeýle:

abwbgded

abababww

Her bendi dokuz setirden ybarat bolan goşgular türkmen nusgawy poeziýasynda duş gelýär. Magtymgulynyň «Jyda boldum», «Nyşan» atly goşgulary her bendi dokuz setirli goşgulardyr. Olar şeýle kapyýalaşýarlar:

Birinji bent: **aaaaaaaaa.**

Ikinji bent: **bbbbbbba.**

Her bendi on setirden ybarat bolan goşgy düzüliş formasy türkmen nusgawy poeziýasynda seýregräk, häzirki poeziýada

köpräk duş gelýär. Nusgawy poeziýadan Mollanepesiň «Gözelim» diýen goşgusyny muňa mysal edip görkezmek bolar. Onuň kapyýalaşyşy şu aşakdaky ýalydyr:

Birinji bent: **aaaaaaaaaa.**

Ikinji bent: **bbbbbbbbba.**

Türkmen poeziýasynyň onlamada ýazylan görnükli eseri A. Kekilowyň «Söýgi» poemasydyr. Onuň kapyýalaşyşy mesnewiniňki ýalydyr: aabbggddde.

MÜSTEZAT. Bu-da goşgy düzmegiň özboluşly bir formasydyr. Bu formada ýazylan goşgularda köp bogunly uzyn setirler az bogunly gysga setirler bilen gezekleşýärler. Uzyn setirler nähili formada kapyýalaşsalar, gysga setirler hem öz aralarynda şonuň ýaly formada kapyýalaşýarlar:

Eý ýary Harezmi, saňa birnäçe ebyat

Bizden ola peşgeş.

Men kabyly-şägirdem, oluň siz maňa ussat,

Hiç olmaýalym kaş.

Gam deştide awara bolup ýary-zebunym,

Aklym dagy haýran,

Aýp etme, eger, tartar isem şöhleli perýat,

Synam doly ataş.

(Seýdi, «Eý ýary Harezmi»).

Şu mysaldan görnüşi ýaly, bu formada ýazylan goşgularyň uzyn setirleri-de, gysga setirleri-de öz başlaryna, alanyňda rubaýynyňky ýaly kapyýalaşýarlar. Bu hili formada ýazylan goşgular türkmen poeziýasynda gaty seýrek duş gelýär.

Bulardan başga-da häzirki türkmen poeziýasynda her bendi üç setirden ybarat bolan forma hem ýek-tük duş gelýär. Bu forma ilki bilen rus poeziýasynda döräpdir we ol tersina (üçleme) diýip atlandyrylypdyr. Rus poeziýasyndaky üçlemäniň aşakdaky ýaly berk kapyýalaşyş kadasy bolupdyr.

Birinji bent: **aba**

Ikinji bent: **bwb**

Üçünji bent: **wgw** we ş.m.

Türkmen poeziýasynda duş gelyän üçleme bolsa başga hili kapyýalaşýar:

Kolhozçylar döküp kümüş dek derin, – a
Bejerýär «ak altyn» ekilen ýerin, – a
Çünki, Watanymyň talaby şeýle, – b

Watanyma gelmesin diýp hiç bela, – a
Serhetçi postda dur, göýä berk gala, – w
Çünki, Watanymyň talaby şeýle, – b

(D. Baýmyradow, «Watanymyň talaby şeýle»).

Türkmen poeziýasynda henize çenli ulanylan şygry düzüliş formalarynyň esasy görnüşleri şu görüp geçenlerimizden ybaratdyr.

Oktýabr wakalaryndan öňki türkmen poeziýasynda her bir şygry boýdan-başa haýsydyr bir goşgy formasynda kapyýalaşdyrmak dăp bolupdyr. Bu dăp türkmen poeziýasynyň hem irki döwürlerinde güýçli dowam etdirildi. Soňa-baka welin türkmen poeziýasynda bu dăpden çykylyp, hut bir eseriň aýry-aýry ýerlerini dürli-dürli goşgy formalarynda beýan etmeklik başlandy. Muňa mysal hökmünde Gara Seýitliýewiň «Öli şäherde» diýen şygryny, Allaberdi Haýydowyň «Şahyr», Ýagmyr Pirgulyýewiň «Jeýhun tolkunlary» diýen poemalaryny we başga birnäçe poetik eserleri görkezmek bolar.

Türkmen poeziýasynda beýle täzeligiň emele gelmegi– de ýöne ýerden däl. Poetik eserde beýan edilýän mazmunyň hemme ýeri bir hili häsiýetde bolmaýar. Bir ýerde waka, hadysa, nähilidir bir görnüş suratlandyrylsa – epiki mazmun beýan edilse, ýene bir ýerde şol wakanyň, hadysanyň, görnüşiniň täsiri bilen gahrymanda emele gelen joşgunly duýgy – liriki mazmun beýan edilýär. Liriki mazmunyň hem kä ýerinde hasratly duýgy güýçli bolsa, kä ýerinde şatlykly, guwançly duýgy güýçli bolýar. Şahyrana eserdäki mazmunyň, duýgynyň şu hili dürli häsiýete eýe bolýan ýerlerini öz häsiýetine laýyk

gelyän formada beýan etmeklik mazmunyň, diňe bir manysy taýyndan däl, häsiýeti taýyndan-da doly açylmagyna has gowy mümkinçilik berýär. Munuň şeýle bolýandygyny Ýagmyr Pirgulyýewiň «Jeýhun tolkunlary» diýen poemasynyň mysalynda aýdyň görmek bolýar. Ol poemada epiki mazmun esasan mesnewi formasynda beýan edilen bolsa, liriki mazmun murapbag formasynda beýan edilýär. Bu bolsa mazmunyň özüne laýyk forma tapmak talabyna laýyk gelyär.

III. EDEBI PROSES

EDEBI PROSES WE ONUŇ KANUNALAYYKLYGY

Durmuşdaky hemme zadyň bolşy ýaly, çeper edebiýat hem «özgerip, ösüp durýar. Türkmen nusgawyy edebiýaty bilen häzirki zaman türkmen edebiýatyny deňeşdireniňde, muňa aýdyň göz ýetirmek bolýar.

Köne edebiýatda urug-tireleri birleşdirmek, zähmetkeş halkyň ýokary gatlak wekilleri tarapyndan ezilişine protest bildirmek, han-begleriň, süýthorlaryň, kazylaryň, baýlaryň, işan-mollalaryň galplygyny, rehimsizligini paş etmek we ş. m. temalar esasy orun tutupdyr. Durmuş hakykatlaryny suratlandyrýan Berdi Kerbabaýewiň «Aýsoltan», «Nebitdag», Ata Gowşudowyň «Köpetdagyň eteginde», «Gandym awçynyň maşgalasy», Nurmyrat Saryhanowyň «Soňky öý», «Arzuw», Agahan Durdyýewiň «Bagtly ýigit», «Zarpcýlar tolkuny», Aman Kekilowyň «Söýgi», Rehmet Seýidowyň «Bagtlylar», Güseýin Muhtarowyň «Allan aganyň maşgalasy» ýaly eserlerinde, diňe geçmiş bilen baglanyşykly epizodlarda bolýmasa, nusgawy edebiýatda bolan ýokardaky ýaly temalar gozgalmaýar. Häzirki döwrüň çeper eserlerinde esasy orun tutýan kollektiw zähmet, oba gurluşygyny berkitmek, senagaty, medeniýeti ösdürmek, kollektiw eýeçiligini aýawly saklamak, interiasionalizm ýaly meselelerdir.

Türkmen edebiýaty esasy gahrymanlarynyň zähmet adamlary bolup durýanlygy bilen-de öňki edebiýatdan belli-külli tapawutlanýar.

Häzirki döwrüň çeper eserleriniň tematikasyndaky, ideýa-mazmunyndaky özgerişler bilen birlikde, ol eserleriň sýužetinde, kompozisiýasynda-da täze häsiýetler peýda boldy. Biz ony kompozisiýa we sýužet barada gürrüň edenimizde belläp geçipdik.

Öňki edebiýatda bolmadyk realistik proza žanry hem-de drama žanry türkmen edebiýatynda döredi. Türkmen dessanlarynda hem realistik, hem fantastik, hem romantik elementler bolan bolsa, häzirki döwrüň realistik eserlerinde ertekiçilik fantastikasyna düş gelinmeýär, dini düşüňjeleriň täsiri-de duýulmaýar. Häzirki edebiýatda durmuşy suratlandyrmagyň çeperçilik tärlerinde-de täzelikler emele geldi.

Edebi prosesde şu hili özgerişleriň bolmagyna näme sebäp bolýar?

Aňyň, onuň bir görnüşi bolan çeper edebiýatyň özgermeginde kesgitleýji rol oýnaýan zat halkyň ykdysady durmuşynda, ýagny öndüriji güýçlerde we önümçilik gatnaşyklarynda emele gelýän üýtgeşiklerdir. Muny. K. Marks has aýdyň beýan edýär:

«Maddy ýaşayşyň önümçilik usuly umuman ýaşayşyň sosial, syýasy we ruhy proseslerini şertlendirýär. Adamlaryň durmuşyny olaryň aňy kesgitlemän, eýsem tersine, olaryň jemgyýetçilik durmuşy olaryň aňyny kesgitleýär»¹.

Bu aňyň bir görnüşi bolan çeper edebiýata-da degişlidir. Ýöne çeper edebiýat nadstroýkanyň beýleki birnäçe elementleri ýaly hemme halatlarda önümçilik usuly bilen gönüden- göni baglanyşmaýar. Halkyň ykdysady durmuşynyň ösmedik wagtynda-da, sungatyň ösmegi mümkin. Bu barada K. Marks

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, т. 1. Москва, 1957, стр.89.

şeyle diýýär: «Sungat barada aýdylanda, onuň gülleýän belli döwrüniň jemgyýetiň umumy ösüşi bilen hiç hili deň gelmeýändigini, diýmek, şonuň ýaly, jemgyýet gurluşynyň skeletini düzýän soňkynyň maddy esasyň ösüşine laýyk gelmeýänligi-de bellidir. Mysal üçin, häzirki döwrüň halklary bilen deňeşdireniňde grekler ýa-da şonuň ýaly Şekspir»².

Şuňa meňzeş ýagdaýy XVIII–XIX asyr türkmen edebiýatynda-da görüp bolýar. Şol döwürde önümçiligiň primitiw bolmagy, onuň üstesine-de Hywa, Buhara, Eýran talaňçylarynyň çar tarapdan at salyp durmagy zerarly türkmen halkynyň ykdysady durmuş derejesi pes bolupdyr. Emma muňa garamazdan, ol döwürde türkmen edebiýaty esli ösüpdür. Magtymguly, Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes ýaly türkmen nusgawy şahyrlary özleriniň ajaýyp eserleri bilen diňe türkmen edebiýatynyň däl, dünýä edebiýatynyň genji-hazynasyny baýlaşdyrdylar.

Eger XVIII–XIX asyrda türkmen halkynyň ykdysady durmuşy pes bolsa, onda ol döwürdäki türkmen edebiýatynyň ösmegine nähili ýagdaý sebäp boldy? Muňa sebäp bolan ýagdaý türkmen halkynyň milli özbaşdaklyk hem-de demokratik meýilleriniň ösüp başlamagy we synpy gatnaşyklaryň ýitileşmegidir. XVIII asyryň birinji ýarymynda ähli türkmen taýpa-tireleriniň Eýran şasy Nedire garşy alyp baran göreşleri, ol göreşde türkmen halkynyň arasyndan Keýmir Kör ýaly legendar gahrymanlaryň öňe çykmagy ondan soňky döwürde Seýdi, Nurberdi han, Gowşut han ýaly halkyň özbaşdaklygy ugrundaky göreşine ýolbaşçylyk eden görnükli adamlaryň peýda bolmagy türkmen halkynyň milli özbaşdaklyk meýilleriniň ösändigini görkezýän wakalardyr. Bu hili meýilleriň ösmegine XVIII asyryň ikinji ýarymynda Eýran, Hywa we Buhara agalygynyň gowşamagy-da oňaly ýagdaý döretdi.

² Там же, стр.134.

Türkmen nusgawy şahyrlarynyň ýaşan döwründe giň gerime hem-de örän uly jemgyýetçilik ähmiýetine eýe bolan bu hadysa olaryň döredijiliginiň hem ýokary dörejä göterilmegine sebäp bolupdyr. Türkmen nusgawy şahyrlary türkmen halkynyň şol döwürdäki öňdebaryjy wekilleri bolmak bilen birlikde, halkyň milli özbaşdaklyk we demokratik meýillerini diňe bir duýmak däl, eýsem şol meýilleri durmuşa geçirmek ugrunda aktiw göreşipdirler. Bu bolsa olara türkmen halkynyň şol döwürdäki progressiw ideýalaryny, ýokary hyjuwly asyly duýgularyny aýdyň beýan etmek üçin giň mümkinçilik beripdir.

Görşümüz ýaly, XVIII–XIX asyrdaky türkmen edebiýatynyň ýokary derejede ösmegine gönüden-göni şol döwürüň ykdysady durmuşy däl-de, onuň bilen aýrylmaz baglanyşykly bolan başga hadysalar sebäp bolupdyr.

Şeýle-de bolsa, çeper edebiýat we onuň ösmegine sebäp bolan aýry-äýri jemgyýetçilik hadysalary-da ahyrky netijede ykdysady durmuş bilen kesgitlenýär. «...her bir belli döwürüň jemgyýetiniň ykdysady strukturasy şeýle bir real esasy emele getirip, her bir belli taryhy döwürüň hukuk we syýasy edaralaryndan, şeýle hem dini, filosofik we beýleki garaýyşlaryndan, ybarat bolan bütin nadstroyka ahyrsoňunda hut şol real esas bilen düşündirilýär»¹.

Şoňa görä, türkmen nusgawyy edebiýatynyň ösüşi-de ahyrsoňunda türkmen jemgyýetiniň şol döwürdäki ykdysady durmuşy bilen düşündirilmelidir. Türkmenistanyň taryhynda görkezilişi ýaly, Kaspiý deňziniň töwereginde esasan çarwaçylyk, awçylyk bilen meşgul bolup gelen türkmenler XVII asyrdaky suwly ýerlere– Köpetdag eteklerine, Tejen, Murgap, Amyderýa boýlaryna göçüp barypdyrlar. Bu bolsa öň esasan çarwaçylyk we awçylyk bilen meşgullanyp göçüp-gonup ýören halkyň oturymlylyga geçip, daýhançylygy ösdürmegine mümkinçilik beripdir. Bu ýagdaý, bir tarapdan,

¹ Ф. Энгельс, Анти-Дюринг, Госполитиздат, 1950, стр. 26.

türkmenleriň ykdysady durmuşynyň gowulanmagy üçin oňaýly bolan bolsa, ikinji tarapdan, ekspluatasiýanyň güýçlenmegine sebäp bolupdyr. Suwly ýerlere dargap, oturymlylyga geçen halkyň öndürýän oba hojalyk önüminiň artdygyça kolonizatorlaryň we ýerli feodallaryň nebsi-de barha otugypdyr. Olar zähmetkeş halkyň öndüren önümine dürli ýollar bilen agyz urupdyrlar —dürli salgytlar salypdyrlar, talapdyrlar. Muny türkmen nusgawy şahyry Seýdi hem öz döredijiliginde jany ýanmak bilen beýan edipdir:

Seniň üçin jepa çekdik, jan berip,
Ekin ekdik, doga aldyk, nan berip,
Hyraýyňy, salgydyňy kän berip,
Gezdik köp işiňe ýarap, hoş imdi.

(Seýdi, «Lebap, hoş imdi»).

Bu ýagdaý zähmetkeş halk köpçüliginiň ykdysady durmuş derejesiniň gowulanmagyna däl-de, aýry-aýry baýlaryň, süýthorlaryň, han-begleriň öz baýlyklaryny has-da artdyrmaklaryna mümkinçilik beripdir. Netijede-de sosial gatlaklar özleriniň ykdysady ýagdaýy we şonuň bilen baglylykda döreýän ideologiýasy boýunça bir-birinden has-da tapawutlanyp başlapdyr. Munuň şeýle bolandygyny Magtymgulynyň döredijiliginde aýdyň görmek bolýar:

Kim nan tapmaz iýmege,
Kim ýer tapmaz goýmaga.
Kim don tapmaz geýmäge,
Kim tirme-şaly gözlär.

(Magtymguly, «Ili gözlär»).

Zähmetkeş halk köpçüligi özleriniň ykdysady durmuşynyň gowulanmazlygyna kolonizatorlaryň talaňçylygynyň, ýerli feodallaryň adalatsyzlygynyň, açgözlügininiň sebäp bolýandygyny aňlapdyr. Şonuň netijesinde olarda kolonizatorlara gaýtawul bermek, milli özbaşdaklygy gazanmak, ýurduň içinde adalatlylygy — demokratiýany dikeltmek meýilleri barha we barha

güýçlenipdir. Bu proses türkmen halkynyň we onuň öňdebaryjy ogullarynyň – türkmen nusgawy şahyrlarynyň şol meýiller, şol ideýalar bilen iňňän ýokary derejede hyjuwlanmagyna sebäp bolupdyr. Türkmen nusgawy poeziýasynyň hamyrmaýasy bolan zat hem şol hyjuwdyr. Türkmen nusgawy şahyrlary şeýle asyly hyjuwlar bilen gaýnap joşmak netijesinde halkyň derdini gozgaýan, ony jadylaýan ajaýyp eserler döredipdirler. Türkmen nusgawy şahyrlarynyň öz eserlerini halkyň durmuşy, ruhy bilen örän ysnyşykly baglanyşdyrmaklary-da, ony giň halk köpçüligine düşnükli bolan dil-de döretmekleri-de şol belent hyjuw bilen baglanyşyklydyr.

Görşümüz ýaly, XVIII–XIX asyrlarda türkmen edebiýatynyň ýokary göterilmegi türkmen halkynyň şol döwürde güýçlenen özbaşdaklyk hem-de demokratik meýilleri, ykdysady, sosial ýagdaýlaryň netijesinde ösüp başlan duýgy-düşünjeleri bilen baglanyşykly eken. Hakyky sungat eseriniň döreýşi hut şeýle-de bolmaly. M. Gorkiý bu mesele barada söz açyp, şeýle diýýär: «...sungatyň her bir eseri milletiň, jemgyýetiň ruhunyň hem-de isleginiň talaby bilen döreýär, ýazyjy taryhyň özüne beren taýýar materialyndan eser döredýär»¹.

Çeper edebiýatyň halkyň ykdysady, syýasy, sosial hem-de ruhy durmuşy bilen baglylykda ösýändigini, özgerýändigini Oktýabr wakalaryndan soňky döwürdäki türkmen edebiýatynyň mysalynda has-da aýdyň görmek bolýar.

Her bir taryhy döwürdäki edebiýatyň özgermeginde, ösmeginde halkyň şol döwürdäki durmuşyndan başga-da birnäçe zatlar uly rol oýnaýar. Olaryň esasyalaryndan biri halkyň şol döwürden öňki edebiýatynda peýda bolan progressiw däplerdir. Her bir döwrüň durmuşynda-da, ylmynda-da, edebiýatynda-da progressiw däpler dowam etdirilýär. Täzelikler şonuň kanunalaýyk dowamy hökmünde peýda bolýarlar.

¹ Русские писатели о литературном труде, т. 4, Ленинград, 1956, стр. 22.

Bu ýagdaýyň medeniýetiň bir şahasy bolan edebiýatda-da şeýledigini A. M. Gorkiý aýdyň beýan edýär: «...täze awtoryň her bir kitaby diýen ýaly, ondan öňküleriň eserleri bilen içki taýdan baglanyşýar we her bir täze kitapda könäniň elementleri bolýar. Başga hili bolup hem bilmez, sebäbi ruhuň ösüş prosesi özüniň üznüksiz liniýasyny dowam etdirýär we hemme ýazyjylar miras alyjylyk kanunyna tabyndyrlar»².

Munuň şeýledigine türkmen edebiýatynyň mysalynda-da göz ýetirmek bolar. Şahyryna halk döredijiligine ýakyn duran türkmen edebiýatynyň halypasy Magtymguly edebiýaty halkyň durmuşyna ýakynlaşdyrmagyň, çeper döredijilik bilen halka hyzmat etmegiň, çeper eserler arkaly halkda watançylyk, gahrymançylyk, mertlik, adamsöýüjilik, dogruçylyk ýaly asylly duýgulary ösdürmegiň, döwrüň iň wajyp ideýalaryny ýokary çeperçilik bilen beýan etmegiň ajaýyp nusgalaryny görkezipdir.

Halk döredijiliginiň hem-de Magtymgulynyň döredijiliginiň bu hili gowy taraplary Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes ýaly şahyrlaryň hem eserleriniň ideýa-çeperçilik taýdan ýokary bolmagyna örän uly täsir edipdir. Soňky şahyrlar Magtymgulynyň asylly edebi дәplerini dowam etdiripdirler we ony özleriçe ösdüripdirler. Muny olaryň döredijiliginde aýdyň görmek bolýar.

Öňki edebiýatda emele gelen gowy häsiýetler türkmen edebiýatynda-da şonuň ýaly häsiýetleri ösdürmekde örän ähmiýetli nusga boldy.

Mälim bolşy ýaly, öňki türkmen edebiýatynda poeziýa žanry proza žanryna garanda has ýokary derejede ösüpdir. Şonuň üçin hem öňki poeziýada emele gelen дәpleriň türkmen poeziýasynyň ösmegine eden täsiri has-da uly boldy. Türkmen şahyrlary nusgawy poeziýadaky watançylyk, gumanizm ýaly ideýa-mazmun bilen baglanyşykly дәpleri täze döwrüň şertlerine laýyklykda ösdürmek bilen birlikde, çeper hem-de

² Там же.

täsirli beýan etmek tärlerini, goşgy formalaryny döredijilikli peýdalandylar we peýdalanýarlar. Döwrüň giň halk köpçüligine degişli bolan iň wajyp meselelere ýüzlenmek, iňňän ýokary hyjuwlylyk ýaly türkmen nusgawy poeziýasynda emele gelen ajaýyp döpler dowam etdirmeklik häzirki zaman türkmen lirikasyny ösdürmekde has-da uly ähmiýete eýedir.

Oktýabr wakalaryndan öňki türkmen edebiýatynyň we halk döredijiliginiň kyssa (proza) žanrynda-da hakykaty real suratlandyrmagyň, häsiýeti ösüşde görkezmegiň, gahrymanyň dil aýratynlygyny bermegiň ýönekeý döpler emele gelipdir. Türkmen realistik prozasynyň döremeginde şonuň ýaly döpler uly rol oýnady. Şonuň bilen birlikde öňki döwrüň kyssa eserlerinde (dessanlarda, eposlarda, ertekilerde) mifologiýa, fantastika bilen realizmiň gatyşyk halda bolmagy, obrazlaryň ideallaşdyrylmagy, gahrymanyň häsiýetini, hereketini ýygjamlap beýan etmeklik, portreti statik häsiýetde bermeklik ýaly döpler hem emele gelipdir.

Feodal patriarhal döwrüň jemgyýetçilik gurluşynyň durmuşy, aňy hem-de estetiki, çeperçilik talaplary bilen şertlenen bu hili döpler häzirki edebiýatyň hakykaty öz dialektiki bolşunda realistik suratlandyrmak prinsiplerine, häzirki döwrüň ösen estetiki hem-de çeperçilik talaplaryna köplenç halatlarda laýyk gelmeýär. Emma şeýle-de bolsa, bu hili döpleriň hem birnäçesi türkmen edebiýatyna geçdi. Berdi Kerbabaýewiň «Baýram» powestindäki Baýramyň, «Aýgytly ädim» romanyndaky Iwan Çernyşowyň, Ata Gowşudowyň «Juma» dramasyndaky Stepanowyň, Beki Seýtäkowyň «Moskwanyň ýalkymy» powestindäki Tazegülüň, «Doganlar» romanyndaky Ýefimowyň, Nurberdi Pommanyň «Gatakar» romanyndaky Lapinanyň we başga-da käbir gahrymanlaryň obrazyna aňyrdan gelýän ideallaşdyrma däbiniň täsiri duýulsa, A. Gowşudowyň, B. Seýtäkowyň, H. Derýaýewiň, B. Soltannyýazowyň eserlerinde beýan etme hem-de statik portret bermek däbiniň täsirini görmek bolýar. Häzirki zaman türkmen

ýazyjylarynyň döredijilik praktikasynda duýulýan şu hili дәpler häzirki zaman türkmen edebiýatynda realizmiň ösmegine oňaýsyz täsir edýär.

Öňki türkmen edebiýatynda ýörgünli bolan дәpleriň ýene biri durmuşy tankytlap, inkär edip suratlandyrmaklykdyr. Beýle diýildigi öňki edebiýatyň tassyklaýan idealy bolmandyr diýildigi dälidir. Öňki edebiýatda-da ýurduň özbaşdaklygyny, adalatlylygy berkarar etmek, adamlarda gowy sypatlary ösdürmek ýaly progressiw ideallar bolupdyr. Emma türkmen halkynyň şol döwürdäki jemgyýet gurluşy onuň ýaly ideallaryň durmuşa geçirilmegine mümkinçilik bermändir. Şoňa görä-de öňki döwrüň progressiw hem-de demokratik elementli edebiýatynyň esasy pafosy öz öňe sürýän idealynyň güýje girmegine mümkinçilik bermeýän durmuş hakykatlaryny tankytlamakdan ybarat bolupdyr. Beýle ýagdaý rus halkynyň we beýleki halklaryň synpy jemgyýet döwüründäki progressiw edebiýatlarynda-da bolupdyr. Bu дәp biziň durmuşymyzda döredijilikli dowam etdirilýär.

Emma häzirki zaman ýazyjysynyň bu дәbe çakdanaşa ýykgyň etmegi hakykata laýyk gelmeýär. Ýazyjylarynyň eserleriniň esasy pafosy durmuşa höküm sürýän položitel hadysalary tassyklamakdan, halkda durmuşyň gözelliglerini ösdürmäge bolan asyly hyjuwy has-da ösdürmekden ybaratdyr.

Türkmen edebiýatynyň ilkinji döwürlerinde ýazyjylaryň ösüp gelýän täze hakykaty suratlandyrmak üçin ýeterlik tejribeleri ýokdy. M. Gorkiý «ýaş edebiýat we onuň wezipeleri» diýen makalasynda şeýle ýazýar: «...hakykata paş ediji hem-de otrisatel gatnaşykda bolan köne дәbe passiw eýermek bilen ol (ýaş edebiýat – Ö. A.) ikinji hakykaty ýeterlik aýdyň şöhlendirmeýär, köne hakykaty suratlandyryp, täzäni saýgarmaýar, ýumrulan köne dünýäniň bulam-bujarlygynyň içinde eýýäm peýda bolan, asyrlar ýaşajak we ýok bolmajak,

diňe gowulanmak bilen özgerjek adamyň täze içki dünýäsini saýgarmaýar»¹.

Türkmen edebiýatynyň ilkinji döwürlerinde şeýle ýagdaýyň bolandygyny halk şahyry Durdy Gylyjyň «Baýlar», «Zalymlar», B. Kerbabaýewiň «Gyzlar dünýäsi», «Adatyň gurbany», G. Burunowyň «Tirýekkeş» ýaly eserlerinde görmek bolýar. Dogry, bu hili eserlerde köne durmuş we onuň zyýanly galyndylary belli bir idealyň hatyrasy üçin inkär edilýär. Şoňa görä-de onuň ýaly eserleriň ähmiýetini inkär edip bolmaz. Ýöne täze edebiýatyň esasy wezipesi hakykatyň gözelliglerini suratlandyryp görkezmekden we şony tassyklamakdan ybarat bolmalydyr. Ähli türkmen ýazyjylary-da hakykaty suratlandyrmakda tejribelerini artdyrdyklaryça bu wezipäni barha üstünlikli berjaý etmäge başladylar we berjaý edýärler. Bu türkmen edebiýatynyň ösüşini alamatlandyrýan esasy zatdyr.

Öňki edebiýatda emele gelen döpler örän köpdür. Häzirki döwrüň ýazyjysy ol döpleriň geçiş döwrüniň durmuş hakykatlaryny dogruçyl suratlandyrmaga hyzmat edip biljek taraplaryny döredijilikli peýdalananda, oňat netije gazanar.

Belli döwürdäki edebiýatyň ösmeginde halkyň öňki edebiýatynda kämilleşen gowy döpler bilen birlikde, ýakyn gatnaşykda bolan halklaryň edebiýatlarynyň özara täsiri-de uly rol oýnaýar.

Munuň aýdyň mysalyny türkmen edebiýatynyň ösüşinde gowy görmek bolýar. Türkmen edebiýaty doganlyk halklaryň, aýratyn-da rus halkynyň öňki hem-de häzirki döwürndäki ideýa-çeperçilik taýdan ýokary derejede durýan edebiýaty bilen ysnyşykly gatnaşykda bolup, onuň gowy taraplaryndan täsir alyp ösdi we ösýär. Türkmen edebiýatynyň kämilleşmeginde, drama hem-de realistik proza žanrlarynyň peýda bolmagynda, täze adamyň konkret-duýarlykly janly obrazlaryny döretmek,

¹ М. Горький о литературе, Москва, 1955, стр. 363.

durmuşy monumental formada şöhlendirmek we ş. m. täze hakykaty suratlandyrmak bilen baglanyşykly bolan täzelikleriň peýda bolmagynda rus edebiýatynyň täsiri örän uly boldy. Munuň beýle bolmagy-da ýöne ýerden däl. Täze hakykaty suratlandyran edebiýata mahsus bolan onuň ýaly täzelikler türkmen edebiýatyna we başga birnäçe doganlyk halklaryň edebiýatyna garanda rus edebiýatynda öň emele geldi. Şonuň üçin ol diňe türkmen edebiýatyna däl, köp halklaryň edebiýatyna nusga boldy.

Edebiýatyň ösmeginde döp we täsir uly rol oýnasa-da, olara edebiýatyň ösüşini kesgitleýän esasy zat hökmünde seretmek bolmaz. Edebiýatyň ösüşini kesgitleýji esasy zat halkyň durmuşyndaky ösüş, özgerişdir. Sebäbi edebiýaty täze mazmun bilen baýlaşdyran zat şoldur. Edebiýat durmuşyň ösüş prosesinde peýda bolan täze mazmuny özüne laýyk çeper formada suratlandyryp görkezmek bilen öz ösüşini dowam etdirýär. Durmuşyň ösüp, özgerip durmagy bilen birlikde çeper edebiýatda-da täze mazmun, ony çeper suratlandyrmagyň dürli– dürli görnüşleri – žanrlary, stili, usullary peýda bolup, ösüp, özgerip durýarlar.

EDEBI ŽANRLAR

Her bir adamyň häsiýeti, ideýasy, onuň işi, hereketi, gepleşigi, öz pikirini, duýgusyny özüniň beýan etmegi, ol hakda başgalaryň gürrüň bermegi arkaly belli bolýar. Onuň bilen baglanyşykly bolan durmuşyň beýleki taraplary-da biziň görmegimiz ýa-da ol hakda başga biriniň gürrüň bermegi bilen aýdyňlaşýar. Çeper edebiýatda-da adam häsiýeti, ideýasy we durmuşyň beýleki taraplary ýokarda bellänlerimiz ýaly–hakykatdaky bolşy ýaly dürli formalarda şöhlendirilip görkezilýär. Bir eserde, mysal üçin, Magtymgulynyň «Bagtym garadyr» diýen goşgusynda gahrymanyň durmuşy, häsiýeti, ideýasy, gahrymanyň duýgusyny özüniň beýan etmegi bilen

aýdyňlaşsa, başga bir eserde, mysal üçin, Ata Gowşudowyň «Iň soňky arçyn» powestinde gahrymanyň häsiýeti, ideýasy, durmuşy ol hakda awtoryň gürrüň bermegi, suratlandyrylyp görkezilýän işi, hereketi, kä ýerde beýan edilýän duýgulary, sözi arkaly mälim bolýar. Ýene bir eserde, mysal üçin, Berdi Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim» pýesasyn-da bolsa gahrymanlaryň durmuşy, häsiýeti, ideýasy olaryň hereketleriniň we gepleşikleriniň üsti bilen belli bolýar. Çeper edebiyatda adam häsiýetini, durmuşyny, ideýasyny suratlandyrmagyň, ine şular ýaly dürli hilli formalaryny alamatlandyryýan zat žanrdyr.

Edebiýatyň ösüş prosesinde emele gelen žanrlaryň iň esasylyry lirika, epos, drama we liriki-epiki žanrlarydyr. Olaryň hem her biriniň aýry-aýry görnüşleri (mysal üçin, epos žanrynyň hekaýa, powest, roman we ş. m. görnüşleri) bardyr.

«Žanr» fransuz sözi bolup, ol türkmen dilinde hil, görnüş diýen manyny aňladýar. Şeýle bolsa, onda žanr diýmek, durmuşy çeper suratlandyrmagyň hil taýdan tapawutlanýan formalarynyň özboluşly bir görnüşü diýmekdir. Käbir halatda ýokarda agzalan žanrlaryň öz içindäki görnüşlerine-de žanr diýilýär. Mysal üçin, hekaýa žanry, roman žanry we ş.m. Beýle diýilmegi bir tarapdan nädogry hem däl. Sebäbi epos žanrynyň aýry-aýry görnüşleri bolan hekaýadaky we romandaky durmuşy suratlandyrmagyň formalarynda tapawutlar bar. (Ony yzda görüp geçeriş). Şeýle-de bolsa, žanrlaryň görnüşlerine žanr diýilmegi bulaşyklyk döredýär. Şonuň üçin hem biz durmuşy çeper suratlandyrmagyň liriki, epiki, drama we liriki-epiki formalaryny žanrlar diýip, olaryň öz içindäki görnüşlerini bolsa görnüş (epos žanrynyň görnüşleri, lirika žanrynyň görnüşleri we ş.m.) diýip atlandyryjakdyrys.

Edebi žanrlar we olaryň aýry-aýry görnüşleri edebiyatyň ösüşiniň belli-belli döwürlerinde emele gelipdirler. Öňki türkmen edebiyatynda esasan lirika hem-de liriki-epiki žanrlar bolupdyr. Halk döredijiliginde epiki žanryň hem anekdot,

rowaýat, erteki ýaly görnüşleri bolupdyr. Emma ol döwürde epiki žanryň oçerk, hekaýa, nowella, powest, roman ýaly realistik häsiýetli görnüşleri, drama žanry bolmandyr. Olar Oktýabr wakalaryndan soňky döwürdäki türkmen edebiýatynda peýda boldy we esasy orun tutýan žanrlara we görnüşlere öwrüldiler.

Türkmen edebiýatynda durmuşy suratlandyrmagyň munuň ýaly täze hilli formalarynyň döremeginde esasy rol oýnan zat, ozaly bilen, türkmen halkynyň durmuşynda we aňynda bolan düýpli özgerişler hem ösüşlerdir. Durmuşyň täzelenmegi, sowatsyzlygy ýok etmek, halkyň aň-düşünjesini, medeni derejesini ösdürmek ugrundaky göreşiň ýaýbaňlanmagy netijesinde durmuş, tebigat hadysalaryna dogry akyl ýetirýän adamlar barha we barha köpeliş başlady. Ol täze tipli adamlar – okyjylar üçin täze durmuşy real suratlandyrýan eserler gerekdi. Şeýle eserler olary ynandyryp, dogry terbiýeläp biljekdi. Bu bolsa, öňki edebiýatynda durmuşy real suratlandyrmagyň formalary doly kämilleşmedik birnäçe doganlyk halklaryň ýazyjylaryny, şol sanda türkmen ýazyjylaryny-da durmuşy real suratlandyrmaga laýyk gelýän täze edebi žanrlary, olaryň dürli-dürli görnüşlerini tapmaga gönükdirdi. Bu meselede olara, ilkinji nobatda, rus edebiýaty örän uly kömek etdi.

Mälim bolşy ýaly, durmuşy real suratlandyrmagyň birnäçe hilli ýörgünli formalary rus nusgawy edebiýatynda kämilleşipdir. Muňa Puşkiniň, Gogolyň, Şedrininiň, Ostrowskiniň, Turgenewiň, Tolstoýyň, Çehowyň we beýleki görnükli rus ýazyjylarynyň hekaýalary, nowellalary, powestleri, romanlary, drama eserleri aýdyň mysaldyr. Öňki edebiýatynda durmuşy realistik suratlandyrmagyň şu hili formalary ösensoň, rus edebiýatynda-da täze hakykaty real suratlandyrmagyň formalary beýleki halklaryň edebiýatyna garanda tiz kämilleşdi. M. Gorkiý, W. Maýakowskiý, A. N. Tolstoý, A. S. Serafimowiç, D. Furmanow, A. S. Makarenko ýaly ýazyjylar

hakykaty real suratlandyrmagyň dürli hilli formalarynyň ilkinji nusgasyny görkezdiler.

Ine şonuň üçin hem beýleki birnäçe halklaryň ýazyjylary bilen birlikde, türkmen ýazyjylary-da hakykaty real suratlandyrmaga laýyk gelýän žanrlarda we görnüşlerde eser döretmekde rus edebiýatyndan örän uly täsir aldylar.

Şeýle ýagdaýlaryň netijesinde türkmen edebiýatynda öňki edebiýatda bolmadyk hekaýa, nowella, oçerk, powest, roman, basnýa ýaly epiki žanryň görnüşleri, drama žanry, liriki žanryň hem täze goşgy düzlüş formalary peýda boldy. Türkmen edebiýaty durmuşy real suratlandyrmaga giň mümkinçilik berýän žanr we görnüş formalary bilen baýlaşdy.

EPOS WE ONUŇ ESASY GÖRNÜŞLERI

Epos termini edebiýat ylmynda iki hili many aňladýar. Birinjiden, epos diýlende, halkyň anratynlygy, durmuşynyň belli bir döwründe uly taryhy ähmiýete eýe bolan wakany giň masştabda beýan edýän halk döredijiliginiň eserleri göz önünde tutulýar. Mysal üçin, özbeklerde, azərbayjanlarda, türkmenlerde bolan «Görogly» eposy, täjikleriň «Gurguly» eposy, ermenileriň «Dawud Sasunly» eposy we ş. m.

Ikinjiden, gahrymanlaryň häsiýetini, ideýasyny durmuş wakalary, hadysalary bilen baglylykda yzygider beýan edip, suratlandyryp görkezmek bilen aýdyňlaşdyrýan eserlere epos ýa-da epiki eserler diýilýär. Epos termini bu ýerde durmuşy çeper suratlandyrmagyň özboluşly bir formasynyň hilini aňladýar. Edebiýat nazaryýetinde-de epos termininiň ine şu ikinji manysyndakysy ulanylýar.

Durmuşy çeper suratlandyrmagyň epiki formasynyň – epos žanrynyň beýleki žanrlardan tapawutlanýan nähili aýratynlygy bar?

Beýleki žanrlara garaňda epiki žanryň gerimi giň bolup, onda adam häsiýetini, durmuşy şöhlendirmegiň hemme serişdeleri ulanylýar. Ýazyjy epiki eserlerde diňe bir lirikadaky

ýaly daşky töweregiň täsiri bilen gahrymanda döreýän içki duýgyny beýan etmek bilen ýa-da dramadaky ýaly gahrymanlaryň aýry-aýry halatlardaky hereketini, gepleşigini bermek bilen çäklenmeýär. Epiki eserlerde gahrymanlaryň belli döwür içindeki hereketlerini, göreşlerini, durmuşyndaky, aňyndaky, häsiýetindäki özgerişleri yzygider suratlandyrylýar, gahrymanlaryň nähili ýagdaýda ýaşaýandyklary, hereket edýändikleri barada yzygider maglumat berilýär. Ýazyjy epiki eserinde suratlandyrylan zatlaryna bolan garaýşyny-da, öňe sürýän ideýasyny-da liriki eserlerdäki ýaly hemme halatlarda gönüden-göni özüniň (liriki gahrymanyň) adyndan beýan edip durmaýar. Ol ony köplenç položitel gahrymanlarynyň hereketleriniň, göreşleriniň, gepleşikleriniň, jemläp aýdanda, olaryň obrazlarynyň üsti bilen aňladýar.

Epiki eserlerde gahrymanlaryň çaknyşyklarynyň, göreşleriniň belli bir etapy, ýagny bir bitewi hem-de gutarnykly waka ýa-da birnäçe wakalar – sýužet beýan edilýär. Liriki eserlerde beýle bitewi waka-sýužet beýan edilmeyär-de, durmuşyň bir ýa-da birnäçe wakalarynyň täsiri bilen liriki gahrymanda döreýän hem-de möwç urýan duýgy beýan edilýär. Epiki eserlerde wakanyň içinde hereket edýän aýry-aýry personažlaryň portretindäki, häsiýetindäki, dilindäki individual aýratynlyklar hem berilýär. Liriki eserlerde bolsa beýle däl. Onda diňe liriki gahrymanyň özi gepleýär – epiki eserlerdäki ýaly köp adamyň sesi «eşidilmeýär-de», bir adamyň – liriki gahrymanyň sesi «eşidilýär». Epiki eserlerde birnäçe gahrymanlaryň özara gatnaşygynyň suratlandyrylmagy, olaryň gepleşiklerinde bir-birine bolan garaýşynyň mälim bolmagy-da epiki obrazlary aýdyňlaşdyrmagyň esasy serişdesi bolup hyzmat edýär. Şonuň netijesinde gahrymanlaryň häsiýetleriniň ençeme taraplary dramadaky ýaly awtor «gatnaşmazdan» açylýar.

Epiki eserlerde, ine şu hili, gahrymanyň häsiýetini açmagyň, durmuşy suratlandyrmagyň ähli serişdeleriniň peýdalanylmagy

netijesinde gahrymanyň obrazy hem-de durmuşy beýleki žanrlara garanda giň we hemmetaraplaýyn şöhlelenýär. Şonuň üçin epiki eserleriň möçberi-de beýleki žanrlara garanda uly bolýar. B. Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim» romany bilen «Aýgytly ädim» dramasyň möçberini ýa-da liriki eserler bilen proza eserleriniň möçberini deňeşdireniňde, muňa aýdyň göz ýetirmek bolar.

Gahrymanlaryň häsiýetlerini we durmuş wakalaryny nähili derejede giňden şöhlelendirýänligi esasynda epos žanry esasan üç topara: kiçi (nakyl, matal, anekdot – şorta söz, erteki, hekaýa, nowella, oçerk, felýeton), orta (powest) hem-de uly (roman, epopeýa) göwrümlü epiki eserlere bälünýär.

Nakyl. Nakyllar iň kiçi göwrümlü epiki eserlerdir. Ýöne welin göwrümi kiçi bolsa-da, manysy – ideýasy biçak çuň hem-de giňdir. Nakyllarda adamlaryň uzak döwürler içindeki ýaşaýyş praktikasynda dogrulygy ençeme gezek kemsiz tassyklanan gutarnykly pikirler az söz bilen iňňän çeper formada beýan edilýär. Mysal üçin, «Işlemedik– dişlemez», «ýatan öküze iým ýok», «Baş bolmasa – göwre läş» ýaly nakyllardaky pikiri şol nakyllardakydan az söz bilen beýan etmek mümkin däl.

Nakyllar proza görnüşinde-de, goşgy görnüşinde-de döredilipdir. Ýokarda mysal getirilen nakyllar proza görnüşinde bolsa, aşakdaky nakyllar goşgy formasyndadyr:

Dokluk näme diýdirmez,
Açlyk näme iýdirmez.

Iki bolup bire degmez,
Gözli bolup köre degmez.

Ýagşy aýal, ýagşy at
Gülmezden öň güldürer
Ýaman aýal, ýaman at
Ölmezden öň öldürer.

Nakyllaryň häsiýetli çeperçilik aýratynlygy olarda parallelizmiň köp ulanylýanlygydyr: «Ogly eklän tanar, aty saklan». «Tikensiz gül bolmaz, zähersiz – bal». «Bedew jul içinde, göwher kül içinde» we ş. m.

Nakyllarda ulanylýan şu hili parallelizm gürrüni edilýän iki zady biri-biri bilen deňeşdirip, has täsirli hem-de obrazly göz önüne getirmäge hyzmat edýär.

Nakyllaryň tematikasy gaty giňdir. Olarda durmuşyň ähli meselesine degişli pikirler, garaýyşlar şöhlelenýär.

Nakyllar çuň pikiri az sözde beýan etmekde ýazyjylar, şahyrlar üçin hem ajaýyp nusgadyr. Omar Haýýam, Magtymguly ýaly beýik şahyrlar eser döretmekde nakyllardan has-da uly täsir alypdyrlar. Hut şonuň üçin hem onuň ýaly şahyrlaryň köp setirleri nakyllara çalyň edýär.

Ýaman til dost ýitirer,

Hoş til rahmet getirer.

(Magtymguly, «Boş gitmek»).

Ozal akan ýerden akarmyş aýk,

Özün öwen ýigdiň tanapy çüýrük.

(Magtymguly, «Läle getirmiş»).

Bu setirleri nakyllardan tapawutlandyrmak mümkin däl.

Söz ussatlary nakyllardan diňe bir nusga almak bilen çäklenmän, olary öz döredijiliginde-de giňden peýdalanýarlar. Bu ýagdaý nakyllar bilen ýazuwly edebiýatyň özara ysnyşykly gatnaşykdaýgyny görkezýär.

Matal. Matallar hem epiki žanryň iň kiçi görnüşlerinden biri bolup, göwrümi hem-de formasy taýyndan nakyllara çalyň edýär. Matallarda gürrüni edilýän zadyň ady agzalmaýar-da şol zadyň reňkiniň, formasynyň, uly – kiçiliginiň, agramynyň we şuna meňzeş taraplarynyň nähilidigi, onuň nämä meňzeyändigini aýdylýar:

Daşy gan dek, içi un dek, oturanda Allaguly han dek (Igde).

İki agaçdan kümeli, başy altmyş jygaly

(ýüň daragy).

Ýeri ak, tohumy gara, el bilen ekerler, dil bilen orarlar (Hat)
we ş. m.

Matalda beýan edilýän alamatlar esasynda gürrüni edilýän zadyň nämedigini oýlanyp bilmeli.

Nakyllar ýaly, matallar hem özboluşly kämilleşen nusga hökmünde ýazuwly edebiýata düýpli täsir edýär. Hut şonuň netijesinde-de ýazuwly edebiýatda matal häsiýetindäki eserler uzak döwürlerden bäri peýda bolup gelýär. Muňa mysal hökmünde Magtymgulynyň «Kaýdadygy bilinmez», «Üçü öwlatdan», Misgingylyjynyň «Durandyr» ýaly matal häsiýetli goşgularyny görkezmek bolar. Onuň ýaly goşgulara edebiýaty öwreniş ylmynda lugaz diýilýär.

Lugazda matallardaky ýaly hemişe durmuşdaky ýa-da tebigatdaky anyk bir zat hakda däl-de, rowaýatlarda, miflerde, käbir belli-belli eserlerde beýap edilýän wakalar, hadysalar, oňa gatnaşýan gahrymanlar hem tapmaça häsiýetinde beýan edilýär. Şonuň üçin lugaz matallara garanda çylşyrymlydyr.

Halk döredijiliginiň hem-de geçmiş edebiýatyň bu hili matal häsiýetli eser döretmek däbi häzirki türkmen edebiýatynda-da dowam etdirilýär. B. Kerbabaýewiň «Kim bilmişek», N. Pommanyň «Tapmaçalar» atly eserler topary munuň aýdyň mysalydyr.

Şahyrlaryň matallardan nusga alyp döreden tapmaça goşgularynyň mazmuny epiki häsiýetdedir. Şonuň üçin ýazuwly edebiýatdaky tapmaçalar goşgy formasynda ýazylan bolsalar– da, olar esasan epiki žanra degişlidir.

Matallar – tapmaçalar epiki žanryň gyzykly görnüşlerinden biri bolup, okyjynyň, diňleýjiniň pikirini, synçylygyny ösdürmekde uly rol oýnaýar.

Anekdot –şorta söz. Gülkünç häsiýetli adamyň aýry-aýry halatlardaky işi, ýagdaýy, bolşy bilen baglylykda ýüze çykýan gülküli wakany gysga beýan edýän epiki esere anekdot ýa-da şorta söz diýilýär. Muňa mysal hökmünde halk arasynda giňden meşhur bolan Ependiniň, Myrally (Nowaýy) bilen Soltansöýüniň, Keminäniň ady bilen baglanyşykly bolan şorta sözleri görkezmek bolar. Ol anekdotlar asyrlar boýy dilden-dile geçip, biziň döwrümize gelip ýetipdir. Häzirki döwürde olar ýygnaýyp neşir edilýär.

Anekdotlar diňe önki asyrlarda däl, häzirki döwürde-de döreýär. Türkmenistanyň halk şahyry Ata Salyhyň esasan öz durmuşy bilen baglanyşykly bolan şorta sözleri ýygnaýyp, kitap edilip çykarylady. Yöne häzirki döwürde peýda bolýan anekdotlaryň köpüsi öňki döwürlerdäki ýaly belli bir şahsyň ady bilen baglylykda däl-de, dürli kärdäki adamlaryň durmuşy bilen baglylykda döreýärler. Häzirki döwürde gazet-žurnallarda çap edilýän şorta sözler şeýledir.

Şorta sözlerde köplenç iki-üç gahryman bolup, olaryň häsiýetleriniň, durmuşynyň esasan bir tarapy degişme-gülki formasynda açylýar. Mysal üçin, Keminäniň durmuşy bilen baglanyşykly «Basym tazy bolar» diýen anekdotda Äraly işanyň häsiýetiniň esasan bir tarapy – gysgançlygy beýan edilse, «Kim betpäl» diýen anekdotda Äraly işanyň sungaty ýigrenýändigini belli bolýar.

Anekdotlaryň sýužeti, onuň gurluşy we ylaýta-da çözülişi örän ýönekeý hem-de gyzykly bolýar. Gülkünç bolandygy üçin, anekdotlaryň ýatda galyjylyk häsiýeti güýçlüdir.

Rowaýat –legenda. Rowaýat-legendalar hem epos žanrynyň anekdotlara ýakyn görnüşidir. Emma esasynda taryhy wakalaryň ýatýanlygy, onuň hemme halatlarda anekdotlardaky ýaly gülküli bolmaýanlygy, galyberse-de köplenç möçberiniň ulurak bolýanlygy bilen rowaýatlar anekdotlardan tapawutlanýarlar.

Rowaýatlaryň köpüsi aýry-aýry ýerlere (şäherlere, obalara, derýalara) dakylan atlar bilen, taryhy ýa legendar adamlar hem wakalar bilen baglanyşyklydyr. Mysal üçin, Kaka raýonyň territoriýasynda iki gapdaly gum bolup gidýän takyrlyk bar. Aleksandr Makedonskiý öz goşuny bilen şol ýerden geçipmiş. Şonuň üçin ol ýere Isgenderiň derwezesi diýilýär.

Ýene bir mysal. Häzirki Kerki şäheriniň ýerleşýän ýerinde bir wagtlar iki sany ker dogan ýaşapmyş. Ine şondan hem Kerki we Kerkiçi diýen atlar galypmyş. Mary, Kaka, Çärjew, Daşhowuz, Kelejar we ş. m. ençeme atlaryň hem gelip çykyşy barada rowaýatlar bar.

Rowaýatlaryň esli topary aýry-aýry taryhy şahslaryň durmuşynda bolan möhüm wakalar barada gürrüň berýär. Keýmir Kör, Magtymguly, Seýdi hakyndaky rowaýatlar muňa mysal bolup biler.

Geografiki atlaryň gelip çykyşy baradaky rowaýatlaryň köpüsinde gahrymanlaryň obrazy we olaryň aýdyňlaşmagyna sebäp bolýan konflikt-sýužet beýan edilmeýär. Şonuň üçin hem olar ylmy maglumatlara ýakyndyr. Olara sözüň doly manysynda çeper eser diýmek bolmaz. Emma aýry-aýry taryhy şahslaryň durmuşy bilen baglanyşykly rowaýatlar beýle däldir. Olarda aýdyňlaşýan obraz-da, sýužet-de -bar. Mysal üçin, Magtymgulynyň durmuşy bilen baglanyşykly «Sopularyň bet niýeti»¹ diýen rowaýatda Şirgazy han medresesinde okap ýören Magtymguly bilen sopularyň arasynda döreýän garşylyk, sopularyň galp hereketleri, olaryň betniýetlilik, Magtymgulynyň bolsa ahlak taýdan päk hem-de akyllý adamdygy beýan edilýär.

Şunuň ýaly obrazly, sýužetli rowaýatlar epos žanryna degişlidir. Bu hili rowaýatlary ýazyjylar gaýtadan işlemek

¹ “Magtymguly”, Beýik şahyryň 225 ýyllygyna bagyşlanan makalalar ýygyndysy, A. M. Gorkiý adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň neşiri, 1956.

esasynda eserler hem döredýärler. N. Pommanyň «Seýdi hakda sähbet», T. Taganowyň «Saltyklar» eserleri halk arasyndaky rowaýatlar esasynda ýazylan eserlerdir.

Erteki. Ertekiler epiki žanryň iň gadymy görnüşleriniň biridir. Ertekiler özleriniň häsiýetine görä üç topara bölünýärler: durmuş ertekileri, haýwanlar hakyndaky ertekiler, fantastiki (hyýaly) ertekiler.

Durmuş ertekilerinde halkyň durmuşynda bolýan wakalar, hadysalar we onuň içinde hereket edýän gahrymanlaryň häsiýetleri, ideýalary käte realistik häsiýetde, käte toslanyp has ulaldylan görnüşde beýan edilýär. Mysal üçin, «Talaban» atly türkmen ertekisinde bir baýyň gyzymy bereýin diýip, bir garyby uzak wagtlap gije- gündiz işledişi, soňundan aldaýşy, aldanan garybyň ýurtdan çykyp gidişi, bir gije metjitde ýatyrka, piriň we sopularyň gabahat azgynçylygyny duýuşy, soňundan onuň piri paş edişi, özüni aldan baýdan ar alşy beýan edilýär. Bu ertekide çözülişiň başlanýan ýerine çenli, ýagny piriň azgynçylygynyň duýulýan ýerine çenli suratlandyrylýan wakalar öňki zamanda bolup biljek wakalardyr. Ýöne ertekidäki garşylygyň çözülişi – patyşanyň ýiten gyzyny (ony pir ogurlaýar) tapmaga söz berip, garybyň üç günlük patyşa bolşy, piri, özüni aldan baýy öldürtmegi romantik häsiýete eýedir.

Durmuşy ertekileriň çözülişiniň köplenç romantik häsiýete eýe bolmagy-da ýöne ýerden däldir. Sebäbi hemme halklaryň öňki synply jemgyýetlerinde bolşy ýaly, türkmen halkynyň hem feodal-patriarhal jemgyýetinde zähmetkeş halk köpçüligi ýokary gatlak wekilleriniň galplyk, adalatsyzlyk, azgynçylyk we ş. m. bet işlerine ýol bermezligiň çäresini tapyp bilmändirler. Emma şeýle-de bolsa, halk umytdan düşmändir, bet işlere ýol bermezlik islegi, arzuwy halkyň ýüreginde ýaşapdyr. Ine şol isleg, arzuw zähmetkeş halkyň öz döreden ertekileriniň soňlarynyň romantik häsiýete eýe bolmagyna sebäp bolupdyr. Beýle häsiýet diňe durmuş ertekilerinde däl,

eýsem haýwanlar hakyndaky ertekilere-de, fantastiki ertekilere-de mahsusdyr.

Haýwanlar hakyndaky erkiler özleriniň allegorik häsiýeti bilen durmuş erkilerinden tapawutlanýar. Olarda esasy personažlar haýwanlardyr. Emma haýwanlar hakyndaky erkileriň hemmesinde diýen ýaly göz önünde tutulýan esasy zat haýwanlaryň üsti bilen adam häsiýetlerini açyp görkezmeklikdir. Mysal üçin, «Eşek bilen gulanyň dostlugy» diýen erkide eşiň üsti bilen aňkaw hem-de mesligine çydap bilmän biderek iş edýän adamlaryň bolşy, «Garga, tilki we syçanyň dostlugy» diýen erkide bolsa tilkiniň üsti bilen mekir adamlaryň bolşy beýan edilýär. Dogry, haýwanlar hakyndaky erkilerde açylyp görkezilýän häsiýetler şol erkilerdäki haýwanlaryň özlerine-de degişlidir, emma şeýle-de bolsa, ol häsiýetleriň adama degişli manysy güýçlüdir. Hut şonuň üçin ol erkiler allegorik häsiýete eýe bolýar.

Fantastiki eserlerde hakykatyň suratlandyrylyşy erkileriň ýokarda görüp geçilen tiplerinden tapawutlanýar. Fantastiki erkilerde hakykatda bolmadyk zatlar hem suratlandyrylýar. Şonuň üçin olara fantastiki (hyýaly) erkiler diýilýär. Fantastiki erkileriň iň esasy aýratynlygy ondaky fantastiki obrazlaryň tipikleşdirilişiniň («Çeper obraz we onuň görnüşleri» diýen bölümde görüp geçişimiz ýaly) özboluşly häsiýete eýeligidir.

Fantastiki eserleriň sýužeti we onuň gurluşy-da durmuşy hem-de haýwanlar hakyndaky erkilere garanda çylşyrymlydyr, göwrümi-de köplenç uly bolýar, sebäbi erkileriň beýleki tiplerine garanda, fantastiki erkilerde köp waka beýan edilýär, edil şonuň ýaly hyýaly personažlaryň portretlerini suratlandyrmaklyga-da esli orun berilýär. Durmuşy we haýwanlar hakyndaky erkileriň personažlary halkyň öz görüp ýören zatlary bolansoň, olaryň portretleri örän gysga suratlandyrylýar.

Ertekiler halk köpçüligi tarapyndan döredilensoň, olaryň dili-de halkyň janly gepleşik diline has ýakyndyr.

Ertekiler esasynda ýa-da olaryň motiwinde ýazyjylar tarapyndan epiki eserler hem döredilýär. Oktýabr wakalaryndan öňki döwürde ertekiler, rowaýatlar esasynda birnäçe türkmen dessanlary ýazylan bolsa, häzirki döwürde epiki poemalar ýazylýar. Berdi Kerbabaýewiň «Nalajy dostluk», «Syçan bilen gurbaga», «Hilegär serçejik», Beki Seýtäkowuň «Aýazhan», Aman Kekilowuň «Çopan we patyşa», Nury Annagylyjyň «Talaban Meret we betpäl baý», «Torgaýjyk», Durdy Baýmyradowuň «Akyly Esen» we ş.m. ençeme eserlerini mysal hökmünde görkezmek bolar.

Köne ertekileriň motiwinde häzirki döwrüň durmuşyny suratlandyrýan ertekiler hem döredilýär. N. Pommanyň «Baş balyk», Kaýum Taňrygulyýewiň «Tagma», «Bir hekiň başdan geçirenleri», Kaýum Jumaýewiň «Dört dogan» ýaly ertekileri şeýle ertekilerdir. Häzirki döwrüň durmuşy barada gürrüň berýän ertekiler epiki žanryň çagalalar üçin gyzykly görnüşidir. Onuň ýaly ertekilerde çagalara görüp ýören zatlary barada gyzykly gürrüň berilýär. Şonuň üçin ol ertekiler çagalaryň aňyna gowy täsir edýär

Basnýa. Basnýa epiki žanryň gadym döwürde dörän we haýwanlar hakyndaky ertekilere ýakyn bolan bir görnüşidir. Ýöne basnýada diňe haýwanlar däl-de, başga jansyz predmetler barada gürrüň edilip, şonuň üsti bilen hem adam häsiýetiniň beýan edilýän wagtlary bolýar. Basnýalar köplenç sygyr formasynda, kä halatlarda bolsa proza görnüşinde-de (Lew Tolstoýyň basnýalary) ýazylýar. Basnýalar nähili formada ýazylsalar-da, anekdotlar ýaly gysga bolýarlar. Basnýalarda haýsy-da bolsa iki-üç töweregindäki haýwanyň ýa-da başga zadyň belli bir wagtdaky bolşy beýan edilip, ahyrynda şonuň üsti bilen adam durmuşyna degişli giňden umumylaşdyrylan ideýa öňe sürülýär. Nury Annagylyjyň «Azgynyň ýazgydy» diýen basnýasyny alyp görelin. Onda möjek bilen tilkiniň

gatyrlara, towşanlara gün bermeýişleri, ahyrynda olaryň geçi awlamak üçin agyla girende duýlup heläk boluşlary beýan edilýär. Şahyr bu sýužetden şeýle ideýa çykarýar:

Ile jebir etse, azsa kim-de kim,
Oňa durmuş çykar şu hili höküm.

Nowella we hekaýa. Nowella özüniň häsiýetine we kompozision gurluşyna görä anekdotlara – şorta sözlere ýakyndyr. Olaryň ikisinde-de sýužet garaşylmadyk ýagdaýda birden çözülýär. Emma nowella anekdotlara garanda göwrüm taýyndan uly bolýar. Beýle bolmagynyň sebäbi– de nowellada gahrymanyň häsiýeti we onuň ýüze çykmagyna sebäp bolýan waka anekdotdakydan giň suratlandyrylýar. Bu meselede nowella hekaýa ýakyndyr. Ine N. Saryhanowyň «Arzuw» diýen nowellasy. Kolhozda yhlasly işläp, maşgalasyny gurplandyran Aman aga we Jemal eje goşunda gulluk edip ýören ogly Mämmedi öylendirmegi ýüreklerine düwürler, Jemal eje ogluny köne düzgün boýunça öylendirmekçi. Ata– ene bu meselede ogluna geňeşmek üçin, onuň gulluk edýän ýerine gelýärler. Görseler, mesele başgaça çözülipdir – olaryň ogly rus gyzyna öýlenipdir.

Ýene bir mysal, G. Gurbansähedowyň «Hezzetden soň...» diýen nowellasy. Raýpotrebsoýuzyň başlygy Başım Esenow bilen skladçy Öwez derňewçiniň gelýändigini eşidensoň, özleriniň galp işleriniň üstüni has-da mäkäm örtmek üçin dürli çäreler görýärler. Esenow özüni düşüňjeli, medeniýetli hem-de dogry işleýän adam edip görkezjek bolup, derňewçi gelmezinden öň, işgärleri bilen ýygnak geçirýär. Söwda işinde goýberilen kemçilikleriň birnäçesi hasapçylaryň üstüne ýüklenýär. Esenow bilen Öwez söwda işiniň dogry hem-de üstünlikli gitmegi üçin jan aýaman hereket edýän adamlar hökmünde özlerini «tanadýarlar». Derňewçi gelýär. Ol-da Başım Esenowyň köne dosty Şamämmet Gurbanow bolsa nätjek! Esenowyň depesi göge ýetýär. Skladçy Öwez gyzda dünýä inen oglunyň doglan gününüň toýuny tomusda –

Gurbanow gelende edip, derňewçini kemsiz hezzetleýär. Derňewçi Gurbanow bilen Esenowyň gürrüňi-de ugra gidýär. Şeýle ýagdaýlardan soň Esenow has arkaýynlaşýar. Emma eseriň ahyrynda garaşylmadyk ýagdaý peýda bolýar.

Esenow myhmanyna ertir ir bilen «Pohmel edäýmesek boljak däl öýdýän» diýip, arak hödürlände, Gurbanow onuň keýpini bozýar:

– Men öňi bilen gazetde görkezilen zatlary derňemeli. Ondan başga-da dogrusyny aýtsam, seniň üçin ýakymсыз, möhüm faktlar az däl... Şonuň üçin hem, Bäşim, seniň özüň içesiň gelse, iç. Emma maňa azar berme... Men ýagdaýyň bolşuny edil bolşy ýaly edip geljek hepdäniň başynda ministrliğin kollegiýasynda jikme-jik habar bermeli!..

Şunuň bilen hem eser gutarýar.

Görşümüz ýaly, bu eserleriň ikisinde-de, esasy gahrymanlaryň maksady başa baraýjak ýaly bolup görünýär, emma ahyrynda birden garaşylmadyk waka peýda bolup, gahrymanlaryň etjek bolýan işi başgaça («Arzuw» nowellasynda şeýle) ýa-da tersine («Hezzetden soň...» nowellasynda şeýle) çözülýär. Nowellanyň hekaýadan tapawutlanýan esasy aýratynlygy, ondaky çözülişiniň ine şeýle häsiýete eýe bolýanlygydyr. Ondan soň hem hekaýada çözüliş doly beýan edilýän bolsa, nowellada çözülişiniň nähili boljakdygy aňladylyp goýulýar, ony okyjynyň özi döredijilikli pikirlenmek bilen göz önüne getirýär.

Epiki žanryň kiçi formasynyň bir görnüşi bolan hekaýada köplenç bir ýa-da iki waka suratlandyrylyp, bir ýa-da iki-üç töwereginde bolan gahrymanlaryň häsiýetiniň käbir taraplary açylyp görkezilýär. Hekaýadaky sýužetiň esasynda ýatýan konflikt nowelladaky ýaly kulminasiýa ýakynlaşyberende, birden ýitileşmän, ösmän, baglanyşdan başlap, kem-kemden ýaýbaňlanýar. B. Kerbabaýewiň «Obada bolan waka», «Kim ýeňdi», «Arslan», Ata Gowşudowyň «Gandym awçynyň maşgalasy», «Azaşan yzyny tapdy», N. Saryhanowyň «Soňky

öý», A. Durdyýewiň «Bally molla», «Eseriň täsiri», B. Seýtäkowuň «Derýada», «Goňşy» we ş. m. hekaýalarynda sýužetiň ösüşi şeýledir.

Nowella we hekaýa durmuşyň aýry-aýry möhüm wakalaryny suratlandyrmak üçin oňalyly formadyr. Epiki žanryň bu görnüşleri özleriniň sýužeti, kompozisiýasy taýyndan poweste, romana garanda has ýönekeýdir. Şeýle-de bolsa, nowellanyň, hekaýanyň hem çylşyrymly tarapy bardyr. Olarda az sanly gahrymanyň az sanly wakanyň içinde edýän hereketini suratlandyrmak bilen durmuşyň tipik hadysasynyň mazmuny, tipik häsiýetler açylyp görkezilýär. Kiçi formada ony açyp görkezmek, bir tarapdan, çylşyrymly bolsa, ikinji tarapdan, ol ýazyjynyň ussatlygynyň kämilleşmegine täsir edýär. Bu barada M. Gorkiý şeýle diýýär: «Hekaýa sözleri tygşytlamagy, materialy logiki ýerleşdirmegi, sýužeti aýdyňlaşdyrmagy we temany anyklaşdyrmagy öwredýär. Emma bir wagt men bir ukyply edebiýatça roman ýazmakda dynç alyp, hekaýa ýazmagy maslahat berenimde, ol: «Ýok, hekaýa juda kyn forma» diýip, jogap berdi. Diýmek, puşka ýasamak pistolet ýasamakdan aňsat bolup çykýar».

Oçerk. Oçerk hem epiki žanryň hekaýa ýakyn görnüşlerinden biridir. Emma oçerk özüniň köp taraplary bilen çeper eserleriň beýleki görnüşlerinden tapawutlanýar. Çeper eserleriň beýleki hekaýa, roman, drama we ş. m. görnüşlerinde birnäçe wakanyň, birnäçe adam häsiýetleriniň bir-birine ýakyn bolan esasy taraplary jemlenip, tipikleşdirilip, gahrymanyň obrazynda şöhlelendirilýän bolsa, oçerkde beýle däl. Onda durmuşda, konkret bir ýerde bolan waka, hadysa we adamlaryň işi, göreşi, häsiýeti beýan edilýär. Oçerkde käbir detallar bolýmasy, gahrymanlar we olaryň (durmuşy, işi ýazyjynyň fantaziýasy arkaly giňden tipikleşdirilmeýär-de, esasan durmuşdaky konkret bolşy ýaly beýan edilýär. Oçerkde bu meselä üns bermegiň zerurlygy barada söz açyp, görnükli ýazyjy B. Polewoý şeýle ýazýar: «Pul reformasy geçirilende,

men gazet habarçysy häkmünde Moskwadaky «Dinamo» zawodyna gitdim. Ol ýerde miting boldy we şol mitingde çykyp geplän slesarlar brigadasynyň brigadiriniň sözi maňa ýarady. Soňra men reformanyň ähmiýeti barada onuň sehde geçiren düşündirişine gulak asdym. Şeýdip men ony öz oçerkimiň merkezinde-de goýdum. Dört gün aradan geçensoň, ol meniň ýanyma redaksiýa geldi. Men ondan «Ýeri, nähili ýazylypdyr?» diýip soradym. Ol «hiç neneň däl, zawoddakylara ýarapdyr» diýip, jogap berdi. Görýän welin, ýüzi salyk, men «Size ýaramadymy?» diýip soradym. Ol «Ine meniň özüm onuň ýazylyşyna kaýyl däl. Siz «öýe gitdi, sakgal-murtuny syrды we saçyny darady» diýip ýazýarsyňyz, men nädip daranaýyn ahyry» diýdi. Gulakçynyny çykardy, – ol zawodda gulakçynly gezýärdi – görsem, kellesinde ýekeje-de tüý ýok. Ol zawodda hemmeler meniň üstümden gülýärler, hany Kuzmiç, nädip darandyň diýýärler? diýip zeýrendi.

Göräýmäge hiç zat däl ýaly welin, gowy adamynyň keýpini bozupdyryn we oçerki hapalapdyryn»¹.

Şunuň ýaly häsiýete eýe bolan oçerk, M. Gorkiniň belleýşi ýaly, ylmy barlag işi bilen çeper edebiýatyň aralygynda duran eserdir. Käbir oçerkleriň mazmuny-da, formasy-da ylmy barlag işine has ýakyn bolýar. Mysal üçin, Berdi Kerbabaýewiň «Mollamurt» atly oçerki şeýledir. Ýazyjy ol oçerkinde Mollamurtuň häsiýeti barada-da gürrüň bermek bilen, onuň döredijiligine-de ylmy esasyda baha berýär. Edil şonuň ýaly, Kerbabaýewiň «Syýahatnama» diýen oçerkiniň hem köp ýerinde Türkmenistanyň taryhyna degişli ylmy gürrüň edilýär. Ine şolar ýaly ylmy häsiýeti güýçli bolan oçerklere ylmy oçerk diýilýär. Ylmy oçerklerde gahrymanlaryň işi, hereketi, göreşi, durmuş wakalary çeper eserlerdäki ýaly konkret-duýarlykly formada kän suratlandyrylmaýar-da, ol hakdaky umumylaşdyrylan pikir abstragirlenen formada beýan edilýär.

¹ «Молодая гвардия» (Альманах), 1952, №6, стр. 307—308.

Oçerkleriň başga bir hilisinde durmuş çeper eserlerdäki ýaly esasan öz konkret-duýarlykly janly formasynda suratlandyrylýar. Beýle oçerklere çeper oçerk diýilýär. Ylmy oçerklere garanda çeper oçerklerde gahrymanlaryň obrazlary has gowy aýdyňlaşýar. Beýle ýagdaýy B. Kerbabaýewiň tanymal nebitçi Tagy Satylow hakyndaky «Gyzylsuw perzendi», N. Pommanyň «Wadasyna wepaly ýigit», B. Gurbanowyň «Zähmet pälwany», Bazar Öwezowyň «Bir paslyň taryhy», «Ilkinji aýlarda» ýaly oçerklerinde aýdyň görmek bolýar.

Oçerkde beýleki çeper eserlerdäki ýaly giňden tipikleşdirme bolmaýandygy üçin ýazyjynyň oçerke tema edip, durmuşyň özünde tipik häsiýete eýe bolan wakalary saýlap almagy örän möhüm ähmiýete eýedir. Ýazyjy şeýle wakany saýlap alanda we ony çeper suratlandylanda, onuň oçerki okyjylara durmuşyň wajyp meselesi we ony çözüýän adamlaryň obrazy barada düýpli düşünje berer.

Powest. Powest epiki žanryň hekaýa bilen romanyň aralygynda duran görnüşidir. Powestde hekaýa garanda suratlandyrylýan wakalar we şonuň bilen baglylykda gahrymanlaryň häsiýetiniň açylyan taraplary köp bolýar, romandaka garanda bolsa azrak bolýar. Şonuň üçin powestiň möçberi-de köplenç hekaýadan uly, romandan kiçi bolýar.

Powestlerde esasy gahrymanlar köplenç bir, iki ýa-da üç sany bolýar. Mysal üçin, N. Saryhanowyň «Şükür bagşy» powestinde bir esasy gahryman – Şükür bagşy, A. Durdyýewiň «Bagtly ýigit» powestinde bir esasy gahryman – Annaguly, B. Kerbabaýewiň «Aýsoltan» powestinde bir esasy gahryman – Aýsoltan, H. Ysmaýylowyň «Bäsdeşler» powestinde iki sany esasy gahryman – Muhat, Garýagdy, Beki Seýtäkowyň «Döwürdeşler» powestinde üç sany esasy gahryman – Ýagşymyrat, Nury, Saçly, «Ynjalyksyz adamlar» powestinde iki sany esasy gahryman – Muhammedow, Gyzyl bolup, olar boýdan-başa hereket edýär. Dogry, ol eserlerde ady

tutulanlardan başga-da gahrymanlar bar. Emma ol gahrymanlar köplenç aýry– aýry epizodlarda duş gelýär.

Ýazyjy powestde köp bolmadyk baş gahrymanlarynyň yzyna düşýär, ünsüni şolaryň işini, hereketini suratlandyrmaga, şolaryň häsiýetini giňden açyp görkezmäge gönükdirýär. Şonuň üçin powestiň sýužeti-de köplenç düýp gahrymanlaryň ömrüniň belli bir döwründe başyndan geçiren wakalary esasynda gurulýar. Gahrymanyň uzak döwürlerde başyndan geçiren wakalaryny suratlandyran powestler hem bolýar. Beki Seýtakowyň «Şahyr» powesti şeýledir. Onda Türkmenistanyň tanymal halk şahyry Durdy Gylyjyň ömürboýy diýen ýaly başyndan geçiren wakalary hronologik häsiýetde beýan edilýär.

Şunuň ýaly häsiýetde bolýanlygy üçin powest romandan ýönekeý bolýar. Powestde romana garanda az sanly gahrymanlaryň hereketleri bir-biri bilen baglanyşdyrylýar we az sanly gahrymanlaryň obrazlary giňden tipikleşdirilip, indiiduallaşdyrylyp görkezilýär.

Käte hekaýa powest, poweste hekaýa, romana powest, poweste roman diýilýän wagtlary-da bolýar. Mysal üçin, N. Saryhanowyň «Kitap» eserine kä ýerde powest diýilse, kä ýerde hekaýa diýilýär. Edil şonuň ýaly B. Seýtakowyň «Şahyr» eseri türkmen dilinde powest diýlip neşir edilen bolsa, rus dilindäki neşirinde oňa roman diýlipdir. Munuň sebäbi powestiň görümi taýyndan kiçi bolanda hekaýa, uly bolanda-da romana çalym edýänligidir. Ýöne poweste hekaýa ýa-da roman diýmek onuň gymmatyny kemeldip ýa-da artdyryp bilmeýär. Durmuşyň has tolgundyryjy möhüm meselesini çeper formada beýan edýän hekaýanyň gymmaty ideýa-mazmuny we çeperçiligi gowşak bolan uly romanyňkydan ýokarydyr. Meşhur şahyr Twardowskiý moskwaly ýazyjy Ýefim Doroşyň ýaroslav oblastynyň durmuşy, oba hojalygy bilen birnäçe ýyllap tanyşmagy netijesinde ýazan «Oba gündelikleri» diýen oçerkler kitabyň standart nusgaly romanlaryň köpüsinden gymmatlydygyny belläp şeýle diýdi: «Emma bu oçerkler kitaby

meniň pikirimçe, okyjylara standart nusgaly ençeme galyň romanlardan köp zat berer»¹.

Jemläp aýdanda, eseriň gymmatyny kesgitleýän esasy zat onuň ululygynda ýa-da kiçiliginde däl-de, durmuşyň möhüm meselesini we onuň bilen baglanyşykly bolan ajaýyp häsiýetleri täsirli formada dogruçyl beýan edýänligi, möhüm düşüňjeler bilen okyjylaryň aňyny baýlaşdyrýanlygy, okyjylarda ajaýyp häsiýetleriň, duýgularyň ösmegine düýpli täsir edýänligidir. Şoňa görä-de poweste hekaýa ýa-da roman diýlende, onuň gymmaty kemelýär ýa-da artýar diýip düşünmeklik nädogrudyr.

Roman we epopeýa. Epiki žanryň uly formasy bolan romanyň powestden tapawutlanýan tarapy onda esasy gahrymanlaryň we suratlandyrylýan wakalaryň köp bolýanlygydyr. Başgaça aýdanda, poweste garanda romanda durmuşyň töwerekleýin alnan giň uçastogy suratlandyrylýar. Romanda ençeme gahrymanlaryň durmuşy, ideýasy, aragatnaşygy, obrazy giňden suratlandyrylýar. Mysal üçin, H. Ysmaýylowyň «Mugallymyň gyzy» powestinde esasan iki sany gahrymanyň obrazy giňden aýdyňlaşsa, Berdi Kerbabaýewiň «Nebitdag» romanynda onlarça gahrymanlaryň (Annatuwak, Aman, Annatagan, Aýgül, Tamara Danilowna, Toýjan, Aýtak) obrazlary giňden aýdyňlaşýar. Şeýle ýagdaýy biz Ata Gowşudowyň «Köpetdagyň eteginde», Beki Seytäkowyň «Doganlar», Hydyr Derýaýewiň «Ykbal» romanlarynda-da görýäris.

Romanlarda esasy gahrymanlaryň şu hili köp bolmagy olardaky sýužetiň, kompozisiýanyň hem powestdäkä garanda has çylşyrymly bolmagyna sebäp bolýar.

Epopeýa hem epiki žanryň romana ýakyn görnüşidir. Ol halkyň durmuşynda bolan has möhüm taryhy ähmiýetli wakany giňden suratlandyryan iň uly epiki formadyr. Muňa mysal

¹ Литературная газета», 28 октября 1961 г.

hökmünde Tolstoýyň «Uruş we parahatçylyk», Şolohowyň «Ýuwaş Don», Muhtar Öwezowyň «Abaý», B. Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim» eserlerini görkezmek bolar. Bu eserlere roman hem diýilýär. Ýöne şeýle-de bolsa, romanlaryň hemmesine epopeýa diýmek bolmaz. Mysal üçin, Ata Gowşudowyň «Köpetdagyň eteginde» we «Mähri-Wepa» atly romanlaryny alyp görsek, olardaky obrazy giňden aýdyňlaşýan gahrymanlaryň sany-da, suratlandyrylýan durmuş uçastogynyň masştaby-da «Ýuwaş Don» ýa-da «Aýgytly ädim» epopeýalaryndakyça ýok. Hut şeýle bolýanlygy üçin hem W. G. Belinskiý epopeýany «epiki poeziýanyň çür depesi» diýip hasaplapdyr.

Roman we epopeýa halkyň durmuşyny, ondaky möhüm hadysalary giň masştabda suratlandyrmaga, halkyň aňynda, psihikasynda bolan düýpli özgerişleri çuň görkezmäge doly mümkinçilik berýän formalardyr.

Türkmen prozasynda bu hili formalar Oktýabr wakalaryndan soň peýda boldy. Dogry, kähalatlarda «Zöhre–Tahyr», «Şasenem–Garyp», «Hüýrlukga–Hemra» ýaly dessanlara-da roman diýilýär. Emma ol häzirki edebiýat ylmyndaky roman diýen düşüňjä onçakly laýyk gelmeýär. Sebäbi onuň ýaly dessanlarda durmuş hem-de gahrymanlar häzirki romanlardaky ýaly köp taraplaýyn suratlandyrylmaýar. Dessanlarda gahrymanlaryň esasan bir mesele bilen baglanyşykly hereketi, göreşi beýan edilýär, olaryň beýleki meseleler bilen baglanyşykly edýän hereketlerini suratlandyrmaklyga bolsa onçakly üns hem berilmändir. Durmuşy hem-de gahrymanlary suratlandyrmakdaky şu hili çäkliligi bilen dessanlar romana däl-de poweste ýakyndyr. Häzirki türkmen edebiýatynda peýda bolan romanlar bolsa durmuşy бүтін çylşyrymlylygynda alyp, töwerekleýin suratlandyranlygy hem– de obrazlary has giňden aýdyňlaşdyranlygy bilen dessanlardan belli-külli tapawutlanýar.

Käwagtlarda romanlaryň durmuşy, taryhy, filosofik roman diýlip toparlara bölünýän wagtlary-da bolýar. Beýle bolanda romanlaryň mazmunyna seredilýär. Mysal üçin, romanda taryhy maglumatlar köp bolsa, oňa taryhy roman diýilýär. Romanlaryň bu hili toparlara bölünişi otnositel derejededir. Sebäbi durmuşy romanda-da taryhy maglumatlar, filosofik düşüňjeler beýan edilýär, taryhy, filosofik romanlarda bolsa durmuş kartinalary suratlandyrylýar. Başgaça aýdanda, durmuşy, taryhy, filosofik häsiýet romanlaryň, hemmesinde-de dürli derejede beýan edilýär. Sebäbi olary bir– birinden üzňe beýan etmek mümkin däldir, olar özara aýrylmaz bilelikde dowam edýän zatlardyr.

LIRIKA WE ONUŇ ESASY GÖRNÜŞLERI

Lirikanyň özboluşly häsýeti. Lirik eserlerde epiki eserlerdäki ýaly gahrymanlaryň belli bir döwür içindäki gapma-garşylykly hereketleri, bitewilikde alnan durmuş wakalary yzygider suratlandyrylmaýar. Şonuň üçin hem M.Gorkiý: «Faktlary ýönekeý we aýdyň beýan etmek gerek bolan ýerinde, lirika bilen hereket etmek ýerlikli däldir»¹ diýip belleýär. Lirikada durmuş wakalarynyň täsiri bilen liriki gahrymanda emele gelen duýgy, pikir beýan edilýär, ol hem gös-göni liriki gahrymanyň öz adyndan aýdylýar. Ýöne liriki gahryman duýgusyny, pikirini ýüze çykaranda, ol şonuň bilen baglanyşykly durmuş wakalary adamlaryň gapma-garşylykly hereketleri barada örän gysga hem-de köplenç epizodik häsiýetde maglumat berýär. Ol maglumat hem liriki gahrymanyň duýgusy bilen doly maglumatdyr. Lirik gahryman durmuşyň aýry-aýry taraplary barada söz açmak bilen, özüniň şoňa bolan söýmek, ýigrenmek, guwanmak we ş.m. duýgusyny,

¹ Русские писатели о литературном труде, т.4, Ленинград, 1956, стр;124.

garaýşyny beýan edýär. Mysal üçin, Magtymgulynyň «Fettah» diýen goşgusynda liriki gahryman Eýrany, Turany gol astyna salan şanyň – Fettahyň türkmen ilniň tozduranlygyny, watançy adamlary dardan asdyrandygyny; we ş.m. bet işlerini aýtmak bilen, oňa bolan özüniň ýigrenç duýgusyny ýüze çykarýar.

Şahyryň liriki gahrymanyň üsti bilen beýan edýän duýgusy, pikiri, ozaly bilen, onuň özüne degişlidir. Sebäbi her bir döwrüň öňdebaryjy hakyky şahyry öz zamandaşlaryna mahsus bolan ajaýyp sypatlaryň in esasy aýgytlaýjy taraplaryny özünde jemleýän adamdyr. Şeýle bolsa, onda liriki gahrymanyň öz adyndan beýan edýän asyly duýgulary, pikirleri öz döwrüniň gowy adamlaryna-da degişli bolan duýgular, garaýyşlardyr. Muny biz türkmen nusgawy şahyrlarynyň haýsy biriniň döredijiligine syn etsek-de görüp bilýäris. Magtymgulynyň döredijiliginde şahyryň özüniň liriki gahrymanyň örboýuna galýan obrazynda XVIII asyrdaky türkmen halkynyň durmuşynda bolan möhüm wakalar bilen, halkyň kysmaty bilen bir howadan dem alan parasatly watançy adamlaryň pikirleri, duýgulary, garaýyşlary jemlenip, gözümiziň öňüne gelýär. Hakyky liriki eserlerde şahyryň – liriki gahrymanyň öz adyndan beýan edýän duýgusy, pikiri ine şunuň ýaly tipik duýgy, tipik pikir-garaýyş bolýar.

Hemme şahyrlaryň ähli eserlerinde beýle bolup hem durmaýar. Gowy sypatlary özünde ýeterlik jemläp bilmedik wagtynda, halk bilen baglanyşygy gowşak bolanda ýa-da ömrüniň, belli bir döwründe nädogry ýola düşende, şahyryň öz liriki eserinde halk köpçüligine degişli däl duýgyny, pikiri görkezmegi-de mümkindir. Muňa XIX asyrdaky ýaşan türkmen şahyry Gaýybynyň Buhara emiri Mirhaýdaryň täsirine düşen wagtynda, türkmen halkynyň güýjüne, erkine kembaha garap ýazan «Gaçarda gider» diýen goşgusyny mysal görkezmek bolar. Gaýyby başga ençeme eserlerinde halk köpçüligine degişli duýgyny beýan eden bolsa-da, ol ady tutulan

goşgusynda halka degişli duýgyny, pikiri beýan etmändir, çünki ol halk köpçüligine degişli bolan tipik duýgy-pikir dälidir. Lirikada esasy mazmun liriki gahrymanyň öz adyndan beýan edýän tipik duýgusydyr. Ol ýerde beýan edilýän duýgynyň döremegine, güýçlenmegine sebäp bolýan durmuş wakalarynyň, hadysalarynyň kartinalary epiki eserlerdäki ýaly giňden suratlandyrylmasa-da, okyjy ony liriki gahrymanyň duýgusy esasynda belli derejede yzygider suratda göz önüne getirip bilýär.

Liriki eserleriň ýene bir aýratynlygy onda beýleki žanrlardaky ýaly birnäçe gahrymanlaryň däl-de, esasan diňe bir liriki gahrymanyň obrazynyň aýdyňlaşýanlygydyr. Dogry, liriki gahrymanyň iş salyşýan adamlarynyň hem sypaty belli derejede umumy häsiýetde berilýär, emma olar beýleki žanrlardaky ýaly gowy göz önüne gelmeýär. Epiki eserlerde gahrymanlaryň portretleri suratlandyrylýan bolsa, liriki eserde gahrymanyň duýgusynyň döremegine, güýçlenmegine sebäp bolýan adamlaryň portreti käbir eserlerde (esasan söýgi we satiriki lirikada) berilýän bolaýmasa, köplenç ol suratlandyrylmaýar. Poetik eseriň mazmunyny liriki gahryman öz adyndan beýan edensoň, ol öz portreti barada hiç ýerde söz açmaýar. Lirikada epiki ýa-da drama eserlerindäki ýaly birnäçe gahrymanlaryň däl-de, esasan diňe liriki gahrymanyň «sesi eşidilýär». Ine şu hili birseslilik hem lirika žanryna has bolan häsiýetleriň biridir.

Lirika degişli bolan aýratynlyklaryň ýene biri onda duýgynyň, pikiriniň hemme halatlarda diýen ýaly sazlaşykly beýan edilýänligidir. Liriki eserler özüniň şu hili häsiýeti bilen saza ýakynlygy üçin olaryň ençemesi saz bilen birlikde aýdylýar. Şol sebäpli gadymy Gresiyada bu žanryň adyna-da lira diýen saz guralynyň ady goýlupdyr.

Lirika žanry sanalan şu aýratynlyklary bilen hakykaty suratlandyrmakda beýleki žanrlardan tapawutlanýar.

Lirika žanrynyň ösüş prosesinde onuň birnäçe görnüşleri emele gelipdir. Onuň aýry-aýry şahalara bölüniş prinsipi epiki

žanrdaky ýaly däl. Epiki eserler esasan durmuşy nähili masştabda suratlandyranlygyna, obrazlaryň nähili derejede aýdyňlaşdyrylyşyna, baş gahrymanlaryň sanyna we ş. m. görä görnüşlere bölünýän bolsa, liriki eserleri bu hili esassa görnüşlere bölmek mümkin däl. Sebäbi öň belleýşimiz ýaly, liriki eserlerde köp gahryman bolmaýar.

Liriki eserler özleriniň temasy we beýan edýän ideýa-mazmunynyň häsiýeti boýunça görnüşlere bölünýärler. Türkmen edebiýatynyň we halk döredijiliginiň lirika žanryndaky esasy görnüşler aýdym, läle, hüwdi, monjugatdy, oda, elegiýa, agylar we ýönekeý liriki goşgulardyr. Lirika žanrynyň bu şahalary-da tematiki taýdan birnäçe toparlara bölünýärler. Mysal üçin, ýönekeý liriki goşgular watançylyk, syýasy, filosofiýa, didaktiki, zähmet, söýgi, peýzaž we ş. m. temalara bölünýär. Şunuň ýaly birnäçe temalar lälelerde-de, hüwdülerde-de, aýdymlarda-da şöhlelenýär. Ýöne oda bilen elegiýanyň tematikasy lirikanyň beýleki görnüşleriniňki ýaly giň däl.

Läle. Läleler türkmen aýal-gyzlary tarapyndan döredilen we olaryň aýry-aýry taryhy döwürlerdäki öz durmuşlary, kysmatlary bilen baglylykda ýüze çykan duýgularyny, arzuwlaryny, pikirlerini beýan edýän liriki eserlerdir.

Läleler liriki žanryň iň kiçi formaly görnüşlerindendir. Her bir läle köplenç dört, käte alty setirli bir bent şygyrdan ybarat bolýar. Şol bir bentde gelin ýa-da gyz özüniň belli bir ýagdaý zerarly dārān duýgusyny, joşgunyny ýüze çykarýar. Oktýabr wakalaryndan öňki lälelerde türkmen aýal-gyzlary köplenç özleriniň agyr durmuşlary bilen baglanyşykly bolan gynanç, zeýrenç duýgularyny beýan edipdirler. Şonuň üçin hem ol lälelerde tankyt edijilik, inkär edijilik häsiýet güýçlüdir.

Zähmeti, söýgüsi, şahsyýeti azat bolan öz ýurdunyň doly hukukly graždany bolan türkmen aýal-gyzlarynyň lälelerinde bolsa bagtly durmuşa guwanmak, öz hak-hukuklaryna eýe bolmak, şatlyk ýaly optimistik duýgular beýan edilýär.

Läleler esasan rubaýy formasynda düzülýär. Olaryň aýal-gyzlar tarapyndan aýdylyşynyň birnäçe tärleri bar: dodak lälesi, eňek lälesi, bokurdak lälesi, hymmyl läle. Dodak lälesinde dodaga, eňek lälesinde eňege, bokurdak lälesinde bokurdaga barmak kakmak arkaly läle dürli owazda aýdylsa, hymmyl hereket (tans) bilen bilelikde ýerine ýetirilýär.

Monjugatdy. Esasan aýal-gyzlar tarapyndan döredilýän halk döredijiliginiň lirika žanrynyň bir görnüşi-de monjugatdylardyr. Monjugatdylar täze ýyl gelende, ýaz aýlarynda aýal-gyzlaryň, käte oglanlaryň arasynda aýdylypdyr. Monjugatdylar gyzyň ýa-da oglanyň söýgüsiniň, maşgala durmuşynyň, ykbalynyň geljekde nähili boljakdygyny synamak bilen baglylykda dörän şahyрана eserlerdir. Monjuk atyşma üýşýänler ortada suwly gap goýup, oňa hersi öz monjugyny atýar. Soň monjugatdylaryň tekstini gowy bilýänleriň biri bir bent monjugatdy aýdýar. Çaga suwa atylýan monjugyň birini çykarýar. Şol monjuk kime degişli bolsa, oňünden aýdylan bir bent monjugatdyda diýilýän zatlar hem şoňa degişli bolmaly.

Baryň aýdyň ýaryma,
Derman etsin janyma,
Dermanynyň haýry ýok,
Özi gelsin ýanyma! –

diýen bent kime degişli bolup çyksa, üýşüp oturanlar gülüşmek üçin «Munuň-a ýary bilen duşuşasy gelip, ölüp ýör eken. Ýogsam näme, ölmän ýörendir öýdýärmiň!» diýen ýaly sözler aýdyp, oňa degşipdirler.

Monjugatdylarda esasan söýgi, maşgala durmuşyndaky dostluk, agzybirlik, adamsöýümlilikli gatnaşyk ýaly meseleler gozgalyp, şonuň ýaly meseleler bilen baglanyşykly arzuwlar, duýgular beýan edilipdir.

Monjugatdylar esasan Oktýabr wakalaryndan oň ýörgünli bolupdyr.

Hüwdi. Hüwdi hem läleler ýaly aýal-gyzlar tarapyndan döredilýän we aýdylýan halk döredijiliginiň liriki žanrynyň bir

görnüşidir. Hüwdüler çaga durmuşy bilen baglanyşykly bolup, ene ýa-da çaganyň aýal dogany kiçijik çagany hüwdülände, özüniň oňa bolan söýgi, guwanç duýgularyny, arzuwlaryny beýan edýär.

Aýry-aýry taryhy döwrüň şertleri bilen baglanyşykly bolan hüwdüleriň tematikasy giňdir. Batyrlyk, awçylyk, daýhançylyk, çeperçilik, arassaçylyk, edeplilik, bagtly maşgala gurmak we ş. m. çagalaryň geljekki durmuşynyň köp taraplary hüwdülerde şöhlelenýär.

Hüwdüleriň hem düzüliş formasy, olaryň käbiriniň yzy «huwwa-huw...», «heýýa-heý...» ýaly gaýtalamalar bilen gutarýan bolaýmasa, esasan läleleriňki ýalydyr.

Läleler, aýratyn-da hüwdüler Oktýabr wakalaryndan öňki türkmen halk döredijiliginde uly orun tutupdyr. Häzirki döwürde läleler, hüwdüler onçakly köp döredilmeýär. Bu-da ýöne ýerden däl. Türkmen aýal-gyzlarynyň durmuşynda düýpli özgerişler boldy. Häzirki döwrüň aýallary öňki aýallýar ýaly gününü dört täriminiň içinde geçirmän, önümçilige, jemgyýetçilik işlerine aktiw gatnaşýarlar. Olaryň çagalary-da öňki ýaly diňe enäniň hüwdüsini diňläp ulalman, ýaslilerdäki terbiýeçileriň aýdýan hem-de öwredýän täze mazmunly aýdymalaryny-da diňläp ulalýarlar. Läleleriň, hüwdüleriň az döredilmegine, birinjiden, şu ýagdaý sebäp bolsa, ikinjiden, türkmen aýal-gyzlarynyň häzirki döwürde sungatyň dürli görnüşleri bilen iş salyşmaklary-da läleleriň, hüwdüleriň öňkä garanda az döredilmegine belli derejede sebäp bolýar.

Aýdym. Aýdym lirikanyň iň populýar görnüşlerinden biridir. Lirik eserleriň saz bilen bilelikde aýdylýanyna aýdym diýilýär. Aýdymlaryň, saz bilen aýdylýanlygy bolaýmasa, lirikanyň beýleki görnüşlerinden belli-külli tapawutlanýan özboluşly tarapy ýokdur.

Ýöne aýdymlaryň käbir liriki eserlerden möçberi taýyndan tapawutlanýandygyny bellemek gerek. Lirik eserleriň käbiri bir, käbiri on-on baş bentden, lirik poemalar bolsa, ondan-da

köp bentden ybarat bolýar. Áýdymyň мәçberi dört– baş bent töwereginde bolýar. Lirik goşgularyň hemmesinde bent, sezura, ritmiki säginme, kapyýa ýaly sazlaşygy emele getirýän elementler bar. Saza goşulyp áýdylmaýan lirik eserlerde ol elementleriň käbiriniň (aýratyn-da sezuranyň, goşgy setirlerindäki bogunlaryň deňliginiň) saklanmaýan ýerlerine düş gelmek bolýar. Áýdymlarda weli sazlaşygy emele getirýän elementleriň hemmesi beýleki lirik eserlere garanda has berk saklanýar. Sebäbi ol saklanmasa, lirik eser saza oňat goşulmaýar.

Áýdymlaryň tematikasy örän giňdir. Zähmet hakyndaky («Gurluşykçynyň áýdymy», «Pagtaçy gyz», «Zähmet hakynda áýdym», «Çopan», «Zor oglan», «Balykçynyň áýdymy») gahrymançylykly («Daglar gümmür-gümmürlendi», «Meýdan içinde», «Depe nedir, düz nedir»), taryhy («Maru-şahu-jahan», «Kyrk ýyl içinde»), sosial motiwli («Kazym», «Garybyň»), Watan hakyndaky («Il ýagşy», «Watan», «Watanyň»), parahatçylyk hakyndaky («Parahatlyk üçin», «Parahatlyk ýoly bilen»), yşky-liriki («Zülpüň seniň», «Sallana-sallana», «Selbinýaz», «Gulpagyň», «Bäri gel», «Biten gyz», «Aýperi», «Bibijan», «Bir gözel gördüm», «Aşyk men») we ş. m. dürli tema degişli áýdymlar köp. Oktýabr wakalaryndan öňki döwürde döredilen áýdymlaryň galapyny sosial-motiwli, watançylyk, gahrymançylyk, yşk -liriki, galyberse-de durmuş áýdymlary bolupdyr. Soňky döwrüň durmuşyndaky beýik özgerişler áýdymlaryň tematikasyny we ideýa-mazmunyny has-da baýlaşdyrdy. Aýratyn-da zähmetkeş halkyň durmuşynyň barha gowulanmagy häzirki áýdymlaryň optimistik häsiýetiniň öňki áýdymlara garanda has ýokary bolmagyna sebäp boldy. Áýdymlar adamlaryň zähmetini ýeňilleşdirmekde, wagtlaryny şatlykly geçirmeklerinde, olarda asyly duýgularyň ösmeginde örän uly jemgyýetçilik rol oýnaýar.

Oda. Görnükli iş eden aýratyn bir taryhy şahsy ýa-da halky, halkyň taryhyndaky şöhratly wakalary dabaraly

häsiýetde wasp edýän liriki şygra oda diýilýär. Oňa öňki döwürde kasyda hem diýlipdir. Magtymgulynyň «Türkmeniň», Keminäniň «Orazym», Körmollanyň «Bolşewik», Mollamurtuň «Şanly Oktýabr», R. Seýidowyň «Gahryman rus halkyna», N. Pommanyň «Sowet döwletiniň sensiň kuwwaty», G. Seýitliýewiň «Kommunist», A. Atajanowyň «Magtymguly», A. Kowusowyň «Türkmenistan» we ş. m. goşgularyny muňa mysal görkezmek bolar.

Oda grek sözi bolup, ol aýdym diýen manyny aňladýar. Gadymy Gresiyada köpçülik bolnup aýdylýan aýdymlara ilki bada oda diýipdirler. Emma soňa baka ol häzirkisi ýaly häsiýete we mana eýe bolupdyr.

Biziň häzirki görülmedik depgin bilen ösýän durmuşymyzda şatlykly, dabaraly wasp etmäge mynasyp wakalar tiz-tizden peýda bolýar: Garagum kanalynyň gazylmagy we ş. m. Şonuň üçin hem häzirki türkmen poeziýasynda oda ýa-da häsiýeti, mazmuny taýyndan oda ýakyn eserler köp döredilýär.

Elegiýa. Gynançly, gaýgyly mazmunly goşgulara elegiýa diýilýär. Magtymgulynyň «Bolarmy», Seýdiniň «Begnazarym», Mätäjiniň «Dünýede» we ş. m. goşgulary elegiýadyr.

Elegiýada adamzat durmuşynyň dürli taraplary bilen baglanyşykly gaýgyly, gynançly duýgular beýan edilýär. Beýle duýgulary bolsa öňki synply jemgyýetiň adamlary başlaryndan köp geçiripdirler. Şol sebäpli-de Oktýabr wakalaryndan öňki türkmen edebiýatynda sosial, taryhy, ahlak, söýgi we ş. m. temalara degişli elegiýalar ýa-da şoňa ýakyn häsiýetli goşgular köp döredilipdir. Muňa mysal edip, Magtymgulynyň «Gaça başlady», «Geçdi zamana» ýaly sosial temadaky, «Çykypdyr», «Başlady», «Aglar men», «Ahyrzamana», «Galmady» ýaly ahlaky temadaky, «Aýryldym» ýaly söýgi temasyndaky, Seýdiniň «Lebap, hoş indi», «Hoş imdi», «Bazlarym galdy» ýaly taryhy temadaky elegiýalaryny görkezmek bolar. Bu hili

elegiýalar şol döwrüň beýleki şahyrlarynyň döredijiliginde-de köp duş gelýär.

Häzirki türkmen edebiýatynda aýry-aýry şahsyň aradan çykmagy ýa-da Watan ugrundaky söweşlerde gurban bolmagy zerarly döreýän gynanç duýgulary beýan edýän elegiýalar ýazylýan bolaýmasa, öňki edebiýatdaky ýaly sosial, taryhy, ahlak, söýgi elegiýalary döredilmeýär. Sebäbi onuň ýaly elegiýalaryň döremegine sebäp bolýan synply jemgyýetdäki ýaly ýagdaýlar ýok boldy. Häzirki edebiýatda ölüm-ýitim bilen baglanyşykly döredilen elegiýalar hem optimistik häsiýete eýedir.

Ýönekeý liriki eserler. Öz häsiýeti, mazmuny boýunça lirika žanrynyň ýokardaky ýaly gärnüşlerine degişli däl liriki eserleri biz beýlekilerden tapawutlandyrmak üçin ýönekeý liriki eserler diýip belledik. Ýönekeý liriki eserlerde aýry-aýry taryhy döwrüň durmuş şertleri, hadysalary, wakalary bilen baglylykda döreýän adaty duýgular, pikirler beýan edilýär. Onda beýan edilýän duýgular odadaky ýaly aýratyn bir dabaraly häsiýetde-de, elegiýadaky ýaly gynançly häsiýetde-de bolmaýar. Ýönekeý liriki goşgularyň aýdymlyar ýaly aýratyn bir labyzly, owazly heň bilen aýdylmagy-da hökman däl. Ýönekeý liriki goşgulara mysal hökmünde Magtymgulynyň «Ýagşy», «Gözel sen», «Durasyň geler», G. Burunowyň «Ýaz gelýär», Ata Salyhyň «Söwdügim», G. Seyitliýewiň «Iki dogan» we ş. m. goşgularyny görkezmek bolar.

Ýönekeý goşgularyň tematikasy giňdir. Olarda durmuşyň ähli meseleleri we ol meseleler bilen baglylykda dörän duýgular, pikirler beýan edilýär. Peýzaž lirikasy-da ýönekeý liriki goşgulara degişlidir. Şonuň üçin hem ýönekeý liriki goşgular öňki türkmen lirikasynda-da, häzirki lirikada-da iň esasy, iň uly orny tutýar.

DRAMA WE ONUŇ GÖRNÜŞLERI

Drama žanrynyň özboluşly häsiýeti. Edebiýatda durmuşy obrazly suratlandyrmagyň özboluşly bir görnüşi-de drama žanrydyr. Dramanyň beýleki žanrlar, aýratyn-da epos žanry bilen umumy taraplary-da bardyr. Dramada-da, eposda-da bitewi sýužeti emele getirýän durmuş wakalary suratlandyrylýar, ol žanrlaryň ikisinde-de köpseslilik bar, ikisinde-de gahrymanlaryň hereketleri, göreşleri görkezilýär. Liriki eserlerdäki ýaly drama eserlerinde-de birseslilik, ýagny gahrymanyň öz içki duýgusyny özüniň beýan edýän wagtlary-da bolýar. Ol köplenç drama eserlerindäki monologlarda şeýledir. Monolog grek sözi bolup, türkmençede **birseslilik** diýmekdir. Liriki eser bilen dramadaky personažyň öz içki duýgusyny beýan edýän monology bir-birine meňzeşdir.

Şular ýaly beýleki žanrlara deň gelýän taraplary bilen birlikde dramanyň olardan belli-külli tapawutlanýan spesifiki aýratynlyklary-da bardyr.

Drama sözi grekçe bolup, ol hereket diýen manyny aňladýar. Ol at dramanyň esasy häsiýetine-de laýyk gelýär. Drama eserlerinde epiki eserlerdäki ýaly gahrymanlaryň göreş prosesleri – sýužet hemme halatlarda yzygiderli beýan edilmeýär-de, gahrymanlaryň häsiýetiniň ýüze çykmagynda, ösmeginde, özgermeginde aýgytlaýjy rol oýnaýan köp hereketli esasy pursatlar saýlanyp alynýar hem görkezilýär. Şol sebäpli A. M. Gorkiý «Dramadan edilýän esasy talap: ol hökman aktual, sýužetli, hereketden doly bolmalydyr»¹ diýip belleýär.

Her bir gepleşik, her bir hereket eseriň sýužetini dramatik häsiýetli etmeýär, ony beýle edýän zat häsiýetleri ýüze çykarýan dartgynly hereket, gepleşikdir. Bu barada W. G. Belinskiý şeýle diýýär: «Dramatizm bir gepleşikden däl-de, bir– biri bilen gepleşýänleriň hereketlerinden ybaratdyr. Eger, mysal üçin, iki adam haýsydyr bir zat barada jedelleşýän bolsa,

¹ М. Горький о литературе, Москва, 1955, стр. 605.

ol ýerde diňe bir drama däl, dramanyň elementi-de ýokdur. Emma haçanda jedelleşýänler bir-birinden ýokary galmak isläp, bir-biriniň häsýetiniň haýsydyr bir tarapyna degmäge ýa-da ýürekleriniň gowşak tarapyna kakmaga jan edende we haçanda şonuň üsti bilen jedelde olaryň häsiýeti mälim bolanda, jedeliň ahyry olaryň biri-birine bolan täze gatnaşggyna öwrülýär – bu eýýäm özüniň hili boýunça dramadyr»². Drama eserlerinde görkezilýän şu hili häsiýeti ýüze çykarýan dartgynly momentleriň uly bölegine perde, kiçi bölegine– de görnüş diýilýär.

Drama eserleri sahnada goýulmak üçin ýazylýar. Şonuň üçin onda durmuş kartinalary epiki eserlerdäki ýaly giň, suratlandyrylmaýar, sebäbi onuň ýaly giň kartinany sahnada görkezmek mümkin däl. Ýöne drama sahna serişdelerinden, ýagny artistiň, hudožnigiň, kompozitoryň sungatyndan peýdalanmak arkaly durmuş kartinalaryny epiki eserlere garanda has janly görkezýär. Epiki eserlerde söz bilen suratlandyrylýan durmuş kartinasynyň, gahrymanlaryň hut özüni okyjy gönüden-göni görmeyär, okyjy ony beýan etme, suratlandyрма arkaly göz önüne getirýär. Drama bolsa sahna serişdeleriniň kömegi bilen durmuş kartinalarynyň we gahrymanlaryň hut özüni tomaşaça aç-açan görkezýär. Bu hili gönüden-göni görmeklik eşidip göz önüne getirmäge garanda has täsirli, has janly bolýar. Şonuň üçin hem drama eserleri sahnada goýulanda, ol özüniň täsir edijilik güýjüni has gowy ýüze çykarýar.

Drama eserleriniň beýleki žanrlardan ýene bir tapawudy onda awtoryň öz sesiniň ýoklugydyr. A. M. Gorkiý dramanyň bu aýratynlygyny örän gowy belläpdir:

«Пýеса – drama, komediýa – edebiýatyň iň kyn formasydyr, kynlygynyň sebäbi, awtor gapdaldan aýtman, her bir hereket edýän gahrymanyň özüni öz sözi, öz işi bilen

² В. Г. Б е л и н с к и й, Избранные сочинений в трёх томах, т. 2, Москва, 1948, стр. 61.

häsiýetlendirmegini talap edýär. Romanda, powestde awtor tarapyndan suratlandyrylýan adamlar onuň kömegi bilen hereket edýärler, awtor hemişe gahrymanlary bilen bilelikde bolýar, olara nähili düşünmelidigini, olaryň gizlin pikirlerini, şekillendirilýän figuranyň edýän hereketleriniň üsti örtülgi sebäplerini okyjylara beýan edýär, tebigaty we ýagdaýy suratlandyrmak bilen olaryň ruhy hallaryny anyklaşdyrýar...

Pýesa awtora onuň ýaly erkin gatyşmaga ýol bermeýär, pýesada onuň tomaşaçylara düşündirmek mümkinçiligi bolmaýar. Pýesa gatnaşýanlaryň kimdigi beýan edilmek arkaly däl-de, bütinleý hem-de diňe olaryň öz sözleri, ýagny sap gepleşik dilleri arkaly aýdyňlaşýar»¹. Şoňa görä-de M. Gorkiý pýesadaky personažy «janly adam hökmünde näletlemek, ýigrenmek we söýmek mümkin bolar ýaly, onuň her bir sözlemine, her bir hereketiniň manysy doly aýdyň bolmalydyr»² diýip belleýar.

Drama eserinde sýužet, kompozision gurluş hem personažlaryň dili arkaly aýdyňlaşýar, şonuň üçin olaryň dili epiki eserlerdäki gahrymanlaryň diline garanda has giň mazmunly we has köp taraply häsiýete eýedir.

Epiki eserlerde awtor suratlandyryan zadyna bolan öz garaýşyny belli derejede beýan edýär. Emma drama eserine awtoryň özi gatnaşmaýanlygy üçin, ol eserdäki wakalara, gahrymanlara öz garaýşyny öz adyndan beýan edip bilmeýär, ol ony položitel gahrymanyň üsti bilen görkezýär. Mysal üçin, «Aýgytly ädim» dramasynda Iwan Çernýowuň, galyberse-de beýleki položitel gahrymanlaryň, «Allan aganyň maşgalasy» pýesasynda Allan aganyň hem-de onuň bilen pikirdeş beýleki položitel gahrymanlaryň üsti bilen awtorlar öz garaýşyny aňladýarlar. Gogolyň «Derňewçi» dramasyndaky ýaly, pýesada položitel gahryman bolmadyk wagtynda, awtoryň garaýşy logiki häsiýetde öz-özünden belli bolýar. Mysal üçin, Gogol

¹ М. Г о р ь к и й о литературе, Москва, 1955, стр. 596—597.

² Т а м же, стр. 601.

«Derňewçi» dramasyndaky ýalynjaň, aldawçy gahrymanlarynyň hemmesini inkär edip, olaryň üstünden gülýär. Şonuň bilen hem Gogolyň öz döwründe bolan şol zeýilli otrisatel hadysalary ýazgarýanlygy, adamkärçilikli gatnaşyklaryň dikeldilmegini isleýändigini logiki häsiýetde öz-özünden belli bolýar.

Teatr sahnasynda goýulmak üçin ýazylýan eserler iki hili topara bölünýär: pýesa we libretto. Pýesa – bu drama teatrynda goýulýan eser bolup, onuň dramatik häsiýet bilen birlikde epiki häsiýeti-de güýçli bolýar. Şonuň üçin pýesalar köplenç proza görnüşinde ýazylýarlar. Şonuň bilen birlikde, pýesalaryň poemalar ýaly, şygyr görnüşinde («Murgabyň kenarynda») ýazylýanlary-da, türkmen dessanlary ýaly gatyşyk formada («Bagbanyň gyzy») ýazylýanlary-da bar. Ýöne şu ýerde bir zady bellemek gerek. Epiki häsiýetli dramatik sýužeti şöhlendirmäge proza has gowy laýyk gelýär. Beýle sýužet şygyr formasynynda berlende, forma bilen mazmunyň tebigy birliги gowşaýar, formanyň şertlilik, ýasamalyk häsiýeti güýçlenýär. Şeýle ýagdaý G. Muhtarowyň «Murgabyň kenarynda» diýen pýesasynda aýk duýulýar.

Şygyr formasynyda ýazylýan librettolar barada beýle diýmek bolmaz.

Opera teatrynda goýulýan librettoda dramatizm bilen lirizm gatyşýar. Onda dramatizm köplenç halatlarda söz, gepleşik arkaly däl-de, sazlaşykly beýan edilýän duýgy we şonuň bilen baglanyşykly bolan hereket arkaly aňladylýar. Mysal üçin, G. Burunowyň «Şasenem-Garyp» librettosynda Şasenem, Garyp, beýleki gahrymanlar-da köp ýerde öz duýgularyny dramatik häsiýete eýe bolan dartgynly ýagdaýy bilen bilelikde beýan edýärler. Librettoda dramatizm bilen lirizm şeýle gatyşýanlygy üçin formasy onuň mazmunyna gowy gelişýär.

Dramatik eserlerde şöhlelenýän häsiýetler we wakalar dürli-dürli bolýarlar. Käbirinde gynançly, käbirinde gülküli, käbirinde bolsa onçakly gynançly we gülküli däl wakalar,

häsiýetler görkezilýär. Gahrymanlaryň, wakalaryň ine şular ýaly häsiýetlerine laýyklykda dramatik eserler üç sany esasy (tragediýa, komediýa, drama) görnüşe bölünýär.

Tragediýa. Tragediýa, gysga aýdanda, sýužeti gynançly wakanyň, tragiki ýazgydyň esasynda gurlan drama eseridir. Şekspiriň «Gamlet», «Otello», «Korol Lir», Puşkiniň «Boris Godunow» şeýle hem «Leýli-Mežnun», «Zöhre-Tahyr» drama eserlerini muňa mysal edip görkezmek bolar.

Tragediýa ilki bilen gadymy Gresiyada döräpdir. Ýöne ol wagtda tragediýa hut häzirkisi ýaly mana hem-de görnüşe eýe bolmandyr. Grekler meýdan we üzüm hudaýy Dionisiň hatyrasyna ýylyň belli wagtларында geçi öldürip, aýdym aýdyp, tans eder ekenler. Şol baýramda aýdylýan aýdymlara-da geçi aýdymy diýipdirler. Tragediýa sözi grek dilindäki traýeos (geçi) we oda (aýdym) diýen sözleriň birikmeginden emele gelen söz bolup, onuň asylky manysy -da geçi aýdymy diýmekdir.

Tragediýa ilki bada şu hili dăp aýdymlarynyň bir topary ýaly zat bolan bolsa, soňky wagtларда ol teatr sahnasynda goýulýan drama eserleriniň bir görnüşine öwrülipdir. Şondan soň kysmaty tragiki (gynançly) bolup gutarýan gahrymanlaryň ýokary derejeli ýiti gapma-garşylyklar içinde edýän hereketlerini görkezýän drama eserlerine tragediýa diýlip başlanypdyr.

Tragediýa döretmekde inlis dramaturgy Şekspir has görnükli rol oýnapdyr. Onuň mundan üç ýarym asyrdan-da öňräk döreden ençeme tragediýalarynyň häzir hem biziň teatrlarymyzyň sahnasynda goýulmagy we tomaşaçylaryň söýgüsini gazanmagy muny has açyk aňladýar.

Şekspir özüniň «Gamlet», «Otello», «Korol Lir», «Rommeo we Džualetta» ýaly tragediýalarynda öz döwrüniň şertlerinde umumy adamzada degişli asylly ideallary durmuşa geçirmeklige hyjuwlanan adamlaryň kysmatynyň tragiki bolup gutarýandygyny ýokary ussatlyk bilen görkezipdir. Drama

žanrynyň tragediýa görnüşiniň ösmeginde Şekspirden soň Şiller, Puşkin, Ostrowskiý ýaly nusgawy ýazyjylar hem uly rol oýnapdyrlar.

Türkmen edebiýatynda drama žanry, şol sanda onuň tragediýa görnüş-de Oktýabr wakalaryndan soňky döwürde peýda boldy. Bu döwürde döredilen «Leýli-Mežnun», «Zöhre-Tahyr» tragediýalary-da şeýle atly öňki dessanlaryň esasynda ýazylan tragediýalardyr.

Tragediýalaryň hemmesinde gynançly waka, tragiki kysmat görkezilýär. Wakanyň, ömrüň tragiki bolmagy-da gahrymanyň ajaýyp häsiýetine we asylly maksadyna ýagdaýyň laýyk gelmezligi netijesinde döreýän konflikte baglydyr. Muny F. Engels tragediýa «taryhy taýdan zerur bolan talap bilen ony praktiki taýdan durmuşa geçirmekligiň mümkin bolmazlygy arasynda»¹ döreýän garşylygy aňladýan zatdyr diýip belleýär. Munuň şeýledigine «Leýli-Mežnun» we «Zöhre-Tahyr» tragediýalarynyň mysalynda aýdyň göz ýetirmek bolar. Bu tragediýalaryň gahrymanlary bolan Leýli, Mežnun, Zöhre, Tahyr päk söýgini hemme zatdan eziz tutýarlar. Muny olar özleriniň ähli hereketi, oý-pikiri, bütin durmuşy bilen tassyklaýarlar. Bu gahrymanlaryň agyr kynçylyklardan-da, ölüm howpundan— da çekinmän, belent hyjuw bilen öňe sürýän hakyky söýgi idealy giň halk köpçüliginiň-de ýüreginde besleýän idealydyr. Şonuň üçin hem halk köpçüliginde özleriniň asylly arzuwyny aňladýan Leýlä, Mežnuna, Zöhrä, Tahyra güýçli simpatiýa döreýär. Şu ýerde bir zady bellemeli. Eseriň tragiki bolmagy üçin ondaky esasy položitel gahrymana halkyň şu hili simpatiýasynyň bolmagy hökmany şertdir. Eger tragediýadaky esasy položitel gahryman halky tolgundyryýan möhüm idealy öňe sürmeýän bolsa, halkyň güýçli simpatiýasyny gazanmagy başarmasa, ol gahrymanyň öz

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, т. 1, Москва, 3957, стр. 31—32,

talabyny, ideýasyny durmuşa geçirip bilmezligi tomaşaçylary gynandyrýp bilmez. «Leýli–Mežnun», «Zöhre–Tahyr» tragediýalarynda beýle däl. Olardaky esasy položitel gahrymanlaryň öňe sürýän asylyly idealyny öz döwrüniň sosial şertleri zerarly durmuşa geçirip bilmän, heläk bolmaklary – olaryň tragiki ýazgydy okyjylarda we tomaşaçylarda çuňňur gynanç döredýär. Ol gynanç çuň sosial mazmuna eýe bolup, hakyky söýgini gysýan gara güýçlere garşy protesti has-da ösdürýär, halk köpçüligini asylyly ideal ugrundaky göreşe zor hyjuwlandyrýar.

Gahrymanyň durmuşynyň tragiki bolmagyna diňe bir sosial ýagdaý däl-de, aýry-aýry betniýet adamlar hem-de gahrymanyň öz şahsy häsiýetindäki, içki dünýäsindäki gapma-garşylyklar hem sebäp bolup biler. Şekspiriň «Otello» tragediýasynda bu şeýledir. Ol dramadaky Otellonyň we onuň söýgüli Dezdemonanyň takdyrynyň gynançly bolmagyna betniýet Ýago hem-de Otellonyň özüniň beter gabanjaňlyk häsiýeti sebäp bolýar. Emma Otellonyň ol gabanjaňlygy, bir tarapdan, özüniň we Dezdemonanyň heläk bolmagyna sebäp bolsa, ikinji tarapdan, hakyky söýginiň hatyrasyny örän ýokary tutmak ýaly ajaýyp häsiýetiniň bardygyny görkezýär. Onda şeýle gowy häsiýetiň bolanlygy üçin okyjy, tomaşaçy onuň ölümüne gynanýar.

Tragediýalarda örän ýiti gapma-garşylyk bolup, ol köplenç halatlarda esasy položitel gahrymanlaryň ölmegine sebäp bolýar.

Dramanyň beýleki görnüşlerinde beýle däl. Olarda konflikt esasan göreşýän taraplaryň biriniň ýeňmegi bileý çözülýär.

Türkmen edebiýatynda häzirki zaman temasynda ýazylan tragediýa ýok. Munuň beýle bolmagy-da ýöne ýerden däl. Jemgyýetde asylyly idealy öňe sürýän, şol ugurda belent hyjuw bilen göreşýän adamlaryň kysmatynyň tragiki bolmagyna sebäp bolýan hadysalara orun galmady. Ýöne beýle diýildigi sowet jemgyýetinde tragediýa üçin hiç hili material ýokdur diýildigi

däldir. Günäsiz günäkär bolan şöhratly gahrymanlaryň durmuşlary, göreşleri, obrazlary köpçüligi çunđan tolgundyrýan tragediýalar döretmek üçin material bolup biler.

Biziň döwrümiziň materiallary esasynda ýazylan tragediýalaryň öňki zamanlarda döredilen tragediýalardaky ýaly pessimistik häsiýetde bolmagyna esas ýokdur. Sebäbi ajaýyp gahrymanlaryň kysmatynyň tragiki bolmagyna sebäp bolýan hadysalar duýlan dessine, biziň halkymyz, hökümetimiz onuň öňüni alýar we ony ýok edýär. Häzirki döwrüň tragediýasy ine şonuň ýaly prosesde adamlaryň söweşjeňlik hyjuwyny, optimistik duýgusyny ösdürmekde uly ähmiýete eýedir.

Komediýa. Tragediýa ýaly, komediýanyň hem gelip çykyşy gadymy grek mifologiyasynyň bir gahrymany– Zewsiň ogly, üzüm hudaýy Dionisiň kulty bilen baglanyşyklydyr. Dionis diňe üzümüň däl, ondan edilýän çakyryň hem hudaýy hasaplanypdyr. Ol mydama pýan, şadyýan, göwni açyk gezyňan garrynyň – Sileniň elinde terbiýelenýär. Ol Gresiýa gaýdyp gelýärkä, deňiz galtamanlarynyň eline düşýär. Şonda onuň gämisiniň bogaldagyna çyrmaşyk gül çyrmaşýar, gäminiň ýelkeninde bolsa üzümüň asylyşyp duran şahalary peýda bolýar. Deňiz galtamanlary ondan gorkup, özlerini suwa oklaýarlar. Şondan soň Dionis gaýdyp gelýärkä, birnäçe ýurtlarda bolýar we duşan adamlarynyň hemmesine çakyr ýasamagy öwredýär. Şonuň bilen birlikde ol geçiniň, öküziň, ýolbarsyň şekilinde özüni görkezmek bilen, ýerden çakyryň, süýdüň, balyň fontanyny çogduryp çykarmak bilen köp oýunlar görkezýär. Ine şonuň ýaly wakalardan soň Dionis üzümüň we üzümünden edilýen çakyryň hudaýy hasaplanýar. Dionis çakyryň hudaýy bolansoň, oňa bagyşlanyp edilýän baýramlardaky aýdymlar, tanslar hem gülküli, şagalaňly häsiýete eýe bolupdyr. Grekçe şatlykly-şagalaňly üýşmelen diýen manyny aňladýan komos diýen söz bilen aýdym diýen manyny aňladýan oda sözünüň birikmeginden komediýa termininiň gelip çykyşy-da şol ýagdaý bilen baglanyşyklydyr. Komediýa termininiň asyl

manysy, jemläp aýdanynda, şatlykly üýşmeleniň aýdymy diýmekdir.

Edil tragediýa ýaly, komediýa hem soňky wagtlarda başga hili häsiýete, mana, forma eýe bolup başlaýar, ol dramanyň özboluşly bir görnüşine öwrülýär. Ine şondan soň komediýa sözi sýužeti gülkünç wakalaryň esasynda gurlan drama eseri diýen manyny aňladýan termine öwrülipdir.

Komediýanyň iň ajaýyp nusgasy hökmünde N. Gogolyň «Derňewçi» dramasyňy görkezmek bolar. Beýik rus tankytçylarynyň belleýşi ýaly, ol dramada güлки döredýän zat ondaky gahrymanlaryň daşky görnüşi, ýagdaýy bilen üsti «örtülen» paňkelleliginiň, biderekliginiň, pesliginiň açylyp görkezilmegidir. Bu diňe «Derňewçi» komediýasynda däl, ähli satiriki komediýalarda-da şeýledir. Durdy Agamämmedowyň «Porhan» komediýasyny alyp göreliň. Dramada iň esasy gülkiniň döremegine sebäp bolýan zat Bozagan baý bilen Posman baýyň samsyklygy, aňkawlygydyr. Aslyýetinde şeýle bolsa-da, ol baýlar özlerini hemmeden akyllly hasaplaýan adamlar. Olar daşky görnüşi, ýagdaýy boýunça özlerini ilki gözüne akyllly adam ýaly edip hem görkezýärler. Emma ýeri gelende weli, sähel zada akyly çatman, gülkünç ýagdaýa düşüp, özleriniň aňkawlygyny mese-mälim edýärler. Porhançylykdan sähelçe-de başy çykmaýan Çöwre baýlaryň ikisini-de çaga dogurmakda, dälini sagaltmakda sähelçe emel bilen aldaýar. Özlerini hondanbärsi tutup ýören Bozagan bilen Posmanyň şu hili aňkawlygy zerarly ýönekeý daýhandan aldanmagy okyjyda, tomaşaçyda güлки döredýär.

Bazar Amanowyň «Kemine» dramasy-da gülküli häsiýetdedir. Keminäniň degişgenlik, wäsilik häsiýeti bilen baglylykda döreýän ýumoristik güлки, Äraly işanyň husytlyk, açgözlük, betnebislik ýaly sypaty bilen baglylykda döreýän satiriki güлки dramada komizmi güýçlendirýär. G. Muhtarow bilen G. Seýitliýewiň «Kümüş gapyrjak» pýesasynyň birinji ýarymynda-da komizm güýçlüdir. Pýesanyň esasy gahrymany

Myllyk Çerkeziň aň-düşünjesi, medeniýeti onuň direktorlyk wezipesine laýyk gelmeýär. Myllyk özüni direktorlyga laýyk adam edip görkezjek bolup, näçe jan etse-de onuň içki dünýäsiniň boşlugy her bir sözünden, hereketinden duýlup dur. Özüniň şeýledigini duýmazdan, onuň uly geplemegi bolsa tomaşaçyda hem gülki, hem gahar döredýär. Şeýle häsiýet N. Pommanyň «Italmaz» pýesasyn-da bar. Komediýany dramanyň beýleki görnüşlerinden tapawutlandyryň zatlaryň biri onda ine şu hili gülkiniň güýçli bolýanlygydyr.

Şu ýerde bir zady bellemek gerek. Käbir drama eserlerinde gülküli häsiýet güýçli bolmasa-da, onuň dramaturg tarapyndan komediýa diýlip atlandyrylýan wagtlary bolýar. Muňa mysal hökmünde G. Muhtarowyň we G. Seýitliýewiň «Bagbanyň gyzy», G. Muhtarowyň «Dostlar», «Hiç kim bilmeli däl», Alty Garlyýewiň «Çekişmän bekişmez» we ş. m. pýesalaryny görkezmek bolar. Bu pýesalarda aslyýetinde häsiýeti gülküli bolmadyk gahrymanlar aýry-aýry halatlardaky gepleşikleri arkaly ýa-da toslanyp tapylyp, tötänleýin wakalar arkaly gülküli edilip görkeziljek bolunýar. G. Muhtarowyň «Dostlar» atly bir görnüşli komediýasynda kolhozyň çopany Merdan bilen onuň aýaly Jereniň sadalyk häsiýeti gülküli edilip görkeziljek bolunýar. Olar Aşgabatdaky arhitektör ogly Aýhanyňka gelyärler. Aýhanyň goňşy aýaly olara ogullarynyň bir gyz bilen gelip gidýändigini gürrüň berýär. Onýança Aýhan hem şol aýdylýan gyz (arhitektör aýal Nabat) bilen gelyär. Garrylar gizlenip, olaryň toý hakdaky gürrüňlerini diňleýärler. (Garrylaryň gizlenişi ynandyryjy däl). Şondan soň Merdan bilen Jeren şähre aýlanyp geljek diýşip «gelinligi» Nabada sowgat alyp, ondan boljak çaga-da kolýaska alyp gelyärler. Aýhan dagy ýokka, olar goňşy aýaly-da, telefonda Aýhany soranlary-da «tanyş-bilişleriňizi alyp, agşam toýa geliň» diýip çagyryr. Aýhan bir ýere gidip gelensoň, ata-enesi oňa şeýle iş edendigini aýdýar. Aýhan hem şondan soň özüniň başga bir gyzy söýýändigini, şoňa öýlenjekdigini, Nabadyň bolsa başga

biriniň aýalydygyny aýdýar. Ine şonuň bilen komediýanyň sýužeti gutarýar.

Pýesadaky garrylaryň hereketleriniň, edýän işleriniň köpüsi dramaturgyň toslamasy. Garrylar kolhozyň öňdebaryjy adamlary hökmünde slýota gelen adamlar. Käbir sözüne seretseň, olar sallamly, düşüňjeli bolup hem görünýär. Şeýle adamlaryň çaga ýaly gizlenişip ýörmekleri, ogly bilen gürrüňleşmezden, onuň öýlenjek-öýlenmejekdigini soramazdan, sowgat alyp gelmekleri, toýa adam çagyrmaklary ynandyрмаýar. Şonuň üçin olarda gülküli sada häsiýetiň, düşüňjaniň bardygy örän şübheli. Bu ýagdaý bolsa pýesanyň komiki häsiýetini güýçden geçirýar.

«Bagbanyň gyzy» diýilýän komediýada bolsa, diňe bir Narynyň «Wah, şeýle bir durmuşa çykasym gelýär» diýen ýaly suwjuk sözleri bolaýmasa, gahrymanlaryň häsiýetlerinde, hereketlerinde çynlakaý gülki döredýän zady görüp bolmaýar. Şeýle bolansoň, bu hili eserleri komediýa diýip atlandyrmak hem gerek däl eken. Çynlakaý gülki döretmeýän drama eserlerini komediýa diýip atlandyrmak okyjylaryň, tomaşaçylaryň komediýa baradaky düşüňjelerinde bulaşyklyk döreder.

Hakyky komediýa döretmek üçin aslyýetinde häsiýeti gülküli bolan tipleri saýlap almak hökmmany şertdir. Şonuň üçin hem şu şert berjaý edilende, dramanyň komediýa žanryny ösdürmek bolar.

Drama. Drama sözi edebiýat nazaryýetinde iki hili manyda, birinjiden, žanryň ady hökmünde, ikinjiden, drama žanrynyň aýratyn bir görnüşi hökmünde ulanylýar. Biz bu ýerde ol sözi ikinji manysynda ulanýarys.

Dramatik eserleriň aýratyn bir görnüşi bolan drama tragediýadan we komediýadan özüniň käbir häsiýetleri bilen tapawutlanýar. Dramada görkezilýän wakalar tragediýadaky ýaly ýokary derejede gynançly bolmaýar. Dogry, dramada-da tragediýadaky ýaly položitel gahrymanyň şowsuzlyga uçraýan,

otrisatel gahryman tarapyndan heläk edilýän, öldürilýän pursatlary bolýar. Mysal üçin, «Keýmir Ker» pýesasyndaky Gaýly, «Juma» dramasyndaky Seýitmyrat aga, onuň ogly Ýagmyr, «Aýgytly ädim» dramasyndaky Aşyr duşman tarapyndan öldürilýär. Ol tomaşaçyda gynanç hem döredýär. Munuň özi dramada-da tragiki elementleriň bolýandygyny görkezýär. Ýöne şeýle bolsa-da, ýokarda agzalan «Keýmir Kör», «Juma», «Aýgytly ädim» dramalarynda gynançly waka däl-de, položitel gahrymanlaryň ýeňşi bilen gutarýan waka birinji orunda durýar. Başgaça aýdanda, ol dramalaryň soňy «Leýli-Mežnun», «Zöhre-Tahyr» tragediýalary ýaly gynançly däl. Soň hem tragediýada baş gahrymanlaryň täleýi tragiki bolup gutarsa, dramada ikinji, üçünji orunda durýan gahrymanlaryň ömri käwagtda tragiki bolýar.

Dramanyň komediýa bilen-de deň gelýän hem-de tapawutlanýan taraplary bar. Mysal üçin, «Keýmir Kör» dramasyndaky käbir görnüşler, aýratyn-da Warryk batyryň gatnaşýan ssenalary «Juma» dramasynda Salyh işan bilen Hudaýberen eminiň aýalynyň gatnaşygynyň, bolşewikler tarapyndan gala gabalanda, işanyň bolşunyň görkezilýän ýerleri gülkülidir. Edil şonuň ýaly, «Allan aganyň maşgalasy», «30-njy ýyllar», «Howply kök» we ş. m. dramalarda hem käbir epizodlar komiki häsiýete eýedir. Emma şeýle-de bolsa, ol eserlerdäki baş gahrymanlaryň häsiýetleri, sýužeti düzýän esasy wakalar gülküli bolmansoň, olar drama žanrynyň komediýa şahasyna däl-de, ýönekeý drama görnüşine degişlidir.

Türkmen edebiýatynyň drama žanrynda ýönekeý drama merkezi orny tutýar. Dramanyň bu görnüşinde G. Muhtarow, B. Kerbabaýew, A. Durdyýew, D. Agamämmedow ýaly dramaturglar birnäçe şowly eserler döretdiler.

LIRIKI-EPIKI ŽANR WE ONUŇ ESASY GÖRNÜŞLERI

Liriki-epiki žanryň aýratynlygy. Biz öňde edebiýatyň özboluşly aýratynlyklary bilen tapawutlanýan üç žanryny görüp geçdik. Ol žanrlara degişli bolan eserler käbir tarapdan özboluşly häsiýete eýe bolsalar-da bir-birinden üzňe dälirler. W. Belinskiý muny gaty dogry belläp, şeýle ýazýar: «Poeziýanyň üç žanry özbaşdak element hökmünde bir-birinden aýrylan bolsa-da... olar hemme halatlarda belli-külli kesgitlenen çäk bilen özara tapawutlanyp durmaýarlar. Tersine, olaryň gatyşýan... wagtlary köp bolýar»¹. Beýle ýagdaýy köp eserlerde görmek bolýar. Berdi Kerbabaýewiň «Aýsoltan» powestinde Aýsoltanyň ideýasynyň, häsiýetiniň, liriki eserlerdäki ýaly, duýgy arkaly aýdyňlaşdyrylýan ýerleri, awtoryň öz duýgusyny beýan edýän ýerleri birnäçe ýerde duş gelýär. Munuň özi ol powestde epiki häsiýet bilen birlikde, belli derejede liriki häsiýetiň hem bardygyny görkezýär. A. Durdyýewiň «Bally molla», G. Gurbansähedowyň «Hezzetden soň...» hekaýalarynda, N. Jumaýewiň «Ak maýanyň ýoly» powestinde bolsa epiki häsiýet bilen birlikde dramatizm güýçli. Emma ol eserlerde lirizme, dramatizme garanda epiki häsiýet birinji orunda durýar. Şoňa görä-de olar epiki žanra degişlidir.

Käbir eserlerde liriki hem-de epiki häsiýetiň ikisiniň-de deň orun tutup, utgaşyp gidýän wagtlary bolýar. Onuň ýaly eserlerde hem-ä bitewi syýuzeti emele getirýän konkret wakalar, gahrymanlaryň hereketleri, göreşleri (epiki mazmun) suratlandyrylýar, hem-de şonuň bilen baglylykda gahrymanlarda, galyberse-de, awtordan liriki gahrymanda döreýän duýgular, pikirler (liriki mazmun) giňden beýan edilýär. Awtor epiki eserlerde gürrüňçiniň obrazýnda, lirikada

¹ В. Г. Б е л и н с к и й. Избранные сочинений в трёх томах, т.2, Москва, 1948, стр.20.

gahrymanyň obrazynda özüni görkezse, liriki-epiki eserlerde ol özüni kä ýerde gürrüňçiniň, kä ýerde gahrymanyň obrazynda görkezýär. Edil şonuň ýaly, liriki-epiki eserlerdäki esasy gahrymanlaryň-da obrazynyň köpüsi özüne mynasyp häsiýete eýedir.

Şunuň ýaly gatyşyk häsiýet esasan balladalarda, poemalarda, dessanlarda, şygyr bilen ýazylan romanlarda bolýar. Şonuň üçin hem olar liriki-epiki žanryň görnüşleri hasaplanýarlar.

Ballada. Ballada liriki-epiki žanryň kiçi görnüşidir. Onda konkret bitewi sýužet bolýar. Emma balladada sýužet, ony düzýän wakanyň içinde hereket edýän personažyň obrazy giňden suratlandyrylmaýar-da, esere liriki gahryman hökmünde gatnaşýan awtoryň belli bir duýgusynyň ýüze çykmagyna sebäp bolýan taraplary barada gysga gürrüň berilýär. Şonuň bilen birlikde, ol waka hem-de gahrymanyň personaža bolan garaýşy, duýgusy-da lirikadaky ýaly gönüden-göni beýan edilýär. Mysal üçin, D. Haldurdynyň «Gaçgak» diýen balladasyny alyp göreliň. Onda gaçgagyň duşman okundan gorkup, ilini taşlap gidişi barada az-owlak gürrüň berilmek bilen birlikde, liriki gahrymanyň ol gaçgaga bolan ýigrenç duýgusy-da nygtalyp görkezilýär. Liriki gahryman gaçgaga şeýle sözler bilen ýüzlenýär:

Ölümden gaçsaň-da, uzalmaz ömrüň,
Körügiň sönensoň, körelmez kömrüň.

Sen ony kowmasaň, ol kowar seni,
Sen ony döwmeseň, ol döwer seni.

Liriki gahrymanyň şu hili gönüden-göni öz adyndan beýan edýän duýgusy, pikiri arkaly balladadaky wakanyň, personažyň obrazynyň emosional mazmuny has nygtalyp bellenýär. Şeýlelikde epiki we liriki beýan etme özara utgaşýar.

Türkmen edebiýatynda balladanyň ilkinji görnüşleri Magtymgulynyň döredijiliginde peýda bolupdyr. Onuň «Çowdurhan üçin», «Atamyň» ýaly goşgularyny muňa mysal

edip görkezmek bolar. «Çowdurhan üçin» diýen goşguda Çowdurhanyň Ahmet patyşanyň ýanyna gitmegi, «ykbalynyň oňmandygy», oňa liriki gahrymanyň gynanç bildirýändigini beýan edilýär. Şunuň ýaly epiki we liriki element «Atamyň» diýen goşguda-da bar.

Türkmen poeziýasynda peýda bolan balladalar epiki häsiýetiniň agdyklyk edýänligi bilen nusgawyy edebiýatdaky balladalardan tapawutlanýar. D. Haldurdynyň «Maşat gijesi», «Şahyryň ýalňyşy», A. Haýydowyň «Amerikan soldaty hakynda ballada», «Goýun iti Bars hakynda ballada» ýaly eserlerinde şeýle häsiýeti açyk görmek bolýar. Bu balladalarda waka, personaž baradaky gürrüň esasy orun tutýar, liriki gahrymanyň olara bolan duýgusy bolsa açyk beýan edilmeýär diýen ýalydyr. Emma ol beýan edilmese-de, häzirki döwrüň aňy ösen okyjy üçin kemsiz düşnükli.

Poema. Liriki-epiki häsiýetli eserleriň bir görnüşide poemadyr. Poemada-da edil balladadaky ýaly wakalar, gahrymanlaryň hereketleri hem-de liriki gahrymanyň oňa bolan garaýşy, duýgusy beýan edilýär. Emma poemada ballada garanda wakalar, gahrymanlar köp bolýar hem-de olar giň suratlandyrylýar. Şonuň üçin poemalaryň möçberi-de balladalaryňkydan uly bolýar. Suratlandyrylan wakalary we gahrymanlary taýyndan poemanyň kiçiräkleri hekaýa, uluraklary bolsa poweste çalym edýär. Ýöne poemada hekaýadaky, aýratyn-da powestdäki ýaly gahrymanyň durmuşy we göreşi hemme wagtda çintgelip, doly suratlandyrylyp durulmaýar, onuň emosional häsiýete eýe bolan esasy pursatlary liriki gahrymanyň duýgusyna gaplanyp beýan edilýär. Epiki eserlerde gahrymanyň häsiýeti onuň esasan daşky töwerek bilen edýän ganaşygyny görkezmek bilen ýüze çykarylýar. Poemada weli häsiýeti açmagyň onuň ýaly epiki serişdesi bilen birlikde, personažlaryň we olara belli bir garaýşy bolan liriki gahrymanyň duýgusynyň gönüden-göni ýa-da gyýalaýyn beýan edilmegi bilen-de häsiýet ýüze çykarylýar.

Mysal üçin, N. Pommanyň «Bagbanyň beýany» diýen poemasynda Nabat ejäniň Leniniň suratyny hala çekişi gürrüň berlende, liriki gahrymanyň hem ol hala we onuň ýüzündäki surata bolan gyzgyn söýgüsi beýan edilýär:

...Onuň gözlerine garap duraňda,
Görýärsiň geljeginiň aýdyň ýoluny.
Onuň ýylgyrsyna üns bereňde,
Görýärsiň durmuşyň joşgun silini.

Beýle ýagdaý poemalaryň hemmesinde-de bardyr.

Epiki we liriki häsiýet poemanyň hemmesinde deň derejede duýulmaýar. Mysal üçin, Alamyşowyň «Sona», Çary Aşyrowyň «Ganly saka», Ata Atajanowyň «Guşgy galasy», Juma Ilmyradowyň «Aýgül» poemalarynda epiki mazmuna uly orun berlipdir. Olarda gahrymanlaryň häsiýeti köplenç duýgynyň däl-de, hereketiň, göreşiň, gepleşigiň beýan edilmegi bilen açylýar. Munuň tersine, B. Kerbabaýewiň «Amyderýa», Durdy Gylyjyň «Moskwa hakynda poema», Şaly Kekilowyň «Kareliýa jeňňelinde», Towşan Esenowanyň «Gündogar aýallaryna açyk hat» poemalarynda bolsa liriki häsiýet güýçlüdir. Ol poemalarda wakalar barada giň gürrüň berilmän, wakalaryň liriki gahrymanda döreden duýgusy giňden görkezilýär. Şonuň üçin onuň ýaly liriki poemalarda sýužet hem-de wakalaryň içinde hereket edýän personažlaryň obrazy öňde bellenen epiki poemalardaky ýaly has aýdyň şöhlelenmeýär. Oňa derek liriki poemalarda, epiki poemalara garanda, liriki gahrymanyň obrazy has gowy aýdyňlaşýar. Mysal üçin, Çary Aşyrowyň «Ganly saka» poemasynda liriki gahrymanyň obrazyna garanda wakalaryň içinde hereket edýän Çaryýaryň, Zubowyň, Lalyň we beýlekileriň obrazy, B. Kerbabaýewiň «Amyderýa» poemasyndaky Hemranyň, Çerkeziň obrazyna garanda liriki gahrymanyň obrazy gowy aýdyňlaşýar. Başgaça aýdanda, epiki poemada personažlaryň obrazy, liriki poemada liriki gahrymanyň obrazy esasy figura bolup durýar. Şeýle bolansoň, epiki poemalaryň epos žanryna,

liriki poemalaryň lirika žanryna degişliligi güýçli bolýar. Şonuň üçin olara şol žanrlaryň görnüşleri hökmünde seretmeklik hem nädogry däl. Ol esasan şeýle hem edilýär. Biziň epiki hem-de liriki poemalar barada bu ýerde gürrüň etmegimiz onuň ýaly poemalaryň liriki-epiki žanra doly derejede degişlidigini aňlatmaýar.

Liriki-epiki žanra, sözüň doly manysynda, liriki-epiki poemalar, edil şonuň ýaly-da şygyr bilen ýazylan liriki-epiki romanlar degişlidir. Bu hili eserlerde wakalaryň içinde hereket edýän personažlaryň-da, gahrymanyň-da obrazy deň derejede diýen ýaly aýdyňlaşýar. Muňa A. Kekilowyň «Söýgi» romany, B. Hudaýnazarowyň «Gyzgyn sähra», A. Haýydowyň «Suw», «Pöwrize» poemalary mysal bolup biler. A. Kekilowyň «Söýgi» romanynyda liriki gahrymanyň duýgusynyň, pikiriniň gönüden-göni ýa-da gyýalaýyn beýan edilişi Ogulnabadyň, ýa bolmasa Akmyradyň durmuşynyň, işiniň görkezilişinden kem orun tutmaýar. «Gyzgyn sähra», «Suw», «Pöwrize» poemalarynda— da bu şeýledir.

Bu hili liriki-epiki eserleriň ýene bir özboluşly tarapy olardaky personažlaryň köpüsiniň obrazynyň liriki-epiki häsiýete eýe bolmaklarydyr. «Söýgi» romanynydaky Ogulnabadyň, Akmyradyň, «Gyzgyn sähradaky» Zina, Baýgeldi, Abdulin we beýleki käbir gahrymanlaryň obrazy olaryň hereketiniň, işiniň, gepleşiginiň beýan edilmegi, şonuň bilen deň derejede diýen ýaly içki duýgularynyň hem açylyp görkezilmegi arkaly aýdyňlaşdyrylýar. Şonuň netijesinde-de ol obrazlar liriki-epiki obrazlar bolup çykydyr.

Uruşdan soňky döwrüň türkmen edebiýatynda şu hili häsiýete eýe bolan liriki-epiki poemalar köp döredilýär. Soňky döwrüň edebiýatynda bu hadysanyň giň gerim almagy ýöne ýerden däl. Ol poemalarda liriki gahrymanyň duýgusy anyk—duýarlykly formada beýan edilýän konkret durmuş wakalary bilen berk baglanyşdyrylyp, ýagny çuňdan esaslandyrylyp

berilýär. Bu bolsa liriki gahrymanyň duýgusynyň okyjylar üçin has aýdyň, täsirli bolmagyny üpjün edýär.

Dessan. Dessan türkmen edebiýatyndaky liriki-epiki žanryň irki döwürlerde dörän görnüşidir. Dessanlar özleriniň häsiýeti boýunça poemalara ýakyndyr. Olarda-da waka we duýgy utgaşdyrylyp alynýar. Ýöne dessanlar häzirki döwürde döredilýän poemalardan, ozaly bilen, daşky formasyna görä, ýagny wakanyň gürrüň, kyssa görnüşinde, duýgynyň goşgy formasynda beýan edilýänligi bilen tapawutlanýar. Dessanlaryň awtorlary suratlandyrýan wakalaryna poemalardaky ýaly liriki Men hökmünde gatnaşmaýarlar-da, epiki eserlerdäki ýaly hekaýaçynyň obrazynda özlerini görkezýärler. Wakanyň kyssa-proza şekilinde berilmegi, awtoryň esere hekaýaçy hökmünde gatnaşmagy, birden seredäýmäge, dessanlary epiki eser ýaly edip hem görkezýär. Emma eserdäki baş obrazlar nähili bolsa, mysal üçin, liriki bolsa, tutuş eseriň hem şonuň ýaly bolýandygyny nazarda tutanyňda, dessanlaryň liriki-epiki häsiýetine aýdyň göz ýetirmek bolar.

Dessanlardaky gahrymanlaryň obrazy olaryň deňräk derejede beýan edilýän duýgusynyň hem-de durmuş ýagdaýynyň, hereketiniň üsti bilen aýdyňlaşýar we spesifik häsiýete eýe bolýar. Munuň özi dessanlaryň hem şeýle häsiýetde bolmagyny üpjün edýär. Munuň şeýledigini «Görogly» dessanlarynda-da, «Şasenem-Garyp», «Leýli-Mežnun», «Zöhre-Tahyr», «Nejeboglan», «Emir-Zerli» dessanlarynda-da görmek bolýar.

Türkmen dessanlarynyň başga-da käbir özboluşly aýratynlyklary bardyr. Birinjiden, dessanlarda realistik, fantastik, galyberse-de romantik elementler gatyşýar. Mysal üçin, «Görogly» eposyndaky Genjimiň husytlygy real hakykatdaky zat bolsa, Göroglynyň atyny şäheriň üstünden bökdürmegi, ýyldyz görende, ýarasynyň sagalmagy hyýaly zatdyr. Ikinjiden, dessanlarda portretler köplenç standart

formada şekillendirilýär. Üçünjiden, dessanlarda şertlilik köp duş gelýär. Bir wakanyň boljagy önünden aýdylyp şertlendirilýär. Mysal üçin, «Görogly» eposyndaky Öwez Hünkaryň eline ýesir düşende, onuň başyna nähili işiň geljekdigi önünden aýdylýar we edil şonuň ýaly bolup hem çykýar. Dessanlardaky gahrymanlaryň öz duýgularyny hemme halatlarda diýen ýaly goşgy formasynda beýan etmekleri-de şertlilik häsiýetiniýe eýedir. Sebäbi durmuşyň özünde beýle bolmaýar. Adamlar aýry-aýry ýagdaýlarda emele gelýän duýgularyny toýda, ýasda bolaýmasa, hemişe diýen ýaly söz, gürrüň görnüşinde beýan edýärler.

Dessanlardaky şular ýaly elementleriň birnäçesi durmuşy realistik suratlandyrmaga laýyk gelmeýär. Şonuň üçin hem häzirki türkmen edebiýatynda liriki-epiki žanryň dessan görnüşinde eser döredilmeýär.

ÇEPER STIL

Stil diýen termin gaty köp manylydyr. İlkibaşda gadymy Gresiýada hem-de Rimde hat ýazmak üçin ulanylýan taýajyga stil diýlipdir. Emma soňky wagtlarda stil diýen sözüň manysy barha giňäpdir. Häzirki döwürde stil diýen termin dil biliminde aýry-aýry adamlaryň ýazuw hem-de gepleýiş dilindäki aýratynlygyny aňlatsa, edebiýat hakdaky ylymda ol aýry-aýry ýazyjynyň döredijiliginiň, edebi prosesde emele gelýän aýry-aýry akymyň ideýa-tematikasyndaky, sýužeti ösdürmekdäki, kompozisiýa gurmakdaky, häsiýeti açyş tärlerindäki, jemläp aýdanda, hakykaty suratlandyryş tärlerindäki, çeper dilindäki özboluşly aýratynlygy aňladýar. Stil diýen termin edebiýat baradaky ylymda ulanylanda, çeper edebiýatyň spesifiki aýratynlyklary bilen baglanyşykly mana eýe bolýanlygy üçin oňa çeper stil diýilýär.

Stiliň başga-da köp hili görnüşleri bar: ylmy stil, informasion stil, iş stili, ýolbaşçylyk stili we ş. m. Bu hili stiller

çeper stilden tapawutlanýar. Mysal üçin, ylmy stil derňewleriň, tejribeleriň netijesinde anyklanan pikiri faktlar bilen delillendirip, abstrakt formada beýan etmegi aňlatsa, informasion stil haýsydyr bir waka ýa-da haýsydyr bir adamyň işi barada ýygjamlanan formada habar bermegi aňladýar. Çeper stil bolsa hakykaty, onda ýüze çykyňan meseläni, adamlaryň hereketini, häsiýetini, duýgy-pikirini, daşky sypatlaryny öz janly hem-de anyk duýarlykly obrazly bolşunda göz önüne geler ýaly edip suratlandyrmagy aňladýar.

Şu hili häsiýetli aýratynlygy bilen beýleki stillerden tapawutlanýan çeper stil edebiýatyň ösüşiniň hemme döwürlerinde we ähli ýazyjylaryň döredijiliginde bir meňzeş däldir. Edebiýatyň ösüşinde emele gelen aýry-aýry akymalaryň, her bir görnükli ýazyjynyň hakykaty çeper suratlandyrmakda özboluşly taraplary bolýar. Çeper döredijilik prosesinde peýda bolan aýry-aýry akyma degişli bolan özboluşlylygy aýry-aýry ýazyjynyň döredijiliginde emele gelýän özboluşlylyk bilen gatyşdyrmaly däldir. Ol gatyşdyrylanda, meselä dogry düşnünip bolmaz. Şonuň üçin hem biz çeper döredijilik prosesinde emele gelýän onuň ýaly özboluşlylyklary biri-birinden tapawutlandyrmak üçin akymlaýyn stil hem-de individual stil diýip atlandyryarsy.

Individual stil. Individual stil diýmek, gysgaça aýdanda, aýratynlykda alnan ýazyjynyň döredijilik özboluşlylygy diýmekdir.

Her bir ýazyjynyň döredijiliginde individual stiliň emele gelmegi ýazyjynyň öz şahsyýetine, talantyna, durmuş tejribesine, gözetimine, ideýa pozisiýasyna, ýaşayan döwrüniň jemgyýetçilik şertlerine, estetiki-çeperçilik talaplaryna, suratlandyrylan durmuş hakykatlaryna, öňden gelýän milli edebi däplerden, başga halklaryň edebiýatlaryndaky durmuşy suratlandyrmagyň nusgalaryndan alýan täsirine we şuna meňzeş ençeme ýagdaýlara, faktlara baglydyr.

Indiwiđual stiliň çeşmesi, ozaly bilen, ýazyjynyň öz şahsyýetidir. Muny edebiýatyň görnükli wekilleriniň köpüsi nygtap belläpdirler. Bu barada W. G. Belinskiý şeýle diýýär: «Şahyryň eserleri özleriniň mazmuny boýunça-da, formasy boýunça-da her näçe köp dürli bolsalar hem, olaryň hemmesiniň ählisi üçin umumy bir keşbi bardyr, olaryň hemmesinde diňe özlerine has bolan bir aýratynlygyň möhri bardyr, çünki olaryň hemmesi bir şahsyýetden, ýalňyz we bölünmez Men-den syzyp çykandyrlar. Şeýlelik bilen, şahyry derňäp öwrenmeklige girişilen mahalda, ozaly bilen, şahyryň köp tüýsli we her dürli eserlerinden onuň şahsyýetiniň syryny, ýagny onuň ruhuny, onuň diňe bir özüniňki bolan aýratynlyklaryny saýgarmak gerekdir»¹. Belinskiý bu ýerde şahyryň şahsyýetiniň onuň döredijiligindäki özboluşlylygyň esasynda ýatan kesgitleýji zatdygyny belleýär. Bu diňe şahyryň döredijiliginde däl, ýazyjynyň döredijiliginde-de şeýledir. Muny A. M. Gorkiý örän aýdyň belleýär:

«Hudožnik – bu özüniň şahsy-subektiw duýgularyny işlemegi, onda umumy ähmiýetli obýektiw zady tapmaty başaryan we öz düşüňjesini öz formasyna bermegi başaryan adamdyr»².

Şu ýagdaý ýazyjynyň şahsyýeti, duýgusy, düşüňjesi, durmuş tejribesi, ruhy dünýäsi näçe baý, näçe köp taraply bolsa, onuň döredijiliginiň hem şeýle häsiýete eýe boljakdygyny görkezýär. Edebiýatyň görnükli wekilleri-de muny doly tassyklaýarlar. Belinskiiniň «...shahyryň şahsyýeti näçe çuň we güýçli bolsa, ol şonça-da zor şahyrdyr diýip aýtsak, şonuň özi ýeterlik bolar»¹ diýmegi muňa aýdyň mysal bolup biler.

¹ W.G.Belinskiý. Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 90 sah.

² Русские писатели о литературном труде, т. 4, Ленинград, 1956, стр. 22.

¹ W.G.Belinskiý. Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 92 sah.

Ýazyjynyň şahsyýeti döredijiliginde şöhlelenmek bilen, oňa özboluşlylyk möhrüni basýar. Beýle diýildigi edebi eser ýazýanlaryň hemmesiniň döredijiliginde bu şeýle bolýar diýildigi dälär. Birinjiden, döredijilige şahsyýetiň indiwiiduallyk möhrüniň basylmagy üçin, ozaly bilen, ýazyjynyň öz şahsyýetinde özboluşly ösen sypatlarynyň bolmagy, ýagny ýazyjyda durmuşyň her bir meselesine özüçe çemeleşmek, öz pikirini özüçe beýan etmek ukybynyň bolmagy zerurdyr. Eser ýazýan adam öz şahsyýetinde şeýle sypaty ösdürmedik wagtynda, ol döredijiliginde-de diňe özüne degişli bolan indiwiidual stili emele getirip bilmez.

Edebi eser ýazýan adamlaryň birnäçesiniň öz indiwiidual stilini döredip bilmezlikleriniň düýp sebäbini A. M. Gorkiý şeýle düşündirýär: «Adamlaryň köpüsi özleriniň subýektiw düşüňjelerini işläp bilmeýärler. Şeýle bolanda, adam öz duýýan zatlaryny mümkin bolan takyk we aýdyň formada bermek islände, ol munuň üçin taýýar formalardan – özgäniň sözlerinden, obrazlaryndan, kartinalaryndan peýdalanýar, ol köp duş gelýän, umumy kabul edilen pikirlere el berýär we öz şahsy zadyny özgäniňki ýaly edip formalaşdyrýar»¹. Beýle ýagdaýa düşmezlik we indiwiidual stilini kämilleşdirmek üçin ýazyjynyň duýýan zatlaryny özüçe gaýtadan işlemegi, özüçe beýan etmegi häkmany şertdir.

Ikinjiden, döredijilikde ýüze çykýan indiwiidual stiliň has gowy bolmagynda ýazyjynyň şahsyýetiniň diňe bir zehin, ukyp ýaly taraplary däl-de, onuň adamçylyk häsiýetiniň, jemgyýetçilik sypatynyň ajaýyp bolmagy-da örän uly rol oýnaýar. Mysal üçin, eser ýazmak bilen meşgullanýan haýsydyr bir adam äz hususy bähbidini köpçüligiň bähbidinden ýokary tutýan bolsa, onda ol adam köpçüligiň bähbidini belent tebigy pafos bilen öňe sürýän eser döredip bilmez. Eger ol

¹ Русские писатели о литературном труде, т. 4, Ленинград, 1956, стр. 23.

adam öz hyjuwynyň garşysyna gidip, şeýle eser ýazaýanda-da, ol eserde köpçüligiň bähbidini öňe sürmegiň görkezilişi sowuk, ýasama, batnyksyz bolar. Hut şonuň üçin Magtymguly «Ýürekde ýok sözi dile getirme» diýipdir.

Eger ýazyjyda halkyň bähbidini öz bähbidinden ýokary tutmak hyjuwy ösen bolsa, onda ol ýazyjynyň şol temadan ýazan eserinde-de hakyky hyjuw güýçli bolýar. Mysal üçin, Seýdi halky talaýanlara gaýtawul bermek hyjuwy bilen gaýnap joşýandygyny hut özüniň gahrymançylykly hereketlerinde görkezipdir. Şonuň üçin onuň bu temada ýazan goşgulary– da ýokary derejeli hakyky pafosda berlipdir. Eger Seýdi şeýle pafosy özünde ösdürmedik bolsa, onuň ýaly belent pafosly goşgular hem döredip bilmezdi. Hut şonuň üçin hem Belinskiý «Biziň döwrümüz diňe durmuşy öz döredijiliginiň iň gowy düşündirişi, döredijiligi bolsa onuň durmuşynyň iň gowy tassyklamasy bolan ýazyjynyň öňünde dyza çöker»¹ diýip belleýär.

Ýazyjy öz şahsyýetini açmak, özüni tolgundyran hyjuwy, ideýany özüçe beýan etmek bilen döredijilik stilini emele getirýär diýildigi stiliň esasynda subektiw şahsy zatlar ýatýar diýildigi däl. Ýazyjynyň, şahyryň şahsyýeti näçe beýik bolsa, onuň şahsy häsiýeti, ideýasy, hyjuwy-da şol derejede giň köpçülige degişli bolýar. Magtymgulynyň goşgularynda onuň şahsyýeti zähmetkeş halkyň durmuşyny gowulandyrmak, adalatlylygy berkarar etmek, türkmen taýpa– tirelerini birleşdirip, olaryň doganlyk agzybirliğini berkleşdirmek we ş. m. asylly hyjuwlar bilen häsiýetlenip, özüni görkezýär. Magtymgulynyň şahsyýetinde jemlenen ol hyjuwlar bolsa diňe onuň özüne däl, şol döwürdäki türkmen zähmetkeş halk köpçüligine-de degişlidir.

¹ В. Г. Б е л и н с к и й , Полное собрание сочинений, т. 7, Москва, 1955, стр. 346.

Liriki eserlerde şahyryň hyjuwy liriki gahrymanyň üsti bilen aňladylsa, epiki hem-de drama eserlerinde ýazyjy, dramaturg öz hyjuwyny položitel gahrymanlarynyň üsti bilen ýüze çykarýar. Şoňa görä-de ýazyjy, dramaturg eserinde beýan edýän ideýasy bilen nähili derejede hyjuwlanan bolsa, položitel gahrymanlaryny-da ol esasan şol derejede hyjuwly edip görkezip biler. Ýazyjynyň özi eserinde ýöretjek bolýan ideýasy bilen düýpli hyjuwlanmazdan, ony položitel gahrymanlarynyň obrazynda ýüze çykaryp görkezmäge synanyssa, ol şowsuz bolar. Sebäbi şeýle bolanda, eserindäki ideýasy bilen çynlakaý hyjuwlanmagyň nähili bolýandygyny ýazyjynyň özi gowy duýmaýar. Özüniň gowy duýmaýan zadyny bolsa ýazyjy gahrymanlaryň obrazynda-da hakyky bolşunda göwnejaý görkezip bilmez. Hatda ýazyjy eserinde görkezýän ideýasy bilen joşýan hakyky gahrymany saýlap alanda-da, ol gahrymanyň pafosyny düýpli özleşdirip, özüne geçirmezden-özünüň şahsy pafosyna-da öwürmezden, ony hemme halatlarda tebigy häsiýetde özüçe beýan edip bilmez. A. M. Gorkiniň «Göreşiji bolman, göreşiji hakda ýazmak bolmaz» diýen meşhur sözi-de hut şuny aňladýar. Eger ýazyjy hakykatdan hem göreşiji rewolýusioner bolsa, onuň eserlerinde-de şeýle häsiýet tapylar. Muny Hytaý edebiýatynyň klassygy Lu Sin örän gowy beýan edýär. «Men esasy mesele awtoryň özünde diýip hasap edýärim... Eger ol hakykatdan hem rewolýusioner bolsa, onda ol näme hakda ýazsa-da, nähili formada ýazsa-da, barybir, onuň döredijiligi rewolýusion mazmunly bolar, sebäbi suw çeşmeden, gan damardan akýar ahyr»¹.

Jemläp aýdanda, ýazyjynyň öz şahsyýetinde asyllly duýgulary, häsiýetleri ösdürip, ony ähli aýratynlygy bilen öz döredijiliginde giňden açyp görkezmegi aýdyň individual stiliň emele gelmeginde, onuň ajaýyp bolmagynda iň esasy rol oýnaýan zatdyr.

¹ Л у С и н ь. Сочинения, т. 3, Москва, 1955, стр. 525.

Her bir söz ussady öz häsiýetiniň, duýgusynyň, düşünjesiniň aýratynlygyna laýyklykda durmuş hakykatynyň özüni gyzyklandyrýan taraplaryna-da özüçe çemeleşýär: ony özüçe görýär, özüçe duýýar. Şoňa laýyklykda-da ol ony özüçe obrazlaşdyrýar. Türkmen edebiýatynyň beýik klassygy Magtymgulynyň söýgi lirikasyndaky aşygy – liriki gahrymanyň öz magşugynyň edep-ekramlylyk, mylaýymlyk, şirin dillilik, wepalylyk ýaly sypatlary ýokary derejede gyzyklandyrypdyr. Ol öz magşugynyň şonuň ýaly sypatlaryna çäksiz ruhy lezzet berýän ajaýyp gözellik hökmünde seredipdir. Söýgi lirikasynyň ussady Mollanepesiň liriki gahrymany hem öz magşugynyň asylyly adamçylyk sypatlaryna ýokary baha beripdir. Şonuň bilen birlikde ol öz magşugy bilen ogrynça duşuşyp oýun gurmakdan, dalaşmakdan Magtymgulynyň liriki gahrymanyna garanda, artykmajrak lezzet alypdyr. Iki şahyryň liriki gahrymanynyň obrazynda söýgi meselesinde ýüze çykýan şu hili tapawut hem olaryň lirikasynyň özboluşly taraplarynyň biridir. Obrazdaky bu hili özboluşlylyk bolsa şahyryň suratlandyrýan hakykatyna öz häsiýetine, öz duýgusyna görä çemeleşmeginiň, ony şoňa laýyklykda özüçe beýan etmeginiň netijesidir. Bu ýagdaý ýazyjynyň hakykaty duýmakdaky, ondan täsir almakdaky esasy aýratynlygynyň obrazda şöhlelenýändigini görkezýär. Netijede-de obrazdaky özboluşlylyk ýazyjynyň tutuş döredijiligine has bolan in esasy özboluşlylygy alamatlandyrýan zat bolup çykýar.

Obrazdaky özboluşlylyk ýazyjynyň eserindäki ähli elementleriň (temanyň, sýužetiň, kompozisiýanyň, çeper suratlandyryş tärleriniň, çeper diliniň we ş. m.) özboluşly bolmagyny şertlendirýär. Eger şeýle bolsa, onda Magtymguly bilen Mollanepesiň ýokarda mysal getirilen liriki gahrymanlarynyň biri-birinden tapawutlanmagy olaryň söýgi temasyndan ýazan goşgularynyň elementlerinde-de özboluşlylygyň bolmagyna sebäp bolmaly. Olaryň eserlerinde şeýle özboluşlylyk hem bar. Magtymgulynyň söýgi temasyndan

ýazan goşgularynda liriki gahrymanyň duýgusy, onuň magşugynyň asylyly adamçylyk sypatlary esasy mesele bolup öňe çykýar. Mollanepesiň lirikasynda bolsa Magtymgulynyň döredijiliginde söýgi meselesiniň nygtalan tarapy bilen birlikde oýun gurap dalaşmak ýaly tarapy-da nygtalýar. Bu bolsa iki şahyryň döredýän obrazlaryna laýyklykda söýgi temasyňa çemeleşmekdäki aýratynlygyny görkezýän faktdyr.

Magtymguly söýgi lirikasynda meseläniň özüni has düýpli gyzyklandyryýan tarapyny – aşyk liriki gahryman bilen magşugyň asylyly duýgularyny, belent adamkärçilik sypatlaryny giňden umumylaşdyryp beýan etmäge ýygyn edipdir. Her bir meseläniň iň möhüm jemgyýetçilik ähmiýetli tarapyny edil nakyllardaky ýaly ýygjamlap çeper beýan etmäge ýugrulan şahyr söýgi meselesinde-de şeýle edipdir. Mollanepes bolsa söýgi meselesiniň oýun gurmak, dalaşmak ýaly taraplaryna-da ýokary derejede üns berensoň, ol şonuň ýaly pursatlardaky hereketli kartinalary-da suratlandyrypdyr. Netijede-de onuň söýgi lirikasy janly kartinalylygy bilen Magtymgulynyň söýgi lirikasyndan tapawutlanýar.

Şeýle tapawudy – özboluşlylygy Magtymgulynyň lirikasy bilen beýleki türkmen nusgawylarynyň lirikasyny deňeşdireniňde-de görmek bolýar. Ine, mysal üçin, Magtymguly bilen Seýdiniň lirikasy. Magtymgulynyň döredijiligindäki liriki gahryman durmuşyň iňňän köp taraplary bilen düýpli gyzyklanýar. E. E. Bertelsiň Magtymgulynyň döredijiligini erňegine pitikläniňde hemme zatdan habar berip duran Jemşidiň jamyna meňzetmegi-de hut şonuň üçindir. Türkmen nusgawy şahyry Seýdiniň liriki gahrymanynyň durmuşyň, dünýäniň köp taraplary bilen gyzyklanyşy Magtymgulynyň liriki gahrymanyça ýok. Bu bolsa Seýdä garanda Magtymgulynyň döredijilik tematikasynyň has giňdigini görkezýär. Munuň beýle bolmagy Magtymgulynyň düşüňjesiniň, gözyetiminiň has giňligi bilen baglanyşyklydyr.

Magtymgulynyň döredijiligindäki liriki gahrymanyň pafosy adamlarda asyly adamkärçilik sypatlary ösdürmek, şol esasyda olaryň aragatnaşyklaryny gowulandyrmak, şol ugurda öwüt-nesihat etmek, dünýäniň gurluşyna akyl ýetirmek ýaly didaktiki hem-de filosofiki meselelerde has ýokary derejede ýüze çyksa, Seýdiniň döredijiligindäki liriki gahrymanyň pafosy keseki talaňçylara gaýtawul bermek – harby – watançylyk meselesinde has ýokary derejede ýüze çykýar. Iki şahyryň döredijiliginde bu hili aýratynlygyň bolmagy-da olaryň her biriniň ýaşan döwrüniň jemgyýetçilik ýagdaýy, şol ýagdaýa laýyklykda formirlenen şahsyýeti bilen baglanyşyklydyr. Magtymgulynyň ýaşan hem-de döreden döwri türkmen halkynyň milli özbaşdaklyk duýgusynyň galkynyp başlan döwri bolupdyr. Halkda onuň ýaly asyly duýgynyň ösmegi bolsa beýleki asyly duýgularyň, aň-düşünjäniň ösmegi bilen organiki baglanyşyklydyr. Halkyň milli özbaşdaklyk duýgusy boýunça durnukly hem-de gaýduwsyz herekete başlamagy üçin onda beýleki asyly duýgularyň, şol duýgulara laýyk aragatnaşyklaryň, aň-düşünjäniň ösmegi zerurlyk bolup durýar. Magtymguly beýik akyldar hökmünde ol zerurlygy duýupdyr we onuň bilen ýokary derejede gyzyklanypdyr. Bu bolsa onuň döredijiligindäki liriki gahrymanynyň pafosynyň hem didaktiki hem-de filosofiki meselelerde has ýokary derejede ýüze çykmagyna sebäp bolupdyr.

Seýdi bolsa türkmen halkynyň milli özbaşdaklyk duýgusynyň ep-esli derejede ösen, şol duýgy boýunça herekete başlan döwründe ýaşapdyr hem döredipdir. Milli özbaşdaklyk duýgynyň ösmegi netijesinde keseki ezijilere garşy başlanan hereket – göreş halkda hüjüm edijilik, söweşjeňlik ýaly duýgularyň-da ösmegine uly täsir edipdir. Seýdi serkerde hem-de şahyr hökmünde öz döwrüniň halky herekete getiren şonuň ýaly duýgulary bilen gaýnap joşupdyr. Seýdiniň döredijiligindäki liriki gahrymanyň keseki talaňçylare gaýtawul bermekde hüjüm edijilik, söweşjeňlik pafosynyň iňňän-ýokary

derejede ýüze çykmagy-da döwrüniň şertlerine laýyklykda şahyryň şahsyýetinde ösen duýgular bilen baglanyşyklydyr.

Biografiýasyndan belli bolşy ýaly, Seýdi birnäçe gezek serkerde hökmünde söweşe gatnaşypdyr. Seýdide şonuň ýaly söweşler bilen baglylykda aýry-aýry halatlarda emele gelen duýgular başga hili duýgulara ýer goýman, onuň kalbyny gaplap alypdyr. Hut şonuň üçin onuň liriki gahrymany hem köplenç halatda söweş bilen baglanyşykly belli-belli pursatda möwç uran duýgy-pikirini beýan edýänligi bilen Magtymgulynyň liriki gahrymanyndan tapawutlanýar. Magtymgulynyň liriki gahrymany bolsa Seýdiniň liriki gahrymany ýaly köplenç anyk bir ýagdaýyň täsiri netijesinde dörän pikir-duýgusyny däl-de, umuman jemgyýetçilik durmuşynyň, adamlaryň aragatnaşyklarynyň, umuman ýagşy-ýamanyň täsirleri netijesinde dörän pikir-duýgusyny beýan edýär. Mysal üçin, Seýdiniň «Begler», «Goçaklar», «Görülsin imdi», «Baraýlyň», «Hoş imdi», «Lebap hoş imdi», «Mübärek olsun», «Bazlarym galdy», «Zar bolup» ýaly köp goşgularynda anyk bir mesele bilen baglanyşykly pikir-duýgy beýan edilýän bolsa, Magtymgulynyň «Gaça başlady», «Bolar», «Mala seretmez», «Il biläni», «Görüň», «Başlady», «Gerekdir» ýaly kän sanly goşgularynda köp meseleler gozgalyp, şol meseleler bilen baglanyşykly pikir-duýgular beýan edilýär. Bu bolsa Seýdiniň goşgularynyň köpüsiniň konkret, Magtymgulynyň goşgularynyň köpüsiniň umumy häsiýetde bolmagyna sebäp bolupdyr.

Magtymgulynyň bir goşguda birnäçe meseläni, birnäçe pikiri ýygjamlap beýan etmegi onuň eserleriniň dilinde aforizm ýaly aňlatmalaryň köp bolmagyna getiripdir. Seýdi bolsa bir goşguda köp pikir-duýgyny däl-de, anyk waka bilen baglanyşykly pikir-duýgyny beýan etmäge ýykgyt edenligi üçin onuň goşgularynda aforizm onçakly köp duş gelmeýär.

Şonuň ýaly aýratynlyklary türkmen edebiýatynyň görnükli wekilleriniň döredijiliginde-de görmek bolýar. Berdi

Kerbabaýew bilen Ata Gowşudowyň durmuşy epiki formada suratlandyrmakda bir-birinden tapawutlanýan ençeme aýratynlyklary bar. Kerbabaýewiň proza eserlerinde gahrymanlaryň häsiýetini açmakda suratkeşlik esasy orun tutsa, Ata Gowşudowyň proza eserlerinde beýan etmeklik uly orun tutýar. Kerbabaýewiň romanlarynda parallel dowam edýän wakalar haýal gezekleşdirilip, aýry-aýry bölümlerde suratlandyrylýan bolsa, Gowşudowyň romanlarynda, aýratyn-da «Köpetdagyň eteginde» diýen romanynda parallel dowam edýän wakalar tiz-tizden çalyşýar. Galyberse-de, A. Gowşudowyň romanlarynda sýužet köplenç bir liniýada ösýär. B. Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim» romanynda weli sýužetiň üç-dört liniýada ýaýbaňlanýan halatlary-da bar. Bu bolsa Kerbabaýewiň romanlaryndaky sýužetiň we kompozisiýanyň A. Gowşudowyň romanlaryndaka garanda has çylşyrymly bolmagyna getiripdir. B. Kerbabaýewiň eserlerinde peýzaž köplenç wagtlarda gahrymanlaryň içki dünýäsi, duýgusy bilen berk baglylykda berilýär. Ata Gowşudowyň döredijiliginde bolsa peýzaž, birinjiden-ä, Kerbabaýewiň eserlerindäki ýaly giňden suratlandyrylmaýar, ikinjiden, ol gahrymanlaryň içki dünýäsi bilen onçakly berk baglanyşdyrylmaýar. Bu iki ýazyjynyň eserleriniň dilinde-de özboluşly aýratynlyklar bar. Ata Gowşudowyň eserlerinde gahrymanlaryň dili edil şonuň ýaly, awtoryň öz dili-de halkyň ýönekeý gepleşik diline has ýakyn. Kerbabaýewiň eserlerindäki gahrymanlaryň, aýratyn-da awtoryň dili bolsa çeperçilik taýdan düýpli işlenendigi bilen tapawutlanýar. Muny olaryň eserlerindäki döwri, bilimi, ýaşy taýyndan deň bolan gahrymanlaryň – Aýsoltan bilen Baharyň dilini deňeşdireniňde-de görmek bolýar. Aýsoltan timarlanan, çeper hem-de syýasy öwüşgin berlen, käwagtlarda bolsa deklaratiw dilde geplese, Bahar deklaratiw häsiýeti bolmadyk ýönekeý dilde gürleşýär. B. Kerbabaýewiň eserlerinde awtoryň dilinde çylşyrymly uzyn sözlemler köp ulanylýan bolsa, A. Gowşudowyň eserlerinde

awtoryň dilinde onçakly çylşyrymly däl sada sözlemler uly orun tutýar. B. Kerbabaýew meňzetme, epitet ýaly obrazly aňladýş serişdelerini köp ulansa, Ata Gowşudow nakyllary, rowaýatlary kân işledýär. Bu iki ýazyjynyň döredijiligi şunuň ýaly birnäçe özboluşly taraplary bilen bir-birinden tapawutlanýar. Bu hili özboluşly aýratynlygy N. Saryhanow, A. Durdyýew, B. Seýtäkow, G. Gurbansähedow, N. Jumaýew ýaly prozaçylaryň, R. Seýidow, Ç. Aşyrow, G. Seýitliýew, N. Pomma, A. Kekilow, K. Gurbanpesow, A. Haýydow ýaly şahyrlaryň döredijiliginde-de görmek bolýar.

Ýazyjynyň döredijilik stili bilen şahsyýetiniň şu hili organiki baglanyşygyna aýyk düşünmeklik, birinjiden, hakyky çeper edebiýaty ösdürmekde uly rol oýnasa, ikinjiden, bu meselede jemgyýetiň ýazyja çäklendirilmedik mümkinçilik berýändigini, buržuaz ýazyjsynda bolsa beýle mümkinçiligiň ýokdugyny doly aýdyňlaşdyrmak üçin möhümdir.

Biziň jemgyýetimizde her bir adamyň, şol sanda ýazyjynyň-da durmuşyň dürli meselesini halkyň bähbidine laýyklykda çözmäge gatnaşmak üçin, halka hyzmat etmek hyjuwyny özüçe iş ýüzüne doly geçirmek üçin giň mümkinçiligi bar. Häzirki zaman ýazyjsyynyň şahsyýetiniň doly azatlygy onuň pafosynyň belent, ruhy dünýäsiniň baý, häsiýetiniň ajaýyp bolmagyna, şahsyýetiniň açylmagy bilen baglanyşykly stiliniň hem gözel bolmagyna giň ýol açdy. Şeýle gowy ýagdaýdaky ýazyjynyň öz stilini kämilleşdirmegi onuň her bir meselä özüçe çemeleşmek, ony islän formasynda özüçe suratlandyrmak ukybyny, zehinini ösdürmegine baglydyr.

Ýazyjynyň şahsyýeti-de, döredijilik özboluşlylygy-da öz ýaşan döwrüniň taryhy sosial ýagdaýlary bilen şertlenýär. Mysal üçin, Magtymgulynyň döredijiliginde türkmen taýpalaryny birleşdirmek pafosy has söweşjeň häsiýete eýe bolýar. Onuň sebäbi XVIII asyryň ortalarynda birleşmek üçin öňkä garanda birneme gowy ýagdaýyň döränligi hem-de halkda birleşmek meýliniň ösüp başlanlygydyr. Şahyryň poeziýasynda

ýokary gatlak wekillerini paş etmek pafosynyň hem, kakasy Döwletmämmet Azadynyň döredijiligindäkä garanda has güýçli bolmagy XVIII asyrdaky türkmen jemgyýetinde synpy gatnaşyklaryň has ýitileşenligidir.

B. Kerbabaýewiň irki döredijiliginde köne düzgünleri näletlemek pafosy esasy orun tutýar. Munuň sebäbi şol döwrüň durmuşynda şeýle hyjuwyň güýçli bolanlygydyr. B. Kerbabaýewiň soňky döwürdäki döredijiliginde («Aýsoltan», «Nebitdag») bolsa zähmete, ony oňat gurmaga, dostluga, parahatçylyga bolan hyjuw esasy orun tutýar. Häzirki döwrüň durmuşy-da ýazyjylardan şony talap edýär.

Her bir ýazyjynyň döredijilik özbaşdaklygy öz halkynyň öňki edebiýatyndaky, edil şonuň ýaly-da ýakyn gatnaşykda bolan beýleki halklaryň edebiýatyndaky däpler bilen-de baglanyşyklydyr.

Türkmen edebiýatynyň görnükli wekili Ata Gowşudowyň durmuşy çeper suratlandyrmakdaky tärlerine syn edeniňde, onuň türkmen edebiýatynda bolan ertekiçilik-dessançylyk stilinden täsir alandygyny aýk duýmak bolýar. Ertekiçilik-dessançylyk stilinde gahrymanlaryň hereketleri, dürli ýagdaýlardaky boluşlary aýry-aýry halatlarda bolaýmasa, konkret-duýarlykly janly formada suratlandyrylmaýar-da, ýöne beýan edilýär, ony awtor öz adyndan gürrüň berýär. Ata Gowşudow hem öz eserlerinde, aýratyn-da «Watan ogly» powestinde hem «Mähri-Wepa» romanynda gahrymanlaryň obrazyny beýan etme arkaly aýdyňlaşdyrmaga uly orun beripdir. Ýöne Ata Gowşudowyň beýan etme stili gahrymanlaryň köp taraply durmuşyny dessanlardaka garanda has giň görkezendigi bilen tapawutlanýar. Bu bolsa onuň döredijiligindäki beýan etmäniň konkret-duýarlykly suratlandyрма ýakyndygyny alamatlandyrýar.

Mälim bolşy ýaly, türkmen dessanlarynyň birnäçesinde esasy gahrymanlaryň dünýä inen günlerinden başlanyp hekaýa aýdylýar. Ata Gowşudowyň «Mähri-Wepa» romanynda-da baş

gahrymanlar Mähri bilen Wepanyň çagalyk ýyllaryndan başlanyp gürrüň edilýär. Dessanlardaky ýaly, «Mähri-Wepa» romanynda-da sýužet gahrymanlaryň mekdep ýyllaryndaky, aýraçylyk ýyllaryndaky, şondan soň maksat-myratlaryna ýetýän wagtyndaky wakalary esasynda gurlupdyr. Diňe sýužetiň gurluşynda däl, wakalary bir-biri bilen baglanyşdyrmakda-da, Ata Gowşudow ertekiçilik-dessançylyk tärlerinden peýdalanyndyr. Türkmen halk ertekilerinde, «Göroglyda» we dessanlarda bir wakadan ikinji waka geçiljek bolnanda, gürrüňiň böleklerini baglanyşdyrmaga hyzmat edýän standart sözlemler ulanylýar:

«Bar, kerwen işi bilen başagaý bolup ýörübersin. Indi sözi Çyn-maçyn ýurdunyň patyşasynyň gyzyndan soraň» («Sähetdurdy» ertekisinden).

«Şunlukda Mömün öýlenip bilmän, entek şol bolşuna galybersin. Habary kimden al, – Adybegden al» («Göroglydan»).

Ata Gowşudow hem romanlarynyň kä ýerinde bu priýomy ulanyndyr:

«Bulary az salym şunda galdyryp, şu ogryn geçelgeden iki-üç sagat mundan öň geçip gidenleriň içinde bolan Gurt Gartyň yzyna düşeliň» («Mähri-Wepa» romanyndan).

«Goý, gybatkeş Ýelli näderin bilmän, was-wasa düşüp, aljyraňňy ýagdaýynda galsyn, gürrüňi ikinji tarapdan eşideliň» («Köpetdagyň eteginde» romanyndan).

Ata Gowşudow bu priýomy dessanlardaka garanda az ulanyndyr. Ol eserleriniň köp ýerinde bir wakadan ikinji waka geçende, ony aýdyp, düşündirip durmaýar. Häzirki döwrüň aňy–düşünjesi ösen okyjysyna ony düşündirip durmak gerek hem däl, okyjynyň özi oňa gaty gowy düşünýär.

Ata Gowşudowyň döredijilik aýratynlygynyň ertekiçilik-dessançylyk stiline ýakyn bolan ýene bir tarapy onuň köplenç halatlarda gahrymanlaryny birden häsiýetlendirmegi hem-de olaryň portretini hereketsiz görnüşde birden

suratlandyrmagydyr. Ýöne bu meselede ýazyjy ertekiçilik–dessançylyk stiliniň çägindeň çykyňar diýmek bolmaz. Mysal üçin, ol «Köpetdagyň eteginde» romanynyň başynda Hoşgeldiniň portretini: «Ol ýigrimi iki-ýigrimi üç ýaşlarynda, bugdaý reňk, tegelek ýüzli, orta boýly, eli-aýagy berdaşly ýigitdi» diýip, birden hereketsiz suratlandyrsa, romanyň dowamynda Hoşgeldiniň ýüz-keşbi, daşky görnüşi onuň içki duýgusy, hereketi bilen baglanyşdyrylyp, janly bolşunda görkezilýär. Onsoň hem dessanlarda portretler köplenç standart häsiýetde bolsa, Ata Gowşudowyň eserlerindäki portretler bir-birinden tapawutlanýan özboluşly portretlerdir.

Ata Gowşudowyň individual döredijilik stiline ertekiçilik–dessançylyk däpleriniň bu hili täsir etmegi-de ýöne ýerden däl. Ejesiniň belli ertekiçi bolmagy Ata Gowşudowyň ýaşlykdan başlap, türkmen halk döredijiligi bilen gyzyklanmagyna sebäp bolupdyr. Ýazyjy ömrüniň tä soňky döwürlerine çenli türkmen halk ertekilerini, «Görogly» eposyna girýän dessanlary toplamak hem-de çapa taýýarlamak işi bilen meşgullanyndyr. Türkmen halk döredijiligi bilen bu hili ysnyşykly iş salyşmagy bolsa onuň ertekiçilik–dessançylyk stilinden, ýokarda görüp geçenlerimiz ýaly, täsir almagyna sebäp bolupdyr.

Ata Gowşudowyň özboluşly çeperçilik ussatlygynyň kämilleşmegine esasan öňki türkmen edebiýatyndaky çeperçilik serişdeleri güýçli täsir eden bolsa, Berdi Kerbabaýewiň stiline rus realistik prozasynyň täsiri güýçli duýulýar. Kerbabaýew L. Tolstoý, M. Gorkiý, M. Şolohow ýaly meşhur rus ýazyjylarynyň birnäçe eserlerini türkmen diline ilkinji terjime edenleriň biridir. Bu hili terjimeçilik işi rus ýazyjylarynyň döredijilik ussatlygyny özleşdirmekde Berdi Kerbabaýew üçin uly mekdep bolupdyr. Muny ýazyjynyň özi hem «Ýoly ýörän ýeňer» diýen awtobiografik oçerkinde aýdyň beýan edýär: «Ylaýta-da, şol terjimeler meniň özüm üçin edebiýat uniwersiteti, olaryň awtorlary bolsa meniň söýgüli

professorlarym boldy. Gidýän wakanyň esasyna düşünmegi, sýužeti, kompozisiýany nähili gurnagy, obrazy nähili döretmegi, oňa nähili gylyk bermegi men öňi bilen rus halkynyň beýik ýazyjylaryndan, galyberse, doganlyk respublikalaryň görnükli edebiýatçylaryndan öwrendim»¹. Şunuň ýaly, täsir almak, öwrenmek netijesinde B. Kerbabaýew wakalary we gahrymanlaryň durmuşyny töwerekleýin almak, olary konkret– duýarlykly formada suratlandyrmak, gahrymanlaryň içki dünýäsindäki psihiki prosesleri giňden beýan etmek, tebigaty we beýleki zatlary gahrymanlaryň duýgusy hem-de durmuşy bilen baglanyşdyryp görkezmek, portretleri janly formada şekillendirmek we ş. m. rus prozasyndaky ýaly realistik proza laýyk gelýän çeperçilik tärlerini ösdüripdir. Bu, birinjiden, B. Kerbabaýewiň stil taýdan öz «professorlaryna» ýakyndygyny görkezse, ikinji tarapdan, Ata Gowşudow ýaly dessançylyk däplerinden köpräk täsir alan ýazyjylardan durmuşy suratlandyrmakda tapawutlanýandygyny görkezýär.

Diňe B. Kerbabaýewiň däl, N. Saryhanowyň, G. Gurbansähedowyň, N. Jumaýewiň stilinde-de rus ýazyjylaryna ýakynlyk duýulýar.

Akymlaýyn stil. Birnäçe ýazyjynyň öz individual stili bilen birlikde durmuş hakykatyny suratlandyryş tärleri taýyndan biri-birine ýakyn, umumy häsiýetli taraplarynyň bolýandygyny-da çeper döredijilik praktikasynda görmek bolýar. Ine, şonuň ýaly bir topar ýazyjynyň hakykaty çeper suratlandyryş tärlerindäki biri-birine ýakynlygyň, umumy häsiýetli taraplaryň esasynda-da akymlaýyn stil emele gelýär. Türkmen poeziýasynda iki hili akymlaýyn stili emele getiren şahyrlaryň iki toparynyň döredijiligine göz aýlanyňda muňa aýdyň göz ýetirmek bolar.

¹ B. Kerbabaýew, Eserler toplumu, 6 tom, Aşgabat, 1960, 586 sah.

Türkmen şahyrlarynyň birinji toparynyň – Durdy Gylyç, Baýram şahyr, Ata Salyh, Ataköpek Mergen, Nury Annagylyç ýaly şahyrlaryň döredijiligi üçin umumy häsiýetli bolan in esasy zat görkezmek däl-de, ýygjamlap beýan etmeklikdir. Hut şonuň netijesinde-de olaryň goşgularynyň aglabasynda ideýa hem-de gozgalýan mesele köplenç halatlarda liriki gahrymanyň belli bir pursatdaky möwç uran duýgusy hem-de söweşjeň hereketi bilen däl-de, umumylykda alnan duýgusy hem-de hereketi bilen baglanyşyp şöhlelenýär. Ol şahyrlar liriki gahrymanyň umumylykda alnan duýgusyny hem-de hereketini-de anyk duýarlykly janly formada okyjynyň göz önüne geler ýaly edip, suratkeşlik bilen şekillendirjek bolup durmandyrlarda, gozgaýan meselesini we ondan gelip çykýan ideýany gönümelik bilen beýan edipdirler. Mysal üçin, ine Durdy Gylyjyň «Gördük» diýen goşgusy:

Halkymyň içinde täze guralan,
Ozal görülmedik sazlary gördük.
Gözel gurluşyga pikir berilen,
Keselinden açýan ýazlary gördük.

Gelin-gyzlar ýalpyldaşyp gelyärler,
Tehnikadan öz paýlaryn alýarlar,
Dokuz dürli sazy goşup çalýarlar,
Dünýä ýalkym salan WUZ-lary gördük.

Açylypdyr bagyň gyzył gülleri,
Örän näzik barmaklary, elleri,
Hoş owaz, hoş zyban, şirin dilleri,
Aklyň haýran eden sazlary gördük.

Jeren dek böküşip, bagda gezyärler,
Gerek zadyn maşyn bilen ýazýarlar,
Hemme sazy bir gulakdan düzyärler,
Gollary hünärli gyzlary gördük.

Görşümüz ýaly, bu goşguda nygtalýan pikirler liriki gahrymanyň täze sosialistik hakykata bolan umumy guwanç duýgusy bilen baglanyşykly beýan edilýär. Ideýanyň şu hili häsiýetde beýan edilişini Durdy Gylyjyň «Jykyryň», «Garyplar», «Baýlar», «Zalymlar», Baýram şahyryň «Garybyň», «Aýlansam», «Nebitdag», Ata Salyhyň «Söwdügim», «Iliç Lenindir, biliň», «Sowet adamlary işden ýan bermez», Ataköpek Mergeniniň «Sowetdedir Sowetde», «Ilimiz», «Zähmetiň nury bilen», Nury Annagylyjyň «Beýik partiýa», «Güller içinde» ýaly köp sany goşgularynda görmek bolýar. Bu hili goşgularda ideýanyň liriki gahrymanyň anyk duýarlykly janly formada özüni görkezýän duýgusy hem-de hereketi bilen däl-de, umumylykda alnan duýgusy, hereketi bilen baglanyşdyrylyp beýan edilmegi ideýanyň we liriki gahrymanyň obrazynyň, aýratyn-da onuň içki dünýäsindäki psihologiki prosesleriň anyk duýarlykly janly formada şöhlelenmegine päsgel beripdir.

Bu şahyrlaryň çeper beýan ediş tärlerine has bolan umumy häsiýetli aýratynlyklaryň ýene biri olaryň liriki gahrymanlarynyň esasan-da täze sosialistik hakykat bilen baglanyşykly söz açanlarynda «men» diýip diňe öz adyndan däl-de, «biz» diýip köpçüligiň – бүтін halkyň adyndan çykyş etmekleridir. Muňa Durdy Gylyjyň öňde alnan «Gördük» diýen goşgusy hem-de onuň aşakdaky setirleri mysal bolup biler:

Zähmet çekdik, täze dünýä boldurdyk,
Garyplaryň öz hukugyn bildirdik,
Bolşewigiň adyn dünýä doldurdyk,
Gün-günden zyýada ösýär Sowetler.

(«Sowetler»).

Medeniýetli jaýa girdik,
Tämiz edip için syrdyk,
Köne wagtda gözli kördük.
Gözlerimizi açdy kanun.

(«Kanun»).

Hemmä belli bolduk gaýratda-güýçde,
Gylyjymyz kesgirdir, eglenmez daşda,
Zarpçylyk görkezip her hili işde,
Kän işler bitirdik 40-njy ýylda.

(«40-njy ýylda»).

Indi siziň sypdyrmarys biriňiz,
Gylyçdan geçiris gyryp baryňyz,
Ýer ýüzünde goýmars siziň biriňiz,
Höwesjeň biz düýpli göreş etmäge.

(«Gitmäge»).

Liriki gahrymanyň şunuň ýaly «biz» diýip köpçüligiň adyndan çykyş edýän pursatlary Ata Salyhyň, Ataköpek Mergeniň, Nury Annagylyjyň sygyrlarynda-da köp duş gelýär.

Munuň beýle bolmagy-da tötänden däldir. Täze şertlerde adamlar özleriniň esasy maksatlarynyň hem-de bähbitleriniň birleşendigine ýaşaýyş we göreş praktikasynda aýdyň göz ýetirdiler. Bu ýagdaý täze jemgyýetdäki her bir öňde baryjy şahsyň özüni zähmetkeş halk köpçüligi bilen bir göwre ýaly hasaplamak duýgy– düşüňjesini ösdürdi. Şonuň üçin hem ol umumy meselelerde «biz» diýip çykyş edip başlady. Gürrüňi edilýän şahyrlaryň liriki gahrymanlarynyň hem öz pikir-duýgularyny «biz» diýip, köpçüligiň adyndan beýan etmekleri, ilkinji nobatda, şol ýagdaý bilen baglanyşyklydyr.

Galyberse-de ady agzalan şahyrlar onçakly sowatly, bilimli bolmanlaryndan soň, liriki «meniň» halk köpçüligine degişli duýgulary, pikirleri özünde jemläp aňladýan tipik gahryman bolmalydygyna gowy düşüňip bilmändirler. Ine, şu ýagdaý hem olaryň öz şashy meselesi bilen baglanyşykly goşgularynda liriki gahrymanyň «men» diýip, köpçüligine degişli umumy meseleler bilen baglanyşykly goşgularynda bolsa liriki gahrymanyň «biz» diýip çykyş etmegine sebäp bolan esasy zatlaryň biridir. Liriki gahrymanyň «biz» diýip, köpçüligiň adyndan çykyş etmegi

onuň obrazynda köpçülige – «bize» degişli bolan esasy sypatlaryň jemlenmegine oňaly täsir edipdir, emma onuň hut özüne degişli bolan şahsy sypatlaryň hemme taraplaýyn aýdyňlaşmagyna welin o diýen giň mümkinçilik bermändir.

Gürrüni edilýän şahyrlaryň ählisiniň döredijiligine mahsus bolan umumy häsiýetli taraplaryň ýene biri-de bir goşguda birnäçe meseläni hem-de şonuň bilen baglanyşykly birnäçe ideýany ýygjamlap beýan etmeklikdir. Muny olaryň köp eserlerinde görmek bolýar. Olaryň döredijiligine mahsus bolan bu hili häsiýet türkmen nusgawy edebiýatyndaky däbiň täsiriniň netijesinde emele gelipdir.

Durdy Gylyjyň, Ata Salyhyň, Ataköpek Mergeniniň, Nury Annagylyjyň döredijiliginiň şu hili umumy häsiýetli taraplary 30–50-nji ýyllardaky türkmen poeziýasynda uly orun tutan akymlaýyn stili alamatlandyran faktdyr.

Türkmen şahyrlarynyň ikinji bir toparynyň – Rehmetsýidow, Gara Seýitliýew, Allaberdi Haýydow, Mämmet Seýidow, Ata Atajanow, Kerim Gurbannepesow ýaly şahyrlaryň döredijiligine göz aýlanyňda bolsa, olaryň hakykaty suratlandyryş tärlerinde hemmesi üçin umumy häsiýetli bolan başga hili aýratynlygy görmek bolýar.

Bu şahyrlaryň lirikasynda öňde gürrüni edilen şahyrlaryň lirikasyňa garanyňda, ozaly bilen, konkretlik agdyklyk edýär. Olaryň döredijiliginde aýratynlykda alnan bir goşguda birnäçe temany, ideýany ýygjamlap beýan etmeklik däl-de, anyk bir meseläni, bir ideýany giňden beýan etmeklik esasy orun tutýar. Bu bolsa öz gezeginde ol şahyrlaryň lirikasyndaky ideýanyň köplenç liriki gahrymanyň umumylykda alnan duýgusy, hereketi bilen däl-de, anyk bir mesele bilen baglanyşykly belli bir pursatda galkynan duýgusy, hereketi bilen birleşip şöhlelenmegini güýçlendiripdir.

Bu şahyrlar hakykata şu hili çemeleşmäge ýykgyň etmek bilen birlikde, ideýa bilen birleşýän duýgynyň belli bir mesele bilen baglylykda galkynmagyny has anyklaşdyryp

görkezmekde-de birinji toparyň wekillerinden tapawutlanýarlar. Ine, Mämmet Seýidowyň «Meniň arzuwym» diýen goşgusy:

Kenaryna göwsün oýkap, |
Şaglap derýa saz edip dur.
Gök gamyşlar başyn ýaýkap,
Magşugyna nāz edip dur.
Tolkunlary çekip göçün,
Böküp barýar, gaýnap barýar.
Aýperiniň tylla saçyn
Düýrläp barýar, oýnap barýar.
Owaz edip dürli-dümen,
Öz ugruna akyp barýar.
Töweregine täze çemen,
Täze güller dakyp barýar.
Şol derýanyň joşýan suwun
Wasp edere setir gerek.
Ömurboýy meň arzuwym,
Şeýle joşsun şahyr ýürek.

Görşümüz ýaly, bu goşguda şahyr ýüreginiň joşgunly bolmagy baradaky ideýa bilen birleşýän liriki gahrymanyň duýgusynyň galkynmagyna joşgunly, gudratly derýanyň täsir edendigi nygtalýar. Şeýle häsiýeti ikinji topara degişli şahyrlaryň köp goşgularynda görmek bolýar. Bu bolsa ikinji topara degişli şahyrlaryň sygyrlaryndaky ideýanyň hem-de liriki gahrymanlaryň obrazynyň birinji topara degişli şahyrlaryňka garanda has-da janly, has-da anyk duýarlykly bolmagyna getiripdir, ikinjiden hem liriki gahrymanyň içki dünýäsiniň açylyşyny güýçlendiripdir.

Ikinji topara degişli şahyrlar sowatly, bilimli bolup, liriki «meniň» obrazında köpçülige degişli bolan pikir– duýgularyň, hyjuwlaryň aňladylmalydygyna gowy düşünendikleri üçin, olaryň liriki gahrymanlary-da hemişe diýen ýaly menlik ýöňkemedede öz adyndan çykyş edýär.

Agzalan şahyrlaryň ikinji toparynyň lirikasynda tebigat gözelligini liriki gahrymana estetiki lezzet berýän zat hökmünde suratlandyrmak tendensiýasy hem birinji toparyň lirikasyna garanda güýçli.

Türkmen şahyrlarynyň agzalan iki toparynyň her birine has bolan şu hili umumy häsiýetli aýratynlyklar häzirki zaman türkmen poeziýasynda iki hili akymlaýyn stili emele getiripdir.

Şu hili akymlaýyn stili türkmen prozasynyň wekilleriniň döredijiliginde-de görmek bolýar. Türkmen ýazyjylarynyň bir toparynyň—Agahan Durdyýew, Ata Gowşudow, Berdi Soltannyazow ýaly ýazyjylaryň proza eserlerinde syýžeti daşky konfliktler esasynda gurmak, beýan etmeklik, portreti statik häsiýetde şekillendirmeklik ýaly umumy häsiýetli alamatlar bar bolsa, Berdi Kerbabaýew, Nurmyrat Saryhanow, Gurbandurdy Gurbansähedow, Naryman Jumaýew ýaly ýazyjylaryň döredijiliginde syýžeti ösdürmekde gahrymanlaryň içki dünýäsindäki konfliktlere-de ýüzlenmek, suratkeşlik, peýzažy gahrymanyň içki dünýäsi bilen baglanyşdyryp bermeklik, portreti janly şekillendirmeklik ýaly umumy häsiýetli çeperçilik tärleri bar. Bu bolsa türkmen prozasynda iki hili stil tendensiýasynyň — iki hili akymlaýyn stiliň bardygyny görkezýär.

Türkmen poeziýasyndaky we prozasyndaky ýokarda bellýenen akymlaýyn stilleriň özara ýakyn taraplary-da bardyr. Ol akymlaýyn stiliň biri beýleki akymlaýyn stile has bolan çeper suratlandyрма tärlerinden üzňe dälidir. Islendik akymlaýyn stilde beýleki akymlaýyn stile has bolan çeper suratlandyрма tärlerini tapmak bolar. Ýöne ol şol stiliň iň häsiýetli taraplary bolup bilmez. Her bir akymlaýyn stil hakykaty çeper suratlandyrmak tärleriniň beýleki stillerdäkiden tapawutlanýan kompleksi bilen häsiýetlenýär. Şeýle bolmasa, ol stil hökmünde formirlenip hem bilmezdi. Akymlaýyn stil barada gürrüň edilende, ine şu ýagdaý göz önünde tutulmasa, meselä dogry düşünip bolmaz.

Akymlaýyn stil, başda belleýşimiz ýaly, birnäçe şahyryň ýa-da ýazyjynyň hakykaty çeper suratlandyryş tärleriniň umumy häsiýetli taraplary esasynda emele gelse, ýazyjynyň, şahyryň indiividual stili onuň diňe öz döredijiligine degişli bolan çeper suratlandyrma tärleriniň özboluşly taraplary esasynda emele gelýär. Beýle diýildigi akymlaýyn stili emele getirýän birnäçe ýazyjynyň çeper suratlandyrma tärleriniň umumy häsiýetli taraplary indiividual stilden üzňe diýildigi däl. Akymlaýyn stili emele getirýän çeper suratlandyrma tärleriniň in häsiýetli taraplaryna bir ýazyjynyň has köp ýüzlenmegi, beýleki bir ýazyjynyň bolsa oňa garanda azrak ýüzlenmegi mümkindir. Şeýle bolanda, ol iki ýazyjynyň akymlaýyn stili emele getirýän çeper suratlandyrma tärlerine çemeleşişinde indiividual aýratynlyk emele gelýär. Bu ýerde bir ýazyjy beýleki ýazyjydan akymlaýyn stili alamatlandyrýan umumy häsiýetli çeperçilik tärlerini az ýa-da köp ulanýanlygy bilen tapawutlanýar. Akymlaýyn stil bolsa onuň ýaly tapawudy alamatlandyrmaýar-da, biri-birine ýakyn birnäçe ýazyjynyň döredijiligine has bolan umumy tapawudy alamatlandyrýar.

* * *

Çeper suratlandyrma tärleriniň gadym döwürlerden başlanyp gaýdýan asyrlyk taryhyna göz aýlanyňda, çeper edebiýatda akymlaýyn hem-de indiividual stil däl-de, başga hili stilleriň – ugurlaýyn (realistik, romantik, fantastik), döwürleýin stilleriň bolandygy-da göze ilýär. Onuň ýaly stiller edebiýaty öwreniş ylmynda entek ýöritelenip öwrenilenok, ylmy taýdan anyk takykklanok. Şonuň üçin hem häzirikçe okuw-gollanma kitabynda onuň ýaly ylmy taýdan öwrenilip takyklynmadyk stiller barada söz açmakdan saklanýarys.

EDEBI UGUR

Belli bir taryhy döwürde ýaşayan ýazyjylaryň döredijiliginde akymlaýyn stili emele getirýän çeper suratlandyrma tärleriniň özboluşly umumy häsiýetli taraplary bilen birlikde, hakykaty çeper suratlandyrmagyň prinsipleri taýyndan-da olaryň döredijiliginde ýakynlyk, özboluşly umumy birlik bolýar.

Çeper suratlandyrma tärlerindäki hem-de prinsiplerindäki özboluşly umumy birlik diýlende, nämeler göz önünde tutulýar? Ýazyjylaryň hakykaty çeper suratlandyryş tärlerindäki umumy birlik diýlende, «Çeper stil» diýen bölümde görüp geçişimiz ýaly, beýan etmek, suratlandyryp görkezmek, gahrymanyň içki dünýäsine çuň ýa-da ýüzleý aralaşmak, tebigaty gahryman bilen baglanyşdyryp ýa-da baglanyşdyrman suratlandyrmak, portreti statik ýa-da janly häsiýetde bermek ýaly meselelerdäki ýakynlyk, özboluşly umumylyk göz önünde tutulýar. Ýazyjylaryň hakykaty suratlandyryş prinsiplerindäki umumy birlik diýlende bolsa, hakykatyň realistik, romantik, fantastik, ýa-da realistik-romantik, realistik-fantastik, ýa-da şertli (simwolik) häsiýetde suratlandyrylýandygy göz önünde tutulýar.

Çeper stil hem-de edebi ugur ýazyjylaryň döredijiliginiň şu hili aýry-aýry taraplary esasynda emele gelýän bolsa-da, olar biri-biri bilen organiki baglanyşyklydyr. Sebäbi hakykat nähili häsiýetde (prinsipde) şöhlelenýän bolsa, onuň suratlandyrylyş tärlerinde-de şol prinsipe laýyk gelýän özboluşlylyk emele gelýär. «Realistik stil», «romantik stil» diýilmegi-de hut şonuň üçindir.

Ýazyjylaryň hakykaty suratlandyryş prinsiplerindäki ýakynlyk, umumy birlik olaryň aň-düşünjesiniň, dünýägaraýşynyň, sosial pozisiýasynyň, durmuş tejribesiniň ýaşan döwründäki jemgyýetçilik şertleriniň ýakynlygy, birligi esasynda emele gelýär. Ine, şonuň ýaly bolup ýazyjylaryň

döredijiliginiň hakykaty suratlandyryş prinsiplerinde emele gelýän özboluşly umumy birlige edebi ugur diýilýär.

Rus we Günbatar Ýewropa halklarynyň XVII – XIX asyrlardaky edebiýatynda hakykaty çeper suratlandyrmak prinsipleriniň aýry-aýry özboluşly ugurlaryny alamatlandyryan klassisizm, sentimentalizm, romantizm, realizm (tankydy realizm), ýaly birnäçe edebi ugurlar peýda bolupdyr we olar nazary taýdan işlenipdir. Emma rewolýusiýadan öňki türkmen edebiýatynda bu hili ýa-da başga hili edebi ugurlaryň bolandygy ýa-da bolmandygy (diňe türkmen nusgawy şahyrlarynyň liriki eserlerindäki realizm barada orta atylan gapma-garşylykly pikirler bolaýmasa) henize çenli azda-kände-de anyklanar. Ýöne şeýle-de bolsa, öňki türkmen edebiýatynyň ösüş prosesinde klassisizme, romantizme, realizme ýakyn bolan edebi ugurlaryň peýda bolandygyny bellemek bolar.

Mälim bolşy ýaly, öňki türkmen edebiýatyna degişli eserleriň hemmesi diýen ýaly liriki-epiki žanryň dessan görnüşine hem-de lirika žanryna degişli bolupdyr. Dessanlar bilen liriki eserleriň bolsa diňe bir žanr aýratynlygy däl, başga-da birnäçe düýpli aýratynlyklary bar.

Türkmen dessanlaryna has bolan häsiýetleriň birnäçesi klassisizme ýakyndyr. XVII asyr fransuz edebiýatynda peýda bolan klassisizmiň esasy prinsipleriniň biri antik edebiýatyň nusgawy eserlerine öýkünip eser döretmeklik bolupdyr. Türkmen dessanlarynyň döredilişinde-de şunuň ýaly öýkünme prinsipiniň bolandygyny aýk görmek bolýar. Dogry, dessanlary döreden awtorlar gadymy grek hem-de rim edebiýatynyň nusgalaryna däl-de esasan halk ertekleriniň hem-de rowaýatlarynyň nusgalaryna öýkünipdirler. Mysal üçin, «Patyşanyň gynakdan bolan iki ogly», «Ýartygulak», «Düýe Bahawetdiniň ogly», «Akpamyk», «Bäs galandar» we ş. m. ertekilerde bolşy ýaly, türkmen dessanlarynyň-da köpüsünde gürrüň baş gahryman dünýä inmezden öň başlanýar,

gahrymanlaryň häsiýeti birden beýan edilýär. Ertekilerdäki ýaly, dessanlarda-da realistik, fantastik hem-de romantik elementler bar, sýužete girýän wakalar baradaky gürrüňler hem «Bular bu ýerde dursun, indi habary pylanyndan alalyň» diýen ýaly standart sözlemler bilen baglanyşdyrylýar we ş. m.

Ikinjiden, klassisizme degişli eserlerde esasy gahrymanlar ýokary gatlak wekillerinden bolupdyr. Bu – türkmen dessanlarynda-da şeýledir. «Şasenem-Garyp» dessanyndaky Şapbas, Hasan wezir, goşun serkerdesi Şawelet, şanyň gyzy Şasenem, weziriň ogly Garyp, «Zöhre-Tahyr» dessanyndaky Babahan patyşa, onuň gyzy Zöhre, Bahyr wezir, onuň ogly Tahyr, goşun serkerdesi Garaçomak, Adyl şa, onuň gyzy Mahym we ş. m. gahrymanlar muňa mysal bolup biler.

Üçünjiden, klassisizme degişli eserlerde bolşy ýaly, türkmen dessanlarynda-da gahrymanlaryň obrazy köplenç ýa diňe položitel, ýa-da diňe otrisatel edilip görkezilýär. Mysal üçin, Şapbas, Babahan patyşa, Garaçomak ýalylar diňe otrisatel, Adyl şa, Moýsepit serdar, Zähre, Tahyr, Şasenem, Garyp, Leýli, Mežnun – diňe položitel.

Dördünjiden, klassisizmde ýazylan eserlerdäki ýaly, türkmen dessanlarynda-da esasan waka iň soňunda položitel gahrymanlaryň otrisatel gahrymanlardan üstün çykmagy, adalatlylygyň dabaralanmagy bilen gutarýar. Dogry, «Leýli–Mežnun» dessanynyň gutaryşy tragikidir. Emma beýleki dessanlardaky položitel gahrymanlar, mysal üçin, Şasenem, Garyp, Zöhre, Tahyr, Hemra myrat-maksatlaryna ýetýärler.

Bäşinjiden, klassisizm kadasynda ýazylan eserlerde ýörite ekilen baglar, ýörite edilen fontanlar bolaýmasa, tebigatyň başga hili görnüşlerini suratlandyrmaklyga aýratyn üns berilmändir. Dessanlarda-da şu hili ýagdaý belli derejede duýulýar. Olarda-da köplenç çarbag, serhowuz, köşgün täweregi we şuna meňzeşleriň görnüşlerini suratlandyrmak merkezi orun tutýar.

Altynjydan, klassisizm eserlerinde hereket edýän gahrymanlar, W. G. Belinskiniň belleýşi ýaly, öz ýurdundan we öz döwründen daşlaşdyrylyp görkezilipdir. Türkmen dessanlarynda-da şu hili häsiýeti görmek bolýar. Olaryň hemmesinde beýan edilýän wakalar şol eserleri döreden awtorlaryň öz ýurdunda däl-de, başga ýurtlarda haçandyr bir wagt bolup geçen wakalar hökmünde beýan edilýär. Türkmen halkynyň şol wagtky durmuşynda-da, dessanlarda görkezilişi ýaly, erkin söýgi gysylypdyr. Dessanlardaky zalym şalar ýaly, türkmen halkynyň ýerli han-begleri-de zalym bolupdyrlar. Garyp, Mežnun, Tahyr ýaly päk söýgi ugrunda hasrat çeken, ençeme muşakgatlyklary başyndan geçiren ýigitleriň bolandygy-da şübhesizdir. Şeýle ýagdaýlaryň bolandygyny gürrüň berýän «Aýna» sazy bilen baglanyşykly rowaýat ýaly rowaýatlar hem köp. Şeýle wakalary gürrüň berýän türkmen halk ertekileri– de bar. Mysal üçin, «Talaban» diýen ertekide bir baýyň gapysynda gezyýän garyby «Gyzymy bereýin» diýip aldaýşy, garybyň başyny-aýagyny alyp gidişi, iň soňunda maksadyna ýetişi hekaýa edilýär. Umuman aýdanda, dessanlardaky ýaly wakalaryň halkyň durmuşynda-da bolandygyny görkezýän faktlar kän. Şeýle bolsa, onda dessanlardaky wakalar başga ýurtlarda bolup geçýär diýilse-de, ol eserlerde turkmen halkynyň durmuşy görkezilýär. Gahrymanyň, wakanyň başga ýurtda görkezilmegi bolsa köplenç halatlarda şertli formadadyr. Muny Mollanepesiň hemde onuň aýaly Bossantäjiň «Zöhre-Tahyr» dessanynda gahryman hökmünde gatnaşmagy-da aýyk aňladýar. Dessanda şeýle diýilýär:

«Şol eýýamda bir adam bar erdi, adyna Mollanepes Maru-Şahujahan diýer erdiler. Onuň aýalynda Bossantäç elti diýer erdiler. Olaryň ikisine hem hudaý rahmet nazaryny salan erdi. Patyşa: «Diňe şol adamlar at goýmasalar, başgalaryň goýan ady könlüme makul däl» – diýip, buýruk berdi...

Soňra Zöhräniň ýanynyň iki ýüz kenizi bilen Mollanepesiň aýaly Bossantäje terbiýelemäge berdiler...

Indi sözi Babahan şadan eşidiň. Patyşa Mollanepes ahuny molla tutdy...»

Mollanepesiň, onuň aýaly Bossantäjiň bolsa Tatar welaýatynyň şasy Babahanyň gyzy Zöhräni terbiýelemändigide, okatmandygy-da bellidir.

Şeýle bolsa, onda türkmen halkynyň durmuşy bilen baglanyşykly dessanlarda patyşanyň bolmagynyň sebäbi näme? Onuň sebäbi, ozaly bilen, dessanlaryň ençesiniň göçme sýužet esasynda ýazylanlygydyr. Beýleki gündogar halklarynda bolşy ýaly, türkmen awtorlary-da göçme sýužetdäki gahrymanlaryň titullaryny saklapdyrlar. Bu däp bolupdyr. Emma olar gahrymanlaryň titullaryny saklasalar-da, geçme sýužeti öz halkynyň durmuşy bilen ysnyşykly baglanyşdyryp, oňa bap getirip, gaýtadan işläpdirler. Andalyp, Mollanepes ýaly türkmen şahyrlary däl, azerbaýjan klassygy Nyzamy, özbek klassygy Nowaýy hem hamsalaryndaky göçme sýužet esasynda ýazan poemalaryny öz halkynyň durmuşy bilen baglanyşdyryp döredipdirler. Şonuň netijesinde-de ençeme halkyň edebiýatynda bir göçme sýužet esasynda ýazylan eserler bir-birinden tapawutlanýarlar.

Türkmen dessanlaryny döreden awtorlaryň öz ýurtdaky hanlary, begleri däl-de, başga bir ýurtdaky şany, şazadany gahryman edip almaklaryna şol döwrüň feodal despotizminiň-de belli derejede sebäp bolmagy ähtimaldyr.

Klassisizm kadasynda ýazylan eserler bilen türkmen dessanlarynyň şu hili bir-birine ýakyn taraplarynyň bolmagy bilen birlikde, olaryň özboluşly taraplary-da bardyr. Mysal üçin, klassisizmdäki wagt, ýer, hereket birligi türkmen dessanlarynda ýok. Klassisizmde ýörgünli žanr drama bolupdyr. Dessanlar bolsa mazmuny taýynda-da, formasy taýyndan— da liriki-epiki žanra degişlidir. Dessanlarda fantastik

elementleriň bolmagy-da olary klassisizmden tapawutlandyrýar. Ýöne fransuz klassisizminden tapawutlanýan käbir aýratynlyklar rus edebiýatyndaky klassisizmde-de bolupdyr. Rus edebiýatynda klassisizme degişli eserlerde üç birlik berk saklanmandyr. Russiýanyň özünde bolan konkretaryhy wakalar, hadysalar suratlandyrylypdyr, tankydy häsiýet güýçli bolupdyr we ş. m.

Şeýle diýmek bilen biz türkmen dessanlarynyň dörediliş prosesinde emele gelen edebi ugry gönüden-göni klassisizm diýip bellemekçi däliris. Ony klassisizme ýakyn bolan edebi ugur diýip bellemek dogry bolsa gerek. A.M. Gorkiý «Edebiýatdaky esasy ugurlar iki sany, ýagny realizm we romantizm hasaplanýar»¹ diýip belleýär. Aýry-aýry konkretaryhy döwürlerde peýda bolan başga hili edebi ugurlar şol iki sany esasy ugruň ösüşinde emele gelen özboluşly etapdyr. Klassisizm hem, türkmen dessanlarynda emele gelen edebi ugur hem realistik ugruň ösüşindäki belli bir özboluşly etapdyr. Şu ýagdaýy nazarda tutmak bilen biz türkmen dessanlaryna has bolan edebi ugry häzirlikçe fantastik elementli şertli realistik ugur diýip atlandyrýarys. Beýle diýildigi ol ugur romantizmden üzňe diýildigi dälir. Realizm öz ösüşiniň her bir etapynda romantizm bilen organiki baglylykda ösüpdir. Ol ikisi görnükli eserlerde köplenç wagtlarda birleşýär. Bu barada A. M. Gorkiý şeýle diýýär: «Uly hudožniklerde realizm we romantizm hemme halatlarda göýä gatyşýan ýalydyr»². Şonuň üçin hem «fantastik elementli şertli realistik ugur» diýlende, ol dessanlarda romantik elementleriň bardygyny-da görkezýär.

Türkmen dessanlarynda emele gelen ugur klassisizme ýakyn bolsa, onda oňa diňe «şertli realistik ugur» diýilse-de, boljak diýilmegi mümkin. Emma ol şeýle atlandyrylanda, ol dessanlarda fantastik elementleriň bardygyny aňlatmaýar. Ýene— de: «Ol ugur atlandyrylanda «şertli» sözi näme gerek?

¹ М. Горький о литературе, Москва, 1955, стр. 313.

² Там же, стр. 313.

diýilmegi-de mümkin. Emma o-da gerek. Săbăbi dessanlarda durmuşy şöhlendirmegiň şertli tärlerini (wakanyň hem-de gahrymanlaryň başga ýurtlara geçirilip görkezilmegi, wakalaryň baglanyşygynyň, sýužetiň soňundaky çözülişiniň şertli häsiýetde bolmagy we ş. m.) ulanmaklyk esasy häsiýetli zatlaryň biri bolupdyr. Emma realistik ugurlaryň hemmesinde onuň ýaly güýçli ösen şertlilik bolmandyr. Şoňa görä-de «şertli» sözi taşlansa, dessanlardaky durmuşy suratlandyrmagyň şertlilik häsiýeti aňlanjak däl. Şeýle bolansoň, dessanlaryň dörediliş prosesinde peýda bolan edebi ugur «fantastik elementli şertli realistik ugur» diýlip atlandyrylsa, dogry boljak. Ol şeýle atlandyrylanda, dessanlarda durmuşyň şöhlendiriliş usulynyň esasy häsiýetli taraplaryny gowy aňladýar.

Dessanlaryň hemmesi şu ugra degişli däl. «Baba Rōwşen», «Sagdy-Wakgas» ýaly dessanlarda dini mazmunyň güýçludigi bellidir. Onuň ýaly dessanlarda real hakykata garanda, adamlaryň dini düşüňjeler bilen baglylykda göz önüne getirýän hyýaly gahrymanlaryny, hyýaly durmuşyny suratlandyrmaklyk birinji orunda durýar. Şonuň üçin hem onuň ýaly dessanlar dini fantastik ýa-da dini-mistiki romantik ugra degişlidir.

Öňki türkmen edebiýatynyň ösüş prosesinde romantik ugur giň gerim alypdyr. Romantizm diýmek arzuw edilýän gowy durmuşy, gowy gylyk-häsiýetleri we oňa ýetmegiň ýollaryny şöhlendirmek diýmekdir. Arzuw edilýän durmuşa ýetmek üçin hem geçmişde dürli ýollar agtarypdyrlar. Şonuň üçin öňki döwrüň edebiýatynda ýüze çykyan romantizm hem dürli-dürli bolupdyr. Türkmen edebiýatynda ýüze çykan romantizmiň in esasy görnüşleri dini-mistiki,

konserwatiw hem-de progressiw romantizm bolupdyr.

Türkmen edebiýatynda bolan dini-mistiki hem-de konserwatizm romantik ugurlar Gündogarda giň ýaýran yslam dini we şonuň bilen baglanyşykly bolan sufizm-sopuçylyk

akymalarynyň täsiri bilen dörän ugurlardyr. Mälim bolşy ýaly, sufizm akymy-da birnäçe ugurlara bölünipdir. Şeýle-de bolsa, onuň esasy ugry iki sany bolup, onuň biri reaksiýa; ikinjisi oňa garanda progressiw häsiýete eýe bolupdyr. Türkmen edebiýatynda dini-mistiki romantizm sufizmiň keramatly güýçleri we ol dünýäni ideallaşdyrmaga aýratyn ýygyn eden reaksiýa mazmunly akymy bilen birleşýän edebi ugurdyr.

Yslam dininiň kadalaryny beýan edýän gurhan we sufizmiň reaksiýa akymy: «Kim bu dünýäde jebir çekse, hudaý tarapyndan kesgitlenen takdyra ten berse, ol adam o dünýäde jennete barar we şol baky dünýäde oňat ýaşar» diýen düşüňjani ündäpdir. Türki halklaryň arasynda reaksiýa mazmunly sufizmi esaslandyranlaryň biri Hoja Ahmet Ýasawy (XII asyr) öz hikmetlerinde şeýle ideýany ýaýradypdyr:

Bu dünýäde fakyrylykny adat kylgyl,
Jebir-horluk tartmaklykny rahat bilgil,
Gul Hoja Ahmet, ýagşylarga hyzmat kylgyl.
Kyýamat gün andag kişi soltan bolur.¹

Bu hili ideýa türkmenleriň köne dini medreselerinde okadylan özbek şahyry Sopy Allaýaryň öz ady bilen atlandyrylan eserlerinde, Wepaýynyň «Rownakyl-yslamynda» we ş. m. eserlerde-de ündelipdir. Munuň ýaly ündewlere şol döwrüň sada adamlarynda ynam hem döräpdir.

Yslam dininiň ýörgünli bolan döwründe türkmen halkynyň durmuşyndaky şu hili ýagdaý türkmen şahyrlaryna-da täsir etmän durmandyr. Hut şonuň üçin hem olar dini mazmunly eserler hem döredipdirler. Şeýle eserlerde adamlaryň dini düşüňjeler bilen baglylykda göz önüne getirýän keramatly güýçleri (hudaý, pygamber), «o dünýäniň» behişti we ş. m. ideallaşdyrylyp görkezilipdir. Mysal üçin, «Baba Röwşen», «Sagdy-Wakgas» dessanlarynda Muhammet pygamber, Hezret

¹ Diwan-hikmet Hazreti Hoja Ahmet Ýasawy (Daş basma), Daşkent, 1914, 54 sah.

Aly rehimdar hem-de gudratly edilip görkezilýär. Edil şonuň ýaly öňki türkmen edebiýatynyň birnäçe dini mazmunly eserlerinde «o dünýäniň» behişti ýokary gözelligi hökmünde suratlandyrylypdyr. Bu hili dini-mistiki romantikanyň elementleri türkmen şahyry Döwletmämmet Azadynyň «Wagzy– Azat» eserinde, Magtymgulyňnyň hem «Gelse gerekdir», «Şondadyr» we ş. m.) käbir goşgularynda bardyr.

Magtymgulydan soňky türkmen nusgawy şahyrlarynyň döredijiliginde-de dini düşüňjeler bilen baglanyşykly romantikanyň elementleri azda-kände bolupdyr. Dine ynanyp, ol barada söz açýan ýazyjynyň döredijiliginde onuň ýaly romantik elementleriň hiç bolmanda ýek-tük tapylmazlygy mümkin hem däl.

Magtymgulynyň dini-fantastik gözelligi iň ýokary hakyky gözelligi hökmünde ykrar edýän goşgulary onuň döredijiliginiň esasan ilki döwürlerine degişli bolsa gerek. Medresede okan ýyllarynda ýaş Magtymgulynyň, ozaly bilen, gurhan, «Sopy Allaýar», «Rownakyl-yslam», şolar bilen utgaşyp gidýän Hoja Ahmet Ýasawynyň sufistik taglymaty bilen tanyş bolandygy has ähtimaldyr. Sebäbi medreselerde şonuň ýaly dini eserler okadylypdyr. Bu bolsa Magtymgulynyň dünýägaraýşyna güýçli täsir edipdir. Şonuň netijesinde ol dini-mistiki romantikany beýan edýän käbir eserler döreden bolsa gerek.

Emma Magtymguly öz ömrüniň dowamynda diňe medresede okadylan ýa-da okamaga hödürlýenen dini-sholastiki eserler bilen çäklenmändir. Ol «o dünýädäki» gözelligiden, eşretiden şu dünýädäki gözelligi, eşreti ýokary goýan Omar Haýýam ýaly Gündogaryň meşhur şahyrlarynyň eserleri bilen düýpli tanşyp, şolaryň taglymatyna uýman, olara hormat etmän durup bilmändir. Ol özüniň hem şolar bilen bir hatarda bolmagyny isläpdir:

Abu Sagyt, Omar Haýýam, Hemedany,
Ferdowsy, Nyzamy, Hafyz perwany,
Jeleddin kibi, Jamy-elwany,

Alarnyň ýanynda menem san bolsam.

(Magtymguly, «San bolsam»).

Gündogaryň şular ýaly şahyrlarynyň, aýratyn-da Omar Haýýamyň eserleri bilen tanşyp başladygyça, Magtymgulyda gapma-garşylykly pikirler güýçlenipdir. Gurhanda, Hoja Ahmet Ýasawynyň hikmetlerinde, «Sopy Allaýarda», «Rownakyl-yslamda» we ş. m. eserlerde beýan edilişi ýaly, «o dünýäniň» gőzelligi ýokarymy ýa-da Omar Haýýamyň beýan edişi ýaly, şu dünýäniň gőzelligi ýokarymy? Olaryň haýsysynyň diýýäni makul? Bu meseläni çözmek şahyra aňsat düşmändir. Muny onuň özi-de aýyk beýan edýär:

Okyr men, görer men barça kelamy,
Manysyny saça bilmän, neýläýin!
Pikir derýasyna aklym gämisin,
Batyrmyşam, çyka bilmen, neýläýin!

(Magtymguly, «Neýläýin»).

Emma Magtymguly «pikir derýasyna akyl gämisin» batyryp goýmandyr-da, ondan çykmak barada oýlanypdyr:

Eý ýaranlar, o dünýä baran bar-da, gelen ýok,
Öli, diri halyndan habar-hatyr alan ýok...

(Magtymguly, «Içinde»).

Şu hili oýlanmalar netijesinde ol Omar Haýýamyň pozisiýasyna ýakynlaşypdyr:

Mollalar ahyret sözün söýlärler,
Müňkür olma, geljek işdir eýlärler.
Kim biler ki ahyretde neýlärler,
Iýip, içip, münüp, guçup öt ýagşy.

(Magtymguly, «Ýagşy»).

Magtymgulynyň dünýägaraýşynda we döredijilik ugrunda ullakan özgeriş bolupdyr. Ýöne şeýle diýmek bilen, Magtymguly «o dünýäni» bütinleý inkär edipdir diýmek bolmaz. Ol dine hem-de «o dünýä» ynanyndyr. Şeýle-de bolsa, beýik şahyryň dünýägaraýşynda bolan ol özgeriş onuň şu dünýä bilen, öz döwründäki halkyň durmuşy bilen has içgin

gyzyklanmagyna sebäp bolupdyr. . Şeýlelikde dini-mistiki romantizm Magtymgulynyň döredijiliginde yzky orna geçýär. Ondan soňky türkmen nusgawylarynyň döredijiliginde bolsa ol has-da ysgyndan gaçýar.

Türkmen edebiýatynda bolan romantizmiň ikinji bir hilisi konserwatiw romantizmdir. Konserwatiw romantizmde esasy orunda durýan zat dini-mistiki gözelligi däl-de, dowam edip duran synply jemgyýet gurluşynyň özünde islenýän durmuşa ýetmek ideýasy ýa-da geçmiş ideallaşdyrylyp görkezilmek bilen şol wagtdaky ýaly durmuşa bolan arzuw beýan edilýär. Bu romantika hem gowy durmuşa ýetmegiň dogry ýoluny salgy berýän romantika däl. Şeýle bolsa-da, bu romantika öňde bellenilip geçilen dini-mistik romantika garanda progressiw häsiýete eýedir. Türkmen edebiýatyndaky bu hili romantizm ugrunyň iň görnükli wekili Döwletmämmet Azady bolupdyr. Onuň «Wagzy-Azat» eserinde dowam edip duran feodal jemgyýetiniň özünde islenýän durmuşa ýetmek baradaky romantika has-da güýçlüdir. Ol eserde ýokary gatlagyň hem, aşak gatlagyň hem adamlarynyň nähili bolanda gowy boljakdygy, halkyň durmuşyny abadanlaşdyrmak üçin näme işler etmegiň gerekdiği beýan edilýär: eger şalar, wezirler we beýleki emeldarlar adalatly bolsa, gurply adamlar ýaplary, köprüleri, ýollary abatlamaga üns berse, alymlar hakyky ylym adamsy bolsa, olaryň ylmy halk üçin peýdaly bolsa, mekdep-medreseler salynsa, aşak gatlaklaryň adamlary (garyplar, derwüşler we ş. m.) edepli, kanagatly, bilimli bolsa – ine şu hili çäreler durmuşa geçirilse, şol wagtda gowy durmuşa ýetmek bolar diýilýär. Ol gowy durmuş bolsa eserde şeýle suratlandyrylýar:

Giňeler halk, onda artar maly-baş,
Eýlär onda ol musulmanlar magaş.

Halk era kutby-zaman bolgaý zehur,
Bu jahan üzre ýagar nur üzre nur.

Bu hili romantika-şalaryň adalatly bolmagy bilen durmuş gowulanar diýen düşünje Magtymgulynyň döredijiliginde-de bar. Emma ol ýokary gatlak wekilleriniň düzelmän, gaýtam tersine, olaryň barha galplaşýandyklaryna, aç böri ýaly topulyp garyp-pukaralary talamagy günsaýyn güýçlendirýändiklerine, synpy gapma-garşylygyň barha açyk formalara geçip ýitileşýändigine uzak wagtlap syn edip düşünişdir. Magtymguly şalary adalatly bolmaga çagyran sufistik akymyň-da, Döwletmämmet Azadynyň-da, özüniň ýokary gatlak wekilleri adalatly bolar we durmuş gowulanar diýen hyýalynyň-da başa barmajakdygyna wagtal-wagtal göz ýetiripdir, çünki durmuş şalaryň adalatly bolmajagyny subut edipdir. Şondan soň Magtymguly: «Şahlar adyl bolmaz, daglar dumansyz» («Hary-zar bolduň») diýen netijä gelipdir. Şeýlelikde, Magtymgulynyň döredijiliginde konserwatiw romantizm hem yzky orna geçipdir.

Iň ahyrynda Magtymgulynyň döredijiliginde bir-biri bilen utgaşyp gidýän iki ugur-progressiw romantizmiň şineleri hem-de realistik ugur öňe çykyp başlaýar. Magtymgulynyň döredijiliginde progressiw romantizmiň şineleriniň peýda bolmagy onuň real hakykata, halkyň durmuşyna has ýakyn durmagy bilen hem-de şol döwrüň taryhy wakalary, hadysalary bilen berk baglanyşyklydyr.

Türkmen halkynyň hem ep-esli bölegini gol astynda saklaýan Nedir şa (1688–1747) öldürilensoň, Eýranda häkimlik ugrundaky göreş güýçlenýär. Ol ýagdaýdan peýdalanyň, Eýranyň garamagynda bolan Owganystan, Yrak ýaly ýurtlar özbaşdak bolup aýrylýar, Kawkaz halklary Eýrana garaşsyz bolmak hereketlerini güýçli dowam etdirýärler. XVIII asyryň ikinji ýarymynda diňe Eýranda däl, Hywada, Buharada-da köşk üstünde bolýan özara söweş güýçlenip, olaryň hem häkimiýetleri gowşaýar. Bu bolsa Eýran şalygynyň, Hywa hanlygynyň, Buhara emirliginiň garamagynda bolan türkmen

halkynyň hem milli özbaşdaklyk meýilleriniň güýçlenmegine elten sebäplerdendir.

Magtymguly bu mesele bilen içgin gyzyklanypdyr we özbaşdaklygy gazanmak üçin türkmen tirelerini birleşdirmegiň zerurdygyny yzly-yzyna belleýär:

Türkmenler baglasak bir ýere bili,
Gurudars Gulzумы derýaýy-Nili,
Teke, ýomut, gökleň, ýazyr, alili –
Bir döwlete gulluk etsek başimiz.

(Magtymguly, «Ýaşymyz»).

Ol şunuň ýaly, birleşen güýjüň gudraty bilen ýurduň özbaşdaklygy berkarar edilse, halkyň durmuşy gowulanan diýip düşünpdir we geljekdäki ol gowy durmuşy birnäçe eserinde wasp edipdir:

Al-ýaşyl bürenip çykar perisi,
Kükeýip bark urar anbaryň ysy,
Beg, töre, aksakgal, ýurduň eýesi,
Küren tutar gözel ili türkmeniň.

Köňüller, ýürekler bir bolup başlar,
Tartsa ýygyn, erär topraklar-daşlar,
Bir suprada taýýar kylynsa aşlar,
Göteriler ol ykbaly türkmeniň.

(Magtymguly, «Türkmeniň»).

Halkyň erki bilen dörediljek şunuň ýaly gowy durmuşy wasp etmeklik bolsa progressiw romantizmdir. Ýöne bu hili progressiw romantizm Magtymgulynyň döredijiliginde şineläp başlan bolsa-da, ol giň gerim alyp bilmändir. Magtymgulydan soňky türkmen nusgawy şahyrlary öz döredijiliginde ol gowy durmuşy suratlandyrmaga däl-de, oňa ýetmek ugrunda göreşmek ideýasyny beýan etmäge aýratyn üns beripdirler.

XIX asyr türkmen edebiyatynda, hususan-da Mollanepesiň döredijiliginde dini-mistiki romantizmi paş edýän progressiw romantizm hem belli derejede ýüze çykapdyr.

Gündogaryň Omar Haýýam ýaly meşhur şahyrlarynyň täsiri bilen Magtymgulynyň döredijiliginde başlanan şu dünýäniň real gözelligini ykrar etmek tendensiýasy Mollanepesiň söýgi lirikasynda we «Zöhre-Tahyr» dessanynda has– da ösdürilýär. Şahyr şu dünýäniň real söýgüsini belent tutýar:

Dowzah meni ýaka bilmez,

Ýanyp men ataşlaryňa.

(Mollanepes, «Nazar kylsa dişleriňe»).

ýa-da:

Nepes, sen yşykdan bolgun diwana,

Barsaň, kabul kylarlygy gümana,

Nazar kylsa, behişt geler amana,

Dowzah asman uçar, baryp garasa.

(Mollanepes, «Nazar kylsa, garasa»).

Ýene:

Sen dek gözel tapylmaz hüýri-gulman içinde,

Jennetde hüýrlar alar senden nyşana, dilber.

(Mollanepes, «Dilber»).

Mollanepesiň liriki goşgularyndaky şunuň ýaly romantik häsiýet, onuň «Zöhre-Tahyr» dessanynda-da bar. Dessanyň baş gahrymanlary Zöhre bilen Tahyr hakyky söýgi ugrundaky maksatlaryna ýetip bilmän, patriarhal-feodalizm döwründe höküm sürýän zalymlygyň gurbany bolýarlar. Emma Mollanepes dini-mistiki romantizme uýup: «Olar o dünýäniň jennetinde myrat-maksatlaryna ýetdiler» diýmek bilen çäklenmeýär. Onuň hakyky real söýgini belent tutýan gahrymanlary gaýtadan direlýär we şu dünýäde maksatlaryna ýetýärler. Dessandaky bu romantika şahyryň liriki goşgularyndaky romantiki elementler bilen sepleşip gidýän we şu dünýädäki ýaşayşy, gözelligi, söýgini, eşreti has ýokary goýýan romantikadyr.

Türkmen nusgawy şahyrlarynyň döredijiliginde ýüze çykan progressiw romantikanyň bellenip geçilen iki akymy-da örän uly jemgyýetçilik ähmiýetine eýe bolupdyr. Magtymgulynyň

döredijiliginde milli özbaşdaklyk ideýasy bilen baglylykda peýda bolan romantika halkyň watançylyk, özbaşdaklyk, agzybirlik ýaly asylly duýgularynyň ösmeginde, Mollanepesiň döredijiligindäki dini-mistiki romantikany paş edýän progressiw romantikanyň bolsa halkda şu dünýädäki ýaşayşa bolan söýginiň ösmeginde uly rol oýnandygy şübhesizdir.

Öňki türkmen edebiýatynda şu görüp geçenlerimiz ýaly edebi ugurlar bilen birlikde, realistik edebi ugur hem bolupdyr. Realizm näme? A. M. Gorkiý muny şeýle kesgitleýär: «Gysgaça aýdanynda, hakykatyň obýektiv suratlandyrylmagydyr, garym-gatym durmuş wakalarynyň, adamlaryň özara gatnyşyklarynyň we häsiýetleriniň içinden has umumy ähmiýetlileriniň, tiz-tizden gaýtalanýanlarynyň saýlanyp suratlandyrylmagydyr»¹.

Edebiýatda bu hili edebi ugruň ýüze çykmagy ýazyjynyň durmuşa belet bolmagy, onda ýüze çykýan möhüm meseleler bilen, halkyň kysmaty bilen tüýs watançy adam hökmünde gyzyklanmagy we ony öz döwrüniň progressiw nukdaýnazaryndan realistik formada suratlandyrmagy netijesinde döreýär.

Türkmen nusgawy şahyrlarynyň döredijiligindäki realistik ugur hem hut şeýle ýagdaýda emele gelipdir. Mälim bolşy ýaly, türkmen nusgawy şahyrlary şalaryň, hanlaryň köşgüne ýakynlaşmadyk, mydama zähmetkeş halk köpçüliginiň jümmüşinde bolan, şolar bilen bir howadan dem alan, şolar bilen pikirdeş bolan, bir pozisiýada duran, durmuşyň otrisatel hadysalaryna garşy şolar bilen bile göreşen adamlar bolupdyrlar. Şeýle bolansoň, türkmen şahyrlarynyň hemmesi halkyň gündelik ýaşayş durmuşyndaky möhüm meselelere aýratyn üns beripdirler we ony şol döwürdäki zähmetkeş köpçüliginiň garaýşy bilen suratlandyrypdyrlar. Bu bolsa

¹ Русские писатели о литературном труде, т. 4, Ленинград, 1956, стр. 43.

olaryň realistik liriki eserleriniň tematikasynyň giň hem-de durmuş bilen berk baglanyşykly çykmagyna sebäp bolupdyr.

Magtymgulyňyň, aýratyn-da ondan soňky türkmen nusgawy şahyrlarynyň ýaşan döwründe sosial gatlaklaryň ykdysady ýagdaý boýunça-da, ideologiýa boýunça-da differensirlenmegi güýçlenipdir. Munuň özi şol döwrüň türkmen jemgyýetinde synpy göreşiň, synpy düşünjäniň, aşak hem-de ýokary gatlagyň aýykdan-aýyk bir-birine garşy durýan synpy ideologiýasynyň ösmegine sebäp bolupdyr. Bu ýagdaý türkmen nusgawy şahyrlarynyň hem öz döredijiliginde ýokary gatlagyň ideologiýasyna garşy durýan zähmetkeş halkyň pikirlerini, garaýyşlaryny, arzuwlaryny aýykdan-aýyk beýan etmeklerine getiripdir.

Bir para sopular «sopy men» diýer,
Soramaz, zalymlar tagamyn iýer,
«Bizi ýagşy kişi diýsinler» diýer,
Her işikde halka gura başlady.

(Magtymguly, «Gaça başlady»).

Ýene:

Gulak goýuň aýdan arzy-halyma,
Patyşa diýip aýdarlar nirde zalyma,
Bakman gyrar amu-hasy, alyma,
Guduzlan gurt kimin bir hunhor bolup,

(Seýdi, «Zar bolup»).

ýa-da:

Diýsem kazylar kârini,
Aýdyp bolmaz-la ýaryny,
Ýalan sözleriň baryny
Satarsyňyz pula, kazym.

(Kemine, «Kazym»).

Magtymguly we ondan soňky türkmen nusgawy şahyrlary realistik liriki eserlerinde şol döwürdäki türkmen zähmetkeş halkyny horlan, talan ýokary gatlak wekillerini şu hili aýyk formada paş edipdirler. Bu bolsa ol eserleriň synpylyk hem-de

söweşjeňlik häsiýetini güýçlendirýär. Şunuň ýaly täze özboluşly häsiýeti türkmen edebiýatynda realistik ugry esaslandyran Magtymgulyň hakyky durmuş hadysalaryny dogruçyl beýan edýän «Bolmasa», «Bolar», «Malyna degmez», «Maly bolamasa», «Gaça başlady», «Bilinmez», «Başlady», «Galmady», «Fetdah», «Görün», «Aňlamaz», «Kyly-kal bolar», «Ýekäniň», «Ýörmeli boldy», «Döndi», «Zaman bolmady», «Gide başlady», «Bagtym garadyr» ýaly goşgularynda has aýdyň görmek bolýar. Bu hili realistik mazmunly goşgular Magtymgulydan soňky türkmen nusgawy şahyrlarynyň döredijiliginde has-da uly orun tutýar. Türkmen nusgawy şahyrlarynyň hemmesiniň döredijiligine has bolan ideýa-çeperçilik aýratynlygy-da olaryň şu hili goşgularynda aýdyň ýüze çykýar.

Türkmen nusgawy şahyrlarynyň bu hili realistik eserlerinde dessanlardaky ýaly fantastik elementli şertli forma ýok. Ýokary gatlagyň ýazgarylýan wekilleri dessanlardaky ýaly türkmenler bilen nähili gatnaşykda bolandygy näbelli, başga bir ýurtdaky şalar we beýleki emeldarlar däl-de hut türkmen halky bilen iş salyşýan keseki talaňçylar hem-de ýurduň öz içindäki ýokary gatlak wekilleridir. Muňa olaryň Mirhaýdar, Muhammetrahym ýaly ýokary gatlagyň aýry-aýry konkret şahslarynyň zalymlygyny näletleýän, Äraly pir ýaly aýry-aýry din hadymalarynyň betnebisligini paş edýän goşgulary gowy mysal bolup biler. Olaryň bu hili aýry-aýry konkret şahslara ýüzlenip ýazmadyk goşgularynda-da ýazgarylýan bethäsiýetli ýokary gatlak wekilleriniň hut şol döwürde türkmen zähmetkeşleriniň gününü bulaşdyrýan adamlardygy aýk aňladylýar. Şu hili konkret-taryhy döwürdäki hadysalary realistik formada beýan etmeklik türkmen nusgawy şahyrlarynyň hemmesiniň realistik liriki eserlerine degişli umumy sypat bolupdyr.

Bu hili häsiýet olardan öňki şahyrlaryň, mysal üçin, Döwletmämmet Azadynyň döredijiliginde aýdyň formada ýüze çykmandyr. Azadynyň döredijiliginde («Wagzy-Azat»

eserinde) gürrüň edilýän şanyň, beýleki ýokary gatlak wekilleriniň haýsy konkret-taryhy döwürde zalymlyk, galplyk edýändigini aýk aňladylmaýar. Azady anyk taryhy konkretlikde

alynmadyk adalatly ýa-da adalatsyz şalaryň we beýleki häkim toparlaryň kysmatynyň nähili boljakdygy, halkyň olara nähili garajakdygy we ş. m. barada dini düşüňjeler hem-de rowaýatlar bilen baglylykda gürrüň berýär:

...Jöwri-zulmy patyşahy-zalymyň,
Ok bolup öz janyna deggeý, biliň.

Der Samarkand zalymy meşhur idi.
Gije-gündiz işi zulmy-zor idi.

Taht üzre ýatmyş ol erdi owan,
Synasyndan degdi ok, kyldy pygan.

Jemg olup, zalym kaşyga geldiler,
Üşbu işge çoh teferiç kyldylar.

Taňryga jan berdi ol zalym bu hal,
Şübhesiz, tapdy anyň mülki zowal.

Ol kişiniň synasydan bir oky
Çekdiler, çykardylar, taňry haky.

Gördüler, bir hat ýazyglyk anda bar:
«— Bolma zalym, ybrat algyl zynhar!»

(Azady, «Wagzy-Azat»).

Magtymgulynyň we ondan soňky türkmen nusgawy şahyrlarynyň realistik goşgularyndaky sosial hadysalary beýan etmek täri taryhy-konkretlik hem-de aýykdan-aýyk paş etmeklik ýaly häsiýetler bilen diňe dessanlardaky edebi

ugurdan däl, Azadynyň döredijiligindäki durmuşy suratlandyrmagyň şu hili tärlerinden-de tapawutlanýar.

Türkmen nusgawy şahyrlarynyň diňe bir watançylyk hem— de sosial temadaky goşgularynda däl, söýgi lirikasynda-da taryhy-konkretlik, dessanlara garanda, güýçlüdir. Söýgi lirikasynda ol şahyrlar (liriki gahrymanlar) köplenç özleriniň söýgülilerine (Meňlä, Hatyja, Döndä we ş. m.) bolan real duýgularyny dogruçyl beýan edipdirler. Bu bir. Ikinjiden, özleri zähmetkeş bolup ýaşansoň, söýgi duýgulary-da, söýgülerini şowsuzlyga elten ýagdaýlar-da real hem-de giň köpçülige degişli bolupdyr. Munuň özi olaryň söýgi lirikasynyň-da realistik ugra degişlidigini alamatlandyrýar.

Türkmen nusgawy şahyrlarynyň diliniň hem Azadynyň «Wagzy-Azadyndaky», dessanlaryň kyssa bölüminiň kä ýerindäki ýaly köne kitaby dil bolman, halkyň hemmesine düşnükli dildigi mälimdir. Şu aýratynlyk hem olaryň realistik eserlerinde has güýçlenýär.

Şunuň ýaly özboluşly aýratynlyklara eýe bolan realistik ugur, her bir täze döräp gelýän zadyň ilki bada görnükli orun eýeläp bilmeýşi ýaly, dessine esasy edebi ugra öwrülip bilmändir. Magtymguly türkmen edebiýatynda ol täze ugruň başyny başlapdyr. Emma onuň hut öz döredijiliginde ol ugur soňky türkmen nusgawy şahyrlarynyň döredijiligindäki ýaly gerimde bolmandyr.

Türkmen edebiýatyndaky realistik ugur rus edebiýatyndaky ýaly «jemgyýeti rewolýusion ýol bilen özgertmek arkaly gowulandyrmak bolar» diýen ideýa bilen ýaraglanyp bilmändir. Emma şeýle-de bolsa, türkmen nusgawy şahyrlarynyň döredijiliginde emele gelen realistik ugur belli derejede ösüpdür. Magtymguly ilkibada, kakasy Döwletmämmet Azadynyň edişi ýaly, ýokary gatlagy düzelmäge çagyrmaklyga ýykgyň eden bolsa, soň ol bu meselä başga hili çemeleşýär. Ol ýokary gatlagyň galp, zalym adamlaryny halkyň näletlemegi bilen, jemgyýetçiligiň ýazgarmagy bilen düzetmek ideýasyny

öňe sürýär. Şonuň üçin hem ol erbet ahlaksyz adamlary näletleýär.

Bu hili pikir Magtymgulydan soňky nusgawy şahyrlaryň döredijiliginde has-da güýçlenip, söweşjeň häsiýete eýe bolýar.

Är men diýen çyksyn bile ýörmäge,

Leşger tartyp Mirhaýdary urmaga.

Il-gün üçin şirin janym bermäge,

Urdum başym, şertden synmazam, begler!

(Seýdi, «Begler»).

ýada:

Hergiz köňül bermän ýalan pirlere,

Magtanyp keramat satsa sizlere...

(Zelili, «Özge dem bolmaz»).

Türkmen nusgawy şahyrlarynyň öz ençeme eserlerinde ýokary gatlak wekilleriniň bozuklygyny, galplygyny näletlemäge halky çagyrmak, şonuň bilen olaryň düzelmegine täsir etmek ideýasyny öňe sürmekleri olaryň döredijiligindäki realistik ugry ideýa hem-de söweşjeňlik taýdan bir basgançak ýokary göterýär. Şonuň bilen birlikde ol eserleriň tankydy pafosy hem güýçlenýär. Türkmen nusgawy şahyrlary realistik ugra degişli goşgularynyň şu hili ideýalylygy we söweşjeňlik häsiýeti bilen hem özlerinden öňki Azady ýaly şahyrlardan tapawutlanypdyrlar.

Türkmen nusgawy şahyrlarynyň döredijiligindäki şu hili özboluşly häsiýetlere eýe bolan realistik ugur durmuş akymynyň täsiri bilen obýektiw ýagdaýda döräpdir. Öz halkynyň durmuşyna ýakyn duran ol şahyrlar şu dünýädäki möhüm meseleler bilen has içgin gyzyklanypdyrlar. Şeýle bolansoň, olaryň durmuş bilen berk baglanyşykly goşgularyndaky beýan edilýän real wakalar, hadysalar baradaky oý-pikirler, duýgular «o dünýä» hem-de keramatly güýçler baradaky pikirler onçakly orun bermändir. Beýle diýildigi türkmen klassyklarynyň realistik ugra degişli eserlerinde dini düşünjäniň hiç hili elementi ýok diýildigi däl. Ol azda-kände

bar. Emma bu olaryň döredijiligindäki realistik ugry inkär etmäge hiç hili esas bermeýär.

Tolstoý realizmiň iň görnükli wekili hasaplanýar. Şu nukdaýnazardan garanyňda, türkmen nusgawy şahyrlarynyň öz döwründäki real hakykaty dogruçyl suratlandyrýan eserlerinde dini düşünjäniň azda-kände elementleriniň bolmagy tebigydyr.

Hakyky liriki eserlerdäki Men hut şahyryň özi däl-de, halkyň pikir-duýgularyny özünde jemläň, halkyň adyndan gepleýän liriki gahrymandyr. Muny Magtymgulynyň hut özüniň:

Gözsüzleriň gözi idim,
Lallaryň men sözi idim,
Il-günümiň ýüzi idim...

(Magtymguly, «Pukaraýam»).

diýmegi-de açyk aňladýar. Bu bolsa, türkmen nusgawy şahyrlarynyň realistik ugra degişli goşgularynyň köpçülige degişli obýektiv mazmunly eserlerdigini açyk görkezýär.

Görüp geçişimiz ýaly, öňki türkmen edebiýatynyň ösüş prosesi örän çylşyrymly bolup, onda bellenip geçilenler ýaly edebi ugurlar emele gelipdir. Ol ugurlary sözün doly manysynda edebi usul diýip atlandyrmak mümkin däl. Sebäbi ol ugurlarda durmuşy suratlandyrmagyň berk prinsipleri doly kämilleşip bilmändir. Edebi usul bolsa belli bir taryhy döwürdäki ýazyjylaryň döredijilik praktikasynda has gowy kämilleşen – durmuşy suratlandyryş prinsipleri we idealy belli-külli aýdyňlaşan hem-de giň gerim alan edebi ugurdyr. Rus we Günbatar Ýewropa edebiýatynda bolan tankydy realizm hem-de häzirki zamanyň öňdebaryjy edebiýatynda giň gerim alan sosialistik realizm edebiýatyň ösüş prosesinde has aýdyň formulirlenen edebi usullardyr.

XIX asyr rus edebiýatynda ýokary derejede kämilleşen tankydy realizm usuly durmuşy dogruçyl hem-de giňden suratlandyrypdyr, ýokary gatlagyň aýry-aýry tipleriniň obrazlaryny döredipdir. Şol döwürň jemgyýetçilik gurluşyny

inkär etmek, täze jemgyýet gurluşyna geçmek bilen durmuşy gowulandyrmak, gumanistik, demokratik hem-de watançylyk ideýalary ýokary hyjuw bilen öňe sürmek we ş. m. prinsipler rus nusgawy ýazyjylarynyň döredijiliginde praktiki taýdan, Belinskiý, Çernyšewskiý, Dobrolýubow ýaly meşhur rewolýusion-demokratlaryň edebi-ylmy işlerinde nazary taýdan has gowy aýdyňlaşdyrylypdyr we ösdürilipdir.¹

¹ Tankydy realizm usuly türkmen edebiýatynda kämilleşen formada ýüze çykyp bilmändir. Rus edebiýatyndaky tankydy realizm barada bolsa rus edebiýatçylarynyň işlerinde giň düşünje berilýär. Şonuň üçin hem biz bu ýerde ol usul barada giňden gürrüň edip durmakçy däl. Ol mesele boýunça rus teoretikleriniň işini, esasan-da G.L. Abramowiçiň «Введение в литературоведение» diýen kitabyndaky „Tankydy realizm“ diýen bölümi okap düşünje almagy maslahat berýäris.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary . Aşgabat. 2007.
2. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. Aşgabat. 2007.
3. Halkyň ynam bildireni. Aşgabat. 2007.
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat. 2007.
5. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary syýasaty. Wakalaryň hronikasy. Aşgabat. 2007.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan-sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. Aşgabat. 2007.
7. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygyny. Aşgabat. 2007.
8. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzeden galkyndyrmak baradaky syýasaty. Aşgabat. 2007.
9. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Aşgabat. 2008.
10. Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений. т. 2. Москва. 1949.

11. Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений. т.3. Москва. 1947.
12. Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений. т. 4. Москва. 1948.
13. Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений. т.9, Москва. 1949.
14. Н. Г.Чернышевский. Избранные философские сочинения. т.1. Москва. 1950.
15. Аристотель. Поэтика. Москва. 1957.
16. Nyzamy. Saýlanan eserler. Aşgabat. 1948.
17. А. Наýитметов. Alişer Nowaiýning adabiý-tankidiý karaşlary. Toşkent. 1959.
18. Алишер Навоий. Пять поэм. Москва. 1948.
19. Magtymguly. Saýlanan eserler. Aşgabat. 1957.
20. Magtymguly. Beýik şahyryň 225 ýyllygyna bagyşlanan makalalar ýygyny. A. M. Gorkiý adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň neşiri. 1956.
21. W.G. Belinskiý. Saýlanan eserler. Aşgabat. 1948.
22. В. Г. Б е л и н с к и й. Избранное в двух томах. т. 1. Москва. 1959.
23. Плеханов. Искусство и литература. Москва. 1948.
24. Л.Н.Толстой о литературе. Москва. 1955.

25. Русские писатели о литературном труде. т. 2. Ленинград. 1955.
26. Русские писатели о литературном труде. т. 4. Ленинград. 1956.
27. Русские писатели о языке. Ленинград. 1954.
28. Второй Всесоюзный съезд советских писателей. Стенографический отчет. Москва. 1956.
29. В. Şamyradow, O. Ýazymow. Edebiýat terminleriniň gysgaça sözlügi. Aşgabat. 1961.
30. R. Rejebow. Liriki mazmun we şygyr sungaty. Aşgabat. 1968.
31. Türkmen sowet edebiýatynyň taryhy boýunça oçerk. Aşgabat. 1958.
32. М. Г о р ь к и й о литературе. Москва. 1955.
33. М. Gorkiý. Eserler. 1 tom. Aşgabat. 1954.
34. В. Kerbabaýew. Eserler toplumy. 2 tom. Aşgabat. 1958.
35. В. Kerbabaýew. Eserler toplumy. 3 t. Aşgabat. 1959.
36. В. Kerbabaýew. Eserler toplumy. 6 tom. Aşgabat. 1960.
37. В. Kerbabaýew. Nebitdag. Aşgabat. 1957.
38. Ç. Aşyrow. Duşmanyň tylynda. Aşgabat. 1941.
39. Н. А. Добролюбов. Когда же придет настоящий день?. Москва. 1956.
40. Hüýrlukga –Hemra. Aşgabat. 1950.

41. Türkmen halk ertekileri. Aşgabat. 1959.
42. Ata Gowşudow. Köpetdagyň eteginde. Aşgabat. 1952.
43. Diwan-hikmet Hazreti Hoja Ahmet Ýasawy(Daş basma). Daşkent. 1914.
44. Краткая Литературная Энциклопедия. т. 1. Москва. 1962.
45. Л у С и н ь. Сочинения. т. 3. Москва. 1955.
46. «Туркменская искра». 18 июня 1941 г.
47. «Молодая гвардия» (Альманах). 1952. №6.
48. Литературная газета». 28 октября 1961 г.

MAZMUNY:

Giriş.....	7
Edebi-nazary pikirleriň ösüşi.....	10
Çeper edebiýatyň esasy sypatlary.....	47
Çeper edebiýatyň jemgyýetçilik roly.....	69
II. Edebi eserleriň elementleri. Çeper eserlerde mazmun we forma hem-de olaryň birligi.....	77
Edebi eserleriň temasy we ideýasy.....	100
Çeper obraz we onuň görnüşleri.....	117
Edebi eserleriň kompozisiýasy we sýžeti.....	148
Edebi eseriň dili.....	171
Çeper diliň leksiki serişdeleri.....	182
Diliň obrazly aňladyş serişdeleri.....	191
Poetik sintaksis.....	204
Awtoryň we gahrymanlaryň dili.....	216
Şygyr düzüliş esaslary.....	226
Şygyr düzüliş sistemalary.....	238
Şygyr bentleriniň görnüşleri.....	262
III. Edebi proses. Edebi proses we onuň kanunalaýyklygy.....	272
Edebi žanrlar.....	282
Lirika we onuň esasy görnüşleri.....	303
Darma we onuň görnüşleri.....	312

Liriki-epiki žanr we onuň esasy görnüşleri.....	324
Çeper stil.....	330
Edebi ugur.....	353
Peýdalanylan edebiýatlar.....	375